

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İSRAİL ULUSU'NUN TARİHİ

Moshe SEVILLA-SHARON

(Beraze)

Yeruşalayim 1981

Bu eser
MEMORIAL FOUNDATION FOR JEWISH CULTURE (New-York)
cemiyyetinin yardımıyla gerçekleştirilmiştir.

Yahudi Cemaatleri Dairesi
Tel-Aviv

Dizgi:
Graph Press Ltd. Jerusalem

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ..... ix

1. İSRAİL'İN ATALARI (M.Ö. 2000'den itibaren)

Avraham'ın Ur'dan çıkması; Yitzhak, Yaakov ve İsrail
Oğulları'nın Mısır esareti; Mısır'dan çıkış; Moşe; On Emir;
Mısır Çıkışı'nın tarihsel anlamı; Kenaan'ın yeniden fethi;
Kenaan'a yerleşme; Yargıçlar Dönemi..... 1

2. YEHUDA VE İSRAİL KRALLIKLARI (M.Ö. 1030 - 586)

İsrail'de monarşi: Şmuel ve Şaul; Şaul Dönemi
(M.Ö. 1030-1010); Kral David ve İsrail Birliği'nin
kurulması (1010-970); Kral Şlomo Dönemi (970-928);
Büyük Tapınak; Krallığın ikiye bölünmesi: Yehuda ve
İsrail; İsrail'de Omri hanedanı; Yehuda kralları ve
İsrail'de Yehu hanedanı; İsrail-Şomron krallığının
yıkılması; Yehuda krallığının sonu; Nebilik; Eski İsrail'de
toplum yapısı..... 14

3. YIKILIŞ'TAN BÜYÜK İSKENDER'E (M.Ö. 586 - 332)

Yıkılış'tan sonra İsrail Ülkesi; Babil'de sürgün yaşamı
Yirmiyahu ve Yehezkel; Kirüs Fermanı; Ezra ve Nehemya;
Ezra ve Nehemya'nın reformları ve İkinci Tapınak
Dönemi..... 38

4. HELEN DÖNEMİ

VE YEHUDA'NIN BAĞIMSIZLIĞINA KAVUŞMASI
(M.Ö. 63 - M.S. 70)

Pitoleme dönemi (M.Ö. 301-200); İskenderiye Yahudi medeniyeti; Selevki dönemi (200-142); Haşmonaim İhtilali (167); Yehuda'nın bağımsızlığına kavuşması; Haşmonaim yönetimi; Peruşim ve Tesdukim. 51

5. ROMA DÖNEMİ:

İKİNCİ TAPINAK DÖNEMİNİN SONU (M.Ö. 63-M.S. 70)

Herod devri (M.Ö. 37-4); Romalı yöneticiler dönemi: Roma-Kudüs ilişkilerinin bozulması ve Kannaim hareketi; Roma'ya karşı Birinci Yahudi Savaşı (66-70); Tapınak'ın yıkılması, Massada Olayı ve İsrail'in büyük sürgüne çıkması; Hristiyanlığın doğması. 65

6. YENİDEN ÖRGÜTLENME VE BAR-KOHBİ İSYANI (70 - 135)

Yıkılıştan sonra toplumsal ve ruhani bunalım; Yohanan Ben Zakay ve Raban Gamliel; Yavne ekolünün gelişmesi; Kietus Savaşı; Bar-Kohba isyanı (132-135); İsrail ülkesi'nde kısa bağımsızlık dönemi. 79

7. TALMUD'UN YAZILMASI VE BİZANS DÖNEMİ (135-634)

Roma eyaleti olarak İsrail; Rabi Şimon Ben Gamliel ve Uşa Ekolü; Diriliş faaliyetleri, Yehuda haNasi ve Mişna çalışmaları; İsrail ve Babil'de Talmud çalışmaları; Hristiyanlığın Roma imparatorluğunun resmi dini olması (313); Bizans dönemi; Bizans zulmu ve Pers işgali. 87

8. ARAP HAÇLI VE MEMLÜK DÖNEMLERİ (634-1516)

İslamlığın yükselmesi; İsrail Ülkesi'nde Arap-Selçuklu çatışması; Haçlı dönemi (1099-1291); Selahattin Eyyubi; Memlûk dönemi (1291-1516); Osmanlıların yükselmesi 96

9. ORTA-ÇAĞ'DA İSPANYA VE DÜNYA YAHUDİLERİ

Orta-Doğu'da durum; Kudüs, Kahire, Babil; Sura ve Pumbedita ekolleri; Karayizm; Endülüs Emevileri; Müslüman İspanya'da Yahudilik; Hasday İbn Şaprut ve Cordoba cemaati; Hasday ile Hazar kralı arasındaki temaslar; ŞmuelhaNagid ve Granada cemaati; Müslüman İspanya'da Yahudi kültürü; Yehuda ha Levi; Kuzari ve Hazar Yahudileri; Rabi Moşe Ben Maimon; İspanya'da "altın dönem" in sonu; Hristiyan İspanya'da Yahudiler; Toledolu Abulafya; Katolik Ferdinand ve Kastilyalı İzabella'nın Yahudileri kovmaları; Hristiyan İspanya'da Yahudi kültürü; Rabi Moşe Ben Nahman; Kabala çalışmaları; Avraham Zakuto'nun astronomisi; Konversolar ve Enkizisyon zulmü; Orta-Çağ'da diğer Avrupa cemaatleri; Fransa, Almanya, İngiltere, İtalya; Kilise Yahudilere karşı: III. Innocent'in Lateran kararları; Avrupa'da zulüm ve iftira geleneğinin gelişmesi; Kan, veba, kutsal ekmek iftiraları 103

10. OSMANLI DÖNEMİ (1880'e kadar)

Yükselme devrinde İsrail Ülkesi (1517-1574); Kanuni dönemi ve "altın devir"; Tsfat cemaati; Kabala çalışmaları; Yosef Karo ve Şulhan Aruh; XVIII. ve XIX. yüzyıllar; Hayim Farhi. 145

11. TÜRKİYE YAHUDİLERİ

Anadolu'da Yahudi varlığı; Bizans döneminde Anadolu Yahudileri; İspanya Yahudilerinin göçü; Hamon ailesi; Nasiler; Nasiler ve Tiberya Projesi; Yahudilerin diplomatik ve ekonomik hizmetleri; Salomon Ben Natan; Ester Kira; Şlomo Abenae; Acımanlar; Karmonalar; Çelebi Behor Karmona; Bab-ı Ali'de Yahudi-Ermeni çatışması ve lobi faaliyetleri; Gabay; Kamondo; Kamondo-Akriş tartışması; Kültür ve uygarlık; Matbaacılık: Nahmias, Sonsino, Jabez, Ben Yaakov, Pardo; Edebiyat, eğitim, tarih; Almoli; Yaakov Kuli ve Meam Loez; Asa, Palaçi, Halevi; Rozanes ve Galante; Gazetecilik 156

12. YENİ ÇAĞ'DA AVRUPA YAHUDİLİĞİ

Polonya Yahudileri; Kmielnitzki katliamı; Geto kavramı; Rabi Yehuda Loew; Hollanda ve İngiltere cemaatleri; Baruh de Spinoza ve modern felsefenin temellerinin atılması; Menase Ben İsrail-Cromwell ilişkileri; Rönesans ve Reform dönemleri 186

13. MİSTİK VE MESİHİ AKIMLAR

Kabala mistisizmi; Mesihî hareketler; Sahte mesihler: Saragossalı Abulafya, Reuveni, Molho; Sabetay Tsvi ve Sabateanizm; Hasidizm; Baal Şem Tov 197

14. ÖZGÜRLEŞME VE ANTİSEMİZİZM

Fransız İhtilali; Yahudilerin eşit vatandaşlık hakları elde etme mücadeleleri; Antisemitizm ve Özgürleşme-Aydınlanma hareketleri; Mendelssohn ve Heine; Yahudilerin çevre uluslarıyla özümlenme ve kendilerini kabul ettirme çabaları; Napolyon ve Yahudiler; XIX. yüzyılda Yahudi düşmanlığı ve modern antisemitizmin doğması; Romantik antisemitizm, ırk

kuramları; sistematik katliam ideolojisinin pişmesi; Dreyfus Olayı; Herzl'in "Dreyfus şoku" ve modern Yahudi milliyetçiliğinde ilk adımlar	214

15. YAHUDİ KURTULUŞ HAREKETİ: SİYONİZM

Siyonizm'in öncüleri: Alkalay, Kalischer, Hess; Hess-Marx zıtlığı; Pinsker ve Hibbat Tsiyon; Rusya'da pogrom geleneği; Herzl ve Eylemci Siyasal Siyonizm ve Birinci Siyonist Kongresi; Uganda Projesi; Herzl'in diplomatik temasları; Abdülhamit-Wilhelm-Rothschild'ler arasında mekik dokumalar; hayal kırıklığı ve umut	247

16. İSRAİL'E GÖÇ HAREKETLERİ VE BALFUR DEKLARASYONU (1880-1917)

Şam Olayı; Oliphant'ın çabaları; Kutsal Yerler Meselesi'nin rolü; İsrail'i diriltme çabaları, idealist tarımcılık, sıtma, bataklıkları kurutma faaliyetleri; Bilu hareketi; Eliezer Ben Yehuda ve İbranice'nin günlük konuşma dili olarak dirilmesi; eski yişuv- yeni yişuv kavgaları; Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı döneminin sonu; Balfur Deklarasyonu.	268

17. İNGİLİZ MANDA YÖNETİMİ (1939'a kadar)

İsrail'i diriltme ve kalkındırma çabalarının devamı; Beyaz Kitap'lar; Arap milliyetçilik hareketinin doğması; Yahudi-Arap ilişkileri; Weizmann-Faysal anlaşması; buna rağmen çatışmalar ve şiddet olayları; İkinci Dünya Savaş'ının arifesinde İsrail Ülkesi.	281

18. BÜYÜK KATLİAM (1933-1945)

Nazilerin Almanya'da iktidarı almaları; Hazırlık dönemi; Nazilerin dünya kamuoyu nezdinde "nabız yoklamaları"; ırkçı yasalar, ilk şiddet olayları; Kristal Gecesi; Eichmann'ın "çıraklık" dönemi; İkinci Dönem: Fiili katliam; İmha fikri ve gizlilik ilkesi; Son Çözüm süreci; Auschwitz örneği; Belgeler; Kurban sayısı; Müttefiklerin tutumu; Weizmann'ın çabaları; Direnme eylemler; Varşova Getosu'nun ayaklanması 291

19. İSRAİL DEVLETİ'NİN YENİDEN KURULMASI

Kalkınma faaliyetleri, yeraltı mücadelesi, diplomatik çabalar; Birleşmiş Milletler'in 29 Kasım 1947 Taksim Kararı; Manda'nın sonu ve Devlet'in ilanı; Kurtuluş Savaş, Kalkınma ve diğer savaşlar; Enver Sedat Olayı 317

ÖNSÖZ

Tarih, dünden çok bugünün bilincidir. Çok uzak geçmişlerde -iki bin, üç bin, dört bin yıl önce- meydana gelen olayların öykü, destan ve efsane boyutu, bu olayların elle tutulurluk derecesini önemli ölçüde ve olumsuz yönde etkiler; arkeolojik bulgular dahi, bazan, mesajı tam olarak iletemezler. Daha yakın geçmişlerin somutluğuysa anlamsız nostaljiler ya da pişmanlıklarla zayıflar. Bu nedenle tarih, dünden çok bugünün bilincidir ya da -en azından- öyle olmalıdır. Tarih kimliktir ve özellikle dünyanın her yanına dağılmış bulunan Yahudi Ulusu için tarih eğitimi, kendine yabancılıktan uzaklaşmanın tek yoludur.

Yahudiler dört bin yıllık bir ulusturlar. Bu dönemin yarısı Sürgün'de geçmiş olmakla birlikte, dünya kültürlerine yön veren Tek Tanrı'lı dini ortaya atmışlar, evrensel ahlak sisteminin ilk temel taşı olan Tevrat'ı yaratmışlar, İnsanlığa Hz. Musa'dan Spinoza'ya, Zakuto'dan Einstein ve Freud'a, Maimonides'ten Marx'a, dünya kültürlerinde dönüm noktaları yaratmış yazarlar, bilginler, devlet adamları ve düşünürler armağan etmişlerdir.

Genel olarak İsrail Oğulları'nın, daha dar anlamda da, İsraililer Asur'a sürüldükten sonra Avraham, Moşe ve David'in ideolojisinin sorumluluğunu yüklenen Yehudalıların kaderi, dünya tarihinde eşi olmayan bir çizgi izlemiş ve izlemektedir. Eski Mısır, Asur, Babil, genel olarak da eski Anadolu ve Mezopotamya medeniyetlerini yaratırken, "Batı" kavramını şekillendiren Yunan medeniyetini etkileyen ulusların dayanma gücünü kıran unsurlar, Fenike'nin güneyinde, dağlık ve çöllük bir alana sıkışıp kalan küçük bir ulusu yenememiştir. Neden? İnanç mı, karakter mi? Helen hegemonyacılığından, Rus pogromlarına, Enkizisyon'dan Nazilere birçok unsur bu küçük ulusu ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Neden yalnız bu ulusu ve neden bu kadar uzun zaman boyunca? Bu sorulara cevap çoktur ve bu kitap bunların ancak çok küçük bir bölümüne cevap getirmeye çalışmaktadır. Antisemitizm -ki bu terim Sami nefretinden çok Yahudi düşmanlığını kasteder- artık başlıbaşına bir kültürdür; bu nedenle de sebeplerini kesin ifadelerle ve birkaç kitapla çözümlemeye olanak yoktur. Başka bir deyişle Antisemitizm olgusu, başlıbaşına bir akademik araştırma, inceleme ve öğrenme konusudur. Temelinde yatan unsurlar artık insanın biyolojisine malolduğundan, Pinsker'in de ima ettiği üzere, nedenine ancak psikiatrik bilimlerin yardımıyla inilebilir.

Evrensel Yahudi nefretine karşı koyabilmenin ya da en azından etkilerini azaltmanın tek yolu, XIX. yüzyılda Orta Avrupa'nın entellektüel Yahudi çevrelerinin yaptıkları üzere, Yahudiliğinden utanmak, milliyetinden kaçmak, isim hatta din değiştirmek değil, tam aksine Yahudi olmaktır. Kendimiz olabilmek içinde, önce kim olduğumuzu öğrenmeliyiz.

İsrail Oğulları'nın tarihi ilk kez Türkçe yazılmaktadır. Bu işin XX. yüzyılın Son çeyreğine kalmış olması şaşırtıcı olduğu kadar üzücüdür. Bununla birlikte, merkezi New-York'ta bulunan MEMORIAL FOUNDATION FOR JEWISH CULTURE cemiyetinin böyle bir projeyi düşünürken -tesadüfen- benimle temasa geçmiş olması ve bu çalışmayı gerçekleştirme işinin bana düşmesi -ifşa etmeliyim- benim için derin bir sevinç ve gurur kaynağı olmuştur.

Türkiye Yahudileri en parlak dönemlerini XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti çerçevesinde yaşamışlar, hatta bu dönemde Yahudi dünyasının odak noktasını oluşturmuşlardır. Grasia Nasi'nin -kadın lider olarak- Yahudi tarihinde paraleli yoktur. Jozef Nasi düşündüklerini, Herzl'den tam 400 yıl önce düşünmüştür. Osmanlı Devleti'nin Viyana'dan Hazar Denizi'ne, Fas'tan Yemen'e uzandığı dönemlerde, diplomasi ve maliyede Yahudi uzmanlığından yararlanmasına karşılık, bugünkü Türkiye Yahudiliğinin, Diaspora cemaatleri arasında -kültürel açıdan- en alt sıralarda bulunmasını izah etmek çok güçtür. Türkiye Yahudiliğinin, hizmetinde bulunduğu devlete ve dünya Yahudiliğine katkısı henüz araştırılmamıştır. Bu konuda son 100 yılda yayınlanmış olan dağınık bilgiyi bir araya getirecek bir çalışmaya, Kudüs İbrani Üniversitesi çerçevesinde başlamış bulunuyorum. Bu çalışma da Türkçe olarak yayınlanacaktır. Ancak bu cemaatle ilgili asıl bilgi henüz arşivlerde yatmaktadır. Bu nedenle, Yahudi tarihinin bu çok önemli yanı şimdilik karanlıktadır.

Bu çalışmanın bir başka önemli amacı da, birçok dilde yapıldığı üzere, İsrail Olayı'nı Türkçe olarak anlatmaktır. Kitabı okuduktan sonra birçok çevre, Yahudi ulusunu ve bugün yanlış olarak Orta-Doğu Sorunu olarak adlandırılan ve aslında Orta-Doğu sorunlarından sadece biri (belki de en önemsizi) olan İsrail-Arap çatışmasını -umarım- çok değişik ve gerçekçi bir açıdan görmeye başlayacaktır.

Moshe SEVILLA-SHARON
Yeruşalayim 1981

1. İSRAİL'İN ATALARI

(M.Ö. 2000'den itibaren)

Eski ulusların tarihinin zaman içinde nerede başladığını kesin olarak saptamak her zaman güçtür. Dünya kültürlerinin temellerini atan diğer ulusların tarihi gibi, İsrail ulusunun tarihi de somut gerçekle destan ve efsanenin birbirlerine karıştıkları bir noktada başlar.

İsrail, Batı uygarlıklarının kaynağı olan Orta-Doğu'da doğmuştur. İsrail Ulusu, çevresindeki diğer Samiler'den ayrı, toplumsal ve siyasal bir birim olarak tarihin karanlığından sıyrıldığı sıralarda, Orta-Doğu'da iki büyük nehir -Fırat ve Dicle- çevresinde büyük uygarlıklar yükselmiş ve gelişmişlerdi.

İbraniler tarih sahnesine çıktıklarında Mısır'ın gerisinde birkaç yüzyıllık dengeli bir ulusal yaşam uzanmaktaydı. Fırat çevresinde gelişen Sümer, Akat ve Babil devletleriye ilk kuruluş evrelerini bitirmişlerdi. Site-devletler Mezopotamya'ya yayılmış, ileri tarımsal yöntemler günlük yaşama girmişti.

İsrail'in atalarının yaşamını yansıtan başlıca kaynak Tevrat olmakla birlikte, bugün elimizde, bu dönemle ilgili değerli bilgiler veren Tevrat dışı kaynaklar mevcuttur. Tevrat'ın destanlarınkini andıran dili ve efsaneleri hatırlatan üslubu birçok araştırmacıyı, bu kaynakta anlatılanların doğruluk derecesi hakkında kuşkuya sevketmiştir. Bazı tarihçiler Avraham, Yitzhak ve Yaakov (Hz. İbrahim, İshak ve Yakup) ile başlayan Peygamberler ya da Atalar döneminin tarihsel bir gerçek olmayıp efsane olduğunu iddia etmişlerdir. Buna karşılık bazı araştırmacılar, Tevrat'ın Peygamberler'le ilgili bölümlerinin gerçek tarih olduğunu görmüşler ve tevratsal malzemeyi Tevrat dışı kaynaklarla karşılaştırmışlardır. Gerçekten de, eldeki birçok arkeolojik bulgu ve eski yazıtlar (Mezopotamya, Mısır v.b.) tevratsal bilgiyi doğrular niteliktedir. x

Tarihçilerin çoğu, Peygamberler Dönemi'nin M.Ö. II. binin ilk yarısında başladığını kabul ederler (yaklaşık M.Ö. 1900). Bu dönemde Batı Samileri¹ ya da Amori olarak adlandırılan bu aşiret grupları Mezopotamya'dan Akdeniz'e doğru göçetmeye başlamışlardır. Bu hareket Tevrat dışı belgelerde açıkça yansımaktadır. M.Ö. XIX. ve XVIII. yüzyıllara ait Mısır belgeleri, Batılı Sami unsurların bugünkü Suriye civarına geldiklerini ve Akdeniz kıyısı boyunca güneye doğru indiklerini kaydederler (bu bölgeler, sözkonusu dönemde, Mısır etkisi altındaydı).

İsrail'in atası Avraham, Tevrat ve Tevrat dışı belgelere göre, Batılı Samilerdendir. Tevrat dışı kaynakların kaydettiği Batılı Sami göçleri, yönleri ve nitelikleriyle, Avraham'ın Tevrat'ta anlatılan göçüne uymaktadır. Avraham Kalde'nin Ur kentinde doğmuş ve belli bir evrede buradan çıkıp ailesiyle (ya da aşiretiyle) birlikte Harran'a gelmiştir. İbraniler bu noktada Orta-Doğu uluslarından ve diğer Sami unsurlardan açıkça ayrılırlar ve ayrı bir ulusal değer olarak belirirler. Tevrat bu dönüm noktasını şöyle kaydeder: " Ve Kenaan diyarına gitmek üzere Kildanilerin (Kalde) Ur şehrinde çıktı; ve Harran'a geldiler ve orada oturdular." (Tekvin 11:31)

Orta Fırat bölgesinde Mari (Amori) kentinde bulunan belgeler (M.Ö. XVIII. yüzyıl) Batılı Sami aşiretlerinin toplumsal örgütlenme şekliyle ilgili yararlı bilgiler vermektedir.

Batılı Sami aşiretleri babaerkil bir aile-aşiret yapısına sahiptiler. Avraham aşiretinin Tevrat'ta anlatılan toplumsal yapısı, liderlik biçimi ve göçebe yaşamı, Mari belgelerinde anlatılanlara tam olarak uymaktadır. Gene Mezopotamya'da, Nuzi kentinde gün ışığına çıkarılan belgeler, Avraham, Yithak ve Yaakov'un aşiretlerini yöneten yasalar hakkında değerli bilgiler sağlamaktadır.

M.Ö. XIX. yüzyılda, belki de daha önce, Batı Samileri'nin ilk dalgaları Mısır'a vardı. Bundan sonraki birkaç yüzyılda Batı Samileri, Hint-Avrupa kökenli

1 M.Ö. 2300-1600 yıllarına ait Sümer-Akat yazıtlarında, Sümerce MAR.TU ve Akatça "Amurru" kelimeleri, coğrafi bir terim olarak, "Batı" anlamında kullanılmıştır. Burada sözkonusu olan, Fırat nehrinin batısında Akdeniz'e kadar uzanan bölgedir. Bazı bölgelerde "Amori" terimi (yani Batı Samileri) özellikle Mezopotamya'nın güneyinden gelen kavimlere uygulanmıştır.

bazı yabancı etnik grupların etkisinde kaldılar. Bu yabancı unsurlar Mezopotamya, Suriye ve İsrail Ülkesi'ne yayılarak buralara yerleşmeye çalıştılar. M.Ö. II. binin ikinci çeyreğinde meydana gelen bu gelişmelerin kaydına arkeolojik bulgularda rastlıyoruz. Buna ek olarak Mısırlılar, bu dönemde ülkelerine giren Batı Samileri ile kendilerine Hiksos (eski Mısır dilinde Hiksos terimi "yabancı ülkelerden gelen efendiler" anlamına gelen bir sözcüğün biraz değişmiş şeklidir) adını veren, yabancı ve Hint-Avrupa kökenli bir etnik unsurun anısını geleneklerinde korumuşlardır. Daha sonraki dönemlere ait belgeler, Hiksosların Nil nehrinin delta bölgesine yerleştiklerini göstermektedir. Tevrat'ta delta bölgesi Goşen Ülkesi (Eretz Goşen) olarak geçer.

Avraham Ur'dan çıkıp Harran'a vardıktan sonra, Tanrı ona Kenaan Ülkesi'ne doğru yola çıkmasını emreder ve bu ülkeyi ona ve ondan çıkacak kuşaklara vermeyi vaadeder. Tarih içinde, İsrail Ulusu ile İsrail Ülkesi'nin kaderi bu noktada kesişir. Tevrat'taki kayıt şöyledir: "Ve Rab Abram'a dedi(...): ve seni büyük millet edeceğim, ve seni mübarek kılacağım, ve senin adını mübarek kılacağım(...) Ve Abram Rabbin kendisine söylediği gibi gitti(...) ve Kenan diyarına gitmek üzere yola çıktılar; ve Kenan diyarına geldiler(...) Ve Rab Abram'a görünüp dedi: Bu memleketi senin zürriyetine vereceğim." (Tekvin 12:1-7).

Arkeolojik bulgulardan, Avraham Kenaan'a geldiği zaman ülkede dağınık Sami aşiretlerinin yaşamakta olduğunu biliyoruz. Ülkenin düzensiz topografik yapısı ve iklimi nedeniyle, burada yaşayan gruplar toplumsal, siyasal ve ekonomik bir birlik kuramamışlardı. Böyle bir birliği sağlayabilecek yegâne unsur olan kültürel bağlarsa, bu aşiretler arasında mevcut değildi.

İsrail'in üç büyük atası, Avraham, oğlu Yitzhak, torunu Yaakov, Kenaan Ülkesi'nde göçebe bir yaşam şekli benimsemişlerdi. İsrail aşiretleri kurak mevsimlerde güneye, Nil deltasına kadar iner, Kenaan toprağı nemlendiğinde yeniden ülkelerine dönerlerdi.

Avraham'ın ailesi sonunda Hebron'a yerleşti ve orada bir aile mezarı yaptırdı. Avraham, öldüğü zaman bu mezara gömüldü². Avraham'ın ölümünden sonra oğlu Yitzhak aşiretin yönetimini eline aldı. Yitzhak'tan sonra lider olan Yaakov'un okı iki oğlu oldu: Reuven, Naftali, Şimon, Levi, Yehuda, İzahar,

2 "Mearat haMahpela"; mezar bugün ziyaret edilebilmektedir.

Zevulun, Dan, Gad, Aşer, Yosef ve Binyamin. Bu ok¹ iki oğul ve onlardan gelen kuşaklara On İki İsrail Aşireti ya da İsrail Oğulları denir³.

Bu evreden itibaren İsraililer artık kesinlikle tanımlanabilecek bir ulusturlar. Bu topluluk Kenaan'ı atasal toprakları olarak korumakta, kuraklık dönemlerinde Nil deltasına kadar inmekle birlikte, orada sadece kısa süreler kalmakta, Kenaan'ın otlakları yeşerdiğinde geri dönmektedir. Kenaan, İsrail Oğulları ve Mısır arasındaki bu ilişkiyi tarihçiler, iki ülkede yaşayan etnik grupların aynı ırksal kökenden yani Batı Samileri'nden olmalarına bağlarlar. Tıvrat'a göre, İsrail Oğulları Kenaan'da başlayan büyük bir kuraklık sırasında Mısır'a göçetmişler ve oraya yerleşmişlerdir; hatta aralarından bir tanesi, Yosef, Mısır yönetiminde "bakan" olmuştur

Yukarıda belirtildiği üzere, İsrail Oğulları'nın Mısır'a göçünün Hiksos dönemine rastlamış olması ihtimal dahilindedir zira, Hiksoslar'la Batı Samileri'nin göçleri tarih içinde keşismektedir. Üstelik, Asya asıllı ve Hint-Avrupa kökenli Hiksoslar zamanında, bu ulusla Batı Samileri arasında ilişkiler oldukça sıkıydı. Hiksoslar, belirtildiği üzere, Nil deltasında bir devlet kurmuşlardı. İsrail Oğullarının Kenaan'daki kuraklık nedeniyle gelmiş oldukları ve Tıvrat'ta "Eretz Goşen" adıyla geçen bölge Nil'in delta bölgesi olduğuna göre, İsrail Oğulları'nın Mısır'a gelişleri M.Ö. 1700 yıllarına rastlar.

Tıvrat İbranilerin Mısır'a göçünü ve Goşen Ülkesi'ne yerleşmelerini, Mısır yönetiminin, Yosef'in bu yönetim içinde elde etmiş olduğu yüksek mevki nedeniyle, onlara yapmış olduğu bir "iyilik" olarak anlatır. Yaakov'un oğullarının Goşen'deki yaşantıları konusunda Tıvrat dışı bir bilgi kaynağı mevcut değildir. Kutsal Kitap'ın anlattığına bakılırsa, Yosef kardeşlerinin kıskançlığına kurban gitmiş ve Gilad'lı bir tüccara satılmıştır. Yosef bu şekilde Mısır'a varmış ve ülke hükümdarının hizmetinde yükselmiştir. Uzun yıllar sonra Yosef Mısır'a gelen kardeşleriyle karşılaşmış ve bunun üzerine bütün ailesini

3 On İki Oğul'un babası Yaakov, "bir adamla" güreştikten sonra İsrail adını aldı. Tıvrat olayı şöyle kaydeder: "Ve Yakub yalnız başına kaldı ve seher sökünceye kadar bir adam onunla güreşti. Ve onu yenmediğini görünce, uyluğunun başına dokundu ve onunla güreşirken Yakub'un uyluk başı incidi...Ve ona dedi: Adın nedir? Ve o dedi: Yakub. Ve dedi: Ve artık sana Yakub değil, ancak İsrail denilecek; çünkü Allah ile ve insanlarla uğraşıp yendin..." (Tekvin 32: 22-32).

yanına getirtmiştir. İbrani Ulusu'nun Mısır esareti de, Tevrat'ta anlatıldığı şekliyle, bu noktada ve bu şekilde başlar.

İsrail atalarının tarihi, Tevrat'ın Tekvin kitabından, Yaradılış ve Tufan olaylarından sonra anlatılır. Şurası unutulmamalıdır ki, Avraham Mezopotamya'nın ileri kültürleri içinde yetişmiştir. Kenaan Ülkesi Avraham yoluyla tarihe girdiğinde, Mezopotamya ulusları İnsanlık kültürüne katkılarını çoktan getirmişlerdi (örneğin Hammurabi'nin yasaları). Bununla birlikte Avraham aşireti diğerlerinden değişti. Bu aşiretin başlıca ve belki de tek özelliği, Avraham'ın öğretisi ışığında Tek Tanrı'ya inanmasıydı.

Avraham'ın bu zengin ve gelişmiş ortamdan çıkıp boş, fakir ve adsız bir ülkeye gelmiş olmasının iki nedeni vardır: Birincisi, Avraham kendisini bu ortamdan koparıırken Mezopotamya'daki manevi yaşamın tutarsızlıklarına ve ilahlarının çokluğuna karşı çıkmak istemiştir. İkincisi, Avraham bu hareketiyle dünyaya, başka bir yaşam biçiminin de var olduğunu, İnsan'ın kaderine değişik bir çözüm bulunduğunu ilan etmek istemiştir.

İbraniler önceleri Mısır'da serbesttiler. Bu durum Hiksos yönetimi boyunca devam etmiştir. M.Ö. 1570 yılında Hiksos devleti yıkılınca, Mısır'ın hakimiyeti tamamen firavunların eline geçti. Yerli Mısırlılar Samilere düşman olduklarından, iktidar ellerine geçtiğinde Hiksos döneminde ülkeye yerleşen Samileri tutsak etmiş olmaları olanaksız değildir. Bu nedenle Mısır esareti Tevrat'ta geçen şekliyle, tarihsel mantığa uymaktadır. Üstelik, arkeolojik çalışmaların ortaya çıkardığı bir Mısır papirüsü, Goşen'de kölelerin bulunduğunu ve bunların zaman zaman, gruplar halinde Sina çölüne doğru kaçtıklarını kaydetmektedir.

MISIR ESARETİNİN SONU: ÇIKIŞ (EXODUS)

Tevrat'a göre İbraniler Mısır'da 400 yıl kadar kaldılar ("ve İsrail Oğullarının Mısır'da oturdukları müddet 430 yıl idi," Çıkış 12:40). Bu süre içinde Mısır'da köle olarak yaşadılar, inşaat işlerinde çalıştırıldılar (kent ve piramid yapımında), büyük zulüm gördüler ve sonunda Moşe tarafından ülkeden çıkarıldılar.

Tevrat tarih vermediğinden Çıkış'ı tarihsel çerçeveye yerleştirmek, gerçeklere ışık tutmak bakımından önemlidir. Bilindiği kadarıyla İbraniler, Pitom ve Raamses kentlerinin yapımında çalıştırıldılar. Tevrat'taki kayıt şöyledir: "Ve onlara yükleri ile eziyet etsinler diye üzerlerine angarya memurları koydular. Ve Fıravun için Pitom ve Raamses anılan şehirleri yaptılar." (Çıkış 1:11). Bu kentlerin Fıravun II. Ramses zamanında (yaklaşık 1290-1224) kuruldukları bilinmektedir. O zamanlardan kalan bir Mısır belgesi, bu iki kentin inşa işinde "Apiru" (İbrani) aşiretlerinin çalıştırılmış olduklarını yazmaktadır. Bundan da, Tevrat'ın kaydettiği Fıravun'un II. Ramses olduğu çıkmaktadır. Buna göre İbraniler Mısır'dan M.Ö. XIII. yüzyılda çıkmışlardır.

MOŞE (HZ.MUSA)

Moşe İsrail'in peygamberi, İsrail yani Musevi dininin kurucusu ve ulusunun tarihteki en büyük lideridir. Moşe İsrail Oğullarının Mısır esaretinden kurtarmış, ulusuna ve dünyaya ilk Tek Tanrı'lı dinin yasalarını vermiş (On Söz), bu dine dayanan evrensel bir ahlak sistemi ihdas etmiş ve ulusunu, ölmeden önce, atasal anavatanı Kenaan'ın kapılarına kadar getirmiştir.

Moşe, ikisi de Levi aşiretinden olan Amram ile Yohevet'in oğludur. İsrail'in gelecekteki büyük kurtarıcısı Mısır'da, Fıravun zulmünün doruk noktasına ulaştığı bir dönemde doğdu.

Fıravun, Moşe doğduğu sıralarda, iki İbrani ebesine, İbranilerden doğacak erkek çocuklarını öldürmelerini emretmişti (Çıkış 1:15). Bundan sonra yaşamakta olan bütün İbrani çocuklarının nehre atılmasını buyurmuştu Yohevet Moşe'yi doğurduktan sonra üç ay süreyle saklamış sonra bir sepete koyarak Nil nehrine bırakmıştır. Olayı izlemekte olan Fıravun'un kızı çocuğu sudan çıkarttırmış ve saraya alarak kendi çocuğuymuş gibi büyütüştür.

Moşe⁴ bir Mısırlı gibi büyütölmüş olmakla birlikte, nereden geldiğinin bilincinde yaşadı. Özgür bir birey olarak delikanlılık yaşına geldiğinde

4 Moşe, muhtemelen bir Mısır adıdır. Bununla birlikte bu adın etimolojik kökeni, Tevrat'a göre, "sudan çıkarılmak" anlamına gelen bir fiile dayanmaktadır.

ulusunun esareti onu sürekli olarak meşgul etmeye başladı. Öte yandan, Tek Tanrı'yı tanımayan Mısır kültürü onu rahatsız ediyor, Avraham'ın öğretisine dayanan değişik bir yaşam biçimi düşünüyordu. Esaret gerçeğiyle ilk teması bir İbrani kölesinin bir Mısırlı tarafından dövüldüğünü görmesidir: Moşe kavgaya karışıp Mısırlıyı öldürür. Bundan sonra şahit olduğu ikinci bir olay da kişiliğinde derin bir iz bırakır: Bu kez iki İbraninin kavga ettiklerini görür. Araya girmeye çalışırken, kavga edenlerden biri ona dönüp şöyle der: "Seni kim üzerimize reis ve hakim koydu? Mısırlıyı öldürdüğün gibi beni de öldürmek fikrindemisin?" (Çıkış 2:14). Bu şekilde Mısırlıyı öldürdüğünün etrafa yayıldığını gören Moşe, Fıravun'un gazabına uğramamak için Midyan'a kaçır.

Tevrat'ın renkli üslubuyla anlatılan bu olaylar iki gerçeği yansıtmaktadır: Gençlik yıllarında Moşe, yüksek ideallere sahip olan, cesur bir kişiydi. Öte yandan, gerçek bir liderin özellikleri olan sükunet ve disiplinden yoksundu. Mısırlıyı öldürerek toplumdaki yerini hatta yaşamını tehlikeye atmıştı. Buna paralel olarak, iki İbraninin kavgasında simgeleşen bir sorun vardır: İbrani ulusu bölünmüş görünmektedir ve içinde bulunduğu durumun tam bilincinde değildir.

Midyan dönemi Moşe'nin liderliğe hazırlanma, yetişme dönemidir. Tevrat'a göre bir gün çölde gezinirken, Moşe Tanrı'nın sesini duyar. Tanrı Moşe'ye, İsrail'i Mısır esaretinden kurtaracağını söyler. Moşe bir süre Tanrı ile tartışır, kekeme olduğu için ulusuna hitap edemeyeceğini belirtir ve görevi reddeder. Tanrı Moşe'nin bu davranışına kızar, görevi herşeye rağmen ona verir ve kardeşi Aaron'u (Harun) sözcüsü tayin eder. Moşe'nin Tanrı'nın isteğine bu şekilde karşı çıkması, Tevrat'ta benzeri olmayan bir olaydır. Daha ileride gelecek nebilere Gidon ve Yirmiyahu (Yeremya) bile, istemedikleri halde, Tanrı'nın kendilerine verdiği görevleri kayıtsız koşulsuz yerine getirmişlerdir. Moşe'nin bu davranışı düşünce ve eylemlerinde içten bir kişi olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Moşe bir süre sonra Mısır'a döner ve İbranileri anavatanadönüş için hazırlamaya koyulur. Önce Fıravun nezdinde bazı atılımlarda bulunur, hükümdar İbranileri serbest bırakmayı reddedince, bir dizi mucize göstererek Mısır kralını ikna eder. (Çıkış: bap 7,8,9,10,11,12)

Tevrat'a göre, Fıravun İbranilerin Mısır'dan çıkmalarını kabul ettikten sonra bu kararından vazgeçer ve ordusuyla, Sina'ya doğru ilerlemekte olan İsraili-lerin peşine takılır. Moşe bu evrede meşhur mucizesini gösterir; kıyısına geldiği denizi (Kızıldeniz?) yarar, ulusunu geçirir, Mısırlılar geldiği anda denizi kapatıp Fıravun kuvvetlerini suya gömer (Çıkış 14).

Mısır'dan çıktıktan üç ay sonra İbraniler Sina'da Horeb dağının (Sina Dağı) eteklerine gelirler ve burada dünya kültürlerine yön veren büyük olaya şahit olurlar. Moşe Tanrı'nın elinden, monoteist İsrail dininin Yasası'nı almak üzere Sina Dağı'na çıkar. Moşe dağda 40 gün kalır ve genel olarak ve yanlışlıkla On Emir olarak adlandırılan On Söz'ü (İbranice, "Aseret haDivrot") alır.

On Söz Tanrı ile İsrail arasında ilk antlaşmadır. Bu antlaşma İsrail'in kültürünü ve varlığının tümünü bağlar ("ve yaparsınız diye size emrettiği ahdini, on emirleri size bildirdi...Mülk edinmek için geçeceğiniz o memlekette onları yaparsınız diye size kanunlar ve hükümler öğretmeği Rab bana o vakit emretti." Tesniye 4: 13-14). On Söz, Tevrat'ın Çıkış ve Tesniye kitaplarında birbirlerini tamamlayacak şekilde verilmiştir. Batı ve Doğu kültürlerinin ahlak sistemlerine temel olan Söz'ler şunlardır:

Ben Tanrın YHVA (Yehova-יהוה)yım.
Benden başka Tanrın olmayacak.
Put yapmayacaksın.
YHVA adını nedensiz ağzına almayacaksın.
Şabat gününü hatırlayacaksın.
Ana ve babana saygı göstereceksin.
Cinayet işlemeyeceksin.
Zina yapmayacaksın.
Çalmayacaksın.
Yalancı şahitlik yapmayacaksın.
Başkasının malına göz dikmeyeceksin.

MISIR ÇIKIŞININ TARİHSEL ANLAMI

Mısır Çıkışı İsrail ulusunun uzun ve acı bir esaretten kurtuluşudur. Yahudi tarihinde buna paralel yegane olay, Mısır Çıkışı'ndan yaklaşık 3200 yıl sonra meydana gelen, üçüncü İsrail devletinin kurulmasıdır.

İsrail tarihi içindeki yerinin ötesinde, Mısır Çıkışı birçok ulus ve kültür için ulusal ve toplumsal kurtuluşun simgesi olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nin ilk liderlerinden Benjamin Franklin ve Thomas Jefferson'a, kurulmakta olan Amerikan Birliği'nin ambleminin ne olacağı sorulduğunda ikisi de, ikiye ayrılan suların içinden özgürlüklerine koşan İsrail Oğulları'nın tasvirini önermişlerdir. Bu öneriye göre, amblemin üzerindeki yazı da şöyle olacaktı: "Müstebit Hükümdarlara direnmek Tanrı'ya İtaat Demektir." İhtilal Fransasında, Ulusal Meclis üyeleri kendilerinden, "Yeni Kanaan'ın varisleri" olarak söz etmişlerdir. Yabancı bir ulusun baskısından kurtulmak isterlerken olsun, fukaralık ve gerilikten sıyrılmak isterlerken olsun, dünya ulusları Çıkış'ı tutsaklıktan özgürlüğe geçişin simgesi olarak görmüşlerdir.

Mısır Çıkışı'nın öyküsü Tevrat dışı kaynaklara çeşitli şekillerde yansımıştır. Örneğin, daha önce belirtildiği üzere, bir Mısır belgesi Goşen'de çalıştırılan kölelerin sık sık Sina'ya kaçtıklarını kaydetmiştir. Öte yandan, bilindiği üzere, II. Ramses döneminde Mısır ile Hitit devletleri savaş halindelerdi. Eldeki bazı deliller, Mısır'da yaşayan göçebe unsurların bu anlaşmazlıktan yararlanarak ülkeden kaçtıklarını göstermektedir.

KENANIN YENİDEN FETHİ

İsraililer uzun süre Sina çölünde dolaştıktan sonra ("kırk yıl"), Kanaan'a girmek üzere hazırlanmaya başladılar. Bu evrede liderleri Yehoşua (Yeşu) idi zira Tanrı Moşe'ye Kanaan'a girmeden önce öleceğini bildirmişti (Tesniye 34:4-5).

Tevrat'ın Hakimler kitabı, İsraililerin Kanaan'a girmelerinin uzun sürdüğünü yazar. Buna karşılık Yehoşua kitabına göre, Kanaan'ın yeniden fethi kısa, süratli ve parlak bir zafer olmuştur. Bununla birlikte Tevrat'ın bu konudaki kayıtları pek açık değildir. Eldeki arkeolojik bilgiyle bu kayıtlar arasında belli bir çelişki de mevcuttur.

Kanaan'ın fethini zikreden Tevrat dışı kaynakların başlıcası, II. Ramses'in oğlu Mernepta'nın yazıtıdır. Tahta geçişinin beşinci yılında, yani yaklaşık M.Ö. 1220 yılında yazılan bu belgede, Mernepta'nın İsrail Ülkesi'ndeki düşmanlarını yendiği kaydedilmektedir. Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla, İsrail Ülkesi o sıralarda İbraniler tarafından yeniden fethedilmekteydi.

Tevrat Kenaan'ın fethini iki değişik şekilde anlatır. Sayılar kitabına göre, İsrail Oğulları Sina'daki son konak yerleri olan Kadeş-Barnea'dan itibaren Edom ülkesine doğru yola çıkmışlardır (bugünkü Ürdün-Suudi Arabistan sınır bölgesi). Edom kralı geçmelerine izin vermeyince, ülkenin çevresinden dolaşarak, Ürdün nehrinin doğu yakasında zayıf bir noktadan İsrail Ülkesi'ne girmişlerdir. İkinci öyküye göre (Sayılar kitabı, bap 33) İsrail Oğulları Edom ve Moab ülkelerine girmişler ve bu yol üzerinden Ürdün nehrinin hemen batısındaki Yeriho'ya gelmişlerdir. Bu iki kaydın birbirleriyle çelişkide olmaları nedeniyle araştırmacılar İsrail Oğullarının Kenaan'a, iki ayrı dönemde ve iki ayrı dalga halinde girdikleri kanısında birleşmektedirler. Bunların ilki, Moab ve Edom üzerinden, buraları daha boşken, yani XIV. yüzyılın sonlarında geçmiş, ikincisiyse bu bölgelerde Amuri krallığı kurulduktan sonra, yani XIII. yüzyılda, Kenaan'a varmak için ülkenin çevresinden dolaşmak zorunda kalmıştır. İki ayrı tarihte, iki ayrı dalgadan söz etmek Tevrat'ın Mısır Çıkışı hakkında verdiği bilgiye ters düştüğünden (Kutsal Kitap'a göre İbraniler Mısır'dan bir kerede çıkmışlardır) Çıkış'ın da iki kerede gerçekleşmiş olduğu düşünülebilir (kölelerin gruplar halinde kaçmış olmaları bu ihtimali güçlendirmektedir).

KENAN'A YERLEŞME DÖNEMİ

Kenaan'a giriş süreci tamamlandıktan sonra İsrail Oğulları -arkeolojik bulguların da gösterdiği üzere- göçebe yaşam şekline, küçük ve çevresinde sur bulunmayan yerleşme merkezlerinde tarımsal faaliyete dayanan, yerleşik bir yaşam düzenine geçtiler.

Bu yeni yaşam sorunlarla başladı: Verimli toprak az, su kıtı. Bu nedenle İsrail aşiretleri bulundukları yerlerdeki ormanların bir bölümünü kesmek zorunda kaldılar ("fakat dağlık senin olacak; orman olmakla beraber onu kesesin ve onun çıkılacak yerleri senin olur." Yeşu 17:18). Arkeolojik bulgular, bu alanlara yerleşmenin özel bir sulama yönteminin geliştirilmesi sayesinde gerçekleştirilmiş olduğunu göstermektedir. Kurak yerlere yerleşen aşiretler, kireçle sıvanmış, su sızdırmayan duvarlarla örülmüş sarnıçlar yapmışlardır. Bu sarnıç sistemi geliştikçe kurak arazilere dağılanların sayısı artmıştır. Dağlık bölgelere yerleşenlerse, o sılarda başlayan "modern" demir devrinin nimeti olan sert madeni araçlar sayesinde düzenli bir yaşam kurmayı başarmışlardır. Demir araçlar sayesinde yeni toprak işleme yöntemleri de geliştirilmiştir.

İsrail Oğulları'nın Kenaan'a yerleşmeleri aşiret ekonomisinde önemli değişiklikler oluşturmuştur. Göçebe çobanlar bu yeni düzende çiftçi ve zanaatçı olmuşlardır. Asıl önemli noktaysa, göçebelikten sürekli yerleşim şekline geçişin aşiret örgütünü ve aşiretler arası ilişkileri önemli ölçüde etkilemiş olduğudur. Kenaan'ın fethinden önce - anlaşıldığı kadarıyla- tek tek aileler akrabalık ve ortak geleneklerle bağlana bağlana aşiretsel gruplar oluşturmuşlardır. Kenaan'ın yeniden fethinden sonraysa, Moşe'nin öğretisi ve Tek Tanrı ideolojisi altında, gelenek ve görenek bağları sayesinde çevrelerindeki Samilerden ayrılan ve kültürel açıdan ulus görünümü kazanan İsrail Oğulları, bu yeni dönemde toplumsal ve siyasal açıdan da uluslaşma süreci içine girmişlerdir.

Tarihçiler İsrail Oğulları'nın aşiret modelinden ayrılıp ne zaman uluslaşmaya başladıkları konusunda değişik görüşlere sahiptirler. Kimi araştırmacılar, Sina'da On Söz'ün alınmasıyla İbranilerin siyasal bir birim haline gelmiş olduklarını savunurlar. Kimilerine göreyse uluslaşma süreci Kenaan'a sürekli yerleşme sayesinde başlamıştır.

YARGIÇLAR (HAKİMLER) DÖNEMİ

İsrail'in içinde meydana gelen değişiklikler liderlik düzeyine açıkça yansımıştır. Kenaan'a yeniden yerleşme sırasında bütün aşiretlere hükmeden bir lider ya da ulusal düzeyde bir "başkan" yoktu. Bu da ulusal bilincin henüz siyasal anlamda olgunlaşmamış olduğuna işaret eder. Buna karşılık, yerleşme döneminde, daha önce mevcut olmayan "geçici" bir lider tipinin yükselmekte olduğunu görüyoruz. Bu lider tipi bir dönemin ürünü olduğundan, dönem sona erdiğinde ortadan kaybolmuştur. Tevrat bu lider tipine Yargıç (Hakim) sıfatını verir. Yargıçlar Dönemi Tevrat'ta başlıbaşına bir kitap teşkil eder.

Yargıç herşeyden önce bir aşiretin lideriydi. Bir mahkeme reisi olmamakla birlikte bu şekilde adlandırılan lider, bunalım zamanlarında bütün aşiretlerin başına geçer ve bunalım sona erene kadar bu görevde kalırdı. Başka bir deyişle Yargıç'ın ulusal liderlik statüsü devamlı değildi. Yargıçlar aşiretlerin geleneksel liderleri ve yaşlıları tarafından seçilir ve güncel olan sorunla (savaş v.b.) ilgilenmeye memur edilirdi. Liderliği geçici olduğundan burada ne veraset -yani liderliğin babadan oğula geçmesi- ne hanedan ne de asalet sözkonusuydu. Sorunu çözümleyebileceğine inanılan kişi yönetimi eline alır, işi bitince bırakırdı.

Görüldüğü üzere Yargıç, henüz ayrı ayrı aşiretsel gruplardan oluşmakla birlikte ulusal çapta sorunları olan, ancak siyasal olgunlaşmasını tamamlamadığından kral seçme evresine varmamış olan bir toplumun liderlik sorununa bulmuş olduğu çözümdür. İsrail Oğulları o sıralarda çevredeki Kenaani kabilelerinin askeri baskısı altında bulunmakta ve bölünmüş kaldığı sürece düşmanı yenemeyeceğinin farkındaydılar Aşiret reisiyle kral arasında geçişi temsil eden Yargıç işte bu koşulların ürünüdür.

Hakimler Kitabı iki tür yargıçtan sözeder: 1) Düşmana karşı sefere çıkan ve İsrail'i tehdit eden gücü yenen "kurtarıcı" ve "karizmatik" yargıçlar; bunlar altı tanedir: Otniel, Ehud, Dvroa, Gidon, Yiftah ve Şimşon (Samson); 2) Savaş alanında kahramanlıklarıyla tanınmamakla birlikte, başka özelliklerinden dolayı göreve çağırılan "küçük" yargıçlar (Hakimler 10 ve 12).

Yargıçların bazıları birçok ulusun bilincine giren eylemlerde bulunmuşlardır. Bunlara en iyi örnek Şimşon'dur (Hakimler 13,14,15 ve 16, Samson ve Dalila'nın öyküsü). Şimşon'un Tevrat'ta kaydedilen başarıları destansal bir üslupla anlatıldığından, kesin bir tarihsel analize uygun değildir. Bununla birlikte, Filistilerin Kenaan'a girmeyi denedikleri bir dönemde İsrail Oğulları'na liderlik etmiş olduğu açıktır.

Yargıçlar döneminde meydana gelen bir başka önemli olay, İsrail Oğulları ile Kenaanlı aşiretler arasında başgösteren anlaşmazlıktır. Dvora ile Barak'ın bu aşiretlere karşı kazandıkları zaferlerden sonra kuzeydeki Kenaani hegemonyası ortadan kaldırılmış ve ilk kez olarak, kuzeye dağılan İsrail aşiretleriyle merkezdekiler arasında bulunan ve iki bloku bölen düşman unsurlar bölgeden uzaklaştırılmıştır.

Kenaaniler yenildikten sonra kuzeydeki nazik güç dengesi bozuldu. Kenaanilerin güçlü kaleleri ortadan kalkınca, ovalık bölgenin verimli kesimlerini kollayan çevre aşiretleri, Ürdün nehrini batı yönünde aşmaya başladılar. Tevrat bu gelişmeleri şöyle nakletmektedir: "Ve vaki oldu ki, İsrail ekin biçtikçe, Midyaniler, ve Amalekiler, ve şark oğulları çıkarlardı; ve onlara karşı konarlardı, ve Gazzeye varıncaya kadar yerin mahsulünü bozarlardı, ve koyun olsun, sığır olsun, İsrail'de geçinecek birşey bırakmazlardı." (Hakimler 6:3-4). İsrail yerleşme merkezleri savunmasız olduğundan (bu merkezler surlarla çevrili değildi) Midyanlılar ve onların peşinden gelenler büyük zararlara yol açtılar. Bunun üzerine Menaşe aşiretinden Gidon

yönetimi eline alarak, kuzeydeki İsrail aşiretlerinin yardımıyla Midyan kuvvetlerini geri püskürttü ve Ürdün nehrinin doğu yakasına attı.

Tevrat bu evrede İsrail'in bilincinde meydana gelen önemli bir gelişmeye işaret eder. Zaferden sonra İsrail aşiretleri Gidon'a kral olmasını önerirler: "Ve İsrail adamları Gidon'a dediler: Sen, oğlun ve oğlunun oğlu (burada babadan oğula geçen bir krallık, bir hanedan sözkonusudur) bize saltanat edin; çünkü bizi Midyanın elinden kurtardın. Ve Gidon onlara dedi: Ben size saltanat etmem, oğlum da size saltanat etmeyecek; Rab size saltanat edecektir." (Hakimler 8:22-23). Bununla birlikte, Tevrat'ın kaydettiği olaylar Gidon'un bütün İsrail'in lideri olarak kaldığını ve bu sıralarda krallığa benzer bir yönetimin kurulmuş olduğunu göstermektedir (Hakimler 8:24-27). Gidon'dan sonra oğlu Avimeleh Şhem kentinden İsrail'i yönetmeyi denediyse de, kentin yıkılması sonucu bu atılımı başarısızlıkla sonuçlandı. Şhem'in yıkılışıyla ilgili Tevrat kayıtları arkeolojik araştırmalarla teyit edilmiştir.

İsraililerin Gidon'a krallık teklif etmeleri, aşiret liderlerinin merkezi yönetimin önemini anlamış oldukları yolunda ilk işarettir. Bununla birlikte, Gidon ve Avimeleh olaylarının, daha ileride kurulacak krallığın oluşmasını etkileyip etkilemediği tartışma konusudur zira İsrail krallığının kurulmasına kadar daha uzunca bir zaman geçecektir.

Yargıçlar Dönemi M.Ö. XII. yüzyılın ilk yarısından XI. yüzyılın ilk yarısına kadar devam eder. Bu iki asrı bağlayan yıllarda İsrail yerleşme merkezleri, Ürdün'ün doğu yakasında yükselmeye başlayan Ammon'un tehdidi altına girdi. Bu gelişme üzerine İsrail aşiret liderleri Gilad'lı Yiftah'ı yönetimi eline almaya çağırdılar. Yiftah bir süre Ammon Oğulları'na karşı savaştı ama sorunu kökünden çözümleyemedi (Hakimler 10:17 ve sonrası).

2. YEHUDA VE İSRAİL KRALLIKLARI (M.Ö. 1030 - 586)

İSRAİL'İN MONARŞİK YÖNETİME GEÇMESİ: ŞMUEL VE ŞAUL

İsrail Oğulları XI. yüzyılda Filistilerin etkisi altına girdiler ve bazı alanlardan çekilmek zorunda kaldılar. Bu gelişmelerden en fazla zarar görenler Binyamin ve Efraim aşiretleri oldu. Bu durum karşısında, zamanın etkili ruhani liderleri Şmuel'i (Samuel) göreve çağırdılar. Şmuel liderliği eline aldı ve İsrail topraklarına giren Filistilere karşı, özellikle Mitzpa'da verdiği savaşta büyük başarı kazandı (I. Samuel 7: 7-12).

Yabancı baskısı İsrail aşiretlerini bir kez daha merkezi idarenin yararlarını düşünmeye sevketti. İsrailliler düşmana karşı bazı başarısız savaşlar vermişler ve düşmanın gücünün merkezîyetçi bir idareye sahip olmalarında yattığını farketmişlerdi. Gevşek aşiret ilişkileri, tek merkezden ve tek lider tarafından yönetilen bir güce karşı etkili olamıyordu. Şimdi istedikleri, aşiret yaşlılarından oluşan ya da, arada bir, karizmatik bir yargıcın liderliğinde ifade bulan geleneksel yönetim yerine, bir yandan bütün aşiretleri otoritesi altında toplayabilecek, öte yandan da sürekli bir liderliğin simgesi olacak bir kraldı.

Bu eğilim Filistilere karşı verilen bir savaştan sonra daha da güçlendi. Afek civarında yer alan savaşta İsrail Oğulları'nın ortak kültürel ve dinsel temellerinin simgesi olan ve içinde On Söz levhalarının bulunduğu Ahit Sandığı (Arc of Covenant) Filistilerin eline geçince, bozgun ulusal bir afet boyutları kazandı (M.Ö. yaklaşık 1050). Bundan da alınacak ders açıktı: Ulusal çapta ve düzeyde bir lidere ihtiyaç vardı.

İsrail Oğulları bir kral seçmesi için Şmuel'e geldiler. Tevrat'ta bulunan bazı kayıtlar, İsrail Oğulları'nın çevredeki ulusların liderlerine benzeyen bir kral istediklerini göstermektedir: "şimdi bütün milletler gibi, bize hükmetmek için

başımıza bir kral koy (I. Samuel 8:5)" Fakat Şmuel önce bu isteği geri çevirecek oldu ve halkına monarşinin olumsuz yanlarından sözetti: "Üzerinize krallık edecek kralın hükmü şu olacak: Oğullarınızı kendisine alıp cenk arabalarının üzerine ve atlıları arasına koyacak; ve arabaları önüne koşacaklar; ve onları kendisine binbaşılar ve elli başılar kılacak; ve bazılarını toprağı sürmek için, ve ekinini sürmek için, ve cenk aletleri ile arabalarının aletlerini yapmak için koyacak. Ve attar, ve aşçı, ve ekmekçi olmak üzere kızlarınızı alacak. Ve tarlalarınızı, bağlarınızı, ve zeytinliklerinizi, onların en iyisini alıp kullarına verecek. Ve tohumunuzu ve bağlarınızın ondallığını alıp hadımlarına (subaylarına) ve kullarına verecek. Ve kullarınızla cariyelerinizi, ve en seçme gençlerinizi ve eşeklerinizi alıp onları işine koşacak. Sürülerinizin ondallığını alacak; ve onun kulları olacaksınız(...) Fakat kavm Samuel'in sözlerini dinlemek istemeyerek, dediler: fakat üzerimize bu kral olacak ve biz de bütün milletler gibi olacağız." (I. Samuel 8: 11-20).

Sonunda Şmuel ulusunun isteğine daha fazla direnemeyerek, İsrail'e bir kral seçmeyi kabul etti. Tevrat'ın anlattığı üzere Tanrı ile konuştu ve Tanrı ona İsrail Oğulları'nın ilk kralının Şaul olacağını söyledi.

ŞAUL DÖNEMİ (MÖ. 1030-1010)

Şaul, İbranicede, "istenmiş, aranmış (Tanrı tarafından) ödünç verilmiş" anlamına gelir. Şaul, Binyamin aşiretinden Kış'in oğluydu. Binyamin ülkesinin Giv'a kentinde doğdu. Bu kent Giv'at Binyamin ya da Giv'at Şaul adlarıyla da bilinir. Tevrat'a göre Şaul "genç ve güzel" bir kişiydi; "Ve İsrail Oğulları arasında ondan güzel adam yoktu; omuzlarından yukarısı bütün kavımın boyunu geçiyordu." (I. Samuel 9:2-13).

Şaul'un kral seçilmesi, kuşkusuz, gençliğinde gösterdiği askeri başarılarla bağlıdır. Kral olur olmaz çevredeki aşiretlerle savaşmaya devam etti ve İsrail Birliği'ni kurmak için çeşitli atımlarda bulundu: "Ve Şaul İsrail krallığını aldı ve çepeçevre bütün düşmanlarına karşı, Ammon Oğulları'na karşı, ve Edom'a karşı ve Tsoba krallarına karşı ve Filistilere karşı cenketti; ve ne tarafa dönse yenerdi." (I. Samuel 14:47).

Şaul aşiret yapısında hiçbir değişiklik yapmadı ve otoritesini kabul ettirmek için aşırı önlemlere gitmedi; böylelikle aşiret liderleriyle kendisi arasında

kaçınılmazmış gibi görünen sürtüşmelerin meydana gelmesine olanak tanımadı. Bu dönemde her aşiretin reisi, kendi topluluğunu ve aşiret çevresindeki kurumları yönetmeye devam etti.

Şaul siyasal ve askeri lider olduktan sonra, ruhani liderliği elinde tutan ve Tanrı'nın temsilcisi sayılan Yargıç Şmuel ile arası bozuldu. Bu iki liderin arasındaki gerginlik ve sürtüşme, İsrail toplumunun geleneksel Yargıç yönetiminden monarşik düzene geçişte yaşadığı zorlukları simgelemekte ve yansıtmaktadır. Şmuel, belirtildiği üzere, kendisinden bir kral seçmesi istendiğinde bu işi reddetmiş, emir Tanrı'dan gelince de, hem kralın hem ulusun herşeyden önce Tanrı'ya sadık kalmayı taahhüt etmelerini istemişti. Bir ara Şaul Şmuel'in ruhani görevlerini de üzerine almaya kalkışınca (I. Samuel 13) ve belli bir evrede İsrail Oğulları'nı tehdit eden Amaleki tehlikesini tam olarak bertaraf edemeyince, iki lider arasındaki gerginlik yeni boyutlar kazandı ve hatta Tanrı, Tevrat'a göre, Şaul'u kral seçtiğine pişman oldu (I. Samuel 13:14, 15: 34-35, 28: 18).

İlahi Güç'ün de kendisini terketmekte olduğunu Şaul bir süreden beri hissediyordu. Öte yandan, sarayın içinde kendisine bir de rakip belirmişti: David (Hz. Davut). David genç ve değerli bir askerdі. Muhariplik yeteneğini Filistilere karşı verdiği bir savaşta Filisti devi Golyat'ı yenerek göstermiş (I. Samuel 17), halkın sevgisini kazanmıştı. Golyat olayından sonra David Şaul'un yanında kalmıştı. David kralı her gittiği yerde izliyor, zaman zaman ona arp çalıyordu. Bu arada, kralın kızıyla evlenmişti.

Tanrı'nın gözünden düştüğünü düşünen Şaul, zamanla David'in halk arasındaki ününü ve yükselmesini kıskanmaya başladı. Kıskançlık nefrete dönüşüp Şaul David'i öldürmeye kalkışınca, genç adam kaçmak zorunda kaldı. David bir süre ülkede dolaştıktan sonra çevresinde birçok muharip topladı ve Yehuda aşiretiyle temasa geçti.

İsrail Oğulları ile Filistiler arasındaki savaş durumu devam ediyordu. Filistiler Şaul ile David arasında mevcut anlaşmazlıktan yararlanarak bütün İsrail Oğullarını etkileri altına almaya çalışıyorlardı.

Filistilerin Yizreel vadisine kuvvet yığmaya başladıkları bir sırada Şaul ordusunu alıp savaşa çıktı. Üstün Filisti kuvvetlerine karşı İsrail ordusu fazla dayanamadı ve kuvvetler kaçmaya başladılar; bu arada Şaul yaralandı.

Askerlerinin kaçmakta olduğunu gören kral "bu sünnetsizler (Filistiler) gelip benimle eğlenmesinler" diyerek intihar etti. Kral Şaul ve üç oğlunun ölme-leriyle sonuçlanan savaştan sonra David geri döndü. David'in kral ve oğulları için yazmış olduğu ağıt, Tevrat'ın en güzel parçalarından birini meydana getirir (II. Samuel 17:27):

Yiğitler nasıl düştüler.
Filistilerin kızları sevinmesinler diye
Sünnetsizlerin kızları sevinçle coşmasınlar diye
Gat'ta bunu bildirmeyin
Aşkalon sokaklarına yaymayın (...)
Ey İsrail'in kızları Şaul'a ağlayın(...)
Yiğitler nasıl düştüler
Ve cenk silahları nasıl yokoldular.

KRAL DAVID VE İSRAİL BİRLİĞİ (M.Ö. 1010 - 970)

David, Yehuda aşiretine bağlı Beyt Lehem kentinde yaşayan Efrata ailesinden Yesse'nin en küçük oğludur. Tevrat David'i "iyi çenk (arp) çalan, cesur ve yiğit, ve cenk eri, ve sözünde akıllı ve yakışıklı" olarak anlatır. (I.Samuel 16:18).

Şaul öldükten sonra David, ailesi ve muhاریpleriyle Hevron'a yerleşti. O zamana dek monarşiyi kabul etmemiş olan Yehuda aşireti David'i kral ilan etti. David yedi yıl süreyle, merkezi Hevron olmak üzere, Yehuda hükümdarı olarak kaldı. Daha sonra Kudüs'ü alınca, bu kentten bütün İsrail aşiretlerini 33 yıl boyunca yönetti. Başka bir deyişle bu hükümdarın krallığı 40 yıl sürdü.

David Yehuda kralı olduktan sonra, Şaul'un oğlu Eşbaal babasının tahtına oturdu. David Yehuda krallığıyla yetinmek niyetinde değildi. Amacı, hatta ideali, yalnız Yehuda'yı değil bütün İsrail aşiretlerini bir yönetim altında toplamak, Şaul'un başladığı işi bitirerek İsrail Birliği'ni kurmaktı.

İktidarını sağlamlaştırmak için David hem iç hem dış sorunlara çözümler bulmaya çalıştı. Bu arada Yehuda'yı, kuzeyde kalan İsrail aşiretleriyle birleş-tirmek için bir dizi savaşa girdi.

Kuzey'deki aşiretler Eşbaal'in yönetiminden memnun değillerdi. Aşiret liderleri David'in kral olmasını ulusal çıkarlara daha uygun görüyorlardı. Beklenen fırsat Eşbaal'in ölümüyle ele geçti. Kuzey aşiretlerinin ileri gelenleri Hevron'a gelip İsrail tahtını David'e sundular.

David bu arada Filistileri birkaç kez yenmiş, bu tehlikeyi kesin olarak İsrail topraklarından uzaklaştırmıştı. Şimdi sıra Kudüs'ü almaya gelmişti. Kudüs İsrail Ülkesi'nin ortasında bulunmakla birlikte İbranilerin elinde değildi. Bu durum kuzey ve güney aşiretleri arasındaki haberleşmeyi ciddi şekilde etkiliyordu. Kudüs alınmadığı sürece Yehuda ile diğer İsrail aşiretlerinin birleşmesi tam anlamıyla gerçekleşmeyecekti.

Kral David kısa sürede Yebusilerin elinde bulunan Kudüs'ü aldı ve devletin başkenti ilan etti (M.Ö. 1000). Bundan sonra da bu kent "David'in Kenti" olarak anılmaya başlandı. David bu kentin kazanmakta olduğu ulusal ve siyasal prestiji Moşe'nin öğretisiyle birleştirmek amacıyla Ahit Kutusu'nu buraya getirtti ve kentte, "Tanrı'nın adını yükseltmek için" görkemli bir tapınak inşa ettirmeyi tasarladı. Bununla birlikte, zamanın dinsel liderlerinden nebi Natan'ın sözüne uyarak, bu işi varisine bıraktı.

Filistileri kesinlikle yendikten sonra kral fetih hareketlerine girişti. Güneyde Mısır, kuzeyde Asur devletlerinin geçici zayıflıklarından yararlanarak topraklarını genişletti. David kırk yıllık hükmü boyunca her yıl bir savaşa girdi. Amon, Moab ve Edom ülkelerini etkisi altına aldı, sonra Edom'u ilhak etti. Bu arada Fenike ve Tır devletleriyle anlaşmalar yaptı, Suriye'de de askeri bir idare kurdu. Böylelikle Fenike dışında, Akdeniz'le Arabistan çölüne kadar uzanan bölge David'in hükmüne geçti. Gücünü muhafaza etmek için devamlı bir ordu kurdu ve krallığını, tek başına, Kudüs'ten yönetti.

David'in kurduğu devlet Orta-Doğu'da önemli bir siyasal ve ekonomik faktördü. Zamanın başlıca ticaret kanalları olan Kral Yolu ve Deniz Yolu ülkeyi boydan boya geçiyordu. Fenike ve Tır gibi denizci devletlerle kurduğu ilişkiler de İsrail'e ayrı bir güç katmıştı.

İçte David geniş bir yönetim mekanizması kurdu. Bu sistemi ihdas ederken çevredeki krallıkların yönetim şekillerini inceledi ve kendisine uygun yanlarını birleştirerek kendine özgü bir sistem meydana getirdi. İsraililer arasında yönetimin kilit noktalarına yerleştirilebilecek yetenekli elemanlar

henüz yetişmediğinden, çevredeki krallıklardan "uzmanlar" getirtti. Bununla birlikte, ordunun idaresi krallık ailesine bağlı ve David'e yakın elemanların elinde kaldı.

Merkezi bir monarşiyle, giderek genişleyen bir yönetim kadrosunu ayakta tutmak, bu idare şekline yeni geçen bir ulus için kolay iş değildi. Otoritelerini bir ölçüde kaybetmiş olan aşiretlerin geleneksel liderleri de bu durumdan pek hoşnut değillerdi (Bakınız: Şmuel'in uyarıları). Bu nedenle David bazı zorluklarla karşılaştı, hatta oğlu Avşalom liderliğinde bir ayaklanma başgösterdi⁵. Bunu izleyen ve Binyamin aşiretinden Şeba'nın teşebbüsüyle gelişen ayaklanma tahtı sarstı (Bu ayaklanmanın nedeni kralın, içinden çıkmış olduğu Yehuda aşiretini diğer İsraililer aleyhine ayrı tutmasıydı). David bu isyanları ancak kendisine sadık Yehudalıların yardımıyla bastırabildi.

David'in son yıllarında, bütün bu sorunlara ek olarak, taht çevresinde kavgalar başgösterdi. Saray ikiye bölündü: Avşalom'un ayaklanma sırasında ölmesinden sonra veliyaht durumuna gelen Adoniya'yı destekleyenler ve David'in çok sevdiği eşi Bat-Şeva'dan olan oğlu Şlomo'dan yana olanlar. Şlomo'nun kral olması gerektiğini savunanların etkisi altında David, ölmeden önce, küçük oğlunu tahtın varisi ilan etti⁶.

ŞLOMO (HZ. SÜLEYMAN) DÖNEMİ: MÖ. 970 - 928

Şlomo'nun krallık dönemi saray entrikaları ve kanlı bir olayla başladı. Yeni kral işbaşına gelir gelmez, tahtla ilgili bir rekabet olasılığını ortadan kaldırmak için kardeşi Adoniya'yı öldürttü. Bu yönden gelebilecek bir tehlikeyi bu şekilde bertaraf ettikten sonra, babasının bıraktığı yerden imparatorluğu güçlendirme işine koyuldu.

Tevrat Şlomo'yu "akıllı" bir hükümdar olarak tanıtır. Tahta geçtiği zaman yönetimini aldığı imparatorluk, savaş ve bitmek tükenmek bilmeyen bunalım-

5 Avşalom'un babasına karşı cephe almış olmasının nedeni açık değildir. David'in, ilk iki oğlu öldükten sonra tahtı, çok sevdiği oğlu Şlomo'ya bırakacağından endişe etmiş olabilir.

6 Bu nedenle İsrail monarşisinde tahtın büyük oğula geçmesi gerektiği şeklinde bir gelenek mevcut değildir.

larla oluşturulmuş bir devlettir. Bu nedenle Şlomo, fetihten çok, babasının elde ettiklerini siyasal, ekonomik, diplomatik ve idari yöntemlerle güçlendirmeye yöneldi. Başka bir deyişle, Şlomo zamanında krallığa yeni topraklar katılmadı, mevcut topraklar üzerinde merkezi-monarşik idare güçlendirildi.

Şlomo, bölgedeki durumunu sağlam tutmak için komşu devletlerle anlaşmalar yapma geleneğini sürdürdü. Yaptığı anlaşmaları siyasal evliliklerle perçinleyerek, sınırlarda sükuneti sağladı. Şlomo özellikle, Tire ve Sidon (Sayda) kralı Hiram ile anlaşmalara girdi. Babasının çizdiği yoldan ayrılmayarak, bu anlaşmalar sayesinde, hamınadde ithalatında önemli bir faktör olan Hiram'ın güçlü donanmasından yararlandı ve Fenike'den inşaat uzmanları getirtti. Buna paralel olarak, bir ara Yehuda'ya girmeye kalkışan Mısır firavunu Siyamun ile de anlaşma yoluna gitti. Siyamun hem kızını, hem de İsrail'in Akdeniz'e açılmasını kolaylaştıran Gezer kentini Şlomo'ya verdi.

X Tevrat Şlomo'nun siyasetinin bir parçası olan karışık evliliklere olumsuz açıdan bakar zira, bu evlilikler yabancı unsurların İsrail sarayına girmelerine ve çok tanrılı inançların İsraililer arasında yayılmasına yol açmıştır. Tevrat'ın bu konudaki kaydı şöyledir: "Ve kral Süleyman, Firavun'un kızıyla beraber Moabiler, Ammoniler, Edomiler, Saydalılar ve Hittilerden çok ecnebi kadınlar sevdi. Rabbin İsrail Oğullarına: Onların arasına gitmeyeceksin ve onlar sizin arınıza gelmeyecekler; çünkü mutlaka yüreğinizi kendi ilahlarının ardınca saptıracaklardır, diye söylemiş olduğu milletlerden idiler(...) Ve karıları onun yüreğini saptırdılar. Ve vaki oldu ki, Süleyman'ın ihtiyarlığı zamanında karıları onun yüreğini başka ilahların ardınca saptırdılar; ve babası Davud'un yüreği Allahı Rab ile bütün olduğu gibi onun yüreği bütün değildi. Ve Süleyman Saydalıların ilahesi Astrati'nin ardınca ve Ammonilerin meruhş şeyi Milko'nun ardınca gitti. Ve Süleyman Rabbin gözünde kötü olanı yaptı." (I. Krallar 11: 1-6).

Genel olarak olaysız geçen Şlomo döneminde İsrail'in jeopolitik avantajları daha göze çarpar bir nitelik kazandı. Ülkenin ekonomisi, bölgeden geçen uluslararası yollarla, iki ticaret denizine (Akdeniz ve Kızıldeniz) açılan limanları sayesinde çok gelişti. Bu limanlardan azami yararı sağlamak için Şlomo, bir ticaret heyetiyle uzaklara seyahat edebilen bir ticaret filosu kurdu.

Kızıldeniz'in Akabe limanından kalkan gemiler Ofir ülkesine (muhtemelen, Arabistan'ın güneyi, belki de Hindistan) kadar gidebiliyor, buradan İsrail'e

altın, fildişi, sandal ağacı ve buna benzer değerli eşya getiriyor, dış ülkelere bakır götürüyordu⁷.

Saba Melikesi olayı, Şlomo'nun ekonomik etkinliklerine bağlı tanınmış olaylardandır⁸. Saba Melikesi (Şeba Kraliçesi) Kudüs'e kadar gelmiş ve kral Şlomo ile görüşmüştür. Bu olay Tevrat'ın II. Krallar kitabında anlatılır (bap 10). Bazı yorumculara göre Arabistan yarımadasının güneyinde, muhtemelen bugünkü Yemen'in bulunduğu yörede yükselen Şeba krallığı, geniş bir ticaret şebekesini kontrol ediyordu. Saba Melikesi'nin Şlomo'ya gelmesi, İsrail ticaret filosunun Şeba kervan şebekesine verdiği zarara bağlanabilir.

BÜYÜK TAPINAK VE BİRİNCİ TAPINAK DÖNEMİ

*Mabed aynı zamanda bağımsızlık
simgesidir.*

Kral Şlomo'nun en büyük eseri, İsrail'in bağımsızlığının ve Tek Tanrı fikrine dayanan kültürünün simgesi olan Büyük Tapınak'tır (Beyt haMikdaş).

Tanrı için bir tapınak inşa etmek projesi, belirtildiği üzere, David'in fikriydi. Şlomo bu tapınağı inşa ettirerek babasının vasiyetini gerçekleştirmiştir. Kudüs'te Moria Tepesi'ne kurulan Tapınak birçok sanat eseriyle süslüydü. Bu büyük eser, yaklaşık M.Ö. 953 yılında kral Şlomo tarafından şu sözlerle açılmıştır: "Oturmak için Sana (Tanrı'ya) bir ev, edebiyen mesken tutacağın bir yer yaptım." (I. Krallar 8:13). İki kez yıkıldıktan sonra Büyük Tapınak'tan bugün geriye tapınağın Batı (Ağlama) Duvarı kalmıştır. Tapınak'ın yıkılması her seferinde İsrail'in bağımsızlığının sonunu getirdiğinden Yahudi Uluşu bu duvarın önünde matem tutarak, ağlayarak, devletin yıkılışını anar.

Büyük Tapınak, Şlomo döneminden sürdürülen geniş çapta inşaat faaliyetinin odak ve doruk noktasıdır. Bu tapınağın inşa edilmesindeki başlıca amaç, bütün İsrailileri dinsel yaşamlarında bir merkeze yöneltmek ve bağlamak, ülkenin her yanına dağılmış olan dinsel merkezlerle Tanrı'ya tapınma yerleri-

7 Kral Şlomo'nun İsrail'in güneyinde açtırmış olduğu Timna bakır madeni, binlerce yıl sonra İsrail Savunma Kuvvetleri tarafından keşfedilmiş ve çağdaş İsrail'de bir ara işletmeye açılmıştır.

8 Arap geleneğine göre bu kraliçenin adı Saba Melikesi Belkis'tir (Kur'an Sure 27: 17-45).

nin önemini Kudüs'teki bu merkez lehinde azaltmaktı. Bu şekilde Şlomo, aşiretlerin Kudüs ve hükümdar hanedanıyla ilişkilerini güçlendirmek istemiştir. İsrail kralı bu tapınağı kurarken İsrail Oğulları'nı bir kez daha birleştirmeyi ve oldukça yaygın olan separatist eğilimleri yenmeyi ummuştur.

Şlomo döneminde krallığın birçok kenti güçlendirildi ve ordu, İsrail'e ilk kez giren savaş arabalarıyla teçhiz edildi. İdari yönden ülke 12 bölgeye bölündü. Bu arada Şlomo, ihtiyacı olduğu işgücünü zorunlu çalışma (angarya) yöntemiyle, İsrail içinden temin etme yoluna gitti (babası David işçilerini dış ülkelerden getirtmeyi tercih etmiştir).

Ne var ki, Şlomo'nun sürdürdüğü inşaat ve kalkınma faaliyetleri için eldeki kaynaklar yetmez oldu. İsrail kralı para temin etmek için bazı sınır kentlerini Tir kralı Hiram'a "120 talant altın" karşılığı sattı. Mali zorluklar nedeniyle vergiler giderek ağırlaştı, vergiler ağırlaştıkça da halkın yaşam düzeyi düştü. Bunun doğal sonucu olarak ülkede huzursuzluk başgösterdi. Bütün bunlara ek olarak, kuzey aşiretleri aleyhinde ayırım da giderek belirginlik kazandı. Örneğin Efraim aşiretinin toprakları keyfi olarak idari bölgelere ayrılıp aşiret üyelerine yüksek vergiler konarken, kral aşireti olan Yehuda bu önlemlerin dışında bırakıldı. Hoşnutsuzluk zamanla din çevrelerine de sıçradı; Kudüs dışında görev yapan din adamları, Büyük Tapınak'a bağlı yöneticilerin sahip oldukları özel haklardan yakınmaya başladılar.

Ülke içindeki huzursuzluk, kral Şlomo'nun son yıllarında iyiden iyiye arttı. Bu arada, Fenike'nin büyük ilahi Baal ile diğer Fenike ilahları çevresinde oluşan dinsel inanç sistemleri, İsrail içinde Moşe'nin Tek Tanrı ideolojisi aleyhinde yaygınlık kazanmaya başladılar. Bu gelişmeler birkaç isyanın patlamasına yol açtı. Vergi ve angaryalardan en çok çeken Efraim aşireti Yeroboam'ın liderliğinde örgütlendi ve krala başkaldırdı. İsyan başarısızlıkla sonuçlanmakla birlikte eylemler durmadı. Bundan sonra Şlomo'nun İsrail devletine kattığı Aramlılar başkaldırdılar ve Aram-Şam krallığı yeniden kuruldu.

Hükümünün olumsuz yanlarına rağmen Şlomo adil, akıllı ve çalışkan bir kral olarak tarihe geçmiştir. Şlomo'nun monarşiyi güçlendirmiş olduğu tartışılmaz bir gerçektir. İsrail'e en parlak ve en sakin dönemini yaşatan bu hükümdar savaflara girmemiş ulusunu kanlı çatışmalara atmamıştır. Ne var ki, karışık evlilikler, değerli ittifaklar, kentlerin satılması hazineye para

getirmiş olmakla birlikte, bu gelişmeler belli bir inanç ve gelenek sistemi sayesinde ayakta duran ulusun ruhunu sarsmıştır.

Şlomo döneminin sonlarına doğru, dinsel liderlerden nebi Ahiya, kralın yabancı ve çok tanrılı inançlara gösterdiği hoşgörüyü tepki göstererek, kuzeydeki on aşiretin krallıktan ayrılmaları gerektiğini savunmaya başladı. Bu arada yeniden yükselmeye başlayan Mısır ve Asur devletleri, İsrail için bir tehdit unsuru haline geldiler. İsrail'i Orta-Doğu'nun en güçlü devleti haline getiren Şaul-David-Şlomo dönemi sona eriyordu.

KRALLIĞIN İKİYE BÖLÜNMESİ: YEHUDA VE İSRAİL

İçteki kaynaşma ve isyanlar Şlomo döneminde ciddi tehlike boyutları kazanmamış olmakla birlikte, kral ölünce İsrail Birliği dağılmaya yüz tuttu. Şlomo'dan sonra tahta geçen oğlu Rehoboam, babasının yönetimini sürdüremedi. Bir yandan monarşiyi ayakta tutmaya çalışırken, öte yandan aşiretlerin -mali yükü azaltması yolunda- ardı arkası kesilmeyen talepleriyle ilgilenmek zorunda kaldı. Rehoboam'ın otoritesi Yehuda'da kabul edilmekle birlikte diğer İsrail aşiretleri, yeni kralın vergileri kaldırmayı reddetmesi üzerine, Kudüs ile ilişkilerini kestiler ve Şlomo'ya karşı düzenlemiş olduğu başarısız bir darbeden sonra Mısır'a kaçmak zorunda kalan Yeroboam'ı geri getirterek, kral ilan ettiler (M.Ö. 931).

Kudüs ve David hanedanıyla ilişkilerini kesmelerine rağmen, İsrail aşiret liderleri monarşik yönetimin önemini küçümsemediler. Yeroboam'ın kral olması, aşiretlerin bu yönetimi sürdürmek istediklerini göstermektedir.

İki kralın ortaya çıkmasıyla İsrail ülkesinde iki devlet belirdi: Güneydeki küçük krallık, Yehuda krallığı, merkezi Kudüs olmak üzere David hanedanının elinde kaldı; kuzeydeyse krallık yönetimi çeşitli hanedanlar arasında el değiştirdi (Yehuda krallığı, Yehuda ve Binyamin aşiretlerini, kuzey İsrail krallığı geri kalan on aşireti içeriyordu).

Yehuda ile İsrail arasında, belirtildiği üzere, taht veraseti bakımından fark vardır. Yehuda krallığı, aynı adı taşıyan aşirete bağlı David hanedanını sürdürmüştür. Buna karşılık İsrail'de monarşik yönetim, birkaç aşiretin anlaşmasına dayanan bir "koalisyon" kurmuştur. Bu bakımdan, İsrail'de

aşiretler arası rekabetin krallık yönetimini baltalaması kaçınılmaz bir gelişme olmuştur.

Yehuda ve David hanedanı bölünmeyi hiçbir zaman kabul etmediler ve olayı yasa dışı bir eylem olarak nitelediler. Bununla birlikte, İsrail kralı Yeroboam'ın ilk işi, bölünmeyi kesinleştirmek amacıyla bazı önlemler almak oldu. İsrail'i Büyük Tapınak, tapınağın yöneticileri Kohen'lerin (kahinler) ve Kudüs'ün ruhani etkisinden kurtarmak için, ülkesinin iki ucuna, Dan ve Beyt El'de iki tapınak inşa ettirdi. Aynı şekilde, Büyük Tapınak'a ziyaretleri önlemek için, bayram tarihlerini değiştirdi. Öte yandan, Yehuda'nın İsrail'i ayrı bir devlet olarak tanımaması, iki devlet arasında sık sık savaşlara yolaçtı.

Bölünmeden beş yıl sonra, Fıravun Şişak komutasındaki Mısır orduları İsrail Ülkesi'ne girdiler. Şişak'ın askeri belgelerine göre, İsrail'in büyük kentleri bu saldırıda yerle bir edildi. Buna karşılık, Kudüs önlerine kadar gelmesine rağmen Şişak, Yehuda'ya dokunmadı. Rehoboam'dan sonra tahta geçen oğlu Aviya (M.Ö. 911-908), Aram-Şam krallığıyla ittifaka girerek, İsrail'e karşı başarılı savaşlar verdi. Bu devrden itibaren Aram, iki devlet arasındaki anlaşmazlıklarda sürekli rol oynadı.

İsrail'de Yeroboam hanedanı sürekli savaşlardan çok sarsıldı. Bu hanedanın hükümüne son vererek, Efraim aşiretini İsrail tahtından uzaklaştıran İzahar aşiretinden Baaşa (M.Ö. 906-883) iktidara geçtikten sonra, o sıralarda Yehuda kralı olan Asa'ya (M.Ö. 908-867) karşı sefere çıktı ve Kudüs'e kadar geldi. Asa yardım için Aram kralı I. Ben Haddad'a başvurdu ve bu hükümdarla Baaşa'nın arasını bozarak (bu arada Aram İsrail'den yanaydı), Aram faktörünü kendi tarafına çekti. Tevrat, Asa'nın krallığını ve Baaşa ile anlaşmazlığını şöyle aksettirir: "Ve İsrail kralı Yeroboam'ın yirminci yılında Asa Yehuda üzerine kral oldu. Ve Yerusalayim'de kırkbir yıl krallık etti ve anasının adı Abişalom'un kızı Maaka idi(...) Ve Asa ile İsrail kralı Baaşa arasında onların bütün günlerinde cenk vardı. Ve İsrail kralı Baaşa Yehuda'ya karşı çıktı(...) Ve Asa Rab evinin hazinelerinden kalan bütün gümüş ve altını, ve kral evinin hazinelerini aldı ve onları kullarına verdi; ve Asa onları Şam'da oturan Suriye kralı Hezyonun oğlu, Tabrimmon'un oğlu Ben Hadad'a gönderip dedi: Seninle benim aramda, senin babanla babam arasında ahit vardır. İşte hediye olarak sana altın ve gümüş gönderdim. Git İsrail kralı Baaşa ile ahdını boz

ki, üzerimden gitsin. Ve Ben Hadad kral Asa'yı dinledi, ve ordularının başbuğlarını İsrail şehirlerine karşı gönderdi." (I. Krallar 15: 9-20).

Baasha'nın ölümünden sonra, İsrail birkaç yıl süren bir taht kavgası yaşadı, sonunda Omri kral oldu.

İSRAIL'DE OMRI HANEDANI

Omri başa geçer geçmez iç anlaşmazlıklara son verdi ve yeni bir başkent inşa ettirmeye başladı(İsrail'in başkenti Şhem -bugünkü Nablus- idi). Daha sonra krallığın tümüne adını veren Şomron (Samariye ya da Samiriye) Yehuda'nın başkenti Kudüs gibi, krallık faaliyetlerinin toplandığı merkez oldu. Daha sonra Omri, Sidon kralı Etbaal ile ittifaka girerek, kral Şlomo'nun yaptığı üzere, Fenike pazarlarının İsrail ürünlerine açılmasını sağladı. Bu ittifakı güçlendirmek için oğlu Ahab'ı Etbaal'ın kızı İzebel (Jezebel) ile evlendirdi. Kral Omri, Kral Yolu'nun güney kesimini kontrolü altına almak için, Moab kralı Meşa'ya karşı savaştı⁹.

İsrail kralının asıl amacı Yehuda'yı da Tir-Şomron ittifakına dahil edip, Aram'a karşı cephe kurmaktı. Omri döneminde İsrail önemli bir siyasal faktör haline geldi. Devlet, Omri'nin oğlu Ahab zamanında da güçlenmesini sürdürdü. Bununla birlikte, Şlomo döneminde olduğu gibi, İzebel'in Fenike tanrılarını ülkeye getirmesi, krallığın sonunun başlangıcı oldu.

Ahab döneminde İsrail-Yehuda ilişkileri iyice güçlendi ve İsrail orduları Aram ve Asur'a karşı başarılı savaşlar verdiler. Bununla birlikte Ahab, Aram kralı II.Ben Hadad'la anlaşmaya giderek, Asur kralı III. Şalmaneser'in Suriye'ye sızma atılımlarına karşı bir savunma düzeni kurmaya çalıştı.

Şalmaneser döneminden kalma bir yazıt, Asur kralı'nın Suriye (Aram) ve İsrail'e karşı Karkar'da bir zafer kazandığını (M.Ö. 853) ve "İsrail'li Ahab'ın Aram-Şam krallığının yanında" savaştığını kaydeder.

9 İsrail-Moab savaşı, hem Tevrat'ın II. Krallar kitabından hem de Meşa kitabesinde anlatılır. Kitabeye Louvre Müzesi'ndedir.

Ahab bu savaşa, Şalmaneser'in yazıtına göre, 2000 savaş arabası ve 10.000 askerle geldi. Bu belge İsrail'in o zamanki askeri ve siyasal gücünü teyit etmekle kalmamakta, bu büyüklükte bir kuvvet besleyebilecek durumda olan bir krallığın sağlam ekonomik temellere oturtulmuş olduğunu da göstermektedir. Arkeolojik bulgulardan da anlaşıldığı üzere, Omri hanedanı zamanında İsrail kentleri önemli ölçüde gelişmiştir. Zamanımızda Şomron bölgesinde bulunan fildişi plakalar, 'Tevrat'ta sözü geçen "fildişi ev" in varlığını teyit etmektedir ("Ve Ahab'ın işlerinin geri kalanı, ve yaptığı her şey, ve yaptığı fildişi evi, ve yaptığı bütün şehirler, bütün bunlar İsrail'in 'Tarihler Kitabı'nda yazılı değildir?" (I. Krallar 22:39).

Ahab, Aram'a karşı bir savaş sırasında öldü. Onun zamanında İsrail, güçlü bir orduya dayanan önemli bir siyasal ve ekonomik güç olarak tarihe geçti. Ahab, ülke içinde devam eden, İzebel'in de çabalarıyla yayılan yabancı inanç ve kültürlerin doğurduğu ciddi kavgalara rağmen, güçlü bir kral olarak kalmasını bildi.

YEHUDA KRALLARI VE İSRAİL'DE YEHU HANEDANI

Yehuda'daki duruma gelince: Yehuda kralı Asa'nın oğlu Yehoşafat'ın hükümdarlık döneminde, yani İsrail'de Ahab hüküm sürerken, İsrail ile Yehuda arasında devam eden iyi ilişkiler, Yehoşafat'a iç işlerine eğilme olanağını verdi. Yehoşafat önce, Şlomo'nun ölümüyle faaliyeti duran Kızıldeniz ticaret yollarını diriltmeye çalıştı. Sonra, ondan önceki Yehuda kralları sırasında devam eden ve ardı arkası kesilmeyen savaşlar nedeniyle ciddi sarsıntılara uğrayan yönetim mekanizmasını ve devlet dairelerini düzeltti. Ülkenin en uzak köşelerine kadar din öğretmenleri yolladı ve Kudüs'te bir yüksek mahkeme ihdas etti.

Yehoşafat'ın krallık döneminin sonlarına doğru Yehuda, İsrail ile birlikte, başarısızlıkla sonuçlanan savaşlara girdi. Oğlu Yehoram (M.Ö. 851-842) tahta geçtiği sırada, bu yenilgilerin sarstığı, iç kaynaşmalarla bölünmüş bir devletin idaresini aldı. Buna ek olarak, Ahab ile İzebel'in kızı Atalia ile evli olan Yehoram, karısının Yehuda'ya soktuğu Fenike ilahlarının hem halk hem de dinsel otorite çevrelerinde doğurduğu öfkeye karşı koymak durumunda kaldı.

Öle yandan İsrail'de durum pek parlak değildi. Ahab'ın yerine geçen oğlu Yehoram¹⁰ (851/0 - 843), Omri hanedanının İzebel'i İsrail sarayına getirmesiyle ekmeğe başladığı rüzgarı fırtına şeklinde biçmeye başlamıştı.

Fenike kültürü ve dinsel inançları halk arasında büyük kaynaşmaya yol açmıştı. Bu arada Yehuda ile birlikte girilen başarısız savaşlar İsrail tahtını önemli ölçüde etkilemişti. Yehoram tahta geçip de Fenike sorununu çözümlemeye karar verdiğinde artık çok geçti.

Yehoram, Aram'a karşı verilen sürekli savaşlardan birinde öldü. Bu gelişme üzerine Yehu, halkı Omri hanedanından intikam almaya çağırdı.

Yehu (842 - 814) İsrail ordusunda yüksek rütbeli bir subaydı. Yehoram öldükten sonra, çevresine topladığı etkili unsurların yardımıyla kanlı bir ihtilal yapıp Omri hanedanının bütün üyelerini, Kraliçe İzebel'i ve Fenike tanrısı Baal'e tapanları katletti. Ne var ki Yehu, bütün bunları yaparken, hem Yehuda hem Fenike (Tir-Sidon) ile mevcut siyasal ve ekonomik ilişkileri bir darbeye yığtığının farkına varmadı.

Yehu'nun İsrail hükümdarı olmasını izleyen yaklaşık 100 yıl içinde, hem İsrail hem Yehuda kâh parlak kâh karanlık dönemler yaşadılar. Özellikle İsrail, bir ara, Aram devletini ortadan kaldıran Asur'un özerk bir eyaleti durumuna geldi (Son zamanlarda keşfedilen bir Asur yazıtı, o dönemde İsrail-Asur ilişkileri konusunda Tevrat'a paralel bilgi vermektedir). M.Ö. VIII. yüzyılın başında (yaklaşık 790 - 750 yılları arasında) İsrail'de II. Yeroboam, Yehuda'da da Azarya¹¹ halklarına rahat bir dönem yaşattılar.

İSRAİL-ŞOMRON KRALLIĞI'NIN YIKILMASI

VIII. yüzyılın ikinci yarısında da, hem İsrail'de hem Yehuda'da birbirlerini izleyen krallar İsrail ulusuna eski parlak dönemlerini geri getiremediler. Bu dönemde Asur İsrail üzerindeki baskısını arttırdı ve hatta bir ara ülkenin içlerine kadar girerek, Aşkalon önlerine kadar geldi (II. Krallar 15:29 ve

10 Yehoşafat'ın oğlu, Yehuda kralı Yehoram'la karıştırılmamalıdır.

11 Azarya, Asur kralı Tiglat-Pileser'e ait bir yazıtta, "Yaudi Azriau" (Yehudalı Azriyahu) olarak geçmektedir.

çeşitli Asur belgeleri). Asur kralı III. Tiglat-Pileser öldükten sonra Suriye'de (eski Aram) bir isyan başgösterdi. Mısır'ın teşvikiyle, son İsrail kralı Hoşea da, Asur'a karşı başlatılan bu eyleme katıldı. Yeni Asur kralı V. Şalmaneser ayaklanmayı askeri bir harekâtla cezalandırdı ve ordularını İsrail topraklarına yolladı. V. Şalmaneser Şomron kentini üç yıl süreyle kuşattı. Kent M.Ö. 722 yılında düştü ve bu olaydan sonra İsrail-Şomron krallığı tarihe karıştı. Şalmaneser'den sonra kral olan II. Sargon, ülkenin fethini tamamladı.

II. Sargon bütün İsrail topraklarını ele geçirdikten sonra burada oturan İbranileri ülkeden sürdü ve Asur'un uzak heldelerine dağıttı. Bu şekilde İsrail-Şomron bir Asur eyaleti haline geldi (II. Sargon'un yazdırdığı bir yazıtta "Omri hanedanına ait geniş toprakları" aldığı ve "27.290 İsrailiyi sürdüğü" kaydedilmiştir). İsrail ulsunun tarihinde önemli bir dönüm noktası olan İsrail-Şomron devletinin yıkılması Tevrat'a şöyle aksetmiştir: Ve Aşur kralı, Hoşea'da hainlik buldu; çünkü Mısır kralı Soy'a ulaklar göndermişti, ve yıldan yıla olduğu gibi Aşur kralına vergi göndermedi; ve Aşur kralı onu kapadı ve hapisanede bağladı. Ve Aşur kralı bütün memlekete çıktı, ve Samiriye'ye geldi, ve üç yıl onu kuşattı. Hoşea'nın dokuzuncu yılında Aşur kralı Samiriye'yi aldı, ve İsrail'i Aşur'a sürdü, ve onları Halah'ta, Gozan ırmağı olan Habor'da ve Medler'in şehirlerinde oturttu." (II. Krallar 17: 4-6).

İsraillilerin Asur'a sürülmesi iki yanlış görüşün yayılmasına yol açmıştır. Günümüzde bile zaman zaman savunulan bu görüşlerin ilki, İsrail-Şomron krallığının on İsrail aşiretinin yaşamakta olduğudur (diğer iki aşiret, Yehuda ve Binyamin, Yehuda krallığını oluşturunuyordu). İkinci iddia, bu on aşiretin Asur'a sürüldükten sonra ortadan kaybolduğu ve yüzlerce yıl sonra dünyanın değişik ve birbirlerinden çok uzak bölgelerinde yeniden belirmiş oldukları şeklindedir. Dünyanın birçok yerinde birçok topluluk, tarih boyunca ve hatta İsrail yıkıldıktan yüzyıllar sonra "kaybolan On Aşiret" ten olduklarını iddia etmişlerdir. Dünya kültürlerinin temellerini atan uluslardan olan İsrail'in bu şekilde sürülmesinin efsaneler doğurması olağan bir gelişmedir. Ancak meseleye tarihsel-objektif açıdan bakacak olursak, II. Sargon zamanında İsrail'de artık on aşiret yaşamadığını görürüz. Öte yandan Asur'a sürülenler, içine girdikleri uluslara karışarak tümünden kaybolmuşlardır. Tek Tanrı'lı dinden ayrılıp Fenike tanrılarına inanmanın "moda" olduğu bir dönemde bütün bir ulusun kültürel bağlarını koparıp başka bir ulus içine karışması şaşırtıcı bir gelişme değildir. Nitekim Asur, Babil gibi uluslar

iz bırakmadan ortadan kaybolmuşlardır. Bununla birlikte, Tek Tanrı ideolojisi ve Musa'nın öğretisi son derece güçlü olduğundan bütün İsrail-Şomron halkı lümden ortadan kalkmamıştır. Zaten İsrail ulusunun 2000 yıla yakın bir aradan sonra günümüzde tekrar devlet kuracak duruma gelmiş olmasını sağlayan unsur da -daha sonra görüleceği üzere- bu inanç ve ideolojidir. Asur'a sürülenler arasından bir grup da bu öğretiye sadık kalmış ve 150 yıl kadar sonra, sözkonusu ideolojinin bayraktarı haline gelen Yehuda'ya katılmıştır.

Öte yandan Asur kralı Sargon, İsraililerden boşalan yerlere kendi ulusundan unsurlar yerleştirmiştir. Bu unsurlar yerel halkla karışmışlar, karışık evlenmelerle Şomron kültürünü benimsemişler ve böylelikle bölgede yeni bir ulusal grup oluşturmuşlardır ki bunlara Şomronlular adı verilir. Bu ırk günümüzde, küçük bir grup olarak, Şomron bölgesinde (Batı Şeria) varlığını sürdürmektedir.

Kuzey İbrani krallığının siyasal bağımsızlığı, ruhani bütünlüğü ve dinsel özelliği artık tarihe mal olmuştu. Ulusal bütünlük, Musa'nın öğretisi, İsrail Oğulları'ndan olmak bilinci, artık Yehuda'da ifade buluyordu. Yehuda aşireti ve krallığı İsrail ulusunun binlerce yıllık geleceğinin sorumluluğunu yüklenmek üzereydi.

YEHUDA KRALLIĞI'NIN SONU

İsrail bir Asur vilayeti haline geldikten sonra bölgede -yabancı unsurların teşvikiyle- ayaklanmalar başgösterdi. Yehuda -muhtemelen Asur'un gazabına hedef olmamak için- bu ayaklanmalara katılmaktan kendisini alıkoydu. Zaten Sargon döneminden kalan yazıtlar da Yehuda'nın, Asur'a itaat eden, yarı-bağımsız bir devlet görünümü kazandığını göstermektedir.

Yehuda Asur'a karşı çıkmadığı sürece rahat yaşadı. Bununla birlikte, Asur tehlikesi azalır azalmaz, kral Hizkiya Yehuda'nın siyasal tutumunda değişiklik olarak nitelenebilecek bazı önlemler aldı. Hizkiya ulusunu, David hanedanı ve Büyük Tapınak çevresinde birleştirmeye çalıştı. Hatta bu dönemde başlayan edebi faaliyet (Süleyman'ın Meselleri 25:1) yeniden doğmakta olan ulusal ruhun ifadesi oldu. Bu arada Yehuda ile çevredeki Asur eyaletlerinde yaşayan İsraililer arasında ilişkilerin güçlendirilmesine dönük atılımlarda bulunuldu.

İliziya'nın bu atılımlarını, Mısır'dan Babil'e kadar uzanan bölgede filizlenmeye başlayan Asur aleyhtarı tepkilerin ışığında değerlendirmek doğru olur. II. Sargon ölünce, İliziya Asur'a karşı oluşan cepheye girmek için harekete geçti. Başkentini savunma düzenini güçlendirdi ve yakındaki Cihon nehrinden, savaş vukuunda Kudüs'e su getirmek için bir yeraltı tüneli açıldı^{1 2} (yaklaşık M.Ö. 701).

II. Sargon'dan sonra Asur kralı olan Sennaherib önce Babil'e karşı savaşa girdi. ve bu savaşları kazandı. Yaptıklarını bize nakleden kaynaklara göre, Sennaherib Yehuda'ya da girdi, kentlerini yıktı, halkının arasına Filistiler yerleştirdi ve bir bölümünü ülkeden sürdü. Sonra Kudüs'ü kuşattı. İliziya nebi Yeşayahu'nun önerilerinin aksine, kentin kapılarını Asur ordularına açmadı ve dayanmaya karar verdi. Sennaherib, bir süre sonra, anlaşılmayan bir nedenden muhasarayı kaldırdı (bir görüşe göre, o sıralarda Mısır'la da savaşmakta olan Asur orduları arasında salgın hastalık başgöstermiş ve Mısır cephesine kuvvet yollama gereği hasıl olmuştu). Nedeni ne olursa olsun, Yehuda mucize kabilinden kurtulmuş oldu. İliziya, Asur'a itaat eden bir kral olarak ülkesini yönetmeye devam etti.

Yehuda, Asur hegemonyası altındaki devlet statüsünü, İliziya'nın oğlu Menşe zamanında (M.Ö. 698-642) da korudu. David hanedanı daha bir süre bu koşullar altında devleti ayakta tutmayı başardı. Menşe'nin oğlu Amon'un hükmü kısa sürdü. Onun oğlu Yehoşiyahu (M.Ö. 639-609), Asur devleti dağılma belirtileri göstermeye başladığı bir dönemde tahta geçti.

Yehoşiyahu (ya da Yoşiyahu, ing. Josiah) ulusunun moralini yükseltmek amacıyla Tapınak çevresinde ve ülke çapında dinsel yaşamın dirilmesine önük birçok çalışma yaptı. Yehuda'da kalan yabancı inanç kalıntılarını ildi ve Büyük Tapınak'ı imar ettirdi. Bu arada, Tevrat'ın kayıtlarına göre, Tanrı ile İsrail Oğulları arasında bir antlaşma daha tesbit edildi.

Dinsel reformlardan başka Yehoşiyahu, ülkesinin topraklarını Asur hesabına genişletti. 1960'larda yapılan kazılarda, ülkenin bu dönemde ne ölçüde genişlediği ve ekonomisinin nasıl güçlendiğini gösteren deliller bulunmuştur.

2 Şiloah tüneli; bugün de görmek mümkündür.

Yehoşiyahu dönemi, İsrail tarihinde önemli yeri olan bir rönesans devridir. 'Tevrat'ın II. Krallar kitabı Yehoşiyahu'nun hükmünü incelerken şöyle der: "Ve Musa'nın bütün şeriatına göre, bütün yüreği ile, ve canı ile, ve bütün kuvveti ile, onun gibi Rabbe dönen bir kral ondan evvel olmadı; ve kendisinden sonra onun gibisi çıkmadı." (23:25).

Yehoşiyahu'nun dinsel devrimi, krallığının onsekizinci yılında, yani M.Ö. 622 yılında Tesniye Kitabı'nın keşfedilmesine dayanır. Bundan önceki reformlar (örneğin İlizkiya'nın reformları) sözlü dine ve inanca dayanıyordu. Geleneğe göre Tesniye Kitabı, yani Tevrat'ın Tora (Yasa) bölümünü meydana getiren beş kitabın beşincisi, Moşe tarafından yazılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu kitap, Yehoşiyahu tarafından 622'de bulunana dek kayıptı. Kitap bulunduğunda, sözlü olarak iletilen dinsel kurallar yazılı bir belgeyle teyit edilmiş oluyordu.

Yehoşiyahu'nun reformu Yahudi din ve inancında devrim niteliğinde bir değişikliktir. Tevrat'ın bugünkü gibi sinagoglarda okunması, ilk kez Yehoşiyahu döneminde düzenlilik kazanmış bir gelenektir (bu gelenek daha sonra Ezra tarafından perçinlenecektir). Bu noktadan itibaren İsrail ulusu, Tora'yı yani Tanrı'nın Yasası'nı "okumayı" ve Tanrı'nın Moşe'ye bildirdiği kuralları harfiyen uygulamayı taahhüt etmiştir. Tanrı ile İsrail arasındaki yeni antlaşmanın mahiyeti budur.

Kısacası, Yehoşiyahu İsrail dininin mahiyetini değiştirmiş, sözlü dini "kitap" dini haline sokmuştur. Bundan sonra Tora kitabı Yahudi yaşamının en önemli unsuru olmuştur.

Babil'e karşı mücadeleye girerek zayıflayan Asur, Yehuda gibi, son yıllarını yaşamaktaydı. M.Ö. 616'da Mısırlılar kuzeye çıkıp Asur'a yardım etmeye çalıştılsa da Ninive'nin düşmesi önlenemedi. Asur devleti bir süre, Harran ile Kargamış arasında tutunmaya çalıştı. M.Ö. 609'da Mısır, bir kez daha Asur kuvvetlerini takviye etmek amacıyla ordularını kuzeye yolladı. Yehoşiyahu bu kez Mısır ordularının yoluna çıkarak, orduyu Megido civarında durdurmaya çalıştı. Bu tehlikeli atılımın nedeni açık değildir. Yehuda belki de Babil ile anlaşma yolundaydı. Her halukârda bu atılım Yehuda için intihar niteliğinde bir eylemdi. Yehoşiyahu savaşta öldü, cesedi bir savaş arabasının içinde Kudüs'e getirildi.

İsrail ulusu Yehoşiyahu'nun ölümünün büyük bir kayıp olduğunun farkındaydı: "ve kulları onu arabadan aldılar ve Yerusālayim'e götürdüler; ve öldü, ve atalarının kabrine gömüldü. Ve bütün Yehuda ve Yerusālayim Yoşiya için yas tuttular. Ve Yeremya (Yirmiyahu) Yoşiya için mersiye okudu; ve erkek ve kadın bütün hanendeler, bugüne kadar mersiyelerinde Yoşiya üzerine söylemişlerdir; ve onları okumağı İsrail'de adet ettiler; ve işte, onlar Mersiyeler'de yazılıdır." (II. Tarihler 25:24-25). Gerçekten de Yehoşiyahu'nun krallığı Yehuda'nın son parlak dönemi oldu. Ondan sonra Yehuda uzun bir savaş ve yıkım devresine girdi.

M.Ö. VII. yüzyılın başında Yehuda, kral Yehoyakim (Yehoşiyahu'nun torunu) zamanında Mısır'ın peyki durumuna geldi. Bu sıralarda Babil kralı Nabukadnezar Mısır ordularını Kargamış yakınlarında kesin bir yenilgiye uğrattı(M.Ö. 605) ve Yehuda'ya girerek halkının bir bölümünü sürdü. Yehoyakim Mısır'la birleşerek Babil'e karşı koymaya çalıştı. Yehuda'nın dinsel lideri nebi Yirmiyahu Mısır'la ilişkileri kesmeyi ve Babil'le iyi geçinmeyi salık verdiyse de sözünü siyasi çevrelere geçiremedi. Nakukadnezar bu kez Kudüs'e kadar geldi ve Yehuda kralını tulsak ederek bütün saray çevresi, subayları ve ülkenin meslek sahibi, entellektüel kesimiyle birlikte Babil'e sürdü (579).

Nabukadnezar bundan sonra Yehoşiyahu'nun oğlu Tsedekiya'yı Yehuda kralı yaptı. Tsedekiya (M.Ö. 596-586) Babil aleyhtarı elemanlarla ilişki kurdu. Bu noktada da nebi Yirmiyahu Babil'e karşı çıkmamayı tavsiye etti. Bu kez saray çevreleri de Yirmiyahu'ya katılarak krala baskı yapmaya başladılar (Lahiş bölgesinde gün ışığına çıkarılan arkeolojik bulgular, bu dönemde Yehuda'da hüküm süren karışıklık ve kararsızlığı yansıtmaktadır). Yehuda'da beliren bu itaatsizlik emareleri karşısında Babil kralı ülkeye büyük bir ordu yolladı. Babil kuvvetleri Yehuda'ya girdiler ve kalelerini yıkmaya başladılar. Başkent muhasara altına alındı ve kısa süre içinde işgal edilerek, yıkıldı. Babil kuvvetleri bununla yetinmeyerek, İsrail ulusuna son darbeyi indirmek amacıyla, devletin ve ulusun bağımsızlığının simgesi olan Büyük Tapınak'ı yıktılar (M.Ö. 586). İfemen hemen bütün Yehuda halkı Babil'e sürüldü (bugünkü Irak'ın bulunduğu bölgede bulunan Babil'e sürülen Yahudilerin sürgünü 1948'de sona ermiştir). Babilliler Yehuda'ya Filistiler, Edomlular ve Arap kabileleri yerleştirdiler. Yehuda Babil'in vilayeti oldu ve yönetimin kilit noktalarına Babilli memurlar atandı. Tapınak'ın kral Şlomo tarafından inşa edilmesinden Babilliler tarafından yıkılmasına kadar geçen ve iki

İsrail devletinin yükselmesini gören bu 370 yıllık döneme Birinci Tapınak Dönemi adı verilir.

Kudüs'ün ve Büyük Tapınak'ın yıkılması, İsrail ulusunun tarihinde bir dönemin, devlet çerçevesi içinde bağımsızlık döneminin sonudur (bundan sonra İsraililer yeniden bağımsızlıklarını kazanmışlar ancak örgütlü devlet düzenine tam anlamıyla geçememişlerdir). Bu evreden sonra İsraililer devletlerini yeniden kurmak ve atasal anavatana dönme umuduyla yaşadılar.

NEBİLİK

Nebiler ya da İbranice karşılığıyla Neviim İsrail'in dinsel liderleriydiler. Bu müessese Kuzey İsrail Devleti'nin yıkılmasından (M.Ö. 722) bir süre önce belirmiş, Yehuda devletinin yıkılmasından 100 yıl kadar sonra ortadan kalkmıştır. Başka bir deyişle Nebiler, 300 yıl kadar, kralların yanısıra İsrail ulusunu yöneltmişlerdir.

X Nebi ya da Navi (çoğul Neviim) Akatça "Nabu" fiilinden türetilmiştir. İlk kez Avraham için kullanılan bu sıfat, "çağırılan" anlamına gelir (Nabu - çağırarak). Nebinin Yunanca karşılığı "profetes"dir. Bunun da anlamı "birinin adına konuşan" yani "sözcü"dür. Burada sözkonusu olan, pek tabii, Tanrı tarafından "çağırılan" ya da Tanrı'nın "sözcüsü"dür.

Nebilik müessesesi Tanrı'nın, isteklerini belli kişilere duyurduğu varsayımına dayanır. Nebi, Tanrı'nın isteklerini bildirdiği ve bu istekleri ulusa duyuran kişidir. Bu bakımdan Nebi, ulusu karşısında, Tanrı'nın sözcüsüdür.

Yukarıda belirtilen 300 yıl içinde Nebiler kralın danışmanları ve İsrail'in dinsel düşünürleri, filozoflarıydılar. Nebiler yalnız dinsel ya da ahlaki değil, siyasal konularda da düşüncelerini söylerler, kral ve saray çevrelerini etkilemeye çalışırlardı. Örneğin Nebi Şmuel (Nabi Samuel), Tanrı'nın isteğine uyarak, İsrail'in ilk iki kralı Şaul ve David'i seçmiştir. Nebi Eliya, İzebel'in çok tanrılı eğilimlerine karşı mücadele etmiş, hatta kral Ahab'ı bu nedenle azarlamıştır.

Nebiler, daha doğrusu İsrail nebilere, dünyada ahlaktan sözedenlerin öncüleri değillerdir. İyi ve Kötü, onlarından çok önce bilinen kavramlardı. Bununla

birlikte Nebiler bu kavramları dinsel uygulamadan ayırmışlar, böylelikle insan düşüncesine ve dünya felsefesine büyük katkı getirmişlerdir. Nebilere göre Tanrı'nın insandan talep ettiği dindarlık değil ahlakıdır: İnsan'ın iyiliği Tanrı'nın isteklerinin dünya üzerinde gerçekleşmesidir. Din ve dinsel uygulama (dua, kurban v.b.) tanrısal değeri haiz unsurlar değillerdir.

X Nebi Amos'un kitabından Tanrı ulusa şöyle demektedir: "Bayramlarınızdan nefret ediyorum, bayramlarınızdan hoşlanmıyorum." (5:21). Nebi Amos'un halka ilettiği sözler toplum tarafından garip karşılanmış olabilir zira halk bayram yapıyor, Tanrı'nın tapınaklarında herhangi bir olayı kutluyor ya da anıyorsa, kurban kesiyorsa, bunu Tanrı için yapıyordu. Ama Amos dinsel uygulamayı yepyeni bir ışık altında göstermeye çalışıyordu: Dinsel uygulama Tanrı'nın iyiliğinin insana tezahürlerinden sadece bir tanesiydi; üstelik, simgeseldi. Din, Tanrı bilincini telkin ettiği şirece yararlıydı. "Hakikat, iyilik ve Allah bilgisi" olmayan yerde, yani din amacından ayrıldığı anda, Tanrı'nın kudsiyeti ihlal ediliyor demektir, "çünkü istediğim kurban değil iyiliktir; ve yakılan takdimlerden ziyade Allah bilgisidir." (Hoşea 6:6).

Ahlaka acilen ihtiyaç vardı. İsrail ve Yehuda'da halk, zaman zaman, yabancı ilahlara ilgi gösteriyor ve bu olgu, nebilere göre, İsrail ulusunun sonunu yaklaşıtıyordu. Ama Nebiler yalnız Tanrı'ya inancı telkin etmemişler, insanlar arası ilişkilerde de ahlak aramışlardır. Tarihte ilk kez olarak Nebiler, ahlaklı davranışı birey düzeyinde kişisel bir tercih olmaktan çıkarmışlar, ulusal yaşamın temeli olduğunu savunmuşlardır. Bu düşünürler en çok toplumsal yozlaşmaya karşı cephe almışlar ve yüksek mevkilere gelenlerin elde ettikleri gücü kişisel çıkarları için kullanmalarını şiddetle eleştirmişlerdir. Bu olgulara Nebilerin gösterdikleri tepkinin şiddeti, herbirinin kişiliğine göre değişmiştir. Örneğin David döneminde Nebi Natan, Ahab döneminde Eliyahu, İsrail'deki yozlaşmadan (putların yaygınlaşmasından) kralları sorumlu tutmuşlar, onlardan sonra gelenlerse sorumluluğun bütün ulusa ait olduğunu savunmuşlardır.

Yönetici zümrenin yaptığı haksızlıklar ve sosyal adalet, Nebilerin sık sık üzerinde durdukları sorunlardandı: "Ve dedim: Dinleyin, rica ederim, ey Yakup'un (İsrail Oğulları'nın) reisleri, ve İsrail Evi'nin (hanedanının, ulusunun) hakimleri; hakkı tanımak size düşmez mi? (hakka, adalete en çok sizler hürmet etmemelisiniz?) Onun (İsrail'in) reisleri rüşvetle hükmediyorlar; ve kahinleri (Kohen'leri) ücretle öğretiyorlar; bununla beraber

onlar, Rab aramızda değil mi, üzerimize kötülük gelmez, diye Rabbe dayanıyorlar. Bunun için Sion (İsrail, ya da Kudüs) sizin yüzünüzden tarla gibi sürülecek ve Yeruşalayim taş yığınları olacak." (Miha 3:1 ve 11-12).

ESKİ İSRAİL'DE TOPLUM

Eski İsrail'de toplum yapısını bize nakleden hemen hemen tek kaynak 'Tevrat'tır. Arkeolojik kazılarda keşfedilen eşyalarla o dönemlerden kalan nadir tabletlerde bazı bilgilere rastlanmakla birlikte, bu kaynaklar 'Tevrat'tan bilinenlere yeni bir şey eklememektedir. 'Tevrat'ın bazı bölümleri, bu bölümlerde anlatılanlardan çok sonra yazıldığından ve 'Tevrat yazarlarının daha çok ahlak ve sosyal adaletle ilgilenmeleri sonucu toplumsal yapı konusuna ancak rastlantı eseri değindiklerinden, bu kaynaktan itibaren eski İsrail'in toplumsal bir şemasını çıkarmak zordur. Bu konuda kesin bilgiye varmanın en güvenilir yolu, eski İsrail toplumuyla kronolojik, etnik, coğrafi ve dil bağları olan toplumlar arasında yaklaşımlar yapmaktır. Böyle bir incelemeye, İslamiyet öncesi Arabistan topluluklarından, XIX. yüzyıl Bedevi aşiretlerine kadar bir dizi toplumsal yapı dahil edilebilir.

KENAAAN'A YERLEŞME DÖNEMİNDE TOPLUM YAPISI

Eski İsrail toplumu hakkında bilgi veren başlıca Tevrat dışı kaynak, Mezopotamya'nın antik Mari kentinin kalıntıları arasında bulunan tabletlerdir. Bu tabletler Batı Samileri'yle ilgili değerli bilgiler içerir. 'Tevrat ve Mari belgelerine göre, Kanaan öncesi dönemde İbrani aşiretleri babaerkil bir yapıya, göçebe ya da yarı göçebe bir yaşam biçimine sahiptiler. Aşiretler kan bağlarıyla bağlı, ortak toplumsal ve dinsel geleneklere sahip, değişik büyüklükte gruplardı. Bu özelliklere sahip aşiret gruplarının ne zaman oluştuğu hakkında bilgi mevcut değildir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, On İki Aşiret şematik ve sabit bir kavram olup sürekli bir yapıyı yansıtmamaktadır.

Aşiret birimleri bazı alt-yapılardan oluşmaktaydı. Bunların en küçüğü "baba evi" (beyt haAv) idi. Baba evi, ana, baba, çocuklar ve torunlardan oluşuyordu. Bunun üzerinde "aile" (mişpaha) birimi vardı¹³. Aşiret de bir kaç aileden meydana geliyordu.

13 En küçük birime "aile", bir üsttekine "klan" demek mümkündür.

Aşiret liderliği ve kurumları topluluğun yaşlılarının elindeydi. Bu kişiler hem siyasal hem hukuksal otorite durumundaydılar. Aşiret liderlerinin seçilmesinde soy tecrübe ve yetenek unsurları rol oynardı. Liderleri destekleyen blokun büyüklüğü de önemli unsurdur. Aşiret liderliği sağlam bir kurum değildi. Bunalım dönemlerinde geçici bir lider çıkar, bütün geleneksel aşiret liderlerini hükmü altında toplardı (Yargıçlar).

Aşiret hiyerarşisinde en yüksek mevkiin ne olduğu da belli değildir. Tevrat'ın bazı yerlerinde "nasi" (başkan) terimi en yüksek mevkiin adı olarak kullanılmaktadır.

TOPLUMSAL DEĞİŞİKLİKLER

Göçebe ya da yarı göçebe yaşam biçiminden, yerleşik yaşam düzenine toplumsal yapıyı ve aşiretin alt-birimlerini etkilemiş ve bu birimleri yeni duruma uymaya zorlamıştır. Toprakla kurulan kalıcı ilişki eski eşitlik ilkesini sarsmış, özel malın gücünü ortaya çıkarmış ve aşiret üyeleri arasında malsahipliği bilincinin artmasına yol açmıştır.

Aşiretlerin yaşadıkları yerlerin coğrafi yapısı sosyo-ekonomik farklılaşmayı körüklemiş, aşiretler-arası ilişkiyi gevşetmiştir. Buna paralel olarak, yerleşik yaşam düzeninin kaçınılmaz sonucu olan işsizlik eski İsrail toplumunda da görülmüştür: "Ve Yeftah kardeşlerinden kaçtı(...) ve Yeftah 'ın yanına yaramaz adamlar toplandılar ve kendisiyle beraber akınlar ederlerdi." (Hakimler 11:3).

Yerleşik yaşam düzenine geçişin başka bir sonucu da kentleşme olmuştur. Kentleşme süreci geliştikçe, aşiret gelenek ve görenekleri zayıflamış, özgür kentlerde yaşayan vatandaşlar seslerini duyuran bir blok haline gelmişlerdir: "Ve bütün Yabeş ahalisi Nahaş'a dediler: Bizimle ahdet, biz de sana kulluk ederiz." (1.Samuel 11:1). Kent yaşamı değer yargılarını da etkilemiş, lider seçiminde ekonomik güç soy unsuru ve liderlik kabiliyeti hesabına ön plana geçmiştir. Sonuç olarak, aşiret kurumları dış görünüşü korumakla birlikte iç yapı ve değer yargılarında önemli değişikliklere uğramıştır.

MONARŞİ VE AŞİRET SİSTEMİ

İsrail'de monarşi, eski aşiret kurumuna rakip bir müessese olarak belirmiştir. Monarşinin ihdası, doğal olarak, aşiret yapısında çözümlere yol açmıştır. Başlarda monarşi aşiret otoritesiyle birlikte yaşamaya çalışmış ve bu kurumu

krallığın yönetim mekanizmasına dahil etmeye yönelmiştir. Ne var ki, kral ve aşiret reislerinin çıkarları çatıştığından, bu kaynaşma gerçekleşmemiştir.

İsrail toplumu yaşam düzenini değiştirdiğinde sınıflara da bölündü. Sınıfların en büyüğü toprak sahibi çiftçilerdi. Kral Şlomo'nun atılımıyla meydana getirilen krallık tacirleri sınıfı, ülkenin en güçlü ekonomik unsurlarındı. Öte yandan, zanaatçılar da topyekün refahtan yararlanmışlar ve günümüze dek kalan eserler yaratmışlardır. Sınıf hiyerarşisinin en altında işçiler bulunurdu. İşçiler kalifiye olmayan işgücünü oluşturlardı. Köleler ise, her türlü haktan mahrum ve genellikle savaş tutsaklarının meydana getirdikleri sınıftı.

3. YIKILIŞ'TAN BÜYÜK İSKENDER'E

(M.Ö. 586 - 332)

Yehuda'nın yıkılmasından sonra başlayan Babil esaretiyle İsrail tarihi, dünya tarihinde benzeri olmayan bir özellik kazanır. Tarihin kaydettiği antik uluslar, başka güçlerin yönetimi altına girdiklerinde ulusluklarını, gelenek ve göreneklerini korumuşlardır. Ancak anavatanlarından kovulduktan sonra, başka ülkelere sürüldükten sonra, yeniden doğmaya hazırlanmak üzere manevi canlılığını koruyarak örgütlenmeye başlamış ve bu süreci kurtulana dek sürdürmüş bir ulus mevcut değildir.

Babil'e gelen Yahudilerin tümü kültürünü korumamıştır. Aralarından birçoğu çevrelerine karışmış, yerel inançları benimseyerek Babil'in kültür potası içinde eriyip kaybolmuşlardır. Birçok Yahudi kolektif kader idealinden uzaklaşarak, nebi Yehezkel'in dediği gibi, "tahtadan ve taştan ilahlar" benimsemişlerdir. Buna karşılık ulusun bir bölümü kendisini dış etkilerden korumayı bilmiş ve bu kesim dirilişi hazırlayan çekirdeği oluşturmuştur.

Mısır esaretinden sonra Babil sürgünü, İsrail ulusunun ikinci tutsaklığıydı. Ne var ki, Mısır'a sürülenler aşiretler; bu kez ise, siyasal bakımdan da uluslaşmış bir toplum sözkonusuydu. Bu nedenle Babil esareti İsrail ulusu açısından daha anlamlı bir olgudur. İsraililer kendilerini dış kültürel etkilerden korumayı ve Büyük Kurtuluş gerçekleşene kadar, yani İsrail devleti yeniden kurulana dek kendine özgürlüğünü, ulus olarak kimliğini ve varlığını muhafaza etmeyi Babil'de öğrenmiştir. Bir fikir sistemi, bir ideoloji ve çoğunluk uluslar içinde bir yaşam şekli olarak Yahudilik, Babil'de doğmuştur.

Yehuda halkından ne kadar insanın sürüldüğü hakkında elimizde kesin bilgi mevcut değildir. Babillilerin Yehuda topraklarına girmelerinden Birinci Tapınak'ın yıkılmasına kadar birkaç sürgün dalgası kaydedilmiştir. Öte

Yahudilerin Babil'e sürüldüğü dönem
Babil'de de tapınaklar vardı

yandan Babilliler Yahudileri, belli bir siyaset uyarınca, ülkeyle ulus arasındaki ilişkiyi koparmak için sürmüşlerdir. Siyasal ve askeri liderler, din adamları zengin meslek sahipleri ve kalifiye işçiler gibi ulusun yönetici ve yaratıcı kesiminin sürülmüş olması bunu göstermektedir. Yahudiler Mezopotamya'nın merkez kesiminde ve Babil kentinin içinde, birbirlerine bağlı gruplar halinde yerleşmişlerdir. Sürülenler arasında bulunan Yehuda'nın son kralı Yehoyakin, tutuklu olduğu halde, mevkiine yakışır koşullarda yaşatılmış ve yaşadığı sürece, Yehuda hanedanını ulusu nezdinde temsil etmeye devam etmiştir.

Yehuda'dan sürülenler kendilerini dünyanın en parlak medeniyetlerinden birinin ortasında buldular. Yahudi toplumu Babil'de yaşayan uluslardan sadece bir tanesiydi Kalde imparatorluğu kozmopolit bir toplum, başkenti uluslararası bir metropoldü. Babil kenti doğunun bütün kentlerini geride bırakmıştı. Bu kent Teb, Memfis ve Ur'dan büyük, Ninive'den görkemliydi. Binaenaleyh, Yahudiler, ulusal kimliklerini koruyabilmek için, büyük bir uygarlığın sayısız nimetlerinin çekiciliğine karşı koymak durumundaydılar. Yabancı uluslar ve yabancı ilahlar için yapılan dev tapınaklarla çevrili olan Yehudalıların, Tanrı'larının kendilerini terketmiş olduğunu düşünmüş olmaları akla yakındır. Bununla birlikte, çok tanrılı toplumun yaşam biçimini benimsedikleri halde, bir bölümü çok tanrılı dinlere geçmemiştir. Bu Yahudiler monoteist ideolojilerini korumak zorunda olduklarına kani olmuşlardı.

Manevi yokolma tehlikesi, sürgündeki Yahudileri birbirlerine daha çok yaklaştırmıştır. Bununla birlikte, çevrenin çekiciliğine kapılma eğilimiyle, kimliğini koruma eğiliminin yanyana yaşamasından doğan gerginlik, yüzyıllar sürecek bir iç çatışma şeklinde kendini göstermeye başlamıştı.

Babil sürgünü sırasında başlayan bu iç sorun daha sonra Roma sürgünü boyunca devam etmiş ve zamanımızda, yeni İsrail devleti kurulana dek, hayati önemi haiz bir sorun olarak varlığını korumuştur. Çevredeki ulusların arasına karışıp, onların kültürünü benimsemek, onların bir parçası haline gelmek ve kaybolmak mı, yoksa kurtuluşu beklemek mi? Bu ikilem çağlar boyunca Yahudi ulusunu meşgul etmiş ve hâlâ sürgünde yani İsrail dışında yaşamaya devam eden Yahudi topluluklarını meşgul etmektedir.

Babil'in çevresine yaptığı etki çok büyüktü. Öte yandan dış dünyada da önemli değişiklikler meydana geliyordu. M.Ö. VI. yüzyıl, dünya tarihinde

önem taşıyan dönemlerdendir. Asur imparatorluğunun yıkıntıları üzerine kurulan Babil Devleti¹⁴ ilerleyen Pers tehlikesine karşı koyamayacak gibi görünüyordu. Babil bu dönemi yaşarken, Pers kralı Medya ve Lidya'yı hükmü altına almıştı.

Yeni Babil devletinin güçlü kralı Nabukadnezar'ın ölümünden 15 yıl sonra, bu devlet Persler tarafından yıkıldı ve bu şekilde Babil'in bağımsız devlet olarak varlığı sona erdi. Bu dönemde Pers devleti, sınırları Hindistan ve Orta-Asya'dan, Mısır ve Balkanlara kadar uzanan bir imparatorluk haline geldi. Tek bir devlet çerçevesi içinde Hint-İran kültürleri, Mezopotamya, Mısır, Fenike, İsrail ve Yunan kültürleriyle karşı karşıya kaldılar.

X Felsefe ve din tarihinde de hiçbir dönem M.Ö. VI. yüzyıl kadar görkemli olmadı. Bu parlak yüzyılda Konfüçyüs, Lao-tse, Buda, Pitagor, Yirmiyahu, Yehezkel ve Zerdüş gibi isimler yetişti.

Bu büyük hareketlerin, ani değişmelerin bölge toplumlarını nasıl etkilemiş hatta ne denli şaşkınlık içinde bırakmış olduğunu tasavvur etmek zor değildir. Tek Tanrılı İsrail Yehuda'nın sınırlı alanından çıkmış, kendi arzusuyla olmasa dahi, çok tanrılı Mezopotamya'ya dağılmıştır. Yahudilik ve onunla birlikte gelen Evren'in yaratıcısı, görülmeyen, dokunulmayan Tanrı, taş ya da tahtadan ilahlara, kendi elleriyle yaptıkları tanrılara tapan toplumların manevi yaşamını karıştırmıştır. Öte yandan Perslerin askeri zaferleri, siyasal düzene yepyeni bir görünüm kazandırmıştır.

İsrail ulusunun Babil sürgünü bu muhteşem ve karışık dönemde, dünya ve felsefe tarihinde devrim yaratan bir dönemde yer alır. Bu evrede sürgündeki İsrail ulusunun iki büyük düşünür ve lidere sahip olduğunu görüyoruz: Yirmiyahu(Yeremya) ve Yehezkel (Hezekiel).

14 Babil, Fırat ile Dicle arasında, yaklaşık bugünkü Irak'ın bulunduğu yerde uzanan bölgenin adıdır. Bu bölgede, M.Ö. 4000 yıllarında Sümerler yaşıyordu. 2400 yılında I. Sargon burada Akat hanedanını kurdu. Daha sonra, Hammurabi zamanında (M.Ö. 1792-1749) Babil yeniden güçlendi. Bölgenin bundan sonraki hakimleri Hititler ve Asurlulardır. M.Ö. 612'de Asur yıkıldı ve yerine yeni Babil (ya da Neo-Kalde) devleti kuruldu. Bu devletin başlıca hükümdarı Nabukadnezar'dır.

Yirmiyahu, yaklaşık olarak, M.Ö. 645 yılında doğdu ve 627'de nebilik faaliyetine başladı. Buna göre Yirmiyahu, Yehuda'nın son 40 yılında nebilik yaptı ve bu faaliyetine Tapınak yıkıldıktan sonra bir süre daha devam etti. Yirmiyahu yaşamı boyunca İsrail'in dinsel tapınma ve Tanrı görüşüne karşı çıktı. 622'de kral Yehoşiyahu dinsel reformlarını yaptığında bunu da, pasif şekilde de olsa, olumsuz bir atılım olarak gördü.

Yirmiyahu dinin bu şekilde kurumlaştırılmasına karşı çıktı ve bunu Tanrı'nın yolundan ayrılmak olduğu şeklinde yorumlayarak, bütün nebilerin yaptığı üzere, bu atılımın Yehuda'nın düşüşünü çabuklaştıracağını savundu. Asur yıkılıp Babil orduları Yehuda'ya girdiğinde, Yirmiyahu kehanetinin gerçekleşmekte olduğunu düşündü. Büyük Tapınak yıkıldıktan sonra yakınları ve öğrencileri tarafından, isteğinin aksine Mısır'a kaçırıldı. Yirmiyahu liderliğine buradan devam etti ve altmış yaşlarında öldü.

Tanrı'nın yolundan ayrıldığı için Yehuda'nın birgün yıkılacağı kehaneti gerçekleştikten sonra Yirmiyahu, ulusunu yeni durumu kabul etmeye ve sürüldüğü yerlerde devamlı bir yaşam kurmak üzere örgütlenmeye çağırmıştır: Örneğin ilk sürgün kafilesinin, kral Yehoyakin ile Babil'e varmasından sonra sürgüne giden Yahudilere bir mektup yollamış (M.Ö. 595) ve kurtuluşun hemen gerçekleşeceği umuduyla yaşamamalarını, sürüldükleri yerlere yerleşmelerini salık vermiştir: "Yeruşalayim'den Babil'e sürmüş olduğum bütün sürgünlere İsrail'in Allah'ı, ordularının Rabbi şöyle diyor: Evler yapın oturun, bahçeler dikin ve meyvalarını yiyin(...) Aranızdaki peygamberleriniz ve falcılarınız sizi aldatmasınlar (...) çünkü Rab şöyle diyor: Babil için yetmiş yıl dolunca sizi arayacağım." (Yeremya 29: 4-10).

Bu dönemin ikinci büyük dinsel lideri Yehezkel'dir. Yehezkel'in öğretisi, Yirmiyahu'nunki gibi, Tevrat'ta ayrı bir kitap teşkil eder.

Geleneğe göre Yehezkel Babil'e sürülen ilk grupta bulunuyordu (598; Yirmiyahu, belirtildiği üzere, Babil'e mektubunu 595 yılında yollamıştır). Yehezkel Babil'e geldikten beş yıl sonra (593) ulusuna Tanrı'nın isteklerin duyurmaya başladı. Yehuda kesin olarak yıkıldıktan sonra, 588-571 yılları arasında Yehezkel ulusuna kurtuluş umudunu aşıladı: "sizi milletlerden alacağım ve sizi bütün memleketlerden toplayacağım ve sizi kendi topraklarınıza getireceğim(...) ve atalarınıza verdiğim memlekette oturacaksınız(...) ve buğdayı çıkaracağım ve onu çoğaltacağım ve üzerinize

kıtlık getirmeyeceğim(...) ve viran olan memleket işlenecek(...) ve diyecekler: Virane olan bu diyar Adem Bahçesi oldu(...) ben Rab, yıkılmış olan yerleri ben yaptım ve çöl edilmiş olanı ben yaptım." (Hezekiel 37: 24-56).

Yehezkel kurtuluşu vaadederken, sürgündeki ulus kimliğini korumak için bazı önlemler aldı. Bu şekilde yeni bir edebiyat türü doğdu. Tevrat'ın üç cildinin ilki olan Tora'nın uzun zamandan beri elde olan parçaları düzenlendi. Yaradılış'tan (Tekvin) Krallar Kitabı'na kadar olan kısım bu dönemde kağıda geçirildi. Mersiyeler ve Mezmurlar kitaplarının yazılması da Babil sürgününe rastlar. Bu çalışmalar, esaret döneminde ulusun yöneticileri ve ileri gelenleri durumunda olan "yazıcılar" ve din adamları tarafından yapıldı.

- × Sürgün, doğal olarak, ulusu Büyük Tapınak çevresindeki dinsel icraat ve kurban geleneğinden ayırdı. Ulusal inanç da, bu şekilde, somutluğunu kaybetti. Bunun sonucu olarak Tek Tanrı fikri ve Moşe'nin öğretilerine bağlılık ileri derecede soyutlaştı. Kudüs ve Büyük Tapınak idealleştirildi ve Sion'a dönüş ve Büyük Tapınak'ın yeniden inşası başlıca amaç haline geldi. ✓

İsrail özlemi maddi sıkıntıdan doğmamıştır. Babil'e sürülenler yetenekli, meslek sahibi kişilerdi. Kısa sürede de Yehuda'da bildikleri yaşam düzeyini geride bırakmışlardır. Pers imparatorluğunun yükselmesi sonucu Babil yıkılıp da İsrail'e dönüş umudu belirlediğinde, birçok kişi maddi varlıklarını bir yana bırakıp, manevi ideallerinin güdüsüyle Babil'den ayrılmıştır.

YIKILIŞTAN SONRA YEHUDA ÜLKESİ (M.Ö. 585- 537)

Sürgüne gidenlerin gerilerinde bıraktıkları ülke 50 yıl süreyle tarih kayıtlarının dışında kalmıştır. Gerçekten de, yıkım ve endişe dışında bu ülke hakkında tarihe aksettirilecek bir şey yoktur: Tapınak yıkılmış, Kudüs neredeyse terk edilmiştir. Buna ek olarak Yehuda artık, Şornron'dan yönetilen bir vilayet görünümündedir.

Asur'un kuzey İsrail'de yaptığıının aksine Babilliler Yehuda'ya yabacı unsurlar yerleştirmediler. Bununla birlikte, Nabukadnezar'ın yıktığı Edom ve Moab ülkelerinin halkları Yehuda tepelerinden sızıp ülkede sürekli bir yaşam biçimi benimsediler. İşgal kuvvetlerinin dokunmadığı Galil ve Gilad bölgelerindeyse Yahudi grupları yaşamlarını sürdürdüler. Negev çölünün kuzey kesimlerinde de Yahudiler topraklarından ayrılmadılar.

Yeni Babil devleti uzun süre yaşamadı. Tarihin göstermiş olduğu gibi bu devlet, büyük Asur ve Pers imparatorlukları arasında bir geçiş dönemi oldu. "Büyük" lakabıyla anılan Kirüs'ün M.Ö. 559 yılında Pers tahtına oturması Orta-Doğu'da yeni bir dönemin başlangıcı oldu ve Pers imparatorluğu, siyasal, askeri ve ekonomik bir güç olarak bütün bölgeyi hükmü altına aldı. Büyük Kirüs Medleri kısa süre içinde imparatorluğuna kattı ve birbirlerini izleyen kısa ve parlak savaşlarla topraklarını genişletti (Pers imparatorluğu Daryüs zamanında Peloponez ve Kartaca'ya kadar uzandı). Yunanlılar Perslerin Avrupa'da batıya doğru genişlemelerini durdurduktan sonra, Kirüs Asya'daki toprakları üzerinde durumunu güçlendirdi ve Lidya'yı ortadan kaldırdı (M.Ö. 549). 539'da Babil devleti de tam olarak yıkıldı. İkiyüz yıl boyunca Persler, Büyük İskender'in belirmesine kadar, eski dünyanın rakipsiz gücü olarak kaldılar.

İKİNCİ TAPINAK DÖNEMİ (M.Ö. 537'den itibaren)

Antik dönemlerin mutlak hakimleri arasında Persler, en yumuşak, en ılımlı ve en özgürlükçü yönetimi kurmuş olan ulustur. Bu toplum yöneticilikte büyük yetenek, hükmü altında topladığı uluslara büyük hoşgörü göstermiştir. Bu nedenle, Perslerin eline geçen yerlerde yaşayan kültürler varlıklarını koruyabilmişlerdir. Din Pers kültürünün dayanak noktası olmakla birlikte, bu ulus inançlarını diğer uluslara kabul ettirmeye çalışmamıştır.

✕ Babil'in düşmesinden sonra İsrail Ülkesi ve Suriye Pers yönetimine girdi. Pers devleti, M.Ö. 332 yılında Helen hükümdarı Büyük İskender tarafından yıkılana kadar ayakta kaldı.

Pers devleti idari açıdan yirmi satraplığa bölünmüştü. Yehuda bunlardan biriydi. Yunan tarihçisi Herodotus (M.Ö. 490-424) beşinci satraplığın Fenike, Suriye, Filistin ve Kıbrıs'ı içerdiğini kaydeder. "Filistin" bir bölgenin adı olarak ilk kez Herodotus tarafından kullanılmıştır. Bundan önce "Filistin" Filistilerin oturdukları kıyı kesiminin adıydı. Yunanlı denizciler doğu Akdeniz'in yalnız kıyı kesimine çıkmış olduklarından, kıyıda rastladıkları toplumun adını bütün bölgeye vermişlerdir.

Büyük Kirüs Yahudi tarihinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Sion yani İsrail Ülkesi'ne dönüş onun zamanında gerçekleşmiştir. Kudüs'ü

topraklarına kattıktan sonra Babil'deki Yahudilerin anavatanlarına dönmelerine izin vermiş, bunun için şu emri çıkarmıştır (Kirüs Fermanı):

X "Fars kralı Koreş (Kirüs) şöyle diyor: Göklerin Allahı Yehova dünyanın bütün krallıklarını bana verdi; ve Yehuda'da olan Yeruslayim'de kendisi için bir ev (Büyük Tapınak) yapayım diye emretti. Onun bütün kavmindan (İsrail Oğullarından) aranızda kim varsa, Allah onunla beraber olsun ve Yehuda'da olan Yeruslayim'e çıksın ve İsrail'in Allahı Yehova'nın Yeruslayim'de olan evini yaptırsın." (Ezra 1: 2-4). X

Babil'de yaşayan Yahudiler Kirüs'ün bu tarihi kararına gereken ilgiyi göstermediler. Aralarından yalnız küçük bir grup -ilk dalgada elli bir kişi- Babil'den kalkıp, anavatanlarında Yahudi hakimiyetini yeniden tesis etmek ve Büyük Tapınak'ı yeniden inşa etmek üzere İsrail'e yollandılar.

Zerubavel ve Şeşbazar'ın liderliğinde ülkeye varan ilk grup zor koşullarla karşılaştı. "Süt ve balın aktığı" eski İsrail ülkesi şimdi çorak, bakımsız ve çevrede yaşayan çetelerin tehdidi altında bulunan tehlikeli bir beldeydi.

X Babil'den dönenler zor ve yıldırıcı günler geçirdiler. Pers kralının maddi ve manevi yardımlarına rağmen Büyük Tapınak çok zor koşullar altında inşa edildi. Zerubavel ve yardımcılarının çabalarıyla yeni tapınak yirmi yılda tamamlandı ve M.Ö. 516 yılında açıldı (I. Daryüs dönemi). X

X İkinci Tapınak, kral Şlomo tarafından inşa edilen birincisi kadar görkemli olmamakla birlikte, bir esaret döneminde dönüm noktası teşkil etmesi ve Yahudi restorasyonunu müjdelemesi nedeniyle, tarihte ilkine nazaran daha önemli bir yere sahiptir. İkinci Tapınak'ın kurulmasından, Romalılar tarafından M.S. 70 yılında yıkılmasına kadar geçen döneme, İsrail tarihinde İkinci Tapınak Dönemi adı verilir.

EZRA VE NEHEMYA'NIN REFORMLARI

Tapınak'ın kurulmasından sonra Yehuda'da meydana gelenler hakkında pek fazla bilgi mevcut değildir. Daha doğrusu, İsrail ülkesinde yaşayan toplum kayda değer olaylar yaşamamıştır. Buna karşılık beklenen büyük manevi diriliş Babil'de sürgünde bulunan cemaat içinde meydana gelmiştir. M.Ö. VI. ve V. yüzyıllarda bu cemaat Yahudi dünyasının odağı olmuştur.

Babil sürgünü boyunca, Pers imparatorluğunun küçük bir köşesini oluşturan Babil ülkesiyle Yehuda arasında ilişki hiç kesilmedi. Yehuda'daki kötü durum sürgündekilerin kulağına gelince Babil'dekiler derhal bir dayanışma duygusuyla canlandılar ve anavatana iki büyük lider yolladılar: Ezra ve Nehemya¹⁵.

Tevrat Ezra'ya da bütün bir kitap ayırır. Ezra hem bu kitapta hem de Nehemya ve II. Samuel kitaplarında "kâhin ve yazıcı" olarak anılır. Bazı araştırmacılar Ezra'nın yazıcılığının, Pers sarayında yüksek bir mevki (belki de bakan) tuttuğuna işaret olduğunu savunurlar.

Ezra, Pers kralı I. Artahşaşt (I. Artaxerxes) zamanında (M.Ö. 465-424) zamanında, kral tarafından İsrail Ülkesi'ne gitmeye ve oradaki durumu incelemeye memur edilmiştir. Bu liderin başlıca özelliği, Babil'deki Yahudi bilgileri tarafından kağıda geçirilen Tora'nın Pers hükümdarınca tanınmasını sağlamış ve Tora'yı İsrail Ülkesi'ne getirmiş olmasıdır.

Pers sarayı içindeki mevkii ne olursa olsun, Ezra'nın yorumuna göre, Artahşaşt bu görevi ona, Tanrı'nın isteğine uyarak verdi: "Ezra Babil'den çıktı. Ve İsrail'in Allahı Rabbin vermiş olduğu Musa'nın şeriatinde zeyrek bir yazıcı idi; ve Allah'ın eli onun üzerinde olduğundan ötürü kral ona her dilediğini verdi." (Ezra 7: 6) Ezra bu tarihsel görevine çıkarken sadece Tanrı'nın desteğinden medet umdu. Hatta Babil'den ayrılırken, kraldan muhafız kuvvetleri almayı bile reddetti: "Çünkü düşmana karşı yolda bize yardım etmek için kraldan asker ve atlılar istemeye utanıyordum; çünkü krala: iyilik için Allah'ın eli, kendisini arayanların hepsi üzerindedir; fakat kudreti ve öfkesi kendisini bırakanların hepsi üzerindedir, diye söylemiştik. Ve oruç tuttuk(...) ve duamızı kabul etti." (Ezra 8:22-23)

Ezra'nın Artahşaşt nezdindeki prestiji Tevrat dışı kaynakların ışığında değerlendirildiğinde, kralın onu Yehuda'daki durumu incelemeye memur etmesinin nedeninin, Pers-Mısır ilişkilerindeki gerginlik olduğu görülür

M.Ö. 463-462 yıllarında Mısır Pers devletine karşı askeri bir harekâta girişmişti. Bu nedenle Pers kralı, Mısır sınırına yakın yörelerde yaşayan

15 Zaten Babil'dekiler, İsrail'i diriltmeye çalışanlara uzun süreden beri yardım etmekteydiler ("gümüş kaplarla, altınla, eşya ile, ve hayvanlarla, ve değerli şeylerle onlara yardım ettiler." Ezra 1:16).

halkların kendisine sadık kalmalarını sağlamaya çalışıyordu. Yehuda, Mısır ile Pers devleti arasında başlıca tampon bölgeydi. Aşağı Mısır'da, Elefantin mevkiinde bulunan bir Yahudi garnizonu, bunalım boyunca Pers devletine sadık kalmıştı. Bu sadakati perçinlemek, Yehuda'yı Pers cephesinde tutmak gerekiyordu; hem Babil'de hem de İsrail Ülkesi'nde yaşayan Yahudileri bu cephede tutmanın yolu Yahudilerin yasasını, yani Moşe'nin öğretisine dayanan Tora'yı imparatorluk yasası olarak tanımak ve Yahudi ileri gelenlerinden birini bu yasanın uygulanmasıyla görevlendirmektir. Ezra bu işi yapacak kişiydi.

Ezra'nın bu görevde bulunduğu tarihler konusunda araştırmacılar arasında tam bir fikir birliği mevcut değildir. Bazılarına göre Ezra Yehuda'ya, I Artahşaşa zamanında (M.Ö. 465-424), bazılarına göre II. Artahşaşa (404 - 358) döneminde gitmiştir. Tevrat'a göre Ezra Yehuda'ya "kral Artahşaşa" tahta geçtikten yedi yıl sonra gitmiştir. Öte yandan, gene Tevrat kayıtlarına göre, Ezra İsrail Ülkesi'ne, Nehemya buradayken gelmiştir. İlk kurama göre Ezra'nın ülkeye gelişi 458, ikinci kurama göreyse 397 yılına rastlar (çünkü Elefantin mevkiinde bulunan bir Mısır papirüsüne göre Nehemya'nın Kudüs'e 444 yılında gelmiş olduğu kesindir). Bununla birlikte Ezra'nın hangi Artahşaşa zamanında Kudüs'e gelmiş olduğu önemli değildir zira iki kralın hükümdarlık zamanlarında Mısır'da ayrı ayrı ayaklanmalar olmuş ve her iki dönemde de Yehuda'yı Mısır'a karşı Pers cephesinde tutma gereği hasıl olmuştur.

Ezra Kudüs'e geldikten sonra, ulusal birliği yeniden tesis etmek amacıyla bazı dinsel önlemler alma yoluna gitti. Kislev ayının 20'sinde (M.Ö. 458 ya da 397), kışın ortasında ve şiddetli yağmur altında, Ezra Kudüs'te bir "konferans" topladı ve İsrail Ülkesi'nde oldukça yaygın olduğunu gördüğü karışık evlilikleri lağvettiğini ilan etti: " Ve Yehuda'nın ve Binyamin'in bütün adamları üç gün içinde Yerusâlayim'de toplandılar; ve bütün kavim bu işten ve yağmurdan ötürü titreyerek, Allah evinin önündeki meydana oturdular. Ve kâhin Ezra kalktı ve onlara dedi: Siz hainlik ettiniz, ve İsrail'in günahını arttırmak için yabancı karılar aldınız. Ve Şimdi atalarınızın Allahı Rabbe suçunuzu itiraf edin, ona hoş olanı yapın; ve memleketin kavmlarından, ve yabancı karılardan ayrılın." (Ezra 9: 11).

20 Kislev toplantısından sonra Ezra, ulusunu atalarının topraklarında diriltmek için çalışmalarına devam etti ve ikinci adım olarak, Kudüs'ü dış

saldırılarından korumak için savunma sistemini güçlendirmeye koyuldu. Ezra'nın bu atılımı, Şomron'lu yöneticilerle kral Artahşaşa arasındaki mektuplaşmada yansımaktadır. Aramca yazılmış olan mektuplar Tevrat'ın Ezra kitabına dahil edilmiştir: "...Fars kralı Artahşaşa'ya yazdılar; ve mektubun yazısı Arami harflerle yazıldı ve Arami diline çevrildi. Vali Rehum ve kâtip Şimsay kral Artahşaşa'ya Yerusalayim'e karşı böyle bir mektup yazdılar(...) Kral Artahşaşa'ya yolladıkları mektubun sureti şudur(...): Kral bilsin ki, senin yanından çıkan Yahudiler, bize Yerusalayim'e geldiler: bu asi ve kötü şehri yapıyorlar; ve duvarlarını bitirdiler ve temelleri onardılar. Şimdi kral bilsin ki, eğer bu şehir yapılırsa ve duvarları bitirilirse, harç, gümüş ve ayakbastı parası vermeyecekler." (Ezra 4: 7-13). Mektubun devamında Şomron valisi Rehum kral Artahşaşa'ya, Kudüs'ün yabancı güçlere boyun eğmeyen "asi" bir kent olduğunu anlaması için Yahudi tarihini incelemesini salık vermektedir.

Kral vali Rehum'a yazdığı cevapta, Kudüs'ün geçmişini incelediğini, tarih boyunca "asi" bir kent olarak isim yaptığını saptadığını bildirir ve Şomron valisine Kudüs'e karşı tedbir alması, kuvvet kullanarak kentin çevresine çekilen surları ve diğer müstahkem mevkiileri yıkması yolunda emir verir.

Babil'den dönen Yahudilerin Kudüs'ü güçlendirmek istemiş olmaları doğaldır. Nebi Yirmiyahu çok önceden, Yehuda Babil'e sürülürken, kentin bir gün yeniden inşa edileceği kehanetinde bulunmuştu (M.Ö. 580 yılları): "İşte ben Yakub çadırlarını (İsrail Oğullarını) sürgünden geri getireceğim... ve şehir kendi höyüğü üzerinde yapılacak." (Yeremya 30: 18). Yirmiyahu'dan sonra nebilik yapan II. Yeşayahu Kudüs'ün Kirüs tarafından imar edileceğini söylemişti (İşaya 44: 28). Anlaşıldığı kadarıyla Kirüs böyle bir emir çıkarmamış ve Babil'den geri dönen ilk grubun lideri Zerubavel'in tapınağı yaptıktan sonra anlaşılmaz bir şekilde sahneden çekilmesiyle, David hanedanını Kudüs'te yeniden hayata iade etme atılımı amacına ulaşamamıştır.

Ezra'nın kral Artahşaşa'dan aldığı geniş yetkilerle Kudüs'e gelmesi, burada oturmaya devam eden Yahudiler tarafından, eski krallığının yeniden kurulması zamanının gelmiş olduğu şeklinde yorumlandı. Tarihsel açıdan, Mısır'ın Atina ile ittifak halinde Perslere karşı verdiği mücadele Yehuda'yı bir "kurtuluş savaşı" verme fikrine atmış olabilir. Ne var ki, belirtildiği üzere, Kudüs'ü yeniden İsrail'in bağımsızlığının simgesi haline getirme atılımı

sonuçsuz kaldı. Yehuda Devleti'nin kuzey'deki rakibi Şomron Devleti¹⁶ Pers hükümdarının emriyle duruma el koydu ve Yehuda'da filizlenen separatist eğilime son verdi. Şomron kuvvetleri Kudüs'e girerek kent çevresindeki surları yıktılar.

Babil Yahudilerinin bu dönemdeki lideri Nehemya'dır. Nehemya Pers kralı I. Artahşaşt'a'nın yanında yüksek bir memurdu. Yehuda'daki durum kulağına gitmiş, bazı tedbirler almak gereğini hissetmişti.

Nehemya uygun ortamın oluşmasını bekledikten sonra kralın huzuruna çıktı ve Yehuda'ya gitmek ve Kudüs'ü yeniden imar etmek üzere izin istedi. Kral istenen izni verdi ve Nehemya Yehuda'ya seyahatını ayrıntılarıyla planladı. Nehemya kararlı bir eylem adamıydı. Ezra'nın aksine, "Tanrı'nın yardımı"yla yetinmeyip, kraldan garanti mektupları, serbest geçiş belgeleri ve muhafız kuvvetleri talep etti (Nehemya 2: 1-9).

Kral I. Artahşaşt'a'nın kendisiyle neden çelişkiye düştüğü, Kudüs'ün surlarının yıkılmasını emrettikten sonra, M.Ö. 444 yılında Nehemya'nın kenti yeniden imar etmesine neden razı olduğu açık değildir. Nehemya'nın saray içindeki yüksek mevkii, diplomaside ustalığı gibi unsurlar kralı etkilemiş olabilir (öte yandan Ezra Kudüs'e II. Artahşaşt'a döneminde gelmişse ve surları o zaman onarmışsa, I. Artahşaşt'a'nın kararında çelişki aramanın yeri yoktur).

Nehemya M.Ö. 444 ya da 445 yılında Yehuda valisi atandı ve 433 yılına kadar bu görevde kaldı. Bundan sonra bir süreliğine Pers sarayına döndü ve 420 yılında yeniden Yehuda'ya geldi.

Nehemya'nın yaptığı en önemli iş Kudüs'ün imarıdır. Bunu yaparken bazı engellerle karşılaşmış ve yerel Yahudi liderler (Sanballat ve Tovia) Yehuda'ya sonradan gelen Nehemya'nın liderliğine karşı koymuşlardır. Buna, Kudüs'ün imarında çalışan Yahudiler arasında başgösteren ekonomik zorluklar ve bunu izleyen yozlaşma eklenince, Nehemya'nın atılımı birkaç kez başarısızlığın eşiğine gelmiştir. Ancak bütün bunlara rağmen Nehemya üstün liderlik yeteneğini ortaya koymuş, Kudüs'ün surlarını yaptırmış ve kenti, eski

¹⁶ Bilindiği üzere, Kuzey İsrail Devleti yıkıldıktan sonra Asurlular Şomron'a yabancı unsurlar yerleştirmişler ve burada kozmopolit bir toplum oluşturmuşlardır.

görkeminde değilse bile, yeniden Yahudi ulusunun merkezi haline getirmiştir.

Ezra'nın Kudüs'e gelmesiyle ilgili bilgiye göre, surlar yeniden inşa edildiğinde Ezra 14 yıldan beri kentteydi. Babil'den getirdiği Tora Kitabı henüz kurumlaştırılmamıştı. Başka bir deyişle, Tevrat'ın okunması, sürekli bir dinsel ve geleneksel icraat olarak ihdas edilmemiş, Tora'nın öğretilmesine de geçilmemişti¹⁷. Öte yandan, Kudüs imar edilmiş ve güçlendirilmiş olmakla birlikte David hanedanı tahtına oturmamıştı. İsrail hâlâ yabancı yönetimi altındaydı. O zamana dek gerçekleştirilenlerin devamını sağlamak için ahlaki bütünlüğün tesis edilmesi şarttı.

Bu amacı gerçekleştirmek için Ezra, Tişri ayının birinci gününde halkı yeniden büyük bir toplantıya çağırdı: "Ve bütün kavm tek adammış gibi, Su Kapısı'nın karşısındaki meydanda toplandılar; ve Rabbin İsrail'e emretmiş olduğu şeriat kitabını getirsin diye yazıcı Ezra'ya söylediler." (Ezra 8: 1). Ezra kitabı halkın önüne getirdi, önce Tanrı'yı kutsadı ve cemaatin "amin" sözünden sonra sabahtan öğleye dek Tora'yı okudu. Ezra'nın yanında bulunan 13 din bilgini (Leviler) okunan parçaları açıkladılar ve muhtemelen, o zamanlar geçerli dil olan Aramcaya çevirdiler¹⁸.

Tora'nın kurumlaştırılması dışında, Yahudi yaşamını ve kültürel varlığını güçlendirmek amacıyla bazı dinsel tedbirler de ilan edildi. Tişri ayının 24'ünde halk, "Tanrı'nın hizmetkârı Moşe aracılığıyla iletilen ilahi Yasa'yı korumayı taahhüt etti. Bunun dışında, Tevrat'ta açıkça belirtilmemiş olmakla birlikte, yorumcuların saptadıkları ve toplumsal yaşamı düzenlemeye dönük 18 ahlak kuralı kurumlaştırıldı (karışık evliliklerin yasaklanması, Cumartesi gününün kutsal dinlenme günü olarak ihdas edilmesi v.b.).

Nehemya'nın Kudüs'te hazır bulunduğu son olay, yeni surların tamamlanması vesilesiyle düzenlenen "açılış" törenidir. Bundan sonra Nehemya kentte 12 yıl kadar yaşamaya devam etmiş olmakla birlikte, bu yıllar hakkında

17 Tora'nın ilk kez, Yıkılış'tan önce, kral Yehoşiyahu tarafından kurumlaştırılmış olduğu bildirilmektedir. Tapınak yıkıldıktan sonra bu uygulama sekteye uğramıştı.

18 İkinci Tapınak'ın Zerubabel tarafından inşa edilmesi ve Tevrat'ın ilk kez Ezra tarafından okunması Sukot Bayramı'ndan kutlanır.

elimizde bilgi mevcut değildir. Bilinen tek şey, Nehemya'nın daha sonra Pers kralının yanına, Susa kentine dönmüş olduğudur.

Ezra ve Nehemya'nın İsrail tarihinde oynamış oldukları rolü özetlemek gerekirse, Ezra'nın ruhani yaşamı, Nehemya'nın ise siyasal bilinci dirilttikleri söylenebilir. Bununla birlikte, krallık müessesesi yeniden kurulamamış ve Yehuda, teokratik ve özerk bir yönetim altında, Pers devletinin bir vilayeti olarak kalmıştır¹⁹.

Yehuda ülkesi bu şekilde, Yahudi ulusuyla birlikte, tarihsel açıdan eylemsiz bir döneme girdi ve bu durum Helen hükümdarı Büyük İskender Asya topraklarına girene dek devam etti.

19 İsrail krallığı ancak 300 yıl sonra Haşmonaim hanedanı tarafından yeniden kurulmuştur.

4. HELEN DÖNEMİ

VE YEHUDA'NIN BAĞIMSIZLIĞINA KAVUŞMASI (M.Ö. 332 - 63)

Büyük İskender'in yükselmesi antik Yunan kültürünün gerileme devrine rastlamış olmakla birlikte, Orta-Doğu kültürleri için yeni ufuklar açmıştır. İskender'in doğuya doğru ilerlemesi sonucu bölgenin eski kültürleri yepyeni bir uygarlık potası içinde erimişler, tarihin başlangıcını gören eski yaşam sistemleri yeni biçimler edinmişlerdir.

Helenizm'in Orta-Doğu'ya girişi olarak özetlenebilecek bu kültürel devrime dayanabilen yegâne ulus İsraililer olmuştur. Ne sönmekte olan Yunan uygarlığı, ne ilk adımlarını atmakta olan Roma, ne de büyük bir dinamizmle bölgeye girmekte olan Helenizm Yahudileri kendi çerçevelerinin dışına çıkaramamışlardır. Ulusun bir kesimi, özellikle İsrail dışında yaşayanlar bu kültürden pek tabii etkilenmişlerdir. Buna karşılık, İsrail'in özelliğini korumayı bir kader bilen çekirdek, kendine özgülüğünü korumayı başarmıştır. Babil ve Asur gibi eski bir kültür olan Yahudiliğin, bu uygarlıkların aksine kendisini bugüne dek koruyabilmiş olmasının temelinde yatan gizli neden, en anlamlı ifadesini, Yunan ve Roma uygarlıkları içinde erimeyi reddetmesinde bulmuştur.

✕ Büyük İskender M.Ö. 334 yılında Asya'ya girip de yıldırım fetihlerine başladığında, daha önce belirtildiği üzere, Yehuda Pers hükmi altında eylemsiz ve güvenli bir hayat yaşayan, Asya-Afrika ticaret yollarının dışında, küçük bir vilayet durumundaydı. Suriyeliler, Fenikeliler ve Şomronlular, Yehuda ile ticari bakımdan faal olan devletler arasına yerleşmişler ve İsrail'i Orta-Doğu'nun karanlık bir köşesine itmişlerdi.

✕ İskender M.Ö. 332 yılında ülkeye vardı ve Yehuda'yı topraklarına kattı. Bu gelişme İsraililer için bir dönüm noktası oldu. Bu evreden itibaren İsrail ulusu kendini güçlü akımlara kattı.

Helen hükümdarının başarıları askeri fetihlerden ibaret değildir. İskender kendisini kültürel bir göreve de adanmıştı. Amacı, varisi olduğu görkemli Yunan uygarlığını yaymaktı. Bu atılımı sayesinde, kendi anavatanı kültürel ve ekonomik gerileme devrini yaşarken, Orta-Doğu'ya yayılmaya başlayan Makedonya kökenli Helen uygarlığı parlak bir yaratıcılık evresine girmiştir.

İskender'e göre Helenizm, Makedonya ve Yunanistan'ı çok aşan bir kavramdı. Helen yaşam biçimini fethettiği ulusların bilincine yerleştirmek amacıyla İranlı kadınlarla evlenmiş, karışık evlilikleri teşvik etmiş, çevresindekilere, fethedilen ülkelerin kültürlerine karşı hoşgörü göstermelerini telkin etmiştir.

Büyük İskender'in fetih hareketi genişledikçe, Doğu Akdeniz'in her yanında Helen karakterli kentler oluşmaya başladı. Yayılma eğilimi, Helen hükümdarı M.Ö. 323 yılında öldükten sonra da devam etti. Yalnız İsrail Ülkesi'nde, tapınakları, jimnazıumları ve tiyatrolarıyla otuz Yunan kenti kuruldu. Bu merkezlere yerleşen Makedonyalılar ve Yunanlılar, kendileriyle birlikte yaşam biçimlerini de ülkeye getirdiler.

PİTOLEME DÖNEMİ (M.Ö. 301 - 200)

Büyük İskender'in genç yaşta, beklenmedik şekilde ve daha seferdeyken ölmesi, Makedonya'dan çıkıp Hindistan'a kadar varmış olan Helen ordularını biraz da garip bir durumda bıraktı. Bu topraklar ellerinde ve kontrollerindeydi ancak imparatorluğa hakim olacak lider mevcut değildi. Üstelik liderlerinin telkiniyle vatanlarından uzak yaşamayı kabul etmişler, fethettikleri ülkelerde kurdukları şehirlere yerleşmişlerdi. Buna hükümdarın generalleri arasında başgösteren miras kavgaları da eklenince, Helen imparatorluğu daha askeri genişleme evresindeyken parçalandı ve Orta-Doğu'nun değişik bölgelerinde, bu generallerin yönetiminde birbirlerinden ayrı hatta birbirlerine düşman Helen devletleri belirdi.

↳ Büyük İskender öldükten sonra İsrail Ülkesi kendisini Helen komutanlarının mücadelesi içinde buldu. Ülke birkaç kez el değiştirdi ve bundan en çok çeken, pek tabii, yerel halk oldu. Sonunda, M.Ö. 301 yılında, Mısır-Helen devletinin efendileri Ptolemeler Eretz Yisrael'e hakim oldular. Ülke I. Ptoleme (M.Ö. 322-264) tarafından Mısır-Helen devletine katıldı. İsrail'de Ptoleme yönetimi M.Ö. 200 yılına kadar sürdü.

M.Ö. III. yüzyılda İsrail'deki Pitoleme yönetimi, Suriye'yi ele geçiren Helenlerle (Selevkiler) mücadele halindedir. Bu yüzyıl boyunca Pitolemeler İsrail üzerinde hak iddia eden Selevkilere karşı dayanmayı başardılarsa da, III. Antiyohus Suriye tahtına geçtiğinde üstünlük rakip Helen hanedanına geçti²⁰.

X Hükümdarlığının ilk yıllarında III. Antiyohus İsrail'in önemli bir bölümünü Selevki krallığına kattı. Selevki orduları önce 217 sonra 200 yılında meydana gelen iki büyük savaşta Pitolemeleri yendiler ve bütün İsrail Ülkesi'ne hakim oldular. Bununla birlikte, Pers devletinin yıkılmasıyla Roma devletinin yükselmesi arasında kalan bu geçiş döneminde Pitoleme yönetimi, İsrail'e hakim olan en uzun yabancı yönetim olarak tarihe geçti. Mısır-Helen döneminden kalan idari mekanizma, toplumsal ve ekonomik kurumlar Roma işgâline kadar ayakta kaldı.

Pitoleme yönetimi sırasında İsrail Ülkesi ayrı bir idari bölünmeye tabi tutulmadı ve Suriye-Fenike (bugünkü Lübnan) genel adıyla anılan alanın bir parçası olarak yönetildi. Ülkenin sınırları, kâh Pitolemelerin, kâh Selevkilerin güç kazanmasına göre durmadan değişti. İsrail'de Helen yönetiminin etkisi en çok halkın etnik yapısında ve ülkenin örgütlenme biçiminde görüldü. Çok sayıda Yunanlı ülkeye yerleşti, birçok Yunan kolonisi kuruldu ve eski site örgütü, Yunan sitelerinin sosyo-politik modelini izleyerek, önemli değişikliklere uğradı. Kısa süre içinde yerel halkın üst tabakaları Yunan yönetici sınıfına karıştı. Özellikle Fenikeliler, İsrail Ülkesi ve çevresinde Helenizmin bayraktarları oldular. Güneyde Gazze, kuzeyde Ptolemais (Akkâ) kentleri, İsrail helenizminin merkezleri oldular. Kineret (Tiberya) gölünün kıyısında ve Ürdün nehri boyunca Helen damgasını taşıyan yerleşme merkezleri kuruldu. Buna karşılık İsrail'in içlerinde, Yehuda ve çevresinde Helenleşme süreci daha yavaş gelişti. Ülkenin bu kesimi, Helen etkisi karşısında Sami karakterini korumayı başardı.

X Helen hükümdarları için Yehuda bir ulusun simgesiydi. Bölgenin özerk yönetimi Büyük Kohen yani Tapınak'ın yöneticisi ve İhtiyarlar Meclisi'nin sorumluluğunda bırakılmıştı. Başka bir deyişle Pers döneminden kalan ve Babil sürgününden dönenlerin ihdas ettikleri reformlara dayanan Yahudi

20 Selevki krallığı, Büyük İskender'in en başarılı komutanlarından Selevkus tarafından, Helen imparatorluğunun parçalanması üzerine kurulmuştur.

yaşamı devam ediyordu. Hem Yahudiler hem de Yahudi olmayanlar için Büyük Kohen ulusun siyasal ve dinsel lideriydi. Büyük Kohen İhtiyarlar Meclisi'ne başkanlık eder ve pek tabii, Büyük Tapınak'ı yönetirdi. Bu lider Kudüs'ün güvenliğinden ve kent'in su ihtiyacının karşılanmasından da sorumluydu. Helen krallığı Yahudilerin Yasa'sını tanımış ve Yehuda'nın bu Yasa'ya göre yönetilmesini kabul etmişti. Hakim güç Tora'yı tanıdığından, Yahudi idare mercileri bu yasanın icaplarını bütün ülkede uygulamakta ve çok tanrılı inançlara karşı sürekli tedbir almakta güçlük çekmiyorlardı.

Helen devrinde, diğer işgal dönemlerinde olduğu gibi, Yahudiler toplumsal ve dinsel yaşamlarını Büyük Tapınak çevresinde örgütlendiler (Yunan tarihçisi Polibus Yahudileri, "Kudüs'teki görkemli tapınağın çevresinde yaşayan ulus" olarak zikretmiştir.)

Bu devirde, yüksek idareci sınıfın dışında, Yahudilerin siyasal yaşamında rol oynayan bazı aileler mevcuttu. Örneğin Hakkoz ailesi Selevki kralı III. Antiyohus ile müzakerelerde, bu ailenin torunlarından Eupolemus Romalılar ile bazı temaslarda bulunmuştur. Bu aileler arasında M.Ö. III. yüzyılda adı en çok duyulanlardan biri de Tovia ailesidir. Tovia'ların kökenleri Birinci Tapınak dönemine kadar uzanır. Bu aile özellikle Pers döneminde etkili olmuş, Ezra-Nehemya zamanında reformlara karşı çıkmıştır. Daha sonra, Pitolemeler döneminde Yosef Ben Tovia kralın vergi memurluğunu yapmış, yerel halktan misli görülmemiş miktarlarda vergi toplamıştır.

Yosef Ben Tovia'nın yönetim mekanizması içinde önemli bir yer edinmesiyle Yahudi gelenek ve göreneklerine yabancı birçok kültürel unsur yerel yaşama girdi. Zamanla Tovia'lar, İsrail'de Helenizmin en gayretli yayıcıları haline geldiler.

Üst tabakaların bu eğilimi, din adamları sınıfıyla basit halkı etkilemekte gecikmedi. Ülkenin Yahudi olmayan kesimine karışmayı seçenlerin sayısı giderek arttı. Yehuda'da Helen etkisi kendisini en çok maddi yaşamada gösterdi. Yehuda paraları Atina paralarına benzetildi ve Helen finans sistemi Kudüs'e bile girdi. Mimari ve sanat faaliyetleri de, pek tabii, bu etkinin dışında kalmadı. Yehuda'nın Helenleşme sürecini yansıtan başka bir değişme de Yahudilerin aldıkları adlarda görüldü. Hem dindar hem dindar olmayan Yahudiler, zamanla Helen adları alma gereksinimini hissettiler. Bununla

birlikte M.Ö. 200 yılına kadar, yani ülke Selevkilerin eline geçene kadar, Helen kültürü İsrail'de tam kök salamadı. Yaşamın icapları için Yahudiler Yunancayı öğrenmekle birlikte, bu dili Yunan felsefesini incelemek amacıyla kullanmadılar. Başka bir deyişle, Yunan düşünce ve inanç sistemi Yahudi bilincine sirayet etmedi.

ISKENDERİYE YAHUDİLERİ

Pitoleme-Helen krallığı, belirtildiği üzere, Mısır'da kurulmuş, İsrail'i daha sonra topraklarına katmıştır. Yahudi ve Yunan beyinleri de, bu dönemde en yüksek yaratıcılık düzeyine Mısır'da, İskenderiye'de ulaşmışlardır. İskenderiye Yahudilerinin eseri olan ve hem Helen hem Yahudi damgasını taşıyan İskenderiye kültürü, hem eski düşünce sistemini hem de Hristiyanlığın ilk eğrelerini etkilemiştir.

Yahudiler İskenderiye'ye, bu liman-kent M.Ö. 331 yılında Büyük İskender tarafından kendi adına yeniden kurulduktan kısa bir süre sonra gelmişlerdir. Bu kente yerleşen cemaatin temelleri, I. Pitoleme tarafından Yehuda'dan Mısır'a sürülenler tarafından atılmıştır. I. Pitoleme sürülenlerin erkeklerini bir kaleye yerleştirmiş, yaşlıları ve çocukları köle statüsüne geçirmişti. Son zamanlarda gün ışığına çıkarılan belgeler, kölelerin büyük bir bölümünün II. Pitoleme Filadelfus (M.Ö. 263-246) tarafından özgür kılındıklarını göstermektedir ki bu da, Yahudi cemaatiyle Pitoleme sarayı arasında bağların giderek güçlendiğine işaretler.

Pitolemeler zamanında Mısır'da yaşayan Yahudiler, din ve kültür bakımından özerk bir topluluk oluşturuyorlardı. Yahudiler burada dinlerine ters düşen görevlerden muaftılar (Cumartesi günü çalışmak v.b.). Aynı şekilde, kralı ilah olarak kabul etmek zorunda da değillerdi. Öte yandan, Helen kralları Yahudileri, halkın en güvenilir kesimi addederlerdi. Bu eğilim öylesine güçlüydü ki, daha sonra bölge Roma hakimiyetine geçince, yeni hükümdarlar da İskenderiye ve diğer Helen kentlerinde yaşayan Yahudileri din ve gelenek bakımından sınırlamalara tabi tutmamışlardır.

Helenizm, dindar Kudüs'ün gözünde putperestlik ve ahlak dışı yaşamdan başka bir şey değildi. Bu nedenle Yunan düşünce ve edebiyatı bu kente girememiştir. Kent halkı kendisini Yunanlıların ya da taraftarlarının toplumsal ve entellektüel faaliyetlerinin dışında tutmuş, jimnazyum ve

tiyatrolara yaklaşmamıştır. Buna karşılık, Diaspora'da, yani Yahudilerin yayılmış oldukları İsrail dışı ülkelerde durum tam tersiydi. Bu yerlerde Helenizm Yahudiye her bakımdan derinden etkilemiştir. İsrail dışında Yahudiler Yunancayı öğrenmişler ve Yunan düşüncesini incelemişlerdir.

Yahudi ve Yunan felsefelerinin İsrail dışında karşılaşmaları zengin ve dinamik bir edebiyatın doğmasına yol açtı. Yahudi yazarlar Olympus'tan ilham alan çok tanrılı Helen inançlarına karşı koymakla birlikte, Helen yaşamının diğer yanlarını geniş ölçüde benimsediler. Başka bir deyişle, Yunan etkisi altındaki Orta ve Yakın Doğu'da yepyeni bir toplum, Musa dinine inanan bir Helen toplumu oluştu.

Helen Yahudileri anavatanla ilişkilerini kesmediler ve iki taraf birbirlerine daima destek oldular. Kudüs'ün siyasal tutum ve eğilimleri ülke dışında yaşayan cemaatlerce benimsendi ve desteklendi. Buna paralel olarak Diaspora Yahudileri, manevi ve ahlaki desteği Kudüs'te aramaya devam ettiler.

İskenderiye Yahudileri genel nüfusun çok küçük bir parçasını oluşturmakla birlikte (kentin nüfusu o zamanlar yarım milyonu buluyordu), kentin beş mahallesinin ikisi onlarındı. Tarihçi Philo da "kentin her yanında sinagoglar bulunduğunu" yazar. Yahudilerin kendilerine ait toplum örgütleri ve adalet mercileri olmakla birlikte, ticaret işlerinde Helen yasalarına göre hareket ederlerdi.

İskenderiye kültürel enerjide benzeri olmayan bir kentti. Bir müzesi bir de üniversitesi vardı. En önemli varlığı kütüphanesiydi. Kitapların yazıldığı papirüsün kaynağı olan Mısır kısa süre içinde Akdeniz'in kitap merkezi haline dönüşmüştü. Bunun sonucu olarak da, Aristo ve Eflatun'un düşüncesini içeren eserler, anadilleri Yunanca olan Yahudi gençlerinin eline geçmişti.

Bütün bunlara rağmen Yahudiler İskenderiye'de tam vatandaşlık haklarına sahip değillerdi. Vatandaşlık yalnız dinlerinden vazgeçenlere ve kentin ilahlarını benimseyenlere verilir. Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde pek az Yahudi çok tanrılı dine geçmiştir. Yahudiler genel olarak, Helenizmin din dışında kalan yanlarını benimsemekle yetinmişlerdir.

SELEVKİ YÖNETİMİ (M.Ö. 200-142)

İsrail ülkesi M.Ö. 200 yılında, Pitoleme ordularının Ürdün nehrinin kaynağına yakın bir mevkide Selevki ordularına kesinlikle yenilmesiyle Suriye-Helen krallığının parçası oldu. Ülkeyi ele geçiren Selevki kralı III. Antiyohus, Yehuda'nın özerk rejimini onayladı, hatta yerel halka bazı imtiyazlar tanıdı. Yehuda halkı üç yıl süreyle vergiden muaf tutuldu ve bundan sonra da vergiler üçte bir oranında indirildi. Büyük Tapınak'ın yöneticileri, din adamları ve İhtiyarlar Meclisi üyeleri yaşam boyunca vergiden muaf kıldılar. Aynı koşullar Antiyohus'un oğlu IV. Selevkus zamanında da (M.Ö. 185-175) devam etti. Ne var ki, Selevki krallığını etkisi altına alan siyasal ve ekonomik bunalımlar zamanla yönetimle Yahudi toplumu arasındaki ilişkilere de dokundu. III. Antiyohus Roma'ya yenildikten sonra M.Ö. 188 yılında imzalanan Apamea anlaşması çerçevesinde, Selevki krallığı ağır bir savaş tazminatı ödemek zorunda kaldı. Helen yöneticileri bu durum karşısında erişebildikleri her kaynaktan para toplamaya başladılar. Bu arada ülkenin her yanında bulunan tapınakların içindeki değerli eşyalara da el atıldı ve IV. Selevkus Büyük Tapınak'ı yağma ettirmek istedi. Bu eylem doğrudan doğruya Yahudileri hedef almamakla birlikte, o zamana kadar uyum içinde yaşayan iki taraf arasında ilişkilerin bozulmasında ilk adım oldu.

- × IV. Selevkus'tan sonra kardeşi IV. Antiyohus Epifanes'in tahta geçmesi, Yahudi tarihinde önemli bir gelişmedir. Hükümdarlığının ilk yıllarında Antiyohus Epifanes güney sınırıyla, yani Mısır-Pitoleme krallığıyla uğraştı. Bu nedenle Yehuda birdenbire siyasal sahnede ön plana geçti. Daha tahta geçer geçmez Epifanes Kudüs'ün işlerine karışmaya başladı ve Büyük Kohen IV. Onias'ı görevinden uzaklaştırarak yerine, Helenist eğilimleriyle bilinen ve daha çok vergi toplamayı vaadeden Jason'u (Yehoşua) atadı.

Selevki yöneticilerinin onayıyla Jason Kudüs'ü, Antiyohya adını vereceği bir Helen kenti haline getirmek üzere geniş çapta idari değişikliklere girişti. Jason kentte bir jimnazyum kurdu ve kısa süre içinde bu kurum, sosyal ve kültürel faaliyetin merkezi olarak Büyük Tapınak'ı gölgede bıraktı. Birkaç yıl sonra IV. Antiyohus Epifanes Jason'u da görevinden aldı ve yerine Menelaus'u getirdi (M.Ö. 171). Bu noktadan itibaren Selevki-Yehuda ilişkileri yeni bir evreye girdi. Antiyohus Epifanes Mısır'la savaşlarına devam ederken, Yehuda'da önemli olaylar meydana geldi. M.Ö. 169 yılında Selevki kralı, Menelaus'un yardımıyla Büyük Tapınak'ı yağma ettirdi. Bundan bir yıl sonra

Antiyohus Epifanes'in Mısır'da, Nil vadisinde bir savaşta öldüğü söylentisi Kudüs'te yayıldığında, Jason bunu fırsat bilerek kent yönetimini ele geçirdi. Ne var ki Antiyohus Epifanes "sağ salim" seferden dönerken Kudüs'e de girdi ve halkı cezalandırdı. Kral Kudüs'e Menelaus tarafları aşırı Helenci unsurlar yerleştirdi. Bu gelişmeler Kudüs'ün Yahudi karakterini geniş ölçüde gölgeledi. Antiyohus Epifanes bununla da yetinmeyerek, dinsel nitelikte sert tedbirler aldı ve (mitsva'ların yani dinsel kuralların gözetilmesini yasakladı. Cumartesi gününü kutsal sayanlarla oğullarını sünnet ettirenlerin ölümle cezalandırılacakları ilan edildi. Aynı şekilde, Yahudiler çok tanrılı dinlere geçmeye zorlandılar. Büyük Tapınak'ın kudsiyeti ihlal edildi ve adı Zeus Tapınağı olarak değiştirildi (M.Ö. 167).

IV. Antiyohus Epifanes'in beklentilerinin aksine, ulusun büyük bir bölümü inançlarına sadık kaldı hatta birçok kişi inançları uğruna ölüme gitmeyi tercih etti.

Yahudi ulusunun Musa dinine sadakati bilinmekle birlikte, tarihte ilk kez bu dönemde, din ve inanç uğruna kitle halinde ölüme gitme olayı kaydedilmiştir. Bu olay yüzyıllarca Yahudilerin yaşamında bir simge olarak kalmıştır. Yahudiler daha önce sürülmüşler ve çevrelerindeki uluslardan değişik inanç sistemlerine sahip olmalarından dolayı ezilmişlerdi. Ancak bir inanca sahip olmaktan ötürü idam edilme olayı ilk kez meydana geliyordu. Bu olgu XX. yüzyılın ilk yarısına, Nazi dönemine kadar defalarca tekrarlanacak ve her keresinde bir evvelkinden daha büyük bir şiddetle tezahür edecektir.

HAŞMONAİM İHTİLALI

Antiyohus Epifanes'in baskı siyaseti kısa süre içinde Yahudilerin arasında bir isyan hareketinin filizlenmesine yol açtı. İsyan çok geçmeden, Modiin kentinden Haşmonaim ailesinin liderliğinde gerçek bir ihtilale dönüştü. Bu gelişmeleri izleyen 130 yıl boyunca Haşmonaim ailesi İsrail ulusunun lideri olarak kaldı (M.Ö. 167-37).

İhtilal Matatyahu Haşmonai²¹ tarafından başlatıldı. Matatyahu kendisinden güçlü Selevki ordularına karşı meydan savaşlarına girmemeye dikkat ederek

21 "Haşmonaim" aile adının çoğul şeklidir (Haşmonai'ler).

mücadelesini gerilla yöntemleriyle sürdürmeyi tercih etti. Amacı, kuvvetlerini her yerleşme merkezinde hücreler halinde örgütleyip Yehuda'da Selevki yönetimine yavaş yavaş son vermektir. Matatyahu Haşmonai bu stratejiyi izleyerek köy köy, kent kent örgütlenip Selevki etki alanını yavaş yavaş küçülttü ve sonunda Kudüs'ü alamamakla birlikte, eski başkenti diğer bölgelerden tecrit etti.

- ✕ Matatyahu Haşmonai'nin ölümünden sonra (M.Ö. 167) liderlik görevi oğluna, Makabi ("çekiç") lakabıyla bilinen Yehuda'ya geçti. Yehuda Makabi, Yahudi hatta dünya tarihinin kaydettiği en parlak askeri komutanlarından biridir. Doğal olarak sınırlı olan kuvvetleriyle Selevki ordularını dört kez yendi ve sonunda 164 yılının Kislev ayında Kudüs'ü kurtardı. Büyük Tapınak derhal Selevki putlarından arındırıldı ve hizmete açıldı²².

Makabi'ye yenildikten sonra Selevkiler karşı saldırıya geçtiler. Genç Selevki kralı V. Antiyohus adına devleti yöneten naipl Lisias Yehuda'ya saldırdı ve ülkeyi yeniden fethetmeye çalıştı. Bu hareket karşılıklı ödünlere dayanan bir anlaşmayla sonuçlandı. Selevkiler Antiyohus Epifanes'in Yahudilere karşı almış olduğu tedbirleri iptal ettiler. Felaketlerin sorumlusu addedilen Menelaus idam edildi, yerine ılımlı bir Helenist olarak tanınan Alsimus Büyük Kohen oldu. Selevkiler aynı zamanda Yehuda Makabi'yi ulusun lideri olarak tanıdılar; Makabi Yahudi silahlı kuvvetlerini kontrolü altında tutmaya devam etti. Bu anlaşmadan Yahudilerin elde ettikleri kazanç, Selevkilerin dinsel özgürlüklerini tanımaları oldu. Siyasal ve askeri açıdansa bu anlaşma bir mütareke olmaktan ileri gidemedi.

- ✕ Suriye-Helen tahtına I. Dimitrius'un geçmesiyle Yehuda'da gerginlik yeniden arttı (M.Ö. 162). Dimitrius, bölgedeki Haşmonaim hakimiyetine son vermek amacıyla ordularını Yehuda'ya yolladı. Yehuda Makabi ile Selevki komutanı Nikanor arasında yer alan savaşta, Makabi kesin bir zafer kazandı (Nikanor Günü, 13 Adar 161). Bu zaferden sonra Yehuda bağımsızlık aramaya başladı. Bu amaca erişmek için yapılabilecek tek şey, devrin süper gücü olmaya başlayan Roma ile temasa geçmektir. Gerçekten de çok geçmeden Yahudiler ile Romalılar arasında bir anlaşma imzalandı ve Roma Devleti, Yehuda Devleti'ni resmen tanıdı. Bu anlaşmanın etkisi hemen hissedilmedi. Dimitrius

22 Büyük Tapınak'ın Yehuda Makabi tarafından arındırılıp açılmasının anısına ihdas edilen Hanuka Bayramı, bugün de kutlanmaktadır.

bu kez daha büyük kuvvetlerle Yehuda'ya yüklendi. M.Ö. 160 yılında meydana gelen savaşta Makabi öldü. Makabi'nin kardeşleri Yehonatan ve Şimon yeniden örgütlenmeye çalıştılar. Bu arada Selevki krallığında iç çatışmalar başladı. Bu gelişmeden yararlanan Yehonatan Büyük Kohen oldu ve hem mevkiini hem de ülkesini güçlendirmek amacıyla harekete geçti. Yehonatan zamanında birçok kent Yehuda'ya katıldı ve bundan sonra Büyük Kohen görevi 115 yıl boyunca Haşmonaim ailesinin elinde kaldı.

YEHUDA'NIN BAĞIMSIZLIĞINA KAVUŞMASI

Yehonatan siyasal bir cinayete kurban gidine kardeşi Şimon yönetimi eline aldı ve Selevki kralı II. Dimitrius ile anlaşmaya vararak, 142 yılında Yehuda'yı Suriye-Helen krallığına ödemek zorunda olduğu vergilerden kurtardı.

Bu anlaşma Selevki krallığının Yehuda'nın bağımsızlığını tanıdığı şeklinde yorumlandı (I.Makabi Kitabı 13: 42)²³. Şimon Yehonatan'ın izinde yürüdü ve Yehuda'nın bağımsızlığını tanımayan çevrelere karşı mücadele etti. Bağımsızlığını perçinlemek için deniz yönünde harekete geçti ve Yafa limanını ele geçirdi. Şimon "yıldırım harekâtlar"la stratejik ve manevi önemi haiz yerleri topraklarına kattı. Bu arada Gezer kentine yerleşti ve burada kendisine bir saray yaptırdı. Gezer bu şekilde Yehuda'nın başlıca merkezlerinden biri haline geldi.

HAŞMONAİM YÖNETİMİ

Şimon, Haşmonaim ailesinin Yehuda'nın resmi krallık hanedanı olarak tanınmasını istiyordu. Bu yöndeki çabaları sayesinde, M.Ö. 140 yılında Kudüs'te toplanan Büyük Meclis Şimon'u hükümdar, Büyük Kohen ve Başkumandan olarak tanıdı ve ailesinin bu görevlerin varisi olduğunu onayladı.

Büyük Meclis'in bu kararından sonra Şimon rakiplerini kendi yanına çekmek için çaba harcadıysa da, M.Ö. 134 yılında siyasal bir cinayete kurban gitti.

23 Makabi kitapları Tevrat'ın klasik düzenlemesine dahil olmamakla birlikte, bazı baskılar bu kitapları da içerir.

Ancak, Yehuda ulusu Haşmonaim ailesine büyük bir sadakatle bağlanmış olduğundan Şimon'un katli durumu değıştirmede ve yerine oğlu Yohanan Horkanus (John Hyrcanus) kral oldu. Yohanan Horkanus döneminde Yehuda krallığı, Selevkilerin dağılmasından yararlanarak durumunu güçlendirdi. Bununla birlikte, hükümdarlığının ilk yıllarında Horkanus, VII. Antiyohus ile bir süre savaştı (M.Ö. 134-132). Çatışmalar anlaşmayla sonuçlandı ve VII. Antiyohus da Yohanan Horkanus'u Yehuda kralı olarak tanıdı.

Selevki krallığı M.Ö. 129 yılında tamamen yıkıldıktan sonra Yehuda'nın bağımsızlığı fiilen kesinleşti ve Horkanus İsrail Ülkesi'ni yeniden fethetmeye koyuldu. M.Ö. 120 yılları boyunca Yehuda kralı ülkenin hemen hemen tümünü kontrolüne aldı. Ondan sonra tahta geçen oğlu I. Aristobulus (104-103) babasının fetih hareketlerine devam etti. Bu dönemde bütün Galil (kuzey İsrail) bölgesi Yehuda'ya katıldı. Genişleme siyaseti Alexander Yanay (103-76) zamanında da sürdü.

Aristobulus tahtta bir yıl kalmış olmakla birlikte, gaddarlığıyla tarihe geçti. Kardeşi Yanay da, 27 yıl süren hükümdarlığı boyunca çok sert eylemlerde bulundu.

Haşmonaim ailesinin siyaseti İsrail Ülkesi'nde Helenizmin siyasal varlığını tümenden ortadan kaldırdı. Yehuda bütün ülkenin resmi adı oldu ve Haşmonaim etkisi uzun süre ülkede hissedildi.

Yehuda'nın özerk ya da yarı-özerk bir vilayet statüsünden çıkıp monarşik devlet görünümü kazanması, Haşmonaim ailesine bağlı kralların önemini siyasal çerçevenin dışına da çıkardı. O zamana dek ulusu yöneten dinsel ve geleneksel kurumlar kralın denetimine geçti. Bununla birlikte Haşmonaim ailesi daha işin başındayken şiddetli bir iç muhalefette karşılaştı. Örneğin Horkanus zamanında hanedan ile Peruşim²⁴ grubu arasında anlaşmazlık başgösterdi. Horkanus tahta geçtikten sonra, güçlü bir siyasal parti olan Peruşim grubuyla iyi geçinmeye çalıştıysa da, Peruşim ve Tsedukim partileri arasında başgösteren bir anlaşmazlıkta ikincisini tuttu ve bu şekilde siyasal cephede meydana gelen bölünmeye taraf oldu. Alexander Yanay döneminde bu anlaşmazlık iç savaş boyutları kazandı ve Peruşim grubu, dış güçlerin

24 Peruşim (Pharisees) İkinci Tapınak Dönemi'nde, Haşmonaim ihtilalinden hemen sonra beliren siyasal-dinsel bir partiydi.

yardımla Alexander Yanay'ı ülkeden attırdı. Yanay altı yıl sonra ülkesine ve tahtına döndü ve yüzlerce Peruşim'i öldürttü. Böylelikle büyük Haşmonaim liderlerinin torunları, atalarının kurdukları sosyo-siyasal yapıya ve izledikleri ideallere ağır darbeler indirdiler. Bununla birlikte ulus Haşmonaim ailesine karşı saygısını kaybetmedi. Yanay dönemindeki şiddetli anlaşmazlıktan sonra bile taraflar anlaşma yolunu seçtiler.

Alexander Yanay öldükten sonra yerine karısı Salome Alexandra (76-67) geçti. Alexandra ülkeye sakin bir dönem yaşattı. Kraliçe Peruşim grubuyla ilişkileri düzeltti ve partinin üyelerini devlet mekanizmasının kilit noktalarına yerleştirdi.

Salome Alexandra bağımsız Yehuda'nın son hükümdarı oldu. Liderlik yetenekleri sayesinde iç çatışmaların önünü almakla birlikte, bunalımı kökünden çözümleyemedi. M.Ö. 67 yılında öldüğünde de geride yeniden anlaşmazlıklara sahne olmaya başlayan bir ülke bıraktı. Yerine geçen küçük oğlu Aristobulus ağabeyi II. Horkanus tarafından tahttan indirildi. II. Horkanus durumunu güçlendirmek amacıyla çevredeki güçlerden yardım istemekten çekinmedi.

Bu arada Roma kuvvetleri doğuya doğru ilerlemelerini sürdürdüler, Suriye'yi aştılar ve İsrail Ülkesi'nin kapılarına dayandılar. Roma kuvvetlerinin başında bulunan Pompeus, ülkede hüküm süren anlaşmazlıkta Horkanus'un tarafını tuttu ve İsrail'e girdi. Horkanus'un rakibi Aristobulus Romalılara teslim olmak zorunda kaldı. Horkanus ve taraftarları Kudüs'ün kapılarını işgal kuvvetlerine açtılar. Bununla birlikte Kudüs halkı bu saldırıya karşı direndi ve silaha sarıldı. Büyük Tapınak çevresinde mevzilenen Yahudi muharıpleri kenti kontrollerine alan Romalılara karşı tam üç ay dayandılar. Bu son Yahudi kalesi de düştükten sonra Pompeus binlerce Yahudiyi idam ettirdi (M.Ö. 63). Seksen yıldan beri süregelen Yehuda'nın bağımsızlığı da bu şekilde son buldu. Haşmonaim hanedanına bağlı hükümdarlar, Roma hükmü altında daha bir süre ülkeyi yönetmeye devam ettiler (M.Ö. 37'ye kadar).

PERUŞİM VE TSEDUKİM

Helen ve Roma döneminde dinsel anlaşmazlık ve rekabet Yehuda'nın yaşamında önemli bir sorun teşkil etmiştir.

Babil sürgünü başladığında, belirtildiği üzere, ruhani yaşam Kohen ve yazıcıların denetimindeydi. Makabi isyanı başladığında bu zümre ikiye bölündü. Makabi'nin zaferinden sonra bölünme mezhepleşmeye dönüştü ve Kohenler Tsedukim, yazıcılar da Peruşim adları altında örgütlendiler.

Peruşim ile Tsedukim arasındaki anlaşmazlık daha çok sosyal nitelikliydi. Yasa'ya karşı tutumları farklıydı. Halk kitleleri, genel olarak, dinsel kuralların yaşamın her yanında ödünsüz uygulanmasından ve ulusal birliğin bu şekilde sağlanmasından yana olan Peruşim grubunu destekliyordu. Peruşim partisi de zaten, ruhani yaşamın devalılığını sağlamak için siyasal çıkarlarından vazgeçmişti²⁵.

Bu eğilim nedeniyle Peruşim partisi ulusal küllürün koruyucusu durumuna gelmiştir. Bu grup taraftarlarına hak tanımaktan çok görevler, kültürün korunmasına dönük direktifler vermiştir. Bununla birlikte, halkın doğal güdülerine karşı koymama akıllılığını da göstermiş ve bu sayede saygınlığını korumuştur.

Tsedukim Kohen ve aristokratların temsilcileriydiler. Antiyohus Epifanes döneminde Peruşim grubu, Yehuda'yı helenleştirmeye çalışanlardan yanaydı. Dinsel konularda da Peruşim grubundan değişik görüşlere sahipti. Tsedukim partisi Yazılı Yasa dışında kuşaktan kuşağa ve ağızdan ağıza nakledilen Sözlü Yasa'yı reddetmiş ve böylelikle kendisini, Yazılı Yasa'nın dışında sürekli olarak oluşmakta olan gelenek sisteminin dışında bırakmıştır. Yalnız kağıda geçirilmiş olan Yazılı Yasa'nın geçerli olduğunu savunan bu grup her zaman azınlıkta kalmış olmakla birlikte, tapınağın bekçisi ve hazinenin yöneticisi olması nedeniyle, gücü zaman zaman çok artmıştır.

Haşmonaim hanedanı iş başına geçtiğinde hükümdarların iki partiden birini tutma eğilimi göstermeleri sonucu, Peruşim ve Tsedukim arasındaki uçurum giderek derinleşti. Belirtildiği üzere de, Alexander Yanay zamanında bu anlaşmazlık iç savaş boyutları kazanmaya kadar gitti.

Tsedukim partisi Büyük Tapınak çerçevesinde örgütlenmişti. Peruşim ise, Büyük Tapınak ve Kohen sınıfının imtiyazlarını tartışma konusu yapmamakla

25 "Peruşim" de zaten, "vazgeçenler, ayrılanlar, bırakanlar, çekilenler" anlamına gelir. Peruşim ve Tsedukim terimlerin çoğul şeklidir.

birlikte bu kurumlara daha "sosyal" bir görünüm kazandırmaya çalışmıştır. Örneğin bu parti Pesah (Hamursuz) Bayramı'nda kurban geleneğini halka indirmiş, "hac" amacıyla Kudüs'e yapılan ziyaretleri bir zümrenin özelliği olmaktan çıkarıp yaygınlaştırmıştır. Bunlara göre Yahudilik, Büyük Tapınak çevresinde yoğunlaşan, Tapınak ve Kohen'lere özgü birtakım töre ve törenlerin ötesinde, canlı, dinamik bir değerdi. Tsedukim'in icraatı, Peruşim grubunun bakış açısından, din ve gelenekleri "fossilileştiren" bir uygulamaydı.

Peruşim'in alt-kurumlarından biri Kannaim grubuydu. Bu grup Romalılara karşı gerilla savaşlarına girmiş ve silahlı direnişin ilahi emir olduğuna inanmıştı. Partinin liderleriyse kuvvet kullanmaya karşıydılar. Onlara göre devrin en kuvvetli devleti silahla değil ancak inançla yenilebilirdi. Kannaim grubu dinsel ideoloji bakımından Peruşim'den ayrılmamakla birlikte, ana örgütle alt-örgüt arasından siyasal yaklaşım bakımından kesin bir fark vardı.

5. ROMA DÖNEMİ:

İKİNCİ TAPINAK DÖNEMİ'NİN SONU

(M.Ö. 63 - M.S. 70)

Romalılar ülkeyi ele geçirdikten sonra ülkenin idari yapısında değişiklikler yaptılar. Suriye Roma'nın bir eyaleti haline geldi, alanı küçültülen Yehuda ise sınırlı özerklikli bir yönetim olarak tanınmakla birlikte, Suriye valiliğine bağlandı. Yehuda'nın kıyı kesimi ülkeden ayrıldı ve böylelikle Yahudilerin denizle temasları kesildi. Güneyde Edom, kuzeyde Şomron'un bazı kesimleri de Yehuda'nın sınırları dışında bırakıldı. Bu şekilde İsrail Ülkesi'ndeki Yahudi yerleşme merkezlerini kucaklayan toprak bütünlüğü ortadan kaldırıldı. Pompeus Haşmonaim hükümdarları tarafından Yehuda'ya katılan kentleri de ayırdı ve kıyı kesimindeki Helen yerleşme merkezlerini özgür kıldı.

Bu gibi önlemlerle küçültülen Yehuda'nın başına kukla bir hükümet getirildi. Salome Alexandra'nın oğlu II. Horkanus başa geçirildi ama krallık ünvanı lağvedildi ve Roma'ya vergi ödemekle yükümlendirildi. Yahudiler yeni yönetimi hiçbir zaman kabul etmediler ve bu gelişmeleri izleyen yıllarda Yehuda, Haşmonaim ailesinin iki rakip kanadını temsil eden Horkanus ile Aristobulus hizipleri arasındaki iç çatışmalara sahne oldu.

× Yehuda'nın durumunda Julius Sezar (M.Ö. 100-44) döneminde olumlu değişiklikler oldu. Sezar Yahudileri sever hatta müttefik sayardı. Pompeus'a karşı verdiği bir mücadeleyi kazandıktan sonra, Horkanus İskenderiye'ye gelip Sezar'ı zor bir durumdan kurtarmıştı²⁶. Bu olay da Sezar'ın Yahudiler hakkında olumlu bir izlenim edinmesine yol açmıştı.

26 Sezar Pompeus'un peşinden Mısır'a geldikten sonra, 48-47 yıllarında, Mısır hükümdarı XIII. Pitoleme (Kleopatra'nın kardeşi) tarafından İskenderiye'de sarıldı. Bunun üzerine Horkanus Yehuda'dan kalkıp Sezar'ın yardımına geldi.

Sezar, kurtulduktan sonra, II. Horkanus'un hükümdarlığı ve Yehuda hakkında birtakım kararlar aldı. Kudüs'ün Pompeus zamanında yıkılan surlarını yeniden inşa ettirdi, Yafa limanı Yahudilere verildi. Bu değişiklikler çerçevesinde, Horkanus'un yakın arkadaşı Edom'lu Antipater yüksek yetkiler kazandı. Antipater'in oğullarından bir tanesi, Herod, Galil valisi oldu (M.Ö. 47).

Sezar'ın 44 yılında bir siyasal cinayete kurban gitmesi Roma'yı iç savaşa sürükledi. Yehuda da birdenbire kendisini bu çatışmanın içinde buldu. Cumhuriyetçilerden Cassius doğuya gelerek Suriye ve İsrail'in yönetimini aldı. Antipater ve oğulları Cassius'un safına geçtiler.

M.Ö. 40 yılında Partlar Roma'nın doğu illerine saldırdıklarında, Yehuda'da tarihsel önemi haiz gelişmeler meydana geldi. Aristobulus'un küçük oğlu Matatyas Antigonus karışıklıklardan yararlanıp iktidarı ele geçirme atılımında bulundu. Partların yardımıyla Antigonus Yehuda kralı oldu ve böylelikle 23 yıl önce Pompeus tarafından tahttan indirilen Haşmonaim hanedanı yönetimi ele geçirdi. Bu arada Antipater'in oğlu Herod Roma'ya kaçtı. Romalılar İsrail'deki tek müttefikleri olan Herod'u büyük saygıyla karşıladılar ve prestijini Antigonus'un aleyhinde yükseltmek amacıyla Herod'a kral ünvanı verdiler.

HEROD DÖNEMİ (M.Ö. 37-4)

Herod dönemi Romalıların doğu illeriyle ilgili siyasetlerinin ürünüdür. Daha Roma'dayken kral ilan edilen, Antipater'in oğlu Herod'un (73?-4) gençliği hakkında bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte, iktidar mücadelesine genç yaşta başlamış olduğu bilinmektedir.

Belirtildiği üzere Herod, M.Ö. 47 yılında Galil valisi atandı ve bölgede Antipater'in iktidarına karşı gelişen isyanları büyük bir şiddetle bastırdı. Herod'un Kudüs'teki Sanhedrin'e (Yüksek Mahkeme) danışmadan isyancıları idam ettirmesi, valiyle toplumun temel değerlerini temsil eden bu kurum arasında gerginliklere yol açtı. Hatta Sanhedrin Herod'u, eylemlerini izah etmesi için huzuruna çağırdı ve valiyi yargılamaya başladı. Herod II. Horkanus'un yardımıyla Kudüs'ten kaçınca yargılama sonuçlanamadı. Julius Sezar'ın öldürülmesinden sonra, doğu illeri genel valisi Cassius'un

emrine girdi ve Roma'ya sadakatini ispat etmek için, genel valinin koymuş olduğu ağır vergileri toplama işini yüklendi. Herod, 41 yılında doğuya gelen Antonyus (Marc Antoine) ile iyi ilişkiler kurdu. Matatyas Antigonus Yehuda kralı olup da Herod Roma'ya kaçtığında, Antonyus'un huzuruna çıkarak, Yehuda tacını istedi. Roma'ya sadakatini daha önce ispat ettiğinden Roma senatosu, Antonyus ve Oktavyus'un önerilerine dayanarak Herod'u Yehuda kralı ilan etti.

Bundan sonra Herod, Matatyas Antigonus'u devirmek amacıyla, paralı askerlerden oluşan bir ordunun başında Yehuda'ya geldi. Savaş iki yıl sürdü ve Antigonus'un sert direnişi karşısında Herod Antonyus'un yardımını istemek zorunda kaldı. Bu arada Part savaşları bittiğinden Roma hükümdarı doğudaki kuvvetlerinin bir bölümünü Herod'un emrine verdi. M.Ö. 37 yılında Herod'un ordusuyla Roma kuvvetleri Kudüs'ü sardılar. Kent beş ay dayandıktan sonra düştü. Son Haşmonaim kralı Matatyas Antigonus yakalanıp idam edildi ve böylelikle İsrail'de Haşmonaim idaresi son buldu.

İktidara geldikten sonra Herod mutlak bir yönetim kurdu. İlk iş olarak Sanhedrin üyelerinden 45 kişiyi idam ettirdi ve attığı her adımda Roma'nın desteğinden yararlandı.

Romalılar açısından Herod, imparatorluğun doğu siyasetini yürüten araçlardan biri olmaktan ileri gidemedi. İsrail kralı, Antonyus doğu illerinde bulunduğu sürece ona sadık kaldı ve Roma'nın dış siyasetinde de önemli roller oynadı. Oktavyus ile Antonyus arasında savaş patladığında, Herod, Kleopatra'nın isteği üzerine durumdan yararlanmak isteyen Araplarla savaştı ve 31 yılında bu tehdidi bölgeden uzaklaştırdı.

Antonyus Aktium'da Oktavyus'a yenildiği zaman Herod'un da sonu geldiği düşünüldü. Bununla birlikte Oktavyus, İsrail kralının doğu illeriyle ilgili siyasetinde yararlı olacağını düşünerek Herod'a karşı olumlu bir tutum takındı, hatta Yehuda'nın etki alanını genişletti. Daha sonra Oktavyus Ptolemais'e geldiğinde Herod yeni hükümdarı büyük törenlerle karşıladı ve Oktavyus'u, Antonyus ile Kleopatra'nın ölümü üzerine başa geçişini kutladı.

Oktavyus Avgustus adını alıp Roma imparatoru olduktan sonra (M.Ö. 27) Herod gücünün doruğuna erişti. 22-21 yıllarında Avgustus'un damadı Agrippa'yı ziyaret ederek onunla dostluk ilişkileri kurdu. 20 yılında

Avgustus Suriye'yi ziyaret ederken Herod ona gitti ve bu buluşmada yeni topraklar elde etti. Bundan bir yıl sonra donanmasının başında Karadeniz'e kadar gelerek, Boğazlar civarında savaşmakta olan Agrippa'ya yardım etti. Bu dönemde, Roma'nın hibeleriyle, İsrail Ülkesi'nin hemen hemen tümü Herod'un kontrolüne geçti.

Herod, Roma etkisinde bulunan doğulu hükümdarların en güçlüsüydü. Bu nedenle tarihçiler Yehuda kralına "Büyük" sıfatını vermişlerdir. Roma nezdindeki resmi statüsü de "rex socius et amicus populi Romani" idi (Roma ulusunun dost ve müttefiki kral). Bununla birlikte, Herod bağımsız değildi. İç işlerinde sınırsız yetkilere sahipti ama dış siyasetinde Roma'ya bağımlıydı.

Herod'un yönetimi geniş ölçüde Helen modeline göre kurulmuştu. Yardımcı ve danışmanları Helenleşmiş Yahudiler hatta yabancıydılar. Yardımcıları arasında başlıcası ve başdanışmanı Şamlı Nikolas Herod'a Yunan felsefesini öğretmiş, bu ideolojiye göre davranmasını sağlamıştı. Ordu da Helen karakterine sahipti. Bu orduda Yahudi sayısı pek azdı; asıl kuvvet Trakyalı ve Galli paralı askerlerdi.

SARAY ENTRİKALARI

Bununla birlikte, Herod Doğu'ya özgü bir hükümdardı. Doğulu Helen geleneği icabı, geleceğini tehdit ettiğini düşündüğü Haşmonaim hanedan üyelerini öldürtmüştü. Kudüs'ü alır almaz Antigonus'u, daha sonra kayınbiraderi Aristobulus'u idam ettirmişti. Bu olay üzerine kralla karısı Mariamne'in arası açılmış, Herod cephesiyle Haşmonaim ailesinin üyeleri arasındaki düşmanlık keskinleşmişti.

Herod bu duruma son vermek için karısı Mariamne'ı da öldürttü(M.Ö. 29). Bu olaydan sonra büyük bir vicdan azabına kapılan kral, gün geçtikçe daha tehlikeli olmaya başladı. Kralın akli dengesini kaybettiği söylentilerinin yayılması üzerine Mariamne'in annesi Alexandra Kudüs'ü almak üzere harekete geçti. Başaramayınca o da kralın kurbanları arasına girdi. Bundan sonra tahtın varisleri arasında kavga başladı. Mariamne'in oğulları Alexander ve Aristobulus'un sahneye girmeleriyle rekabet daha da kızıştı ve yıllar süren bir entrika dizisi başladı. Herod ve yardımcılarının iki kardeşe karşı başlattıkları baskı siyaseti sonucu casusluk, iftira ve ihbar ülkenin olağan

yaşam koşulları haline geldi. Sonunda Herod iki kardeşi kendisini öldürmeyi planlamakla suçladı ve mahkeme kararıyla ikisini de idam ettirdi(M.Ö. 7).

Herod'un son cinayeti, başka bir karısından olan oğlu Aristobulus'un²⁷ ortadan kaldırılması oldu. Bir süre devam eden karşılıklı komplo ve suçlamalardan sonra kral, Aristobulus'un kendisini öldürmeye çalıştığını keşfetti ve onu da idam ettirdi (M.Ö. 4). Bu olaydan beş gün sonra İsrail kralı eceliyle öldü²⁸.

HEROD YÖNETİMİ

Herod, hastalıklı kişilik yapısına rağmen cesur bir kumandan, iyi bir asker ve yetenekli bir yöneticiydi. Asıl gücü diplomasideki ustalığında yatmaktaydı. Kimin güçlü olduğunu, geleceğin kime ait olduğunu sezebilmiş olması, dış siyasetteki başarısının, başka bir deyişle Roma gibi büyük bir güçle iyi ilişkiler kurabilmiş olmasının sırrıydı. Bununla birlikte mutlak yönetimi, Yahudi ulusuna özgü toplumsal yapıyı yıkmış, müesseseleri ortadan kaldırmış (Sanhedrin) ve dinin otoritesini, resmen olmasa da, fiilen lağvetmiştir.

Yukarıda anlatıldığı üzere, Herod bir Helen yönetimi kurmuş ve danışmanlarını Yunanlılar arasından seçmiştir. Çevresine Yunan felsefe ve edebiyatından uzmanlaşmış kişiler toplamış, çocuklarının eğitimiyle özel muhafızlık görevlerini Yahudi olmayanların elinde bırakmıştır.

Öte yandan Herod, bütün Avrupa'da namı bir kişiydi. Dış dünyayla kurmuş olduğu iyi ilişkiler sayesinde bu dönemde İsrail'e dışarıdan ve özellikle Helen dünyasından önemli ziyaretçiler gelmiştir.

× İkinci Tapınak döneminde İsrail Ülkesi'ni yöneten hükümdarlar arasında mimari ve kentleşmeye en fazla ağırlık veren Herod olmuştur. Onun devrinde birçok yeni yerleşme merkezi kurulmuş, görkemli yapılar inşa edilmiştir. Kurduğu kentler arasında en önemlileri, Sezar Avgustus'un adını verdiği

27 Bu dönemde Aristobulus'ların sayısı fazla olduğundan, birbirleriyle karıştırılmamalıdır.

28 Roma imparatoru Avgustus, bu olaydan sonra "Herod'un oğlu olmaktansa domuzu olmak tercih edilir" demiştir.

Sezarya (Keysarya) ve Sebastia kentleridir. Herod daha sonra Keysarya'da ülkenin en önemli limanını kurmuş ve bu liman İsrail'in ekonomik yaşamında büyük önem kazanmıştır. Herod'un bu faaliyetleri sayesinde Kudüs Orta-Doğu'nun en önemli ve görkemli başkenti haline gelmiştir.

ŞAMAY VE HİLLEL EKOLLERİ

Herod öldükten sonra, yönetici sınıftan iyice kopmuş olan halk, yönünü din akademilerinde aramaya başladı. Bu dönemde kurulan iki ekolün liderleri Şamay ve Hillel, Yahudiliğin gelişmesine önemli katkılar oldu. Bu iki bilginin yaşamı, günümüze, efsane boyutları kazanan öykülerde yansımıştır.

Şamay tutucu ekolün lideriydi. Hillel ise fakir ama popülerdi. Hillel Babil'de doğmuş, okumak için, devrin en iyi akademilerinin bulunduğu İsrail'e gelmişti. Peruşim partisinin görüşlerini izleyen Hillel, Yazılı Yasa'nın Yahudiliğin tümünü yansıtmadığı kanısındaydı. Ona göre bilginler Tora'yı sürekli araştırıp incelemeli ve yorumlarını mantığa göre yapmalıydılar. Şamay'ın kapsamı sınırlı yorumlarına karşılık Hillel, Yasa'nın yorumunu, insanın gelişmesini sınırlayan kuralları refah ve insanlık adına yumuşatacak şekilde yapmıştır. Hillel, akademisini, okumak ve öğrenmek isteyen zengin, fakir, basit halk ve yüksek tabakadan olsun herkese açık tutmuştur.

Şamay ve Hillel'in devirlerine etkileri öylesine büyük olmuştur ki, tutumlarından gelişen düşünceler günümüze dek "ekol" niteliğini korumuştur. Bu ekoller günümüzde "Beyt Şamay" ve "Beyt Hillel" olarak bilinirler.

ROMALI YÖNETİCİLER DÖNEMİ

Herod'un ölümünden sonra, kurduğu hanedan iki kuşak daha devam etti. Bununla birlikte krallık bütünlüğünü koruyamadı ve oğulları arasında bölündü. Herod, daha sonra Avgustus tarafından onaylanan vasiyetinde, Yehuda, Edom ve Şomron'u Arkelaus'a, Galil ve diğer bazı bölgeleri Herod Antipas'a bıraktı. Krallığın en kuzey kesimi de üçüncü oğlu Filip'e kaldı.

Kralın ölümü üzerine İsrail ulusu, Roma hükümdarından toplumsal ve siyasal baskı önlemlerini lağvetmesini talep etti. Bu isteğin reddedilmesi üzerine, kısa

süre içinde ciddi bir eyleme dönüşen bir isyan patlak verdi. Ayaklanma ancak, Suriye'deki Roma kuvvetlerinin ülkeye getirilmesiyle bastırılabilirdi.

Avgustus, Herod'un birinci derecede varisi Arkelaus'a kral ünvanını vermedi. Arkelaus "ulusun lideri" (etnark) ünvanıyla yetinmek zorunda kaldı. Arkelaus ne Yehudalı ne de Şomronlu tebasının güvenini kazanabilirdi. Zaten bir süre sonra da, M.S. 6 yılında, görevinden alındı ve babasının bıraktığı topraklardan Yehuda bölgesi Roma vilayeti ilan edildi. Bundan sonra Avgustus, vilayetin yönetim düzeyini "kaymakamlık" olarak tanımlanabilecek bir statüye indirdi ve bölgenin idare işlerini Romalı memurlara devretti.

Bundan sonra Yehuda'yı yöneten Romalı memurların kökenleri hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Julius Alexander Tiberius'un ailesinde Yahudi kanı vardı. Felix azat edilmiş bir Yunanlı köleydi. Son yöneticilerden Florus Anadolu kökenliydi.

Suriye valileri Yehuda'nın iç işlerinde söz sahibiydiler. Yehuda'da bulundurulmuş Roma kuvvetleri nispeten küçük olduğundan, bölgenin yönetilerinin, ülkede devam eden huzursuzluğu bastırmak için, Suriye valisinin yardımına ihtiyaçları vardı. Şurası belirtilmelidir ki, Roma'nın Suriye valisi, diğer vilayet yöneticilerinden daha değişik bir statüye sahipti. Bu vali aynı zamanda imparatorluğun doğu illerinin yüksek kumandanı ve her zaman sorun yaratabilecek Part sınırından sorumluydu.

- ✕ Romalılar yerel Yahudi kurumlarına özerklik vermeyi adet edinmişlerdi. Bu kurumlar ülkede asayişin korur, imparatorluğun koyduğu vergileri toplardı. Bunların en önde geleni, Kudüs'te bulunan Sanhedrin idi. İdari açıdan bu yüksek mahkeme yalnız Yehuda'nın işlerine bakmakla birlikte, dinsel ve hukuksal otoritesi bu sınırların çok ötesine kadar uzanırdı ve Diaspora'daki Yahudi cemaatlerini kapsardı.

İlk Romalı yöneticiler zamanında, Yahudilerle imparatorluk arasındaki ilişkiler, yer yer beliren isyanlara rağmen, pek gergin değildi. Bu nedenle yönetici Pontius Pilate'den önce ülkede kayda değer bir olay meydana gelmedi. Pontius Pilate göreve atandığında önce yerel halkla iyi geçinmeye çalıştı ve Yahudilerin dinsel duygularını incitmemeye dikkat etti. Hatta bu tutumunu vurgulamak için, Yahudi dinine göre yapılması yasak olan resim ve heykel gibi tasvirlerin kutsal Kudüs'e sokulmasını yasak etti.

Ne var ki, iki taraf arasında patlaması zaman meselesi olan anlaşmazlık önlenemedi. İlk çatışmalar, Kudüs'te bulunan ve yerel halka karşı saygısızlığıyla bilinen Roma garnizonu nedeniyle başladı. Ağır vergiler ve buna benzer baskı unsurları, Yahudilerle Romalı yöneticiler arasında gerginliğin hızla doruk noktasına ulaşmasına yol açtı.

Romalılarla Yahudiler arasında açıktan açığa ilk ciddi çatışma, İmparator Gaius Caligula (M.S. 37 - 41) zamanında patladı. Hastalıklı kişiliğiyle tanınan Caligula ülkeye Yahudi aleyhtarı yasaları yeniden getirdi. Gün geçtikçe daha çok ilah olduğuna inanan hükümdar, 2000 yıldan beri Tek Tanrı'ya tapan Yahudilerin kendisini ilah tanımlarını istedi. İsrail'de Yahudi olmayan kesim Yavne kentinde Caligula adına bir tapınak yaptırınca çatışmalar başladı. Yahudiler harekete geçerek tapınağı yıktılar. Bu olaydan dolayı büyük bir öfkeye kapılan Roma hükümdarı, Büyük Tapınak'a resminin sokulmasını emretti. Hükümdarın bu emrinin uygulanması çok sert bir direniş ve Yehuda kaymakamı I. Agripa'nın imparator nezdindeki atılımları sonucu durdurulabildi.

Claudius'un Roma tahtına oturmasıyla, Yehuda kaymakamı I. Agripa (M.Ö. 10 - M.S. 44) yükselmeye başladı. Agripa Herod ve Mariamne'nin torunu, annesi tarafından gerçek bir Haşmonai idi. Roma sarayında Romalı prenslerle eğitilmişti.

Agripa gençliğinde çok dağınık yaşadı. Roma'da geçirdiği gençlik yıllarında sık sık borca girdi ve imparatorluğun başkentinde "tatlı hayat" yaşadı. İçkili olduğu bir sırada Caligula'nın devrin imparatoru Tiberius'un yerine hükümdar olması gerektiğini söylemesi üzerine hapse atıldı. Caligula tahta geçince Agripa'yı serbest bıraktırdı ve bundan sonra ikisi arasında iyi ilişkiler gelişti. Caligula'nın katledilmesinden sonra Yahudi lideri, Claudius'un hükümdar olmasını isteyenlere katıldı. Claudius tahta geçince eski dostu Agripa'yı Yehuda kralı ilan etti ve İsrail Ülkesi'nin Roma vilayeti olduğu şeklindeki kararnameyi iptal etti (M.S. 41).

Agripa Herod'un siyasetinden ayrılarak, Yahudi ulusunun vatanını ve geleceğini herşeyin üstünde tuttu. Roma ve imparatorla kurduğu yakın, şahsi ve saygıya dayanan ilişkiler sayesinde, ondan önce gelen hükümdarların yapamadığını, Yahudi ulusuna bağımsız ve güvenli bir gelecek temin edebileceğini düşündü. Bu nedenle Agripa, devrinin en parlak siyasetçisi olarak

bilinir. Hükümdarlık dönemi boyunca dinsel kurallara uymaya dikkat etti ve bu sayede, önemli bir güç olan din adamları sınıfının saygısını ve güvenini kazandı. Ne var ki, ölümünden sonra Yehuda yeniden Romalı memurların eline geçti.

ROMA - KUDÜS İLİŞKİLERİNİN BOZULMASI: KANNAİM HAREKETİ

(Zealot)

Agripa'nın ölümünü (M.S. 44) izleyen 20 yıl, yani İkinci Tapınak Dönemi'nin son evresi, Roma ile Kudüs arasında büyük kopmayı hazırlayan yıllardır.

Kralın sahneden çekilmesinden sonra yerel halkla Romalı yöneticiler arasında gerginlik durmadan arttı ve Yehuda'da asayiş denetimden çıkmaya başladı. Felix yönetici olduktan sonra (52-60) gerginlik açık bir bunalıma dönüştü. Bu yönetici zamanında Yahudi toplumun hem aşırı hem ılımlı grupları yeraltı faaliyetlerine hız verdiler.

Aşırı ucu temsil eden Kannahim örgütü²⁹ aslında uzun süreden beri eylemdeydi. Kannahim hareketi M.S. 6 yılında Galil'de başlamıştı. Zamanın Yahudi tarihçisi Jozefus Flavius, 75-79 yılları arasında yazmış olduğu Yahudi Savaşı adlı kitabında Kannahim hareketinin başlamasını şöyle anlatmıştır:

"Yehuda adlı bir Galilli halkı isyana çağırırdı
ve Romalılara vergi ödeyenleri, Romalı efendileri
tanrı kabul edenleri korkaklıkla suçladı."³⁰

Galilli Yehuda'nın başlattığı kaynaşma, halkın her düzeyinde Roma yönetimine karşı gelişen hoşnutsuzlukla birleşince, büyük bir isyan patladı.

Bu arada da Yahudiler arasında Mesih'in gelmek üzere olduğu, yani Büyük Kurtuluş'un gerçekleşme yolunda olduğu (Devlet'in yeniden kurulması ve sürgündekilerin geri dönmeleri ideali) yolunda söylentiler de yayılıyordu. Şurada burada sahte mesihler çıkıyor, halkın bıkkınlığından yararlanarak

29 Kannahim: "Çaba gösterenler, gayretli kişiler" anlamına gelir (İng. zealot). "Mutaassıp, tutucu, fanatik" anlamına da getirilebilir.

30 Josephus, The Jewish War, Penguin Classics, 1978, s.125

mesihi fikirleri besliyorlardı. Örneğin, Kudüs'ün surlarını "bir üfleyişle" yıkıp Romalıları kaçıracağını ve ülkeyi kurtaracağını iddia eden Mısırlı bir Yahudi epeyi taraftar toplamayı başarmıştı. Felix de asayışı temin etmek için "insan üstü" çaba harcamak zorunda kalıyordu.

ROMA SAVAŞI (66-70)

Tarihçi Jozefus'a göre, Florus Yehuda'yı yöneten Romalı memurların en en zalimiydi. Yağmacılığı akıl almaz boyutlara erişmiş, halkın dayanma gücünü kırınaya çalışmıştır. Bir ara ülkede yaşayan yabancılara Yahudiler hesabına bazı haklar tanımaya kalkışınca, isyan patladı.

Başkaldırı hareketi Keysarya'da başladı. Keysaryalılar, yöneticinin kendilerine tanımış olduğu haklara dayanarak yerel Yahudilerin işlerine karışmaya başladılar. Örneğin Keysaryalılar Cumartesi gününün kutsal sayılmasına karşı çıktılar ve bazı geleneklerin kentlerinde uygulanmamasını istediler. Bu gelişmeler üzerine Keysarya'da yaşayan Yahudiler ayaklandılar. Bu olaydan bir süre sonra da Florus Bütük Tapınak'ı yağma etmeye kalkıştı ve amacına ulaşmak için sayısız insan katletti.

- × Yahudilerin bu gelişmelere ilk gerçek ve sert tepkileri Kannaım örgütünden geldi. Bu hareketin liderlerinden Elazar Ben Hananya, Roma ulusu ve imparatoru için kesilmesi adet olan kurbanlara son verildiğini ilan etti. Bunun üzerine çatışmalar başladı. Halk, zulmünden bezdiği Kudüs'teki Roma garnizonunu imha etti. Bunun üzerine Suriye'den Sestius Gallus komutasında bir Roma ordusu Yehuda'ya gönderildi. Yahudi kuvvetleri bu orduyu Beyt Horon mevkiinde durdurdular ve Roma kuvvetlerini geri püskürttüler. Bu başarılarından sonra İsrail Ülkesi'nde geçici bir hükümet kuruldu ve başına, Peruşim liderlerinden Raban Şimon Ben Gamliel getirildi.

Dönemin Roma hükümdarı Neron, Yehuda'da meydana gelenlere karşı uzun süre ilgisiz kalmadı. Roma imparatoru düşmanını küçümsemedi ve Yahudilerin karşısına büyük bir orduyla en iyi komutanını, Vespasianus'u, çıkardı (Vespasianus daha sonra imparator olacaktır). Romalılar "Yahudi Savaşı"nda devrin en ileri savaş yöntemlerini uyguladılar. Kalelere tırmanmak için iskeleler inşa ettiler ve kentlerin çevresine, halkın kaçmasını önlemek ve aç bırakmak yoluyla teslim olmasını sağlamak için, sur inşa etmekten dahi

çekinmediler. Yahudi tarafından silah miktarı ve kaynaklar sınırlı olmakla birlikte savaş dört yıl sürdü.

Çatışmalar kuzeyde, Galil bölgesinde başladı. Savaş başlarken bölgenin kumandanlığına Jozef Ben Matatyahu (tarihçi Jozefus Flavius, aynı zamanda askerdi) getirildi. Ne var ki Galil bölgesi, iyi bir tarihçi ama kötü bir generalin elinde fazla dayanamadı ve 67 yılında bütün bölge Roma denetimine geçti³¹.

Bu arada Kannaim örgütü, karışıklık ve savaştan yararlanarak bazı "kişisel hesapları" kapatmak üzere harekete geçti. Guş Halâv'lı Yohanan komutasındaki Kannaim grupları, Romalılara karşı savaşmak istemeyen ve teslim olmaktan yana olan aristokrat sınıfına saldırdılar. Yohanan Kudüs'e geldi, kenti ele geçirdi ve isyana karşı olan yüksek tabakadan birçok kişiyi katletti³².

KUDÜS'ÜN DÜŞMESİ VE TAPINAK'IN YIKILMASI (9 A v 70)

Bu gelişmeler karşısında Vespasianus savaşı durdurdu ve Yahudilerin bu iç savaşta zayıflamasını beklemeye başladı. Sonra, 68 ilkbaharında, yeniden harekete geçti. Bu arada Roma imparatorluğunda önemli değişiklikler oldu. Neron 9 Haziran 68'de intihar etti ve bu olay savaşı sekteye uğrattı. Bir yıl sonra Vespasianus kendini imparator ilan etti ve İsrail'deki ordularının başına oğlu Titus'u tayin etti. Titus kısa süre içinde ülkeyi ele geçirdi ve 70 yılının ilkbaharında Kudüs'ü sardı.

Kenti tutan kuvvetlerin başında bulunan üç lider, Yohanan, Şimon Ben Giora ve Elazar Ben Şimon savunmayı düzenlediler. Titus şahsen kuvvetlerinin başına geçip dört lejyonla³³ saldırıya başladı. Kısa süre içinde Kudüs'te açlık başgösterdi, silah ve insan gücü azaldı. Romalılar Mayıs ayında surların bir bölümünü yıktılar ve bazı noktalardan kente girdiler. Bununla birlikte "evden, eve" savaş bir ay daha sürdü ancak Kudüs

31 Ben Matatyahu Romalılara iltihak etti, adını da, Romalılarınkine benzetmek için Jozefus Flavius olarak değiştirdi.

32 Roma'ya karşı verilen savaşın, İsrail'in iç meseleleriyle ilgili bir yanı da vardı. İsyancılar için savaş yalnız Roma'ya karşı değil, ülkeyi yönetirken Roma ile işbirliği yapan aristokrasiye karşı da veriliyordu.

× 33 Bir Roma lejyonu 3000 ilâ 6000 askerden oluşurdu.

9 Av 70 (Tişa beAv) tarihinde düştü. Son kalan Yahudi kuvvetleri Büyük Tapınak çevresinde mevzilendilerse de, aynı gün Romalılar bu engeli de aşarak Büyük Tapınak'ı yıktılar ve burada kalan Yahudileri büyük bir vahşetle katlettiler³⁴.

MASSADA OLAYI

Yohanan ve Şimon Romalılara teslim olmadılar ve kentten çekilerek beş ay daha savaşmaya devam ettiler. Bundan sonra geriye kalan asker ve siviller Ölü Deniz (Lut Gölü) kıyısındaki Massada tepesine çekildiler. Burada, kadınlı çocuklu birkaç yüz Yahudi Roma lejyonlarına karşı iki yıl daha dayandılar ve sonunda, Kudüs'te gördükleri vahşete hedef olmamak için, toplu halde intihar ettiler. Romalılar tepeye vardıklarında 980 cesetle karşılaştılar. Massada'dan kurtulan iki kadın ve beş çocuk, daha sonra olayı ülkeye duyurdular³⁵.

İkinci Tapınak'ın yıkılması, tıpkı ilkinde olduğu gibi, İsrail tarihinde önemli bir dönüm noktası, bir devrin sonudur. Bu olay aynı zamanda, iki bin yıla yakın sürecek uzun bir esaret, kovulma ve katliam döneminin başlangıcıdır. Bu sürgün ve zulüm asırları Nazi katliamına kadar sürecek ve yeni İsrail devletinin kurulmasıyla (1948) son bulmaya yüz tutacaktır.

Bu tarihten itibaren İsraililer bağımsızlıklarını bir daha elde edemediler. Bu dönemde ülkede yaşayan Yahudilerin büyük bölümü ya savaşta öldü ya da Roma vilayetlerine sürüldüler. Asur ve Babil sürgünlerinden sonra gelen bu kopma, Yahudilerin iyice dünyaya dağılmalarına yol açtı. Dağılma ve devletsizlik durumu da, belirtildiği üzere, 15 Mayıs 1948 tarihinde İsrail devletinin kurulmasıyla yeni bir evreye girdi.

HIRİSTİYANLIĞIN DOĞMASI

Kudüs'ün Pompeus tarafından alınmasından Pontius Pilate'nin yöneticilik döneminin sonuna kadar geçen yüz yıl, İsrail Ülkesi'nde bir iç karışıklık

34 Jozefus Flavius bu olayı "Yahudi Savaşı"ndan ayrıntılarıyla anlatır.

35 Massada'nın düşmesi İsrail'in bağımsızlığının sonunu da belirttiğinden, bugün, İsrail askerleri orduya katılırken "Massada bir daha düşmeyecek" şeklinde bir and içerler. Tören Massada tepesinde yer alır.

dönemidir. Bu devirde ülke, ya birbirlerini öldürme yolu ile başa geçen liderler ya da kaymakamlar tarafından idare edilmiştir.

Siyasal kaostun baskısını kaldıramayan halk, bu dönemde, sükuneti din ve dinsel felsefede aramıştır. Bu nedenle mezhepler ve dinsel akımlar giderek çoğalmıştır. Dinsel tartışmaların odak noktası, Mahşer'in yakın, ulusu kurtaracak olan Mesih'in gelmek üzere olduğu fikriydi. Başka bir deyişle, bu karışıklıklar, Mesih'in gelmesinden yani "dünyanın sonundan" önce meydana gelmesi gereken "büyük yıkım" müjdeliyor, Mahşer Günü'nü yaklaşıyordu.

Nazaretli İsa işte bu koşullar altında, İsrail Ülkesi'nin büyük patlamalara gebe olduğu bir dönemde belirmiştir. İsa Peruşim partisinden dindar bir Yahudi idi. Galil bölgesinde (Nazaret kenti bu bölgededir) basit halk arasında yaşar, bu toplumsal sınıfın duygu ve düşüncelerine tercüman olmasıyla bilinirdi. Galil bölgesi de Yahudi vatanseverliğinin kalelerindendi.

Hz. İsa Nîcîn Maked İsa Etmedi?

Bu genel eğilim, pek tabii, İsa'nın öğretilerine de yansımıştır. İsa hiçbir zaman kendisini Yahudilik dışında, Musa'nın öğretilerinden uzak evrensel bir Peygamber olarak görmemiştir. Hatta, kendisini Yahudiliğin dış tezahürlerinden de koparmamıştır. İsa Musa'nın öğretisi ışığında Yahudi geleneklerini korumaya dikkat eder, Pesah bayramında mayasız ekmek (hamursuz) yer, şarap içtiği zaman kuduş duasını ihmal etmezdi.

İsa, kitlelerin düşünce ve davranışlarını yansıtmıştır. Başka bir deyişle, ifade ettiği eleştiriler yeni değildi. Bu eleştiriler kitlelerin bilincinde mevcuttu ve partilere bölünmeler de bu yüzden meydana gelmişti. İsa bir ara Tora'yı yok etmek için değil, aksine icaplarını yerine getirme için gelmiş olduğunu söylemiştir. İsa Peruşim ideolojisine göre hareket ederek Mesih'in yakında geleceği umudunu beslemiş (ondan 1600 yıl kadar sonra Sabetay Tsvi aynı güdüyle hareket etmiştir), bu umudu yaymış ve Kurtarıcı'nın kendi yaşam dönemi içinde belireceğini savunmuştur.

İsa'nın sonradan almış olduğu "Mesih" ve "Yahudilerin Kralı" sıfatları ruhani anlamlarında kullanılmamış olmakla birlikte, zamanın genel siyasal atmosferi içinde bu davranış, yani İsa'nın yepyeni ve kurtuluş vaadeden bir lider olarak ortaya çıkması, işgal altındaki İsrail'de ihtilal hazırlığı olarak nitelendi. Romalılar İsa'yı Yahudilerin ulusal duygularını uyandırmaya çalışan bir asi

olarak gördüler. Tutuklanması, yargılanması ve çarmıha gerilmesi de, dinsel duygulardan gelişen birçok Yahudi isyanı görmüş (ve Artahşaşa gibi "İsrail tarihini incelemiş") olan Roma yönetiminin, böyle bir hareketi daha filizlenmeden söndürmek istemiş olmalarının sonucudur.

Ölümünden sonra İsa'nın yakınlarından birkaç kişi, onun öğretisini ve İsa'nın gerçek Mesih olduğu fikrini İsrail'de yaymaya başladılar. Bu atılım daha sonra St. Paul tarafından geliştirildi ve İsa'nın kendisini Yahudilik dışında bir peygamber olarak görmemiş olmasına rağmen- Musevilik dışında yeni bir evrensel dinin temelleri atıldı.

Tarsus'lu Paul, aslında Şaul adında bir İbrani idi. İsa'nın ideolojisini kabul ettikten sonra ülke ülke dolaşmış ve bu ideolojinin aslında yeni bir din olduğunu yaymaya çalışmıştır. Başka bir deyişle, İsa'nın aksine tahsilli ve entellektüel bir kişi olan Paul, Hıristiyanlığın felsefi kurucusudur.

Musa dini, yani Musevilik, Tanrı'yı Tora aracılığıyla tanıma ilkesine dayanır. Buna karşılık Paul İsa'nın Tora'yı benliğinde temsil eden bir lider olduğunu savunmuştur. Paul'e göre, Tora Yahudiler için nasıl Tanrı ile İnsan arasında aracıysa, Tora'nın etten kemikten ve aynı zamanda ruhani ifadesi olan İsa da Tanrı ile İnsanı bağlayan aracıdır. Paul'ün bu görüşleri ve İsa'nın Yaratan ile yaratılan arasında aracı olduğu fikri, bu şekilde yeni dinin temel taşı oldu.

İsa'yı Mesih kabul eden Yahudilerin sayısı durmadan arttı ve yeni akım eski kurumlardan kopmaya başladı. Eski kurumların, insanı ilahlaştırma yasağı iyiden iyiye ihlal edilince kopma kesin şeklini buldu ve bu şekilde Hıristiyanlık olarak adlandırılan yeni ideoloji Yahudilikten ayrılmış oldu.

6. YENİDEN ÖRGÜTLENME VE BAR - KOHBA İSYANI (70 - 135)

İsrail Ülkesi'nde Yahudilerin Roma'ya karşı verdikleri savaş (Yahudi Savaşı ya da Birinci Roma Savaşı) dört yıl sürdü ve ülkenin her yanında hissedildi. Kudüs'ün Romalıların eline geçip yıkılması, Büyük Tapınak'ın ortadan kaldırılması ve en sonunda Massada'nın düşmesi, Yahudilerin belleğinde binlerce yıl silinmeyecek bir iz bıraktı. Jozefus'a göre, yalnız Kudüs'ün muhasarasında bir milyondan fazla insan öldü (Wars 6: 420). Aynı dönemin Romalı tarihçisi Tasitus bu rakkamın 600.000 olduğunu söyler (Historae 5: 13). Bundan başka binlerce, belki yüzbinlerce kişi açlık ve hastalıktan öldü. Diğer bölgelerde meydana gelen çatışmalarda ve Keysarya, Akkâ, Aşkelon gibi Helen kentlerinde de binlerce Yahudi katledildi. Fiziksel imha dışında Romalılar onbinlerce Yahudiyi tutsak edip ya köle olarak sattılar ya da arenalarda vahşi hayvanlara atılmak üzere, bu türden sporların ilgi çektiği kentlere "armağan" edildiler. Bu şekilde İsrail Ülkesi'nde yaşayan Yahudilerin önemli bir bölümü anavatanlarından koparılıp uzun bir sürgüne itildiler. Ülkedeki yerleşme merkezleri ya savaş sırasında ya da savaştan sonra ceza olarak yerle bir edildiler. Görüldüğü üzere Birinci Roma Savaşı ülke için kesin bir yıkım oldu.

- × Büyük Tapınak'ın ortadan kalkmasıyla Kudüs, bir anda hem ruhani hem de büyük bir yerleşme merkezi olarak önemini kaybetti. Zamanın Yahudi yazarları, zengin ailelerin içine düşmüş oldukları sefaleti ayrıntılarıyla kaydederler.
- × Kudüs ve çevresinde oturanların bir bölümü Tapınak ile ilgili hizmetlerde çalışan memurlardı. Tapınak yıkılınca bunlar gelir kaynaklarını kaybettiler. Öte yandan savaş, Roma yöneticileriyle ordunun tutumunu daha da sertleş-tirmesine yol açtı ve dinsel baskı arttı. Bu dönemden kalan yazılı kaynaklar

"Yahudileri daha da aşağılamak amacıyla" sinagogların yıkıldığını ve yerlerine anfiteatrlar kurulduğunu kaydederler. Daha da kötüsü, Romalılar ile ülkede yaşayan diğer yabancılar Yahudileri, din ve geleneklerinden ayırmak için çeşitli baskı ve işkencelere tabi tuttular³⁶.

Tapınak Sonrası Durum

- X Tapınak'ın yıkılmasını izleyen yıllarda imparatorluk Yahudilerin tüm toplumsal ve dinsel imtiyazlarını iptal etmiştir. Buna paralel olarak ülke halkı, sınır tanımayan yasa dışı önlemlere maruz bırakılmıştır. Örneğin polis kuvvetleri, ülkenin her yanında dolaşarak, İsrail krallığının bir gün yeniden kurulacağı umudunu tümenden söndürmek için, bulabildikleri David hanedanı üyelerini ortadan kaldırmışlardır. Buna ek olarak, Vespasianus'un şahsi emriyle, hem İsrail'de hem de İsrail dışında yaşayan Yahudiler Roma ilahı Jupiter Capitolinus'un tapınağına yıllık bir vergi ödemekle yükümlendirilmişlerdir. Bu vergi ağır olmamakla birlikte ("iki dragma") hem yabancı bir ilaha ödendiğinden hem kadın ve çocuklara da ayrı ayrı bağlandığından, küçültücü ve aşağılayıcıydı.

Tapınağın Yıkılış Öncesi

TOPLUMSAL VE RUHANİ BUNALIM

Fert ve Toplumsal Hayatın İstikrarı

Yıkılıştan önce Tapınak'ın yanında, toplumsal fonksyonları yerine getiren çeşitli kurumlar vardı. Sanhedrin adalet işlerine bakar, takvimi düzenlerdi. Büyük Kohen ruhani lider, en yüksek dinsel otorite ve Tapınak'ın koruyucusu idi. Öte yandan Yehuda, dış ülkelerde yaşayan Yahudiler nezdindeki ve -belki de- yabancı devletler karşısındaki prestijini Tapınak sayesinde korumuştü. Kudüs hem Yahudilerin ruhani merkezi hem siyasal varlığının simgesiydi. İkinci Tapınak döneminde Kudüs, başkent olarak, dinsel, siyasal, ekonomik ve toplumsal süreçlerin odağıydı.

- X Tapınak ve kurumlarının, özellikle Büyük Kohenlik statüsüyle Sanhedrin'in ortadan kalkması, hem ruhani hem toplumsal yaşamda büyük şaşkınlığa yol açmıştır. Ulusun yaşamında meydana gelen bu boşluk, o kuşağın zamanımıza kadar gelen eserlerinde yansımaktadır. Tapınak'ta et ve şarapla yapılan dualar artık yer almadığından birçok kişi kendilerini bu maddeden kesmişlerdir. Bir kısım halk evlerinden çıkıp mağaralara kapanmış ve sürekli oruç

36 Josephus, Wars 2:150 ve sonrası, Apion 1:43

tutarak Mesih'in ve dolayısıyla Kurtuluş'un gelmesini beklemek üzere inzivaya çekilmiştir. Ulusun yüzyıllarca ayakta durmasını sağlayacak kültürel ve ruhani yaşamın canlanması, bu nedenle, uzun sürmüştür.

YENİDEN ÖRGÜTLENME: YOHANAN BEN ZAKAY VE RABAN GAMLİEL

İsrail Ülkesi'nde ve diğer ülkelerde dağınık ve birbirlerinden kopuk olarak yaşamaya çalışan Yahudi cemaatleri, Yavne kentinde oturan Yohanan Ben Zakay zamanında yeniden örgütlenmeye başladılar.

Yıkılış'tan önce Peruşim çevrelerinin ileri gelenlerinden olan Yohanan Ben Zakay, Tsedukim partisinin muhaliflerinden, Sestius Gallus'un yenilmesinden sonra ülkeyi kısa bir süre için yöneten Sanhedrin Başkanı Raban Şimon Ben Gamliel'in yardımcısıydı. Ben Zakay Kannaim isyanı sırasında, isyancıları şiddet eylemlerinden sakınmaya çağırarlardı. Kudüs'ün muhasarası sırasında kentte bulunmuş, Romalıların zaferi kesinleşince kenti terketmek zorunda kalmış, yenilgiden sonra halkı yaşama iade etmek için çalışmıştır. Bununla birlikte, savaş sırasında Kudüs'ten çıkmış olması halk tarafından olumsuz karşılanmıştır.

Yohanan Ben Zakay savaştan sonra Yavne'ye yerleşti ve burada Sanhedrin kurumunu yeniden kurdu. Sanhedrin işlemeye başlayınca Yavne Yahudi yaşamının merkezi haline geldi. Ben Zakay Tapınak'ın sağlamış olduğu bazı hizmetleri burada yeniden ihdas etti, böylelikle, yıkımdan doğan boşluğu Tapınak'ın anısını canlı tutarak doldurmaya çalıştı. Ben Zakay birliği kurmak için de çaba harcadı. İkinci Tapınak döneminin son evrelerinde oldukça yıkıcı bir etki yapan bütün toplumsal akımları bir çatı altında toplamaya çalıştı ama başarıları sınırlı kaldı.

Bunun nedeni koşulların zor olması değildi. Yeni durumun etkisi vardı ama birliği sağlayamamasının asıl nedeni, ulusun diğer ileri gelenlerinin Ben Zakay'ın liderliğini kabul etmemiş olmalarıydı. Muhalif kesimin başında, pek tabii, Peruşim çevreleri bulunuyordu. Peruşim grubu Ben Zakay'ın Kudüs muhasarası sırasında kaçmış olduğunu vurguluyor, Roma işgalini direnmeden kabullenmiş olmasını eleştiriyorlardı.

Hillel'in torunlarından ve bu dönemin ikinci büyük lideri olan Raban Gamliel M.S. 80 yılı civarında Yohanan Ben Zakay yerine nasi³⁷ oldu. Onun döneminde Roma'da önemli değişiklikler oldu. 96 yılında imparator olan Dominisyanus'un öldürülmesi üzerine Flavius hanedanının hükmü son buldu. Bu değişikliğin İsrail Ülkesi üzerinde en önemli etkisi, Yahudileri ezmek için konmuş olan sınırlayıcı ve aşağılayıcı yasaların iptali oldu.

Yohanan Ben Zakay nasi iken dış ülkelerle pek temas olmadı. Buna karşılık Raban Gamliel döneminde komşu ülkeler ve Roma ile sıkı ilişkiler kuruldu. Romalı temsilciler İsrail'e gelip ibrani yasalarını incelediler ve bu yasa sisteminin olumlu bir ahlak anlayışını yansıttığına karar vererek, sınırlamasız uygulanmasına izin verdiler. Raban Gamliel'in kendisi de, Elazar Ben Azarya ve Rabi Akiva gibi İsrail tarihinde yerleri olan bilgin ve Sanhedrin üyeleriyle birlikte Roma'yı ziyaret etti, ve imparatorluğun ileri gelenleri ve yerel Yahudi cemaatiyle görüşmeler yaptı.

Raban Gamliel zamanında Yavne merkez statüsünü korudu. İsrail dışında yaşayan Yahudi cemaatleri, Kudüs'ün yerini alan Yavne'ye danışmaya devam ettiler. Bu dönemde Nasi ve Sanhedrin'in tayin etmiş oldukları elçiler birçok ülkelerde görev yaptılar. Bunların arasında en meşhurları Elazar Ben Horkanus, Yehoşua Ben Hananya ve Rabi Akiva'dır. Bu "diplomatik misyon" ağı, İsrail ile dış dünya arasındaki hayati önemi haiz ilişkiyi canlı tutmuş, siyasal ve ekonomik alanlarda önemli işler yapmıştır. Bu elçiler her gittikleri yerlerde yerel Yahudi cemaatleriyle ilgilenmişler, Sanhedrin'in çıkarmış olduğu kararnameleri Diaspora Yahudiliğine duyurmuşlar, anavatandan uzak yaşayan dindarlara eğitim ve toplumsal örgütlenme konularında yardım etmişlerdir. Bu faaliyet, devletten yoksun bir toplumun ulusal birliğini sağlamada son derece önemli bir rol oynamıştır.

Bu dönemde tesbit edilen sosyal ve dinsel ilkeler sayesinde ulus sürgün koşulları altında varlığını sürdürebildi. Örneğin mevcut ahlaki yaşam kuralları (halaha) Beyt Hillel'in önerdiği yorum sistemine göre saptandı. Aynı şekilde, sürgün devam ettiği süreçte, eğitim ve öğretimin militanca eylemden daha önemli olduğuna karar verildi³⁸.

37 "Nasi" terimi, Mısır Çıkışı'ndan beri "başkan, lider" anlamına kullanılmakta idi. İkinci Tapınak dönemi ve sonrasında Yahudi liderleri "nasi" olarak anılırlar.

38 Bu yaklaşıma göre, öğrenme ve eğitim insanı eyleme hazırladığından, öğrenme eylemden önemlidir.

Yavne'de alınan önemli kararlardan biri de Yahudiliğin ve fiziksel varlığının korunmasıyla ilgilidir. Bu karara göre, ölüm pahasına dinsel kuralları ihlal etmeye zorlanan bir Yahudinin, kuralları ihlal edebileceği saptanmıştır. Bununla birlikte bir Yahudi yalnız üç şeye zorlandığında ölümü tercih edecektir: Çok tanrılı dine geçiş, cinayet ve akrabayla zina. Öte yandan, Yahudileri sadece Yahudi oldukları için hedef alan maksatlı ve kitle halinde baskı vukuunda, en küçük kural bile ihlal edilmeyecek, Yahudilik uğruna ölüm tercih edilecekti.

Raban Gamliel, hem dostları hem muhalifleri tarafından devrinin en büyük bilgini olarak kabul edilir. Yukarıda belirtilenlerin dışında, onun zamanında dua okuma şekilleri ve tapınma kuralları kesin olarak saptandı. Örneğin ayakta okunan "Amida" duaları onun devrinde son şeklini buldu; Hamursuz bayramının tören düzeni de Gamliel tarafından tesbit edildi.

Raban Gamliel sosyal adalet konusuna da eğilmiş, gelenek ve göreneklerin gözetilmesinin maddi yük olması vukuunda, törenlerin sade yapılmasının mübah olduğuna karar vermiştir.

Gamliel'in ne zaman öldüğü tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, 116 yılında vuku bulan ve aşağıda anlatılacak olan Yahudi isyanını görmemiş olduğu kesindir.

Beyt Midraş'ın Ortaya Çıkışı

Yavne bilginleri, Yıkılış'tan sonra ulusu yeniden örgütlemeleriyle tarihe geçmişlerdir. Burada kurulan müesseselerin temellerini atanların tümü İkinci Tapınak Dönemi'nin fakir tabakasından gelmeydi. Bunlar arasında Kohen'ler ve zenginler de bulunmakla birlikte, çoğu mevkilerine tahsilleri sayesinde erişmişlerdir. Bu dönemde Yavne'deki beyt midraş³⁹ dışında, Bney Berak'ta Rabi Akiva, Lod'da da Rabi Tarfon tarafından akademiler kurulmuştur.

*

Roma savaşıdan sonra Yahudi ulusu, yavaş yavaş da olsa, bu liderlerin yöneltiminde kendine gelmeye başladı. Tutsak edilip köle olarak satılanların

39 Beyt-Midraş: Din bilginlerinin ders verdikleri okul, din akademisi.

birçoğu, gittikleri yerlerdeki Yahudiler tarafından satın alınıp evlerine iade edildiler. Yabancıların el koymuş oldukları topraklar yeniden satın alındı ve tarımsal faaliyet diriltildi. Tarım bilgisinin yükselmesi sayesinde tarıma dayanan sanayi de gelişti, tarımsal ve sınai ürün ihracatı yeniden başladı. Bu şekilde canlandırılmaya çalışılan İsrail Ülkesi, M.S. I. yüzyılda, siyasal bakımdan bağımsız olmamasına rağmen, kültürel ve ekonomik dirilişini tamamlama yoluna girdi.

KİETUS SAVAŞI

115-117 yılları arasında, İsrail dışında yaşayan Yahudiler başkaldırdılar. Bu isyan hem Roma hem de Yahudilere karşı düşmanlıklarıyla bilinen Yunanlılara karşı gelişti. İsyan Libya, Kıbrıs, Mısır ve Mezopotamya'da aynı anda patladı. O dönemden kalan belgeler isyanın yalnız İsrail dışındaki cemaatlerde başladığını belirtmekle birlikte, İsrail'de de geniş çapta bir ayaklanmaya delalet eden ipuçları mevcuttur. İsrail tarihinde bu isyana Kietus Savaşı adı verilir.

Lusius Kietus (Quietus) Fas kökenli bir Roma kumandanıydı. Bu kumandan imparator Trajan tarafından Yahudi isyanını bastırmakla görevlendirilmiş ve bu amaç için Faslı ve Romalı askerlerden oluşan bir ordu kurmuştur.

Kietus Yahudilere karşı sert bir saldırı düzenledi ve isyanı çok kanlı şekilde bastırdı. Bu başarısından dolayı Trajan, Kietus'u Yehuda hükümdarı yaptı (117).

- × Kietus savaşından sonra dinsel baskı yasaları yeniden kondu. Halkı açıkça tahrik etmek ve küçülmek için de Tapınak Tepesi'ne bir ilah heykeli dikildi.

BAR KOHBA İSYANI (132-135)

- × Hadrianus imparator olduktan sonra, Kietus savaşının izlerini silmek için, Yahudilere Büyük Tapınak'ı yeniden inşa etmelerine izin vereceği yolunda vaadde bulundu. Ancak imparator bir süre sonra sözünden döndü, proje de "rafa" kaldırıldı (Hadrianus'un vaadinden neden döndüğü bilinmemektedir; böyle bir şeyin Yahudiler arasında doğuracağı coşkudan ve Kudüs'ün yeniden Yahudilerin eline geçmesinden doğabilecek sonuçlardan çekinmiş olabilir).

Hadrianus 120 yılında Helen felsefesini benimsedi ve bu yaşam biçimini bütün imparatorluğa yaydı. İmparator, Yunan felsefesinin etkisinde doğuya özgü birçok geleneği ve bu arada sünneti yasak etti.

Bu önlem doğrudan doğruya Yahudileri hedef almamış olabilir zira doğuda birçok ulus sünnet geleneğini benimsemişti. Bununla birlikte sünnet yalnız Yahudi ulusunun yaşamında merkezi bir yere sahipti. Bölgedeki diğer uluslar arasında bütün erkek çocukların muhakkak sünnet edilmeleri gerektiği şeklinde köklü bir gelenek mevcut değildi. Üstelik Hadrianus, imparator olmadan önce Suriye valisiydi ve Yahudileri yakından tanımıştı. Bu nedenle sünnetin Yahudiler açısından öneminden muhakkak haberdardı. Tarihçi Dio Cassius'un, imparatorun bu kararının isyana sebep olduğunu kaydetmesi, bu nedenle şaşırtıcı değildir.

Hadrianus'un bu kararı Yahudiler arasında öfkeye yol açtı. Devrin liderlerinden Rabi Akiva imparatorla müzakere etmeye çalıştıysa da barışçı yoldan sonuç alınamadı ve bunun üzerine halk Roma'ya karşı ikinci büyük savaşın hazırlıklarına girişti: Kentlerin çevresindeki surlar onarıldı ve büyük miktarlarda silah depo edildi (Dio Cassius'un anlattığına göre, Yahudiler Roma askerleri için yaptıkları silahları maksatlı olarak bozuk imal etmişler ve bu şekilde, atılan silahları, kuşkuya yer vermeden toplamışlardır).

İsyan, Hadrianus'un 128-132 yılları arasında Orta-Doğu'da yapmış olduğu bir geziden döndükten sonra patladı. Birinci Roma savaşında meydana gelenlerden değişik olarak, Yahudiler bu kez tek liderin emrinde toplandılar: Şimon Bar Kosiba. Rabi Akiva Bar Kosiba'yı Büyük Kurtarıcı yani Mesih ilan etti ve adını Bar-Kohba (Yıldızın Oğlu) olarak değiştirdi.

Bar-Kohba David hanedanından, efsanevi bir kişiliğe sahip bir milli kahramandır. 1960-61 yıllarında, Bar-Kohba'nın savaşmış olduğu Yehuda çölünde yapılan arkeolojik araştırmalarda, "İsrail Başkanı Şimon Bar Kosiba" imzasını taşıyan mektuplar, belgeler ve "İsrail Başkanı Şimon" adına basılmış paralar bulunmuştur. Bu paraların üzerine "Sion'un Dirilişi" ve "İsrail'e Özgürlük" yazıları basılmıştır. Bar-Kohba'nın İbranice ve Aramca yazılmış olan mektupları, efsanevi gücünü ve kitleleri yönetme yeteneğini yansıtır.

İsyan büyük bir saldırıyla başladı. Bar-Kohba kısa süre içinde Yehuda'nın tümünü, Kudüs'ü ve İsrail Ülkesi'nin başka bölgelerini Romalıların elinden

kurtardı. Sanhedrin yeniden Kudüs'e geldi ve başına Rabi Akiva ile Rabi Tarfon geçtiler. Büyük Tapınak mevcut olmamakla birlikte, bulunan eski paralarda adı Bar-Kohba'nınkiyle birlikte geçen Elazar Büyük Kohen tayin edildi. Yahudiler bir kez daha bağımsızlıklarını elde ettiler.

Bar-Kohba'nın kuvvetleri Suriye valisini de yendiler ve Mısır'dan özel olarak getirilen 22. lejyonu imha ettiler. Takviye kuvvetleri bu şekilde bertaraf edildikten sonra Bar-Kohba kıyı kesimine saldırdı ve Roma donanmasıyla deniz savaşlarına girdi.

O sıralarda Roma imparatorluğu nispeten sakin bir dönem yaşadığından İsrail'e büyük kuvvetler yollayabilecek durumdaydı. Nitekim Hadrianus, en yetenekli kumandanlarından İngiltere valisi Julius Severus'u çağırarak İsrail'deki isyanı bastırmakla görevlendirdi.

Romalıların karşı saldırısı 134 yılında başladı. Julius Severus Yahudi kuvvetleriyle meydan savaşlarına girmeden adım adım ilerleyerek isyanı kontrol altına aldı. Romalılar çok kayıp vermekle birlikte, bine yakın Yahudi yerleşme merkezine girdiler. Savaşta yüzbinlerde kişi öldü. Romalıların ilerlemesi karşısında Bar-Kohba son kalesi olan Beytar'a çekildi. Beytar kalesi uzun süre dayandıktan sonra, geleneğe göre Av ayının 9'unda yani Birinci ve İkinci tapınakların yıkıldığı tarihte, düştü (135). Bar-Kohba üç buçuk yıl süren bu savaşın sonunda öldü.

Yahudilerin bu son atılımı bu şekilde sonuçsuz kalınca Hadrianus'un İsrail Ülkesi'nin Yahudi karakterini silmek amacı ile Kudüs'e daha önce vermiş olduğu Aelia Capitolina adı kente iade edildi. İsrail Ülkesi'nin tümüne de Colonia Aelia Capitolina adı verildi.

Bar-Kohba isyanı, Yahudi ulusunun XX. yüzyıla kadar son siyasal-askeri atılımıdır. Siyonizm hareketi askeri mücadele karakteri kazanana dek İsraililer, bundan sonraki 18 asır boyunca, ortadan kalkmamak için pasif direnmeyle yetindiler.

7. TALMUD'UN YAZILMASI VE BİZANS DÖNEMİ (135 - 634)

Bar-Kohba isyanı sırasında yer alan katliam ve sürgünler ülkenin demografik yapısını bir kez daha bozdu. Yahudi tutsaklar bütün Orta-Doğu'nun esir pazarlarını doldurdular Hevron kentinde kurulan pazarda Yahudiler bir avuç arpayı satıldılar. Yıkılan yerler bir daha imar edilemedi ve özellikle Yehuda iyiden iyiye tenhalaştı.

Hadrianus İsrail'i siyasal bir faktör olarak saf dışı ettikten sonra, beklendiği üzere, sert dinsel baskı tedbirleri aldı. Tora ve İsrail kavramlarının ülkeyle bağlantılarını tümünden kesmek için Yahudi dinine bağlı bütün icraat yasak edildi, dinin icaplarını yerine getirmeye yeltenenleri (özellikle sünnet) idam ettirdi⁴⁰. Bu önlemler çerçevesinde Yahudilerin Kudüs'e girmeleri yasaklandı ve yılda yalnız bir kez, 9 Av'da, yıkılan kutsal mekânların kalıntıları önünde matem tutmalarına izin verildi. Bu arada ülkenin adı Syria Palaestina olarak değiştirildi(Romalılar, ülkenin adını değiştirerek, Yahudi geçmişiyle ilişkisini kesme taktiğini sık sık uygulamışlardır). Bunlara ek olarak topraklara el kondu, tarım çalışmaları durduruldu, Rabi Akiva ve Rabi Tarfon gibi liderler idama mahkum edildiler.

Bu önlemler Hadrianus'tan sonra imparator olan Antonyus Pius (138'de tahta geçti) tarafından biraz gevşetildi. Bununla birlikte Roma'nın sert askeri rejimi bütün İsrail Ülkesi'nde uygulandı.

40 Babilli bilgilerden biri, bu dönemi şöyle tavsir etmektedir: "Neden idama götürülüyorsun? Çünkü oğlumu sinnet ettirdim. -Neden yakılmaya mahkum edildin? Çünkü Tora okudum. -Neden çarmıha gerileceksin? -Çünkü hamursuz yedim."

UŞA EKOLÜ

Savaşın ilk etkileri geçirildikten sonra İsrail Ülkesi yeniden örgütlenmeye başladı (bu eğilim bundan önceki yıkımlardan sonra açıkça görülmüştür). Yavne'nin savaş sırasında merkez olarak önemini kaybetmesi üzerine, Rabi Akiva'nın öğrencileri faaliyet merkezlerini Galil bölgesine taşıdılar ve Uşa'ya yerleştiler. Sanhedrin yeniden kuruldu ve başına Raban Gamliel'in oğlu Rabi Şimon Ben Gamliel getirildi.

- X Rabi Şimon Ben Gamliel çevresinde Uşa'da toplanan bilginler, Yahudi yaşamını değişen koşullara uydurmak, ulus ile anavatan ve atasal kültür arasındaki bağı canlı tutmak için birçok yollara başvurdular. Dua, Tapınak'la kurban geleneğinin yerini aldı. Bu arada devrin en büyük bilginlerinden Rabi Meir, Aramca ve Yunanca karşısında gerileyen İbranice'yi yeniden ulusal konuşma dili haline getirdi. Rabi Meir İbranice'yi konuşup kullanmanın, İsrail Ülkesi'nde yaşamak kadar büyük bir sevap olduğunu ilan etti⁴¹.

Görülüyor ki, Rabi Şimon Ben Gamliel zamanı bir silkinme dönemidir. Bu yıllarda Yahudiler savaşın ve kesin dağılmanın etkilerinin bir hesabını yapmaya çalışmışlar ve hem sürgünde hem İsrail'de mutlak esaret koşulları altında yaşamının yollarını araştırmaya başladılar. Koşullar zor olduğundan halka kabul ettirilmek istenen Yahudi ahlak sisteminin de mümkün olduğu kadar yumuşak olması gerektiğini düşünen Rabi Şimon dinsel dogmatizmini toplumsal bir ampirizm ile ılımlı kılmasını bilmiş bir bilgidir. Gerçekten de Rabi Şimon, "insanları yasalarla bağlarken, önce çoğunluğun bu yasalara dayanabileceğinden emin olunmalıdır" demiştir.

140-193 yılları arasında İsrail Ülkesi bu genel görünümü korudu. Romalı yöneticiler ülkeyi, yerel halka karşı giderek artan bir kuşku ve nefretle idare ettiler. 161 yılında imparator olan ve 175'te İsrail Ülkesi'ni ziyaret eden Marcus Aurelius Yahudi aleyhtarı sert demeçler verdi. Bütün bunlarda ülke halkının isyancı tutumunu pek değiştirmede. Öte yandan, Part tehlikesinin yeniden belirmediği bu yıllarda, Roma'nın sonunun yakın olduğu umudu uyandı ve halk arasında kıpırdanmalar başladı. Bu dönemde, ekonomik nedenlerden çok yukarıda belirtilen siyasal nedenlerden eşkiyalık da arttı. Buna karşılık, siyasal ve ekonomik zorluklara rağmen, Uşa Ekolü ruhani merkez olarak statüsünü korumayı başardı.

41 Hadrianus devrinde başlayan dinsel tartışmalarda, İsrail'de oturma, Tora'nın bütün icaplarını yerine getirmeye eşit olduğu ilan edilmişti.

YEHUDA haNASI VE MIŞNA ÇALIŞMALARI

Roma tahtı Severus hanedanına geçince, İsrail rahat bir döneme girdi (193-235). Bu dönemin önemli bir bölümü, Şimon Ben Gamliel'in büyük oğlu Rabi Yehuda'nın nasiliğine rastlar.

X İmparator Commodus öldükten sonra (192) Roma'nın doğu illeri taht kavgalarına sahne oldu. Tahta talip olanlardan Suriye valisi Niger, Yahudilere karşı gaddarlığıyla isim yapmıştı. Bir ara ülkenin ileri gelenleri Niger'den, vergileri biraz azaltmasını isteyince vali, "elinden gelse Yahudilerin teneffüs ettikleri havayı bile" vergilendireceğini söylemişti. Niger'in bu sertliği, Yahudileri, rakibi Septimius Severus'u tutmaya sevketti. Bu gelişmeler, Roma tahtına geçen Severus hanedanı ile İsrail arasında iyi ilişkilerin kurulmasına neden oldu.

Yehuda haNasi (Nasi yani Başkan Yehuda) Roma ile kurmuş olduğu olumlu ilişkiler sayesinde etki alanına giren toprakları genişletti (Roma'da, Caracalla [198-217] ve Alexander Severus [222-235] dönemleri). Yeni durum ülkenin ekonomisini de etkiledi: Kentler büyüdü, yol şebekesi genişledi. Dış ülkelerde yaşayan Yahudiler anavatana dönmeye başladılar (bu dönemde başlayan refah, Kfar Nahum, Korazim ve Baram'da kurulan görkemli sinagoglarda yansımaktadır). *Bu dönemde Sinagogların görkemli bir yapıya kavuşmuş olması onların daha öncelikli var oldukları için değil.*

Rabi Yehuda yasama alanında çok geniş faaliyetlerde bulundu, toplumsal ve dinsel konularda, vergilerin adilane dağıtılması ve toplanmasıyla ilgili yasalar yaptı. Rabi Yehuda haNasi'nin en büyük eseri, kuşaktan kuşağa sözlü olarak nakledilen dinsel ve ahlaki kural ve gelenekleri Mişna adı altında kağıda geçirmesidir.

Sözlü Yasa, Yazılı Yasa'ya paralel olarak gelişmiş bir kural ve bağlayıcı gelenek dizisiydi. Yüzyıllardan beri oluşmakta ve günlük yaşamda uygulanmakta olan bu kurallar yalnız hafızalarda korunuyor, kuşaktan kuşağa yalnız sözlü olarak geçiriliyordu. Bu yasa, insanın yaşamı boyunca karşılaştığı kişisel sorunların, Tevrat'ın öğretisi ışığında değerlendirilerek çözümlenmesinden doğan kurallardan oluşuyordu. Bütün sorunlar da sonunda bir tek soruda düğümleniyordu: Tora'yı ihlal etmemek, ahlak yolunda ilerlemek için insan nasıl davranmalıydı? Herbir kişisel sorundan alınan sonuçlar birikiyor ve bu birikimden doğan genellemeler zamanla

kurallaşıyordu. Bunlar da kuşaktan kuşağa, belirtildiği üzere, "sözlü" olarak iletiliyordu. Böyle bir kural saptama ve iletle sisteminin zamanla kaosa yol açması, pek tabii, kaçınılmazdı. Oluşan ve günlük yaşama yerleşen değerlerin bir düzene sokulması şarttı. Bu işe ilk kez Rabi Akiva el atmıştı. Öğrencisi Rabi Meir Akiva'nın çalışmalarını gözden geçirmiş, genişletmiş ama düzenli olarak kağıda geçirme işine başlamamıştı.

Rabi Yehuda mevcut müsvetteleri topladı, inceledi, gereken yerleri genişletti bazı kısımların düzenini değiştirdi, malzemeyi konulara göre ayırarak bölüm sırasını saptadı⁴².

Babil'in Babil Dini Hayatındaki Yeri

217 yılında ölen Rabi Yehuda haNasi Mişna'yı yazarken yalnız İsrail Ülkesi'ndeki Yahudi yaşamını temel almıştı. Oysa, diğer ülkelerde yaşayan Yahudiler değişik koşullar altında bulunuyorlardı ve buralarda ahlaki değerler İsrail'dekilere benzemiyordu, benzeyemezdi de. Bu nedenle Diaspora'da da başlıbaşına bir ahlak sistemi geliştirilmişti. İsrail dışında en büyük Yahudi merkezi Babil yani Mezopotamya bölgesiydi. Babil'de Yahudi yaşamı, bilindiği üzere, Nabukadnezar'ın Yehuda'lıları sürmesiyle, Rabi Yehuda'dan 800 yıl kadar önce başlamıştı. İkinci Tapınak'ın yıkılmasından sonra da Suriye ve Babil'e doğru önemli göç dalgaları kaydedilmişti. Yehuda haNasi zamanında, yani III. yüzyılın başlarında Babilili Yahudiler özerk bir yaşama sahiptiler. Burada koşullar çok elverişli olduğundan, kurumlaşmada anavatanı çok aşmışlardı. Başka bir deyişle, İsrail'in önemi azalıp halkı ezilerek sürüldükçe, Babil Yahudi cemaatinin önemi ve görkemi artmıştı.

Babilili bilginler Rabi Yehuda'nın Mişna'sını incelerlerken, sadece İsrail'deki yaşamı gözönünde tuttuğunun farkına vardılar. Bu yasa sistemi, değişik bir rejim ve hukuk görüşü altında yaşayan Mezopotamya Yahudiliğine uygun değildi. Bunun üzerine Babililer İsrail ekolünden ayrılarak kendi başlarına çalışmaya başladılar. Bu şekilde Babil'de iki büyük Yahudi akademisi yükseldi: Sura ve Pumbedita.

İsrail ve Babil'de Mişna çalışmaları bir süre birbirlerine paralel devam ettiler. Ne var ki, Hristiyan Kilisesi Roma imparatorunu kendi tarafına çekmeyi başardıktan sonra (313; İmparator Konstantin'in Hristiyan dinini kabul etmesi ve Doğu'da yeni bir başkent -Konstantinopolis, bugünkü İstanbul-

42 Yehuda haNasi'ye kadar, Mişna çalışmalarıyla ilgilenmiş bütün bilginlere, Aramca "tanna" adı verilir.

kurmaya karar vermesi) İsrail'deki Yahudi cemaatinin önemi çok azaldı, kültürel faaliyetleri ve akademileri zayıfladı. Bu dönemde Mişna çalışmaları, özellikle Babil'de Amoraim denilen yazıcı ve öğretmenler kuşağı tarafından sürdürüldü. Amora'lar hem mevcut hem de oluşmakta olduğu için Mişna'ya katılmayan kuralları topladılar. Bu çalışmadan da Gemara adı verilen hukuk eseri ortaya çıktı. Mişna ve Gemara, birlikte, Yahudi yaşamının ve oluşan Yahudi hukukunun Tevrat'ın ışığında değerlendirilmesinden ibaret olan dev bir hukuk eseridir ki, buna Talmud adı verilir.

Çalışmalar İsrail ve Babil'de ayrı ayrı sürdürüldüğünden ortaya iki Talmud çıktı: Kudüs Talmudu (haTalmud haYeruşalmi) ve Babil Talmudu (haTalmud haBavli). Babil Talmudu İsrail'de yazılmış olan benzerinden çok daha geniş kapsamlıdır. Kudüs ya da İsrail Talmudu'nda birçok eksik olup bölümler arasında devamlılık unsuru gözönünde tutulmamıştır. Bununla birlikte, belli bir dönemde İsrail'deki Yahudi yaşamı hakkında değerli bilgiler verdiğinden tarihsel önemi tartışılmaz bir eserdir. Babil Talmudu, benzerine az rastlanan bir edebiyat ve hukuk anıtidir. İsrail ve Babil'de on asırlık Yahudi yaşamını, entelektüel yaratıcılığını yansıtır. Başlangıç noktası Tevrat olmakla birlikte, Talmud bu kitabın çok ötesinde, destanlar, şiirler, öyküler, simgeler, ahlak tartışmaları ve tarihsel anılar içerir.

Yasal ve ahlaki davranış konuları Tamud'da klasik diyalektik yöntemle incelenir. Bu yöntemle göre önce gerçek ortaya atılır, sonra tam aksiyle karşılaştırılır ve konunun lehinde ve aleyhinde bütün iddialar incelendikten sonra, yasanın uygulanmasını gerekli kılan mantıki nedenler sıralanır. Talmud bu diyalektiğiyle, Yahudi düşüncesinin akılcı eğilimini keskinleştirmiştir.

Y Talmud'un yazılması İsrail ve Babil'de IV. yüzyılın ikinci yarısıyla V. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. İsrail'de çalışmalar Tiberya'da, Babil'deyse Sura Akademisi'nde Rav Aşi (352-427) tarafından tamamlanmıştır.

III. ve IV. YÜZYILLARDA İSRAİL ÜLKESİ

Yehuda haNasi'nin ölümünden sonra İsrail Ülkesi Roma'da hüküm süren anarşinin etkisinde kaldı. 235 - 289 yılları arasında Roma'da tahtın kısa sürelerle el değiştirmesi, imparatorluk içinde dağılmayı haber veren karışıklıklara yol açtı. Bu dönemde Yahudiler dinsel özerkliğe sahip olmakla birlikte, imparatorluğun geçirdiği bunalım nedeniyle, ekonomik bakımdan

zor zamanlar yaşadılar. Tarım iyice geriledi ve ülkedeki Roma askerlerinin çiftçilere yaptıkları eziyetler nedeniyle açlık başgösterdi. Bunun sonucu olarak da dış ülkelere doğru göçler kaydedildi.

Doğu'da Sasanilerle başlayan savaşlar İsrail-Diaspora ilişkilerini pek etkilemedi. Aksine, Babil'de Talmud çalışmalarına devam eden Amora'larla İsraili uzmanlar arasında bilgi alış-verişi devam etti. Bu arada, dağılmakta olan Roma imparatorluğuyla devrin diğer süper gücü İran arasında gelişen Palmira (Tadmor) devleti çok yükseldi ve özellikle kraliçe Zenobia döneminde topraklarını İsrail Ülkesi'ne kadar genişletti (267-272; Tadmor devleti bugünkü Suriye'de kurulmuştu).

III. yüzyılın sonunda Roma'da hükümdar olan Diokletyanus, devletini kaostan kurtardı ve despotik ve karmaşık bir bürokrasiye dayanan bir monaşi tesis etti (284). Bundan sonra Roma'nın bütün vilayetleri idari bölünmeye tabi tutuldu. İsrail Ülkesi de üç bölgeye ayrıldı: Palaestina Prima, Palaestina Secunda, Palaestina Tertia. Bu arada ülkede, küçük toprak sahibi çiftçi sınıfı ortadan kalktı ve yerini geniş toprakları kontrol eden derebeyleri aldı. Toprakların eski sahipleri yeni efendilerin yanına işçi olarak girdiler. İmparatorluğun Colonatus yasasının yürürlüğe girmesiyle bu işçiler yaşam boyu toprağa bağlandılar (350-400 yılları). İsrail'deki Yahudiler de IV. yüzyıla, kendi anwatanlarında hem serf hem de azınlık statüsünde girdiler.

HIRİSTİYANLIĞIN İMPARATORLUK DİNİ OLMASI

İsrail bunları yaşarken, kaderine hükmeden Roma'da tarihsel gelişmeler oldu. 313 yılında imparator Konstantin Hristiyanlığı kabul etti ve adına anılan yeni bir başkent kurdu: Konstantinopolis. Konstantin bu adımı atarken devletin birliğini korumak 'amacını gütmüş ancak atılımı tam aksi sonucu vermiştir: Hükümdar bu şekilde Bizans imparatorluğunun temellerini atarak Roma imparatorluğunun Batı ve Doğu olarak bölünmesini hazırlamıştır. Bu gelişmeden sonra Roma durmadan gerilemiş, eski başkentte Papalık müessesesi tesis edilmekle birlikte, Kilise de bölünme sürecine girmiştir.

313'te Konstantin Milano Fermanı'nı yayınladı ve imparatorluk içindeki toplumlara vicdan ve inanç özgürlüğü tanıdı. Ferman'a rağmen, siyasal güce erişen Hristiyanlık Yahudilere karşı düşmanca bir tutum takındı. Yahudi aleyhtarı yasalar arttı, Yahudileri küçülten ve aşağılayan konuşma ve ifade şekilleri yaygınlaştı. Bu arada fanatiklerin kanlı saldırılarında artma kaydedil-

di. Örneğin 419-422 yılları arasında Nisibis'li (bugünkü Nusaybin) Bar Saurna, haydut çeteleriyle İsrail Ülkesi'ne girdi ve yoluna çıkan bütün sinagogları yaktı. Buna paralel olarak, İsa'nın doğduğu ve öldüğü yer olması itibarıyla Hristiyanlar İsrail'i ruhani merkez bellediler ve ülkede birçok kiliseler, manastırlar ve din kurumları kurdular.

Haziran 351'de, Galil bölgesinde yaşayan Yahudiler Suriye valisi Gallus'a karşı ayaklandılar. İsyancılar, o sıralarda tehdidini arttıran İran'dan cesaret alarak eylemlerini kısa sürede genişlettiler. Roma devleti ülkeye bir kez daha tecrübeli kumandanlarını yollamak zorunda kaldı ve isyanı bastırdı.

Bundan sonra Julianus'un (360-363) imparator olması İsrail'de olumlu karşılandı. Helenist olan Julianus, kendi kültürünü Hristiyanlık aleyhinde yükseltmek için bazı atılımlarda bulundu ve bu arada İsrail Ülkesi'nde Yahudi halka, "Ulu Tanrı'nın Tapınak'ını yeniden inşa edeceği" ve "uzun süreden beri imar bekleyen Kudüs'ü yeniden inşa edeceğini" ilan etti.

Julianus hükümdarlık dönemi boyunca Yahudilere dostluk gösterdi, birçok vergiyi de kaldırdı (İran'la savaşta olan Roma bu şekilde Babil Yahudiliğini elde etmek istemiş olabilir). Hükümdarın olumlu tutumundan cesaret alan Yahudiler Kudüs'e yeniden yerleşmeye ve Hristiyanların el koymuş oldukları malları geri almaya başladılar. Bu gelişmeler Hristiyanlar arasında öfke ve kaynaşmaya yol açtı. Julianus İran cephesinde bir Arap askeri tarafından öldürülünce, bu umut verici dönem de sona ermiş oldu.

BİZANS DÖNEMİ

Kuvvet merkezinin Konstantinopolis'e taşınmasından sonra Batı Roma imparatorluğu dış baskılara karşı koyamaz oldu. 410 yılında Vizigotlar (Batılı Gotlar) devleti iyice sarstılar. 476 yılındaysa son Roma imparatoru ülkeden kovuldu. Doğudaki merkez daha uzun süre, 1453'te Osmanlıların başkenti almalarına kadar dayandı. İmparatorluğun Batı kanadı çöktükten sonra İsrail Ülkesi Doğu Roma devleti ve kilisesinin etkisi altına girdi.

Doğu Roma ya da Bizans yönetimi döneminde ülke bir yandan Hristiyan turizminden çok zenginleşti, öte yandan Yahudilerin içinde yaşadıkları koşullar giderek zorlaştı. V. yüzyıldan itibaren Hristiyan çevrelerin

Yahudilere karşı tutumları çok sertleşti. Yahudiler bu yıllarda sürekli aşağılandılar, hakaret gördüler. Zaman zaman Hristiyanlığı kabul etmeye zorlandılar; karşı koyanlar öldürüldü.

Bu dönemlerde Yahudiler Kudüs'e yılda yalnız bir kez, Av ayının 9'unda girebiliyor, Büyük Tapınak'tan geriye kalan Batı Duvarı'nın önünde biraz daha dua edip matemlerini dile getirebilmek için Romalı askerlere rüşvet vermek zorunda kalıyorlardı. Hieronimus (St. Jerome, 347-420) eserlerinin Kudüs'le ilgili bölümünde şunları yazar: "...yaşlı ve güçten düşmüş kadınlar, giysileri paçavra olmuş, yüzleri soluk ağlıyorlar. Erkekleri tapınak'ın külleri üzerinde şofar^{42*} çalarken, Romalı askerler biraz daha ağlamalarına izin vermeden önce daha çok para koparmaya bakıyorlar...Bütün bunlar Zeytin Dağı'nın eteklerinde oluyor."

- X Yahudi aleyhtarı siyaset imparator Justinianus (Jüstinyen, 527-565) zamanında daha da sertleşti. Hükümdar Yahudiliği baltalamak amacıyla birçok yeni yasa koydu ve eskiden beri mevcut olmaya devam eden bazı küçük haklar tamamen lağvedildi.

PERS İŞGALİ

603 yılında Persler yeniden Roma'ya saldırmaya başladılar. Pers kuvvetleri 613'te Şam'ı, 614'te de Kudüs'ü aldılar. Yahudiler, Bizans zulmünün sona ereceği umuduyla Perslere yardım ettiler ve Kudüs'ün alınmasında Perslerin yanında savaştılar. Persler bundan sonra Kudüs'ü Yahudilere iade ettiler (617). Ne var ki, yerel Hristiyan halkın desteğini kazanmak amacıyla olacak, bu siyasetlerini hemen değiştirdiler. Yahudiler bu gelişmeye çok kısa süren bir isyanla cevap verdiler. Persler durumu denetim altına aldıktan sonra isyancıların liderlerini idam ettiler.

Perslerin ilerlemesi karşısında Bizans hükümdarı Heraklius yeni bir ordu hazırlayıp harekete geçti. Ülkenin yeni efendileri Bizans kuvvetlerine fazla dayanamadılar. Heraklius 629'da İsrail Ülkesi'ne geldi. Ülke halkı ve özellikle isyana taraftar olanlar, bu kez, kazanamayacakları bir savaşa girmektense

42* Şofar: Koç boynuzundan yapılmış bir nefesli saz. Yahudi geleneğinde, çeşitli bayram ve buna benzer vesilelerde çalınır. Çalınmasının nedenleri çoktur (Tanrı'nın büyüklüğünü ya da bir matem döneminin başladığını ya da bittiğini ifade etmek v.s.).

hükümdarla anlaşma yoluna gittiler. İmparator anlaşma önerisini hemen kabul etti ve 21 Mart 629'da, Bizans'a özgü bir törenle Kudüs'e girdi.

Bir süre sonra imparator, kendisi Yahudi düşmanı olmamakla birlikte, Kilise'nin baskısıyla, yaptığı anlaşmayı inkâr etti. Yahudiler Kutsal Kent'ten bir kez daha atıldılar, birçoğu yargılandı, birçoğu da katledildi. Bu zulüm dönemi Arap işgaline kadar sürdü.

8. ARAP, HAÇLI VE MEMLÜK DÖNEMLERİ (634 - 1516)

Arabistan yarımadası, tarihin en eski dönemlerinden beri göçebe toplumların yaşadığı bir beldedir. Bu kurak ve çöllük alanda yaşayanlar arasında yegâne ilişkiyi, ticaret faaliyetini ayakta tutan kervanlar sağlamıştır. VII. yüzyılın girmesine kadar bu bölge sosyo-ekonomik açıdan büyük bir değişiklik yaşamamıştır. Yarımadanın en büyük iki kenti, Mekke ve Medine VI. yüzyılın başından itibaren önemli ticaret merkezleriydiler.

İslamlıktan önce, Yahudiler Arap yarımadasında kalabalık bir cemaat oluşturuyorlardı. VII. yüzyılın başında Yahudiler yarımadanın kuzey doğusunda toplanmışlardı. Yahudilerle Araplar arasındaki ilişki genel olarak olumluydu. Araplar Yahudi dinine, folkloruna ve geleneklerine ilgi gösterir, zaman zaman bu değerleri benimserlerdi. Musevi dinini kabul edenler arasında birçok Bedevi lideri de vardı.

İSLAMLIĞIN YÜKSELMESİ

Bununla birlikte, Hz. Muhammed Peygamber olarak bölge uluslarının lideri olma yoluna girdiğinde halkın önemli bir bölümü çok tanrılı inançlara sahipti. Hz. Muhammed yeni dinin lideri olmadan önce kervanlarla Arabistan'ı gezmiş, Musevilik ve Hıristiyanlıkla teması olmuştu.

Hız. Muhammed belli bir evrede, Tanrı'dan gelen emirlerin yöneltiminde nebi ve resul olduğu bilincine erişti ve Tek Tanrı'ya dayanan yeni bir teoloji ortaya attı. Bu dinin temel ilkelerinden biri, Tanrı ile İnsan arasında aracıya gerek olmadığıydı.

Muhammed yeni dini Mekke'de yaymaya başladı. Din halk arasında kabul edilmekle birlikte, bu akımı prestijleri için zararlı addeden yüksek tabakadan

unsurlar arasında muhalefete yol açtı. Muhalefet zamanla çok güçlendi ve Muhammed 622 yılında Mekke'den çıkıp Medine'ye geçmek zorunda kaldı. "Hicret" adıyla bilinen bu olay Müslüman takviminin başlangıcını teşkil eder.

Hz. Muhammed, ortaya attığı yeni dinin Yahudilikle olan benzerlikleri nedeniyle, Arabistanlı birçok Yahudinin onu destekleyeceğini, hatta İslam'ı kabul edeceklerini düşündü. Bununla birlikte, Yahudilerin tarih bilinci ve taraflar arasındaki kültür farkları, bu kuramsal benzerliğin pratik bir ilişkiye dönüşmesini önledi.

İSRAİL ÜLKESİ'NDE ARAP DÖNEMİ

İslamlık Orta-Doğu'da siyasal ağırlığı olan bir faktör haline geldiğinde, İsrail Bizans yönetimi altındaydı. Bu sıralarda, yani Hz. Muhammed'in yaşamının son yıllarında, Arap aşiretlerinin Suriye içlerine kadar yaptıkları akımlar ciddi boyutlara ulaşmaya başladı. İmparator Heraklius ise, Persleri İsrail ve Suriye'den uzaklaştırdıktan sonra askeri harekâtlarına ara verdi ve Arap yarınmasında başlayan bu yeni harekete gereken önemi vermedi.

Hz. Muhammed'in ölümünden sonra (632), Amr ibn ül-As, Arap kaynaklarında "Filâstin" adıyla geçen bölgeyi fethetmeye başladı. Arap kumandanının kuvvetleri ülkeye değişik yönlerden girdiler. Bizanslılar birkaç kez yenildikten sonra Suriye'ye çekildiler (633-634). Şam 636'da düştü, Kudüs de, iki yıl süren muhasaradan sonra, 637 ya da 638'de teslim oldu. Keysarya kentiye 640 yılında Muaviye tarafından alındı.

İsrail Ülkesi'nin Arapların eline geçmesi tarihin önemli dönüm noktalarındandır. Bu şekilde çöl ulusları Batı'ya açılmışlar ve 2000 yıllık bir uygarlıkla karşılaşmışlardır. Sadece Pers topraklarını almakla yetinmiş olsalardı, dünya uygarlıkları üzerindeki etkileri çok büyük olamayacaktı.

Araplar İsrail'de yeni idari tedbirler almadılar. Ülkenin kuzey kesimi Jund Urdun (Ürdün Bölgesi Askeri Yönetimi), güney kesimi de Jund Falastin adlarını aldılar. Yeni yönetim altında ülkeye kitle halinde Arap göçü başladı ve Muaviye Suriye ve İsrail valisi oldu.

IX. yüzyılda Abbasi devleti bölgeye girmeye başlayan Türklerin etkisiyle

sönmeye yüz tuttu. Bu gelişmeler İsrail Ülkesi'ne çeşitli savaşlar şeklinde yansıdı. Daha sonra ülke Fatımi'lerin eline geçti ve bu yönetim Selçukluların bölgeye yayılmalarına kadar devam etti.

Selçuklular XI. yüzyılda Asya'nın batısında devlet kurmuş bir Türk hanedanıydı. Bu yeni güç 1071'de Anadolu ve Orta-Doğu'ya girdi ve aynı yıl Kudüs'ü aldı. Bundan sonra İsrail Ülkesi'nin önemli bir bölümü Selçuklu denetimine geçti. Selçuklular ile Fatımiler arasındaki savaşlar yüzyılın sonuna kadar devam etmiş olmakla birlikte, Türkler daha başta İsrail'deki Arap yönetimine son verdiler.

HAÇLI DÖNEMİ (1099 - 1291)

Haçlı akımı 1095 yılında, Papa II. Urban'ın Fransa'nın Clermont kentinde, Hristiyan dünyasını, Kutsal Toprakları yani İsrail'i fethetmeye çağırmasıyla başladı. II. Urban'ın bu çağrısı üzerine, Avrupa'nın her yanından sayısız fanatik ve işsiz-güçsüz çetesi bir araya geldi ve Almanya, Macaristan ve Balkanlar üzerinden, yolda rastladıkları Yahudi cemaatlerini katlederek, İsrail'e doğru yola çıktı. İlk Haçlı dalgası amacına ulaşamadı ve İstanbul boğazını geçtikten hemen sonra Selçuklular tarafından dağıtıldı (1096).

- ✕ Haçlıların amacı İsa'nın doğmuş olduğu toprakları "kurtarmaktır". Bu akımın sloganı kısa ve öz: "Bir Yahudi öldür ruhun selamete ulaşsın."

Birinci Haçlı dalgası Selçuklular tarafından durdurulduktan sonra Hristiyan çeteleri bir kez daha örgütlendiler ve bu kez boğazları aşmayı başardılar. Hristiyan kuvvetleri Yakın Doğu'ya dağıldılar ve Godfroi de Bouillon komutasındaki bir kuvvet Mayıs 1099'da İsrail'e vardı. Kudüs 15 Haziran'da düştü. Haçlılar kentte tarihin en kanlı katliamlarından birini yaptılar. Binlerce Yahudi kılıçtan geçirildi ya da sinagoglara doldurularak diri diri yakıldı. Bir bölümü de köle olarak satıldı. Katliamdan sonra Haçlılar Kutsal Kabir Kilisesi'ne gelerek Kudüs'te Latin Krallığı'nı kurduklarını ilan ettiler.

1100-1153 yılları arasında Hristiyanlar, Fatımiler ve Mısırlılara karşı savaşarak ülkenin fethini tamamlarken, Selçuklular Haçlı devletine baskı yapmaya başladılar. Bunun üzerine İkinci Haçlı Seferi düzenlendi (1147). Ancak bu kez, o zamanlara yüksek rütbeli bir subay olan Selahaddin Eyyubi tarafından Mısır'da durduruldular.

Bu başarısından sonra Selahaddin Eyyubi Hristiyan dünyasına karşı Cihad ilan etti. 1187'de Kudüs'ü aldı ve bu olay Üçüncü Haçlı Seferi'ni getirdi. Bu kez tam anlamıyla bir Müslüman-Hristiyan mücadelesine dönüşen Haçlı akımına Avrupa'nın en seçme şövalyeleri katıldılar.

Haçlı orduları Arslan Yürekli Rişar komutasında, 1189 yılında harekete geçtiler. Selahaddin Eyyubi bu kez Hristiyan kuvvetlerini yendi ve Haçlılar İsrail'in kıyı kesimine, Tır-Aşkalon şeridine çekildiler.

Selahaddin'in ölümü, kurmuş olduğu Müslüman imparatorluğunu sarsmış olmakla birlikte, Haçlılar bundan yararlanamayacak kadar güçsizdüler. Zaten Mısır'da Memlük devleti kıyıya sıkışıp kalan Latin krallığını dağılmanın eşiğine getirmişti. Buna ek olarak Orta-Doğu'da yeni bir siyasal unsur da belirmekteydi: Cengiz Han'ın torunu Hülagü'nün kurduğu İlhanlılar Devleti sınırlarını Bağdat'a kadar genişletmişti (1258). Bölgede oluşan bu baskılar sonucu Haçlı-Latin krallığı 1291 yılında tamamen çöktü.

Haçlı döneminde İsrail'deki Yahudi halk çevredeki Müslümanlarla birlikte mücadele etmiştir. Hristiyan kaynaklar bu dönemi anlatırken Yahudileri Kudüs'ün savunmasıyla ilgili olarak zikrederler. Bu kentin XI. yüzyılda kurulan Yahudi Mahallesi Godfroi de Bouillon'un ilk hedeflerinden biri olmuştur. Mahalledeki korkunç katliamdan sonra buradan ancak birkaç kişi kurtulabilmiş, kaçamayanlar diri diri yakılmıştır. Hristiyan kaynaklarına göre Yahudiler Hayfa'nın savunmasında da direnmişlerdir. Kent önlerine 1100 yılında gelen Haçlı şövalyeleri Yahudilerin direnmesi karşısında birkaç kez çekilmişler, kente girmeyi başardıklarında da bütün Yahudileri katletmişlerdir.

Bu dönem hakkında günümüze bilgi ulaştıran başlıca kaynak, Kahire'de keşfedilen Gniza'dır⁴³. Burada, o sıralarda İsrail'de meydana gelen olayları anlatan birçok mektup ve belge bulunmuştur. Örneğin kaçabilen Kudüs'lü Yahudilerin sığınmış oldukları Aşkalon Yahudi cemaati İskenderiye'deki cemaate bir mektup yollamış, kaçanlara yapılan maddi yardım için destek

43 Gniza ya da Geniza: Sinagoglarda, kullanılamayacak kadar eskimiş din kitaplarının ve kutsal araçların saklandığı bölme (bu kitap ve araçların atılması dince yasaktır). Birçok Gniza'da, özellikle Kahire'de keşfedilmiş olanda, tarihsel önemi haiz belge ve mektuplar bulunmuştur.

istemmiştir. İspanya'dan gelen bir Yahudi seyyahı da, Kahire'ye vardktan sonra daha ileri gidemediğini zira, "Kudüs'ün Frenklerin eline geçtiğini ve bütün halkı öldürdüklerini" yazmıştır. 1300'lerin hemen başında yazılan ve gene Kahire gñzasında bulunan bir başka mektup da, ÷lkede durumun düzeldiğini kaydetmekte, mektubu yazan, İsrail'deki ortaklarıyla iş ilişkilerini yeniden kurmak istediğini belirtmektedir.

Selahaddin Eyyubi'nin İsrail Ülkesi'ni alması ve ÷lkenin önce Eyyubi sonra Memlük yönetimine geçmesi üzerine, Haçlılar tarafından sür÷len birçok Yahudi anavata dönmeye başladı. Özellikle 1260 ve 1270 yıllarında ÷lkeyi gezen meşhur İspanyalı Yahudi seyyahı Tudela'lı Binyamin (Binyamin miTudela) yazdıkları bu eğilimi açıkça yansıtmakta, Gñza kaynakları da bunu teyit etmektedir. Öte yandan, Kudüs'ü Selahaddin Eyyubi zamanında gezen İspanyalı Yahudi şair Yehuda al Harizi (1218) Selahaddin'in kente girer girmez bir ferman çıkarıp bütün dünya Yahudilerini İsrail'e, atalarının topraklarına dönmeye çağırıldığını kaydeder (Selahaddin Eyyubi Yahudilerin ödedikleri vergileri de yarıya indirmiştir).

MEMLÜK DÖNEMİ (1291-1516)

İsrail Ülkesi iki buçuk yüzyıl Memlük yönetimi altında kaldı ve bu dönemde siyasal önemini kaybetti. Memlük yönetimi büyük idari değişiklikler yapmadı. Ülke naipliklere naiplikler de vilayetlere bölündü.

Orta-Çağ'ın son yüzyılında ÷lkede ekonomik açıdan da önemli değişiklikler olmadı. Ülkeyi 1312'de dolaşan yazar ve hükümdar Ebu Fida, İsrail'in tarımsal üretiminin daha çok ihracata dönük olduğunu kaydeder. Meşhur gezgin İbn Batuta da ÷lkede zeytin yağı ve sabun üretiminin yüksek olduğunu yazmıştır.

Memlük dönemi ÷lkede uzun süre hissedilen etkiler yaratmıştır. Bu devirde 43'ü Kudüs'te olmak üzere 50 medrese kurulmuştur. Buna ek olarak, Şii Müslümanların sayısı Sünniler hesabına azalmıştır. Bu dönemde ve daha sonra ÷lkede yaşayan Musevi, Hristiyan ve Müslüman kesimler arasında sık anlaşmazlıklar çıkmış, bir kilise ya da bir sinagogun imarı gibi konular karşılıklı şikâyetlere yol açmıştır.

İsrail Ülkesi'nde asayiş Memlük döneminin sonlarına doğru bozulmuştur. Osmanlılara karşı savaşları nedeniyle mali zorluklar içinde kalan Memlük yöneticileri vergileri arttırmış, mecburi askerlik sistemini ihdas etmiş ve bu gelişmeler yer yer ayaklanmaların patlamasına yol açmıştır. 1438 ve 1497 yıllarında başgösteren veba salgınlarıyla ülkeyi sarsan iki deprem istikrarsızlığı körüklemiştir.

Siyasal ve ekonomik zorluklara rağmen İsrail Ülkesi'ndeki Yahudiler XV. yüzyılın başlarında yeniden örgütlenmeye başladılar. Dış ülkelerden göç hızlandı ve hatta bu nedenle Papa, 1428 yılında, İtalya'dan İsrail'e doğru kalkan gemilerin Yahudi taşımalarını yasakladı. Bu gelişmeler, Rabi Yitzhak Tsarfati'nin tarihi kesin olarak bilinmeyen uzun bir mektubunda yansımaktadır. Rabi Tsarfati bu metubunda, İsrail'e gitmek isteyenlere kara yolunu salık vermekte ve şöyle demektedir: Gerçekten de Hayat Ülkesi'ne gitmek için en iyi yol Tugarma (Türkiye) yoludur. Altı millik kısa bir deniz yolu dışında Kudüs'e kadar hep karadan gidilebilir." Alman seyyahı Ruter de şu önerinde bulunmuştur: "Yol çok emindir. Nuremberg'den Posen'e...Lublin...Lemberg...Karadeniz kıyısı...Samsun...Tokat, Halep, Şam ve nihayet Kudüs."

İspanya ve Portekiz Yahudilerinin sırasıyla 1492 ve 1497'de kovulmaları da İsrail Ülkesi'ne göçü arttırmıştır. Bu dönemde ülkeye gelenlerin çoğu konverso⁴⁴ idi. Gezgin Bertinora'lı Ovadya, Kudüs ve Hevron'da birçok konverso gördüğünü yazar. Ovadya'ya göre, Memlük döneminin son yıllarında Kudüs'teki Yahudi cemaatinin durumu çok kötüydü. Ağır vergiler birçok kişinin kenti terketmesine yol açmış, geriye yalnız pek az fakir aile kalmıştı. Bertinora'lı Ovadya Yahudiler ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerin iyi olduğunu ve gezileri sırasında hiçbir kötü muameleye maruz kalmadığını kaydetmiştir. Bu dönem hakkında bilgi veren başka bir belge de, Fransa'dan gelip Kudüs'e yerleşen Estori haFarhi'nin kitabıdır. HaFarhi (haParhi, 1250-1355) İsrail'in ilk coğrafyacısıdır. Fransa Yahudileri 1306'da kovulduktan sonra İspanya üzerinde İsrail'e gelmiştir. HaFarhi ülkeye geldikten kısa bir süre sonra Tiberya gölünün kıyısında Beyt Şean kasabasına yerleşmiş ve burada doktorluk yapmıştır. Kaftor vaFerah (Venedik, 1549) adlı kitabında ülkedeki köy ve kasabaların adlarını kaydetmiştir. Kitapta bulunan coğrafi bilgiler haFarhi'nin gezileri sırasında topladığı ilk elden bilgiler olduğundan,

44 Batı Avrupa'da ve özellikle İspanya ve Portekiz'de, baskı altında dinini değiştirmiş Yahudi."

Ülkenin o yıllardaki durumunu yansıtması bakımından önemlidir. Ua, Modiin ve Beytar gibi İsrail tarihinde dönüm noktaları olan yerler, yıkıldıktan sonra ilk kez haFarhi tarafından kefedilmitir. HaFarhi Kaftor vaFerah'ta arkeolojik bulgularını da kaydetmiş, Yahudi yaşamı hakkında çeşitli bilgiler vermiştir.

1516-1517 yılları İsrail tarihinde önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Bu tarihlerde Osmanlıların güneye doğru genilemeleri sonucu, lke Türk yönetimine girmiştir. Osmanlıların Yükselme Devri, İsrail için de "altın devir" olmuştur.

9. ORTA - ÇAĞ'DA İSPANYA VE DÜNYA YAHUDİLERİ

Orta-Çağ'da Yahudiler birbirlerine zıt iki yaşamı paralel olarak yaşamışlardır. Hristiyan ülkelerindeki cemaatler şiddetli bir zulme hedef olurlarken, İran'dan İspanya'ya yayılan Müslüman imparatorluğunda, İsrail tarihinin en parlak dönemlerinden birini yaratmışlardır. Bu dönemde Hristiyan Avrupa'da kovulma ve katliamlar birbirlerini izlemiştir. Buna karşılık İspanya Yahudi cemaati, Müslüman yönetimi altında, Sürgün döneminin en büyük bilgin ve edebiyatçıları yetiştirmiştir.

ORTA -DOĞU YAHUDİLERİ

Bizans idaresinden sonra Müslüman yönetiminin gelmesi İsrail'deki Yahudi topluluğu için olumlu bir değişiklik oldu. Hadrianus zamanından beri mevcut olan ve Yahudilerin Kudüs'e girmelerini yasaklayan yasa hâlâ yürürlükte olmakla birlikte, kentteki cemaat hızla genişledi. Halife ile yapılan görüşmelerden sonra birçok Yahudi ailesi Kudüs'e taşındı ve bunlar, Tapınak'ın kalıntısı olan Batı Duvarı'nın çevresinde yaşayan ve yaşamlarını "Sion'un matemini tutmakla" geçiren gruplara katıldılar. Dünya Yahudileri Kudüs'teki cemaati, ulusu anavatana bağlayan tek bağ olarak gördüklerinden, ülkeye sürekli olarak çeşitli yardımlarda bulundular. Bu topluluk 1099'da Haçlılar tarafından hunharca katledilene kadar varlığını sürdürdü.

Kudüs'e paralel olarak kuzeyde Tiberya kenti önemli gelişmeler kaydetti. Bu kent Müslüman döneminde özellikle şiir ve dil bilimlerinde önemli bir merkez oldu. Tiberyalılar, edebiyat ve dil alanlarındaki faaliyetleriyle İbranice'nin arlığını, sentaksını ve telaffuz biçimini korumuşlar ve çağdaş İbranice'nin temellerini atmışlardır.

Aynı şekilde, Suriye'deki cemaat da bu dönemde uyanmıştır. Özellikle Hristiyan halkın bölgeden uzaklaştırılmasından sonra, büyük göçmen grupları, o zamanlar Kutsal Topraklar'ın parçası sayılan Tir ve Halep yörelerine yerleşmişlerdir. Şam cemaati Selçukluların gelmesinden sonra eğitim kurumlarıyla ün yapmıştır.

Kahire de, Fatımiler zamanında önemli bir Yahudi bilim merkezi haline gelmiştir. Fatımiler hükümleri altında yaşayan bütün toplumlara din özgürlüğü tanımışlardır. Bu özgürlük sayesinde Yahudiler ticarette de ilerlemişlerdir. Kahire bu yıllarda, etkisi Mısır'ın çok ötelerinde duyulan ve hem Doğu hem Batı Yahudi cemaatlerinin başlıca bilim merkezlerinde biri olmuştur. Yüzyılımızın başında keşfedilen Kahire Gnzası'nda, bu yıllarda Yahudi yaşamı, kültür ve uygarlığı hakkında önemli bilgiler içeren belgeler, kitaplar, mektuplar bulunmuştur.

Kahire'den sonra bölgenin başlıca yerleşme merkezi İskenderiye idi. Coğrafi konumu nedeniyle bu kentin halkı açık denizden gelen korsanların saldırılarına hedef olmuşlar ve kurtulmak için fidyeler ödemek zorunda kalmışlardır. Maimonides'in (Rambam) yazmış olduğu mektuplardan biri, fide istemini karşılamak için gerekli meblağlardan söz etmektedir.

Bu merkezler dışında, eski Kartaca yakınlarında bulunan Kairuvan kentinde faal bir Yahudi cemaati mevcuttu. Fas'ta Fez kenti de önemli bir Yahudi yerleşme merkeziydi. Marakeş kentinin kurucuları arasında da Yahudiler vardı.

Müslüman ülkelerinde Yahudiler genel olarak dimmi statüsüne sahiptiler. Dimmi, gerçek Tanrı inancına sahip olmayan, "kâfir" kişiydi. Yahudilere karşı ayırıcı yasalar mevcut olmakla birlikte, bu yasalar nadiren baskı aracı olarak kullanılırdı. Söz konusu yasalar Müslüman olmayanların özel bir vergi ödemeleri gerektiğini, ata binemeyeceklerini, yeni bir sinagog ya da kilise kuramayacaklarını ve mevcut olanların camilerden daha yüksekte bulunamayacaklarını öngörüyordu. Bununla birlikte, belirtildiği üzere, bu yasalar her zaman ve her yerde uygulanmamıştır. Yahudiler özel mahallelerde (geto) oturmaya zorlanmış, kendi toplumsal kurumlarını tutma konusunda serbest bırakılmışlardır. Genel olarak, Müslüman ülkelerindeki Yahudiler iç işlerinde özerk statüye sahiptiler. Bununla birlikte zaman zaman, özellikle Mısır'da Fatımiler döneminde, Yahudilere karşı son derece küçültücü önlemlerin alındığı da olmuştur (örneğin bir Fatımi hükümdarı, Yahudi

kadınlarının teki siyah, teki kırmızı ayakkabı giymeleri ve geldikleri anlaşılın diye boyunlarına bir çingirak asmalarını öngören bir yasa çıkarmış ve yasayı harfiyen uygulamıştır).

Bununla birlikte, yasalar iki taraf arasında sıkı ilişkilerin oluşmasını önlememiştir. Özellikle toplumun yüksek düzeylerinde Müslümanlarla Yahudiler olağan iş ilişkilerini rahatlıkla sürdürmüşlerdir. Yahudilerin maliye, tıp ve bilimsel araştırmada çok ileri gitmiş olmaları bu ilişkileri körükleyen bir unsur olmuştur. Araplar Yahudilerin uzmanlıklarına her zaman saygı duymuşlar ve yasalara ve toplumsal engellere rağmen bu saygıyı dile getirmekten çekinmemişlerdir. Bir Arap doktor, Yahudi doktorlarının en büyüklerinden olan Maimonides'e minnetini belirtmek için şu şiiri yazmıştır:

Galen'in⁴⁵ sanatı yalnız vücudu tedavi eder
Ebu İrma'nınki(Maimonides) hem vücudu hem ruhu tedavi eder.

Bilgiyle yüzyılın doktoru oldu,
Cehalet hastalığını hikmetiyle tedavi eder.

Yahudiler bu yerlerde de yerel isimleri benimsemişler, birçok Yahudi ismine "ibn", "ebu", "el" gibi ekler eklemiştir. Sınırlayıcı yasalarla pratik yaşam arasındaki zıtlık hiçbir zaman Arap dönemindeki gibi olmamıştır. Bizans ve Pers zamanlarında devlet daireleri Yahudilere kapalıydı. Buna karşılık Arap hükümdarları Yahudileri geniş ölçüde devlet hizmetine almışlar, maliye ve uluslararası diplomasi konusunda yalnız Yahudi bilgi ve maharetine dayanmışlardır. Yahudiler sadık ve ~~timate~~ edilebilir kişiler olduğundan, devlet yönetiminde aranan elemanlardı. IX. yüzyılda Bağdat'ta yaşamış olan bir devlet adamı, bu özelliği şu sözlerle vurgulamıştır: "Bu kâfirleri Yahudilere ya da Hristiyanlara karşı sempatiim olduğundan değil, sadakatlerinden dolayı devlet işlerine alıyorum."

Fatımiler'in yükselmesi ve İspanya'da Emevi devletinin kurulmasıyla, Yahudi siyasal ve askeri danışmanlarının sayısında artma kaydedildi. Yahudiler, diplomatik yetenekleri ve dil bilmeleri sayesinde, Endülüs Emevi devletinin işleminde vazgeçilmesi olanaksız roller kazandılar.

45 Galen (M.S. 130-200): Çağdaş tıbbın temellerini atan, Bergamalı bir Yunan doktoru.

İslam döneminin başlarında Babil'de önemli bir Yahudi cemaati yaşamaktaydı. Sasaniler zamanında bu topluluk zor anlar geçirmiş, akademileri ardı ardına kapanmıştı. Bununla birlikte Babil'de durum Hristiyan dünyasında yaşayan Yahudilerin durumuna nazaran çok daha iyiydi.

İslam hareketi bütün Orta-Doğu'ya hakim olduğu zaman Mezopotamya Yahudiliği bir kez daha Yahudi dünyası içindeki üstünlüğünü ele geçirdi. Babil'in etkisi bu dönemde, İspanya'dan Hindistan'a bütün Yahudi cemaatlerinde hissedildi. Ülkenin iki büyük akademisi Sura ve Pumbedita bütün İsrail ulusunun düşünce merkezleri haline geldiler. Bu akademilerin başında bulunan ve Gaon (büyük bilgin) sıfatıyla anılan liderler en yüksek otoriteydiler. Akademiler eski Sanhedrin'in görevlerini de yerine getirirlerdi.

Akademilerin ihdas etmiş oldukları en etkili yönetim aracı herem idi. Herem bir Yahudinin cemaatinden "afaroz" edilmesi idi. Bu ceza, Yahudilikte yasak olan idam cezasının yerini tutardı. Gerçekten de herem sosyal bir idamdan başka bir şey değildi. Bu cezaya çarptırılan birey organize bir Yahudi topluluğu içinde yaşayamazdı. Bu nedenle ceza nadiren uygulanırdı. Yahudi toplulukları bu cezanın şiddet ve anlamının bilincinde olduklarından, dinsel hukuk kurallarını bunu gerektirecek şekilde ihlal etmekten çekinirlerdi. Bu bakımdan herem ahlak siteminin korunmasında etkili bir araçtı.

Sura ve Pumbedita akademiler mesleki açıdan rakip ekollerdi. Birbirlerine nazaran önem dereceleri, kendilerine yöneltilen "soru" sayısına göre ölçülürdü. Batıdaki Yahudi cemaatleri hukuk, ilahiyat, tarih, topluluk işleri ve takvim konularındaki sorularını yazıyla bu akademilere yöneltirler, akademiler de sorulara yazıyla cevap verirlerdi. Bu yazışmalardan birikmiş olan belgelere responsa edebiyatı denir.

XI. yüzyılda Babil akademilerinin etkisi azaldı ve Yahudi dünyasının otoritesi İspanya ve Mısır'a geçti. Doğulu cemaatlerin o zamana kadar sürdürmüş oldukları geleneğin korunması bu şekilde Batının sorumluluğu altına girdi.

KARAYİZM

VIII. yüzyılda Talmud hukuğuna ve otoritesine karşı başlayan bir hareket,

Yahudi dünyasının inanç birliğini tehdit etti ve bir ara Yahudiler arasında Hristiyanlarınkine benzeyen bir mezhepleşme tehlikesi yarattı. Karayizm adı verilen bu hareketin sonucu olarak Yahudi dünyası çeşitli cephelere bölündü.

İlk tartışma Mezopotamya'da, akademi başkanı gaonların otorite oldukları zamanlarda, Karayizm'in kurucusu Anan Ben David tarafından başlatıldı. Olay 761 yılında, Ben David'in Tevrat'ın ilahiyatçılar tarafından yapılan yorumlarından oluşan Talmud'u reddetmeye eğilimli olması nedeniyle, akademi şeflerinin Ben David'in varisliğini iptal etmeleriyle başladı (Ben David Babil Yahudi cemaat başkanının yeğeni ve varisiydi).

Bunun üzerine Anan Ben David Babil'den uzaklaşmak zorunda kaldı ve İsrail Ülkesi'ne yerleşti. Ben David burada kendi adına bir sinagog kurdu ve Talmud'a dayanan Yahudiliğe karşı mücadele etmeye başladı. Ben David Talmud öğretmenlerini Yahudiliği yozlaştırmak, daha doğrusu Tora'nın açık, ve salt ifadelerini son derece karmaşık yorumlar getirerek bozmak, hatta emirlerinin birçoğunu gözönünde tutmamakla suçladı. Karayist görüşe göre, Tora'da herşey mevcuttu; bu eserde söyleneni anlamak için bilginlerin yorumuna ve kişisel görüşlerine gerek yoktu.

Anan Ben David'in bu akımla ilgili olarak yazmış olduğu eserin ancak bazı parçaları günümüze erişmiş olduğundan Karayizm'in bütün yanları tam olarak bilinmemektedir.

Anan Ben David tarafından başlatılan hareket Binyamin Nihavendi tarafından sürdürüldü. Nihavendi bu yeni mezhebe Bney Mikra (Tevrat Oğulları) adını verdi. Bundan sonra Daniel el Mumsi zamanında akım zayıfladı: Mumsi'nin "talihsizliği", devrin Sura akademisi başkanı, Yahudi tarihinin en güçlü entellektüellerinden Saadiya Gaon (882-942) ile tartışmaya girmesi oldu. Saadiya Gaon, Karayizm'i büyük bir şiddet ve sertlikle eleştirdi ve akım bundan sonra eski gücüne erişemedi.

ENDÜLÜS EMEVİLERİ ZAMANINDA İSPANYA YAHUDİ CEMAATI

Müslüman kumandanı Tark Bin Ziyad 711 yılında Vizigotlar'ın yaşamakta

oldukları İspanya'ya girdi. Bin Ziyad'ın ele geçirdiği ilk kent Cordoba oldu. Burada Hristiyan zulmü altında yaşamakta olan Yahudiler, Müslümanların gelişini kurtuluş addettiler. Dostane davranışlarına karşılık Müslümanlar Yahudilere kentin muhafızlığını verdiler. İspanya kentleri ardı ardına Müslümanların eline geçtikçe, yeterli sayıda Yahudi bulunan yerlerin muhafızlığı bu cemaatlere devredildi. Bu şekilde Müslüman yönetiminin en başından itibaren Yahudiler, yeni İspanya'nın güvenilir azınlığı oldular.

İspanya Yahudi cemaati bu statüyü kazandıktan sonra, Hristiyan zulmünden kuzey Afrika'ya kaçmış olan Yahudi grupları, Arap ordularının peşinden Endülüs'e (Andalusia) dönmeye başladılar. İspanya'da Yahudi yaşamı yavaş yavaş canlılık kazanmaya başladı.

Yeni hoşgörü dönemi resmen, Emevi devletinin (755-1031) I. Abdurrahman tarafından kurulmasıyla başladı. Çok geçmeden İspanya Avrupa'nın en uygar ve en zengin ülkesi haline geldi. Emevi devletinin merkezi Cordoba (Kurduba) dört yüz bin el yazması içeren kütüphanesiyle yüksek bir kültür ve üniversite kenti oldu. Entellektüel faaliyetleriyle Cordoba, Avrupa'nın en parlak kültür merkezlerini geride bıraktı.

HASDAY İBN ŞAPRUT VE CORDOBA CEMAATİ

Müslüman İspanya'da kültürel aydınlanma ve siyasal hoşgörü paralel unsurlardı. III. Abdurrahman zamanında (912-961) birçok Yahudi devlet yönetiminde önemli görevlere geldiler. Bunlar arasında kayda değer olanların ilki Hasdat ibn Şaprut'tur⁴⁶.

Hasday ibn Şaprut (915-970) saray doktorluğundan Emevi hükümdarının dışişleri ve maliye konularında başdanışmanlığına yükseldi. Saraydaki diğer Yahudi memurlar gibi ibn Şaprut da hükümdara içten bir sadakatle bağlandı ve kendi cemaatine de elinden gelen yardımı yaptı.

İbn Şaprut İspanya'da Müslüman hükümdarların hizmetinde yüksek düzeyde görev yapmış Yahudilerin ilkidir. Kendisi tıp doktoru ve bu alanda araştırmalar yapan bir bilim adamıydı.

46 Şaprut ya da Çiprut, Saporta adının Arapçalaşmış şeklidir.

Devlet hizmetine girdiğinde önce, en önemli görevlerden biri olan "Gümrük Bakanı" oldu. Sonra hükümdar tarafından dış ilişkileri yönetmekle görevlendirildi. 953'te Kutsal Roma İmparatoru I. Otto'nun temsilcisi Cordoba'ya geldiğinde, iki devlet arasındaki temas ve müzakereleri Hasday ibn Şaprut yönetti. Daha sonra Navarra ile müzakerelere girdi ve bu işle diplomatik karyerinin doruğuna erişti (958). Hasday ibn Şaprut Navarra kralını Cordoba'ya bir ziyaret yapmaya ikna etti ve bir Hıristiyan kralının Müslüman Cordoba'ya gelmesi, haklı olarak, büyük bir diplomatik zafer olarak nitelendirildi. Bu faaliyetlerini sürdürürken de Müslüman İspanya'nın Yahudi cemaatine başkan atandı.

Hasday ibn Şaprut din kardeşlerine de büyük yardımlarda bulunmuş, devrin Yahudi sanatçı ve bilim adamlarını himaye etmiştir. O sıralarda yaşamış olan İspanyol şairi Dunaş ibn Labrat, ibn Şaprut'u anlatan birçok şiir yazmıştır. Bir İtalyan göçmeni olan Moşe Ben Hanoh, Hasday ibn Şaprut'un yardımlarıyla Cordoba'da hahambaşı olmuştur.

Cordoba'da bir hahambaşının atanması, İspanyol Yahudi cemaatinin tarihsel gelişmesinde dönüm noktası niteliğinde bir olaydır. Bunun sonucu olarak, İspanya cemaatiyle o zamanlara kadar lider durumunda olan Babil cemaati arasındaki bağlar gevşemiş, İspanya dinsel ve ruhani bakımdan bağımsız bir cemaat haline gelmiştir. Bundan sonra batıdaki cemaatlerin önemi doğudakiler hesabına azalmış, Müslümanlar açısından genç Cordoba'nın yavaş yavaş eski merkez Bağdat'ın yerini almaya başlamasıyla, Yahudilerin kültür merkezi de İspanyol başkentine kaymıştır.

Cordoba'da Müslüman başkenti olarak parlamasına paralel olarak, hahamları ve akademileriyle meşhur oldu. Tevrat ve Talmud tahsil etmek isteyen gençler, doğuya, İsrail ya da Babil'e gideceklerine Cordoba'da okumaya başladılar. Bir süre sonra doğulu cemaatler de Cordoba'yı Yahudi eğitiminin merkezi olarak tanıdılar. Cordoba ekolü özellikle dilbilgisi ve leksigografide ileri gitti, İbranice'ye önemli katkılarda bulundu.

Anlaşıldığı kadarıyla Hasday ibn Şaprut, Volga nehri ve Karadeniz kıyılarında kurulmuş olan Hazar Krallığı hakkında (ileride bahsi geçecektir) ilk bilgi edinen kişidir. Buradaki Yahudilerle temas kurmak isteyen Cordoba'lı lider Hazar devletine Konstantinopolis üzerinden bir temsilci yollamıştır. Temsilci gideceği yere varamayınca, bu kez Bulgaristan Yahudilerinden iki kişiyi,

Yahudiliği seçen Hazar kralına bir mektup vermek üzere, "Bulgar ve Rus toprakları üzerinden" bölgeye yollamıştır. Hasday'ın "biz, İsrail sürgününden geriye kalanlar..." sözleriyle başlayan mektubu ilginç bir belgedir. Bu mektupta ibn Şaprut, Hazarların Musevi kralına saraydaki görevini, yabancı ülkelerin elçilerini kabul ettiğini ve uluslararası ticaret siyasetini tesbit ettiğini izah etmektedir. Bununla birlikte ve Müslüman hükümdarına kayıtsız koşulsuz bağlılığına rağmen, bağımsız bir Yahudi kralına hizmet etmek için istifa edebileceğini belirtmiştir. Ne var ki Hasday'ın bu önerisi hiçbir zaman gerçekleşmemiş ve Hazar krallığı, ölümünden bir yıl önce, 969 yılında Ruslar tarafından yıkılmıştır (Hazar krallığı olayı Yehuda haLevi'nin Kuzari adlı eseri incelenirken anlatılacaktır).

Cordoba'nın görkemli gelişmesi tam bir yüzyıl sürdü. Kuzey Afrikalı Berberi Almohadların İspanya'ya sızmaya başlamaları sonucu ülke savaflara boğuldu ve Endülüs medeniyeti sönmeye başladı. Cordoba Almohadlar'a karşı mücadelesinde çok yıprandı ve 1033'te yıkıldı. Burada yaşayan Yahudiler ülkenin diğer kentlerine sığındılar.

ŞMUEL haNAGİD VE GRANADA CEMAATİ

Emevi hükümdarı I. Abdurrahman'ın VIII. yüzyılda Endülüs'te kurmuş olduğu devlet bu şekilde yıkıldıktan sonra ülke küçük krallıklara bölündü ve Yahudiler Granada, Sevilla (Sevilia) ve Saragosa'da toplandılar. Cordoba'nın görkemli mirası da bu küçük krallıklardan Granada'ya kaldı.

Yahudiler Granada'da da yüksek bir medeniyet kurdular ve Hasday ibn Şaprut'un Cordoba'da kurmuş olduğu uygarlık geleneğini sürdürdüler. Arap tarihçiler Granada Yahudilerinin yaşamını şöyle naklederler: "Yahudilerin Granada'daki muhteşem yaşamlarını görmeyenler ihtişam nedir bilmiyorlar demektir. Akıl ve dindarlıkta bunların üstüne yoktu."

Granada cemaatinin yetiştirmiş olduğu en büyük isim, "nagid" yani "prens" lakabıyla tarihe geçen Şmuel ibn Nagrela, Cordoba'da doğdu. İbn Nagrela Talmud uzmanı, filozof, matematikçi, şair ve askerdi. Kuran ve Arapça'da da otorite olan Şmuel ibn Nagrela (993-1055) Granada krallığına gücünün doruğundayken yön vermiştir.

İbn Nagrela, Cordoba'da Hasday ibn Şaprut zamanında hahambaşı olan

Hanoh Ben Moşe'den (Moşe Ben Hanoh'un oğlu) Talmud öğrendi. 1033'te Berberi saldırıları sırasında Cordoba'dan ayrıldı ve XII. yüzyıl tarihçilerinden Avraham ibn Daud'a göre, Malaga'ya yerleşti. Burada kentin hükümdarıyla temasa geçti ve devlet hizmetine girmek istedi. Bundan sonra ibn Nagrela Granada kralının hizmetinde yükseldi. Önce kralın mektuplarını yazmakla işe başladı sonra, 1020 yılında vezir yardımcısı, bunu müteakip vezir oldu. 1027'de İspanya Yahudileri Şmuel ibn Nagrela'ya "nagid" (prens, lider) ünvanını verdiler.

1038 - 1056 yılları arasında Şmuel haNagid Granada ordularını yönetti ve iki yıllık bir ara dışında, özellikle Sevilla krallığına karşı başarıyla savaştı. 1038-39'da haNagid'in Almeria'ya karşı kazandığı bir zafer, İspanya Yahudileri tarafından özel bir "purim" bayramıyla kutlandı. 1050 yıllarında Granada ordularının başında Endülüs'ün değişik yerlerinde savaştı ve bu yorucu yaşamı uzun süre sürdüremeyerek, 1055 ya da 1056'da öldü.

Şmuel haNagid askerlik yaşamını şiirle'inde anlatmıştır. Bununla da, savaş ve muharebe şiirini ibrani edebiyatına sokan ilk sanatçı olmuştur. HaNagid'in epik eserlerinin ibrani edebiyatında benzerleri yoktur.

XI. yüzyılda Granada'da insan, ancak şiir yazabildiği taktirde tahsilli sayılırdı. Devrin Arap kültürünün özelliklerinden biri, çocukların babalarının şiirlerini kopya etmeleriydi. Şmuel haNagid 'de çocuklarını bu değerlere göre büyüt-müştür. Buna paralel olarak dinsel hukuk konularında kitaplar yazmış ve dünyanın birçok yerindeki Yahudi liderleriyle sürekli mektuplaşmıştır.

Şmuel haNagid hizmet ettiği devleti benzeri görülmemiş bir zenginlik ve refah düzeyine getirmiştir. Buna paralel olarak kendi cemaatiyle de ilgilenmiş ve İsrail'de yaşayan Yahudilere çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Kendisinden önce Hasdat ibn Şaprut, kendisinden sonra da Yehuda haLevi gibi, Şmuel haNagid sürgünde yaşamının anlamını tam olarak kavramış bir liderdir. Kendi anavatanında özgür ve bağımsız bir devlete sahip olma idealini hep içinde taşımış, bu amaca erişme olanağı olmadığı sürece de, içinde yetiştığı devletin kalkınması, kendisine yüksek görevler emanet eden yönetimin ayakta kalması ve içinde yaşadığı kültürün yükselmesi için sınırsız çaba harcamıştır. Kendilerine fırsat ve imkân tanındığı sürece Yahudiler, bütün Sürgün dönemi boyunca doğup büyümüş oldukları vatanlara bu şekilde hizmet etmeyi ilke bilmişler ve buna rağmen her yerde hor görülerek, bazan zorla çoğunluğun nefretini çeken mesleklere itilmişlerdir (örneğin faizcilik;

bu nokta ileride, Orta-Çağ'da Avrupa'daki Yahudi yaşamı anlatılırken incelenecektir).

Granada bir süre sonra Cordoba'nın akibetine uğradı. Şmuel haNagid'in ölümünden sonra yerini alan oğlu Yehosef zamanında Granada krallığında iç savaş patladı. Savaş sırasında Yehosef'in öldürülmesi üzerinde de birçok Yahudi kentten kaçmak zorunda kaldı.

*

Cordoba ve Granada'dan sonra en büyük Yahudi cemaati Sevilla'da yaşıyordu. Yahudiler burada da, saray içinde memur, doktor ve bilim adamlarıydılar. Bu kent varlığını XII. yüzyıla kadar sürdürmüş ve savaş ve dış baskıların artması üzerine tenhalaşmıştır.

Toledo'daki cemaatin tarihi Gotlar'ın gelmesinden çok öncelere kadar uzanır (Yahudiler bazan, oturdukları yerlerden, bu yerlerin onlardan çok sonra gelen efendileri tarafından kovulmuşlardır). Bir görüşe göre kent, Yahudiler tarafından kurulmuştur. Devrin meşhur şairlerinden Yehuda el Harizi burada on iki sinagogun bulunduğunu ve "bu güzellikte sinagogların başka yerlerde görülmediğini" yazmıştır. Dinsel düşünce alanlarında faaliyetleri ve eğitim kurumlarının ihtişamı Toledo'ya "yeni Kudüs" adını kazandırmıştır. Toledo'daki sinagogların ikisi günümüze kadar korunmuştur (ileride bahsi geçecektir). Felsefe ve ruhani düşünce alanlarında Toledo, Yehuda haLevi, Avraham ibn Ezra ve Avraham ibn Daud gibi şair, düşünür ve tarihçiler yetiştirmiştir.

Toledo 1085 yılında Kastilyalı VI. Alfons tarafından alındığında Müslümanlar kuzey Afrika'dan yardım istediler. Ne var ki ülkeye getirilen Almodahlar ve Almoravidler Hristiyanlarla birlikte Yahudilere karşı da savaştılar. Zamanla durum çok zorlaştı ve 1146 yılında Endülüste (burada sözkonusu olan İspanya'nın güneyindeki Andalusia bölgesidir) yaşayan bütün Yahudiler dinlerini değiştirmeye zorlandılar.

İspanya Müslüman döneminde Yahudi tarihinin en büyük entellektüel patlamalarından birine sahne olmuştur. Dünyanın hiçbir yerinde Yahudi cemaatleri Emevi-Yahudi devlet adamları ve maliyecileri kadar süratli ve parlak kariyerler yapmamışlardır. İsrail ulusunun tarihinde İspanyol Yahudilerinin bilim, edebiyat ve felsefe alanlarında eriştikleri düzeye varmış başka bir cemaat mevcut değildir. Bu başarıların mahiyeti ve ölçüsü aşağıda

incelenecektir. Burada şunu belirtmek yeterlidir: Orta-Çağ'da Müslüman İspanya'da Yahudi yaşamı İsrail ulusunun sürgün tarihinin en etkileyici parçasıdır.

MÜSLÜMAN İSPANYA'DA YAHUDİ KÜLTÜRÜ

Avrupa'da Rönesans'tan dört yüz yıl önce, Müslüman yönetimi altındaki ülkeler, gücü, boyutları ve hatta sadece başarı sayısı bakımından, insanlık tarihinde nadir olarak kaydedilen bir kültürel dirilişe sanhe olmuşlardır. Felsefede, bilimde, ilahiyatta ve dil bilimlerinde insanlık, bu dönemde şaşırtıcı ilerlemeler göstermiş, büyük beyinler yetiştirmiştir. Bu Rönesans içinde Yahudilerin oynamış oldukları rol çok önemlidir. Batılı ve doğulu uluslar arasında dağınık vaziyette yaşayan Yahudiler, uluslararası bilgi alış-verişinde köprü vazifesi görmüşlerdir. Felsefe ve bilimsel çalışmada Yahudilerle Araplar geniş ölçüde işbirliği yapmışlardır. Doğulu Yahudiler Arapça eserleri İbranice'ye, batılı Yahudiler de bu eserleri İbranice'den Latince'ye çevirerek, Arap kültürünü Hristiyan Avrupa uygarlığına sokmuşlardır.

İskenderiye'li Yahudi düşünürler eserlerini Yunanca yazdıkları gibi, İspanyol Yahudiler de Arapça yazmışlardır. Orta-Çağ İspanyası'nda İbranice yeniden edebiyat dili haline gelmiştir. Sürgündeki Yahudiler her zaman en az iki dil bilmişler ve özellikle İslam döneminde hem İbranice hem Arapça'yı aynı kolaylıkla kullanmışlardır. Örneğin, ibrani şiirinin iki büyük ustası Şlomo ibn Gvirol ve Yehuda haLevi, felsefi eserlerini Arapça yazmışlardır.

Bu dönemde karşılaştırmalı dil araştırmalarına da ilgi gösterilmiştir. İlk terim sözlüğü Mezopotamya'da Bar Paltoi tarafından yazılmış ve bu eser sadece Talmud terimlerini içerecek şekilde hazırlanmıştır. İspanyol filologlarıysa bu mütevazı başlangıcın ötesine geçerek daha geniş çalışmalar yapmışlardır. Cordoba'da Hasday ibn Şaprut'un himayesinde yaşayan Menahem Ben Saruk Tevrat için salt İbranice bir sözlük (Mahberet) yazmış ve bunu Talmud ile ilgili bir araştırma izlemiştir. Romalı Natan Ben Yehiel'in (1030-1106) yazmış olduğu Talmud Sözlüğü (Aruh) XIX. yüzyıla kadar rakipsiz kalmıştır.

Arapların "Kitap Ulusu" dedikleri Yahudiler, edebiyat alanında İspanya'da devrim yapmışlardır. İbranice yazan bir dizi şair duygu ve biçimde bugüne

dek aşılmamış eserler vermişlerdir. İbrani edebiyatı için İspanya dönemi, tarihin haklı olarak kaydettiği "altın devir" olmuştur.

Sayıları çok olan şairler genel olarak iki tema üzerinde durmuşlardır: İspanya'nın manzaraları ve İbrani şiirinin başlıca esin kaynağı olan Tevrat. Yahudi ulusu anavatanından çıkartıldıktan sonra ilk kez bu dönemde Yahudi şairleri Tevrat'taki Neşideler Neşidesi (Şir haŞirim) gibi başeserleri hatırlatan tarzda, doğayı ve insan sevgisini yeniden işlemeye başlamışlardır.

İspanyalı Yahudi şairler yalnız güzellik ve mutluluk üzerinde durmamışlardır. Kişisel kaygılar, ulusal sorunlar ve sürgün yaşamı da bu edebiyata geniş ölçüde yansımıştır. Burada bahsi geçen sanatçıların dördü "dev" niteliğindedir: Granada'lı Şmuel ibn Nagrela (haNagid), Malaga ve Saragosa'lı Şlomo ibn Gvirol (1021?-1058), Granada'lı Avraham ibn Ezra (1055?-1138?) ve Toledo'lu Yehuda haLevi (1075-1141). Bu büyük dördlü, hoşgörü ile yönetilen bir toplumun yarattığı kültür ortamı içinde insanın yaratıcılık yanının ne denli yüksek düzeylere erişebileceğini ispat etmişlerdir. Felsefe alanındaysa Rabi Moşe Ben Maimon İsrail kültür tarihinin en büyük isimleri arasına girmiştir.

YEHUDA haLEVI

Yehuda haLevi, Endülüs'ün edebiyat ve felsefe tartışılan "salonlarında" en aranan şair ve düşünürdü. İbranice ve Arapça şiir ve felsefe yazmış olan haLevi'nin yaşamı hakkında bilgi veren başlıca kaynak kendi eserleridir. 1075'te Toledo ya da Tudela'da doğdu. Zengin bir ailenin çocuğuydu. Küçük yaşta İbranice ve Arapça öğrendi ve gençliğinde İspanya'yı gezmeye çıktı. Granada'ya giderken Cordoba'dan geçtiği bir sırada, kentte düzenlenen bir edebiyat yarışmasına katıldı ve devrin en büyük şairi Avraham ibn Ezra'nın bir şiirini taklit ederek, birinciliği kazandı. Bu olay üzerine ibn Ezra haLevi'yi yanına aldı ve ikisi arasında çok uzun süren bir arkadaşlık ilişkisi gelişti. HaLevi ibn Ezra'nın Granada'daki evine yerleşti ve burada, kentin zenginlik ve kültür havası içinde en güzel şiirlerinden bazılarını yazdı.

Kuzey Afrika aşiretleri İspanya'yı işgal etmeye başladıklarında haLevi de yerinden oldu. Yehuda haLevi Granada'dan ayrıldı ve 20 yıl boyunca İspanya'nın çeşitli bölgelerinde dolaştı. Her gittiği yerde yerel cemaatlerle ilişki kurdu (örneğin Sevilla veziri Meir ibn Kamhiel arkadaşındı) ve bu arada Toledo'da

tıp okudu. Bir süre himayesinde yaşadığı Yahudi liderlerinden, İspanya'nın Hristiyan bölgesinin kralı III. Alfons'un sarayında yüksek memur olan Şlomo ibn Ferruziel'in öldürülmesi (1108) üzerine haLevi yeniden seyahate çıktı ve İsrail'e göç etmeye karar verdi.

HaLevi'nin yazmış olduğu şiirlerin 800 kadarı günümüze erişmiştir. Şiirlerinde genel olarak aşk, sürgün acısı ve anavatan temalarını işlemiş, mersiyelerinde özellikle kaside modelini kullanmıştır. HaLevi'nin yazmış olduğu şiirlerin bazıları dinsel törenlere de girmiştir. Sürgün Şarkıları ve Sion İlahisi bugün sinagoglarda okunur.

Yehuda haLevi'nin en büyük felsefi eseri Kuzari'dir. HaLevi bu eserinde Museviliğin üstünlüğünü ispat etmeye çalışmıştır. Kuzari bir haham ile Hazar Kralı arasında geçen bir konuşma şeklinde yazılmıştır (eserin adı da "Hazar" sözcüğünden türeyen "Hazari" sıfatının değişmiş şeklidir⁴⁷).

Güçlü milliyetçilik duygularının ifade edildiği Kuzari'de evrensel değerler de işlenmiştir. Yehuda haLevi burada, Büyük Kurtarıcı Mesih geldiğinde yalnız İsrail ulusu değil bütün dünya uluslarının manevi mükemmelliğe erişeceklerini savunmuştur.

HaLevi'nin İsrail'e göç etme kararı tedricen oluşmuş bir fikirdir. Ona göre, Yahudilerin İsrail dışında yaşamaları olanaksızdı. Bir ara da Kurtuluş'un yakın olduğu fikrine öylesine kapılmıştı ki, Mesih'in 1130 yılında geleceğine kani olmuştu⁴⁸.

HAZARLAR

Hazarların Yahudilikle ilişkileri önemli bir olay olmakla birlikte tarihin karanlığında kalmıştır. Bu olay 1660'ta Kuzari Latince'ye çevrildikten sonra Batılı araştırmacıların ilgisini çekmeye başlamıştır.

47 Eserin tam adı şöyledir: "Sevilmeyen Din'in Savunması: Delil ve İspatlar Kitabı."

48 HaLevi 1140'ta İskenderiye'ye vardı ama çeşitli nedenlerden İsrail'e gelemedi ve 1141'de Mısır'da öldü. Bir rivayete göreyse, Kudüs'e geldi ve Ağlama Duvarı'nın önünde dua ederken bir atlı tarafından kasten ezilerek öldürüldü.

Kuzari, Hazar kralı Yosef ya da Jozef ile bir haham arasında geçen konuşmadan ibarettir. Bu esere Hasday ibn Şaprut'un Hazar kralına yazmış olduğu mektuplar da eklenmiştir. Bu ve diğer kaynaklar, ve özellikle X. yüzyılda İstanbul'da yaşamış olan Yahudi ve Arapların anlattıklarından ortaya şu öykü çıkmaktadır: V. yüzyılda bir kitle göçü sırasında, Hazarlar adıyla bilinen bir Türk aşireti Hazar denizinin çevresine yerleşti ve buradan itibaren Karadeniz'e doğru yayıldı. Hazar devleti Bizans ile gelişmekte olan İslam dünyası arasında bir tampon-devlet vazifesi gördü ve kendisini Hristiyanlık ile Müslümanlık arasındaki mücadelenin ortasında buldu. Gezgin tüccarların sık sık geçtikleri Hazar devletinin liderleri, bu mücadelenin içinden çıkmak için belli bir evrede Museviliği din olarak kabul ettiler. Buna karşılık Hazar ulusu daha çok Müslümanlığı ya da Hristiyanlığı benimsedi.

Hazarların yerleştikleri bölgelerde, Bizans ve Sasanilerden kaçan Yahudiler uzun süreden beri yaşamaktaydılar. Başka yerlerde olduğu gibi Yahudiler buraya da Orta-Doğu kültürünü getirmişler ve Hazarlara tarım ve ihracata bağlı ticareti öğretmişlerdir. Yazı da, muhtemelen, buraya Yahudiler tarafından getirilmiştir. Örneğin X. yüzyıldan kalan bir belge, Hazarların "İbrani harfleri" kullandıklarını kaydetmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Hazar kralı Bulan, üç büyük dinin temsilcilerini dinlemiş ve 740 yılında Musa'nın öğretisini benimsemiştir.

Eldeki kaynaklara göre, Hazar devletinin liderleri dinlerini sonuna kadar korudular. Büyük akademilerden uzak olmaları nedeniyle Talmud eğitimi almamış olmakla birlikte, Karayizm tartışması başladığında Hazarlar Talmud ekolünü desteklemişler ve Karayizm'in aleyhinde bir tutum takınmışlardır.

Hazar devletinin sonu, X. yüzyılda Abbasilerin gerilemesi ve Bizans'ın yükselmesiyle başladı. Bizans bu bölgeyi Ruslara "armağan" etti, Ruslar da vakit kaybetmeden ülkeyi işgal ettiler. İşgale rağmen Hazar devleti XIII. yüzyıla kadar Yahudi niteliğini korudu. Bu arada da, Hazarların Avrupa'ya dağılmaları, Kaybolan On Aşiret hakkında romantik öykülerin doğmasına neden oldu.

Hazarlar hakkında bilinenler, özet olarak, bundan ibarettir. Bu konuyla ilgili olarak tarihçilerin işaret etmeyi unuttukları bir nokta vardır ki, bu da, sürgünün başlamasından sekiz asır sonra ortaya çıkan, bağımsız ve liderleri Musevi olan bir "Yahudi" devletinin Yahudilik üzerinde yaptığı şok etkisidir. Hasday ibn Şaprut gibi İspanya-Müslüman sarayında son derece önemli bir

mevki edinmiş bir kişiyle, Yehuda haLevi gibi devrin büyük ve sevilen bir şairinin olaya verdikleri önemi biliyoruz. İbn Şaprut herşeyini bırakıp bağımsız bir Yahudi devlet lideriyle birlikte çalışmaya hazır olduğunu yazmıştır. Bu olay, Yahudilerin bağımsızlık özleminin yüzyıllar sonra nasıl güçlü kalmış olduğunu göstermektedir. İspanya, çekiciliği, kültürü, hoşgörü siyaseti ve parlak yaşamına rağmen İspanya idi; Yahudiler burayı vatan bilmişler ve hükümdarlarına sadakatle bağlanmışlardı, ancak bağımsız değillerdi. Yehuda haLevi İsrail'e gelmeye belki de, Hazarlarla ilgili eserini tamamladıktan sonra, kendi eserinin etkisinde karar vermiştir.

RABI MOŞE BEN MAİMON (MAİMONİDES)

Yahudi ulusunun İslam döneminde erişmiş olduğu ihtişamın doruk noktasında Rabi Moşe Ben Maimon ve eserleri bulunur⁴⁹. Rambam Talmud sonrası dönemin en büyük Yahudi düşünürü ve bütün İsrail tarihinin kaydetmiş olduğu en büyük bilginlerdendir.

Rambam yalnız bir Yahudi düşünürü değil, evrensel bir filozoftu. Felsefesi, ondan sonra gelen Avrupalı düşünürleri etkilemiştir. XVIII. yüzyıla kadar dünya, ibrani düşüncesini Rambam'ın eserlerinden öğrenmiştir.

Rambam 1135'te Cordoba'da doğdu. Burada siyasal durum bozulduktan sonra İspanya'dan ayrıldı ve Fez'e yerleşti. Burada Yahudi takvimiyle ilgili bir inceleme ve mantık konusunda uzun bir makale yazdı. Fez'de devrin isim yapmış bilginlerinden Rabi Yehuda haKohen ibn Susan (Ben Susan) tarafından eğitildi ve bu dönemde zorla din değiştirtme uygulamasının yaygınlaşması üzerine, din değiştirme durumuyla karşı karşıya kalan Yahudiler için tek çözüm bulunduğunu ve bunun İsrail'e göç etmek olduğunu ilan etti. Kendisi ve ailesi de aynı tehlikeyle karşı karşıya kaldığında Fez'den ayrıldı ve İsrail'e geldi. Rambam İsrail'de birkaç ay kaldı, sonra Kahire'ye yerleşti ve yaşamının sonuna kadar burada kaldı.

Rambam'ın neden Mısır'a yerleşmeye karar vermiş olduğu açık değildir. Aristo'nun hayranlarından olan Rambam, İspanyol-Yahudi gezgin Tudela'lı Binyamin'e göre, "İskenderiye'de, İskender'in hocası Aristo'nun adına

49 Rabi Moşe Ben Maimon adının İbranice kısa şekli Rambam'dır. Batı'da Maimonides adıyla anılır.

kurulan bir akademinin bulunduğunu ve dünyanın her yanından insanların, filozof Aristo'nun erdemini edinmek için buraya geldiğini" duymuş ve bunun üzerine buraya yerleşmeye karar vermiştir. Öte yandan XVII. yüzyılda bu ülkede yaşamış hukukçu olan Yaakov Faraci'ye göre, Rambam Mısır'da Karayizm'in çok yaygın olduğunu duymuş ve bu akımla mücadele etmek için İsrail'den ayrılmıştır. Gerçekten de, Rambam geldikten sonra Mısır Karay cemaati ortadan kalkmıştır.

Rambam sekiz yıl boyunca kardeşinin mali desteğiyle yaşadı ve 1168'de Sirâj adlı ve Mişna'nın yorumlarından oluşan bir eser yazdı. Ertesi yıl, kardeşinin Hint Okyanusu'nda bir kazaya kurban gitmesi üzerine, ailesini geçindirmek için doktorluk yapmaya başladı. Bu alanda isim yapması uzun sürdü ve ancak 1185 yılında Selahaddin Eyyubi'nin veziri El Fadıl'ın özel doktoru oldu (Rambam'ın tıp doktoru olarak ünü bundan sonra bütün Orta-Doğu'ya yayılmış ve adı çevresinde çeşitli rivayetler oluşmuştur. Bunlardan birine göre, o sıralarda İsrail Ülkesi'nin kıyı kesimlerine hakim olan Haçlı krallığının hükümdarı Arslan Yürekli Rîşar, özel doktoru olması için onu yanına çağırtmıştır).

Bir yandan doktorluk yaparken, Rambam felsefe çalışmalarını da sürdürdü. Bu arada Kahire Yahudi cemaatinin liderliğine seçildi (1177) ve zamanının önemli bir bölümünü cemaat işlerine ayırmak durumunda kaldı. En büyük eserleri olan Mişne Tora ve More Nevuhim'i (Şaşkınların Kılavuzu) bu dönemde yazmıştır.

Yoğun çalışması günümüze kadar kalan bir mektubunda yansımaktadır. Rambam bu mektubu, Şaşkınların Kılavuzu'nu tercüme etmek ve bu iş için onunla görüşmek isteyen Yehuda ibn Tibon'a⁵⁰ yazmış ve ne kadar meşgul olduğunu anlatmıştır:

"Mısır'da (Kahire'nin eski kesimi bu adla anılırdı) oturuyorum. Sultanın sarayı ise Al Kahira'da bulunuyor. Sultana karşı sorumlulukların çok ağırdır. Onu hergün, sabahın erken saatlerinde ziyaret etmeliyim. Kendisi, çocukları ya da haremine

50 İspanya Yahudilerinden Tibon ailesi dört büyük yazar ve çevirmen yetiştirmiş ve bu aile birçok eseri İbranice ve Arapçaya çevirmiştir.

bakmadan Al Kahira'yı terkedemiyorum ve günümün önemli bir bölümünü burada geçiriyorum. Bu arada saray sakinlerinden bir iki kişinin de hasta düştükleri oluyor ki, onlara da bakmak zorunda kalıyorum. Binaenaleyh hergün çok erken saatlerde Al Kahira'ya gidiyor ve bazan öğleden sonra Mısır'a dönebiliyorum. Bu arada acıkmış oluyor ve evde beni bekleyen birçok kişi -Yahudi, yabancı, asil, basit vatandaş, dost, rakip-türlü çeşitli insanlar buluyorum.

Atımdan iniyor, ellerimi yıkıyor ve yirmi dört saatte tek yemeğim olan hafif bir şeyler yiyorum. Sonra hastalarımı gidiyor, reçete yazıyor, çeşitli hastalıklardan muzdarip kişilere çeşitli tavsiyelerde bulunuyorum. Hastalar akşama dek gidip geliyor ve bazan, sizi temin ederim, gecenin geç saatlerine kadar kalıyorlar. Bu nedenle, Şabat günü dışında hiçbir İsrailiyle özel görüşme yapamam."

Rambam, büyük eserleri dışında çok önemli birkaç mektup yazmıştır. Bunlardan biri İgeret Teyman yani Yemen Mektubu'dur (Al Risale al Yamaniyye). Mektup Yemen'deki Şii hükümdarının Yahudilere karşı sert bir tutum takınması ve dinlerini değiştirmelerini istemesi üzerine yazılmıştır (Mısır yönetimi Sünni Müslümanların elindeydi). Yemen hükümdarının, bu isteğini kabul etmeyen Yahudileri idam etmeye başlaması üzerine, ülkede Mesih olduğunu iddia eden bir Yahudi ortaya çıkmıştı⁵¹. Bu durum karşısında ne yapmaları gerektiğini bilemeyen Yahudiler, devrin "akademisi" olan Rambam'a başvurmuşlardı.

Rambam Yemen cemaatine cevabını 1172 yılında yazmıştır. Mektup Rabi Yaakov Natanel el Fayyuni'ye yazılmış ve kopyalarının bütün Yemen cemaatinde dağıtılması istenmiştir. Mektup "erkek, kadın ve çocukların kolaylıkla okuyabilmeleri için" maksatlı olarak basit dille yazılmıştır. Rambam

51 Mesihî hareketler İsrail tarihinin önemli olaylarından. Geleneğe göre Mesih, İsrail Ulusu'na, ancak çok büyük felaketlerden sonra görünecektir. Bu nedenle, dinsel baskı ve zulüm dönemlerinde mesihî beklentiler güçlenmiş ve bunun sonucu olarak ortaya birçok "sahte mesih" çıkmıştır. Bu konu ayrı bir bölüm halinde ileride incelenecektir.

Yahudi dinine yöneltilmekte olan bu saldırıların Helenizm'in etkisinden çok daha tehlikeli olduğunu belirtmiş, Mesih olduğunu iddia eden kişinin de akli dengesinin yerinde olmadığına işaret etmiştir.

Yemen Mektubu'nun etkisi büyük oldu. Rambam bu mesajıyla Yemen cemaatlerine güç kattı ve Orta-Doğu'daki etkisi sayesinde (muhtemelen, Mısır'ın Sünni hükümdarının da desteğiyle) bu cemaatlere konan vergilerin hafifletilmesini sağladı. Yemen cemaatleri de Rambam'a minnetlerini göstermek için, günlük dualarına "Hocamız Moşe Ben Maimon" şeklinde başlayan bir parça eklediler.

Rambam, mektupları korunmuş ilk Yahudi yazarıdır. Eserlerini inceleyen bilim adamlarına göre bu mektuplar, bu edebiyat türünde başlı başına bir devri temsil ederler. Rambam mektuplarını güçlü bir dille yazmış ve üslubunu yazdığı kişilere göre değiştirmiştir. Bu eserler aynı zamanda, yazarın gerçek kişiliğini yansıtan başlıca belgelerdir. Mişne Tora ve Kılavuz'da yansıyan, beşeri duyguların üzerinde ve ötesinde sade düşünür görüntüsünün Rambam'ın gerçek kişiliği olmadığı bu mektuplarda açıkça görülmektedir.

Bu filozofun Yahudi yaşamı üzerindeki etkisi ölçülemeyecek kadar büyük olmuştur. Talmud sonrası dönemde hiçbir Yahudi düşünürü, kendi kuşağı ve kendisinden sonra gelen kuşaklar üzerinde bu kadar büyük bir iz bırakmamıştır. Rambam, Yasa'nın yorumu konusunda çeşitli görüşleri birleştirmiştir. Bazı araştırmacılara göre, Rambam olmasaydı Yahudilik er veya geç mezheplere bölünecekti. Rabi Moşe Ben Maimon'un dinsel yasa, hukuk ve felsefedeki ustalığı, ölümünden sonra şöyle ifade edilmiştir: "Moşe' den Moşe'ye Moşe gibisi çıkmadı."

Rambam'ın en geniş kapsamlı felsefe eseri More Nevuhim yani Şaşkınların Kılavuzu'dur. Bu eserin yazılmaktaki amacı, adından da anlaşılacağı üzere, inançları zayıflamış olan kişileri yeniden Tanrı yoluna iade etmektir. Rambam bu eseriyle, aynı zamanda, Yahudilikle Aristoculuğun bağdaştırılabileceğini ispat etmek istemiştir. Kılavuz Arapça yazılmış ve daha sonra birçok Avrupa diline çevrilmiştir. Bu şekilde de Latin Hristiyanlığı ve Orta-Çağ düşüncesini etkilemiştir. Rambam'ın düşüncelerinden etkileyen başlıca filozoflardan biri Akina'lı Tomas'tır (St. Thomas d'Aquin). Yahudi düşünürlerden ve evrensel felsefenin başlıca isimlerinden Baruh Spinoza da Rambam'dan ilham almıştır. Kılavuz, Rambam'dan önce yaşamış birçok düşünürün eserlerinden parçalar

içerdiğinden, aynı zamanda, Orta-Çağ ilahiyat ve felsefesi hakkında önemli bir bilgi kaynağıdır.

Aristo'nun hayranı olan Rambam, Tevrat'ın mutlak doktrinlerine halel getirmedikçe, her konuda akıl ve mantığın kılavuzluğunu kabul etmeye hazır bir düşünürdü⁵². Bu temel düşünceden hareketle Rambam Kılavuz'da, Yahudiliğin teolojik kavramlarının tümünün, o güne dek ele alınmayan genişlikte bir analizini yapmıştır. Eser, geçerliliğini hâlâ korumaktadır.

Diğer eseri Mişne Tora bütün Yahudi yasalarının, konu konu yeniden incelenmesinden ibarettir. Rambam bu kitabı yazarken, Tevrat ve Talmud'u anlamakta güçlük çeken geniş halk kitlelerine, Yahudiliğin ilke ve yasalarını öğretme amacını gütmüştür. Yazılarının birinde düşünür, bu eseri hakkında şunları söylemiştir: "Yazılı Yasa'yı okuduktan sonra bunu okuyan kişi bütün Sözlü Yasa'yı bilecek ve başka kitaplara danışma gereğini hissetmeyecektir."

Mişne Tora'da Rambam, yasaların o güne dek yapılmış olan yorumlarını gözden geçirmiş, belli konularda kendisinden önce gelmiş olan yorumcuların fikirlerini bulamadığı zaman, "bana öyle geliyor ki..." diyerek kendi yorumunu koymuştur.

Rambam eserlerinde kişisel duygularına nadiren yer vermiştir. Bu nadir duygusal patlamaların biri, eserinin büyüclükle ilgili bölümüdür. Bu konuda Rambam şöyle demektedir: "Bu ve buna benzer şeyler yalandır. Buna inananlar deli, aptal, cahil ve geri zekâlı kadın ve çocuk sınıfına girerler."

Rambam 13 Aralık 1204'te öldü ve ölümü bütün Yahudi dünyasını sarstı. Yahudi cemaatı bulunan her yerde matem törenleri düzenlendi. Kahire'de üç gün matem Kudüs'te bir gün oruç ilan edildi. Gene Kudüs'te o gün Tevrat'tan, "İzzet İsrail'den gitti çünkü Allah'ın Sandığı (Ahit Kutusu) alındı.(I.Samuel 4:22)" cümlesiyle biten bölümler okundu.

52 XIX. yüzyıl yazarlarından Ahad Haam, Rambam hakkında yazdığı bir denemeye "Şilton haSehel" (Akıl Hükümü ya da Akıl Devleti) adını vermiştir.

ALTIN DÖNEMİN SONU

Altın Dönem boyunca hüküm süren Arap-Yahudi işbirliği ve hoşgörü siyaseti sayesinde Yahudiler, yüzyıllardan beri içlerinde tuttıkları yaratıcılıklarını ortaya çıkmışlar, Orta-Çağ Avrupası'nda, Rönesans'tan çok önce, doğu kültürlerini getirmişlerdir. Yahudi dünyasının bu dönemde ulaştığı düzeye ancak XIX. yüzyılda Alman-Avusturya cemaatleri, XX. yüzyılda da Amerika Birleşik Devletleri Yahudi cemaatleri yaklaşabilmişlerdir.

Altın Dönem, İspanya'daki Müslüman hükmünün zayıflaması ve ülkenin yeniden Hristiyanların eline geçmesiyle son buldu. Bu da Yahudileri yeniden Hristiyan fanatizminin etki alanına soktu. Bu gelişmeler, Yahudilerin 1492'de İspanya'dan kovulmalarıyla noktalandı.

HİRİSTİYAN İSPANYA'DA YAHUDİ CEMAATI

İspanya Yahudilerinin kovulmaları, boyutları ve Yahudi dünyası üzerindeki etkisi açısından gerçek bir trajedi olmuş ve o zamana dek Avrupa'da kaydedilen zulüm eylemlerini çok aşmıştır. Yahudiler bu ülkede, hiçbir yerde ulaşamadıkları başarılarla eriştiklerinden, kovulma olayının etkisi, hiçbir yerde, İspanya'daki kadar büyük olmamıştır.

Müslüman devletlerin zayıflaması sonucu Hristiyanlar yeniden İspanya'ya girmeye başladıklarında (reconquista) önce Ovideo'da devlet kurdular. Bu devlet kendini, İspanya'nın eski hakimleri Vizigotlar'ın devamı ve ülkenin yeniden ele geçirilmesinde ilk adım saydı. Reconquista hareketi başladıktan sonra, ülkenin yeni sahipleri bir anda çok büyük alanlara hakim oldular ve bu yerlerde yönetim zorluklarıyla karşılaştılar. Bu sorunu yenmek için Hristiyan hükümdarlar, artık Avrupa'nın geleneksel yönetici ve maliyecileri durumuna gelen Yahudilere karşı tutumlarını değiştirdiler. Yahudiler bu şekilde, yıkılmakta olan Emevi devletinden İspanya'nın Hristiyan hakimiyetine giren bölümüne geçmeye başladılar. Yeni Hristiyan devletinin başkenti Leon'da Yahudiler, X. yüzyıldan itibaren bazı ticari sektörlere hakim olma yoluna girdiler.

Bu eğilim XI. yüzyılda da devam etti. Yüzyılın başında Emevilerin zayıflaması karşısında İspanya kralı V. Alfons güney yönünde baskısını arttırdı ve

Yahudileri kendi tarafına çekmek için çeşitli vaadlerde bulundu.İspanya Yahudilerinin ,doğu karakterli kültürünün bu şekilde Hristiyan Avrupa ile ilişki kurması, Yahudi kültürünün yayılması açısından önemli oldu. Bu evreden itibaren Hristiyan dünyasında Yahudi etkisi Fransa-Almanya cemaatlerinin tekelinden çıktı ve doğuya özgü bir karakter kazandı.

Yahudiler yeni İspanya'da önce rahat yaşadılar. 1063'te oluşan ilk Haçlı dalgası bunları etkilemedi ve Yahudiler Hristiyan sarayından önemli görevlere geldiler (Rivayete göre, İspanya'nın ulusal kahramanı El Cid'in mali danışmanı Yahudi idi. VI. Alfons'un doktoru ve maliye bakanı Jozef haNasi Ferrizuel idi.HaLevi şiirlerinden bazılarını Ferrizuel'e ithaf etmiştir).

XIII. yüzyılda Granada dışında bütün İspanya ve dolayısıyla bu ülkede yaşayan Yahudiler Hristiyan yönetimi altına girmiş bulunuyordu. Devrin hükümdarı X. Alfons krallığını sağlam temellere oturtuktan sonra geniş çapta bir yasama faaliyetine geçti. 1263'te uygulanmasına başlanan ve Las Siete Partidas adıyla bilinen bu yasa dizisinin Yahudilerle ilgili bölümünde devletle cemaat arasındaki ilişkiler kesinlikle saptanıyor, yasalar Yahudilere tam bir vicdan özgürlüğü tanıyor, kan iftiralarına karşı önlemler getiriyor, buna karşılık Yahudilerin Hristiyanlarınkinden daha yüksek görevlere getirilemeyeceklerini belirliyordu. Gene bu yasalara göre sinagogların sayısı ve boyutları sınırlanıyor, buna karşılık Yahudilerin Cumartesi günü rahatsız edilmeleri yasaklanıyordu. Las Siete Partidas ayrıca, Yahudilerin özel bir işaret takmaları gerektiğini, Hristiyanlarla aynı çatı altında yaşayamayacaklarını ve Hristiyan kölelere sahip olamayacaklarını öngörüyordu. X. Alfons bu yasalara ek olarak, Yahudilerin işlerine bakmakla görevli rab de la corte ünvanıyla bir saray memuru da tayin ediyordu.

Sınırlamalara rağmen Yahudiler İspanya-Kastilya sarayında yüksek mevkilere ulaştılar. Kastilya hükümdarları Yahudilerin verdikleri hizmetten memnundular. Yahudiler siyasal güce erişemiyor ve asil sınıfa dahil olamıyorlardı ama danışman olarak çok önemli işlere memur ediliyorlardı. Saray ihtişamı Yahudileri de etkiliyor, yüksek memurlar hükümdarın gözüne girmek için yarış ediyorlardı.

Bu koşullar altında, Yahudiler arasında saray memuru "hanedanlar" oluştu. Don Sulema olarak bilinen Toledo'lu Salamon ibn Tsadok büyükelçiliğe kadar yükseldi. Oğlu Don Yitshak (Don Sag de la Maleha) X. Alfons'un mali sorunlarının çözülmesinden önemli rol oynadı. Bununla birlikte, Yahudi

saray memurları hükümdarın gözünden düştüklerinde, genel olarak hem mevkilerinden, hem mallarından, sonunda da canlarından oldular (Don Sag bu akibete düşmüştür).

İspanya'da kurulan diğer Hristiyan devleti Aragon'da da Yahudiler hükümet işlerinde yükselmişlerdir. Bunlar yeni alınan toprakların yönetiminde rol oynamışlar ve bu yeteneklerinden yararlanılmak üzere, ülkeye yerleşmeleri konusunda teşvik görmüşlerdir. Örneğin Aragon krallığı 1239'da Yahudi mahkemelerini (beyt din) tanımıştır. Valencia Bildirisi olarak tanınan bu kararda Yahudi yaşamına bağlı unsurlar geçerli kabul edilmiştir. Aragon hükümdarlarından I. Jaime Yahudileri doğrudan doğruya şahsi himayesi altına almış, kan ve cinayet iftiralarını önlemek için tedbirler saptamıştır. Aragon'un diğer kentlerinde de buna benzer bildiriler yayınlanmıştır. Bütün bunlar yeni alınan toprakları yönetmek için gereken eleman kadrosunu sağlamaya yetmeyince, I. Jaime ülkesine yerleşmek isteyen Yahudilere ek haklar tanımıştır.

HIRİSTİYAN TEPKİLERİ

Hristiyan İspanya'da Yahudi aleyhtarı ilk olaylar 1109'da Toled o'da patladı. Kilise, Lateran Toplantısı'nda alınan kararların burada da uygulanmasını talep etti ancak Orta-Çağ'ın kilise bağınazlığıyla hükümdarların çıkarları sık sık çatıştığından, Toledo'da Yahudi aleyhtarı önlemlerin uygulanması hükümdarların terciğine kaldı.

Hristiyan tepkileri, tam anlamıyla, XIII. yüzyılın ilk yıllarında başladı. Bu atmosfer değışikliği Aragon krallarını, Fransa örneğini izleyerek, Yahudilere zorla Hristiyanlığı kabul ettirme yolunu seçmeye itti. 1250'de Saragossa'da bir kan iftirası patladı. Bundan sonra 1259'da I. Jaime Yahudilerden alınan borçların hükümsüz olduğunu ilan etti. Daha sonra, Yahudilikten dönme olan Pablo Christiani, devrin tanınmış Talmud ve Kabala ustası Rabi Moşe Ben Nahman'ı (Nahmanides ya da RaMbaN)⁵³ Mesih ve Hristiyanlık üzerine bir tartışmaya çağırdı. Tartışma sonuç alınmadan sona ermekle birlikte Ramban Yahudiliği savunduğu için yargılandı ancak sonra serbest bırakıldı.

53 Bu konu ve Hristiyan İspanya'da Yahudi kültürü ileride incelenecektir.

Reconquista döneminin acil kalifiye eleman ihtiyacı giderildikten sonra, Yahudiler ile devlet arasındaki ilişkiler bozuldu. İspanyol hükümdarlar, klasik antisemitik çizgiyi izleyerek, Yahudi yaşamını daha sıkı bir denetim altına aldılar. Hatta, kral XI. Alfons 1348'de Yahudilerin ticari faaliyetlerini bile sınırladı.

Bu arada başlayan büyük veba salgını (Kara Ölüm), "Veba İftirası"na yol açtı (vebanın Yahudiler tarafından kasten yaratıldığı; ileride bu türden iftiralar ayrıca incelenecektir). Ancak, değişen koşullara rağmen ve bu iftira Orta Avrupa Yahudilerine yıkım getirmekle birlikte, Kastilya cemaati iftiranın etkisini hissetmedi. XI. Alfons'tan sonra başa geçen Gaddar Pedro (1350-1369) önce Yahudilerle iyi geçinmeyi seçti. Hatta, Toledo'dan yönettiği devletin yüksek memurluklarına Yahudiler getirdi. Bunların başlıcası, Samuel Ben Meir haLevi Abulafya'dır (1320-1361).

GADDAR PEDRO VE ABULAFYA

Abulafya Toledo'nun mali beyi olmakla birlikte siyasal meselelerle de ilgilenmiş, asil sınıfın iktidarda söz sahibi olma atılımları karşısında Gaddar Pedro'nun yanında mücadele etmiştir.

Diplomatik faaliyeti çerçevesinde Abulafya, 1358 yılında Kastilya ile Portekiz arasında yer alan müzakereleri yönetti. 1360'ta bilinmeyen bir nedenden Pedro'nun emriyle tutuklandı ve Sevilla'ya getirilerek burada ölünceye kadar işkence edildi. Ölümünden sonra Pedro, Abulafya'nın servetine el koydu⁵⁴.

Samuel Abulafya Kastilya Yahudi cemaatine yardımlarda bulunmuş ve sinagoglar inşa ettirmiştir. Toledo'da hâlâ ayakta duran muhteşem El Transito sinagogu (sonradan kiliseye dönüştürüldü) onun eseridir.

Gaddar Pedro'nun dengesiz yönetimine rağmen, Kastilya cemaatinin durumu Aragon Yahudileri'nden daha iyiydi. Aragon cemaati İspanyollar geldikten sonra sürekli tehdit altında yaşamaya başlamışlardı. Başta, başka dinlere

54 Pedro, Abulafya'nın 70 bin külçe altın, 4000 gümüş lira, 20 kutu ziynet eşyası ve 80 köleden oluşan servetine sahip çıkmıştır. Tarihin cilvesi: Abulafya'nın Toledo'daki evi ve sinagogu bugün turistlere, tarihsel Yahudi anıtları olarak gösterilmektedir. Evi bugün El Greco Müzesi'dir.

geçen Hristiyanları yargılamak üzere kurulan Enkizisyon mahkemeleri, bu evrede -Yahudilerin Hristiyanları dinlerinden ayırmaya çalıştıkları iddiasıyla- Yahudilerin işlerine de karışmaya başlamıştı.

Aragon kralı II. Jaime'nin Enkizisyonun Yahudi aleyhtarı faaliyetlerini frenleme konusunda göstermiş olduğu çabaya rağmen, Kara Ölüm İftirası bu ülkede şiddetle hissedildi. Vebanın Yahudiler tarafından bulaştırıldığı iddiasının ortaya atılması üzerine, Saragossa cemaatinden yalnız elli kişi kurtulabildi. Barcelona cemaati de büyük bir katliama uğradı.

YAHUDİLERİN İSPANYA'DAN KOVULMALARI

İspanya Yahudilerinin ülkeden kovulmalarıyla sonuçlanan tırmanma 1391 tarihinde başladı. Bu tarihte Ejica piskoposu Yahudilere karşı şiddetli söylemler vermeye ve kentte bulunan 23 sinagogun yıkılması gerektiğini telkin etmeye başladı. Kastilya kralı, Yahudilerin üzerine afet gibi inen bu adamı durduramadı. 4 Haziran 1391'de şiddet olayları patladı, juderia ateşe verildi. Bu olaydan sonra birçok Yahudi dinini değiştirmek zorunda kaldı, kadın ve çocuklar da köle olarak satıldılar. Karışıklıklar kısa sürede bütün Andalusia bölgesine yayıldı. Yahudi cemaatleri katliamlarda tamamen yok edildi; vaftizi kabul edenler kurtuldular. Saldırıları daha sonra Madrid, Burgos ve Cordoba'ya da sirayet etti. Temmuz ayında Aragon cemaatleri de katliam listesine dahil edildiler. Valencia cemaati 9 Temmuz'da imha edildi, birçok küçük Yahudi cemaatiyse din değiştirmeyi seçti. Barcelona ve Gerona cemaatleri de diğerlerini izlemekte gecikmediler.

1391 olayları Eylül ayında, en azından Aragon'da, Hasday Crescas'ın girişimleri ve Aragon kralının yardımıyla bir ölçüde durdurulabildi. Bundan sonra Crescas cemaatini ayağa kaldırmak için faaliyete geçti.

Gergin sükunet XV. yüzyılın ilk yarısında devam etti. Bu arada hem Yahudilik hem de Hristiyanlık içinde, zorla din değiştirenlerin meydana getirdiği konveso (dönme) ya da marrano denilen kalabalık bir topluluk oluştu.

KASTİLYA İLE ARAGON'UN BİRLEŞMESİ

Katolik diinyasının iki büyük hükümdarı, Kastilyalı İzabella ile Katolik Ferdinand'ın evlenmeleri (1469) ve bu şekilde iki İspanya devletinin birleşmesi, Yahudiler için sonun başlangıcı oldu.

İzabel ve Ferdinand başta Yahudilerle pek ilgilenmediler ama zamanla, dinleri zorla değiştirildikten sonra Yahudiliklerini gizlice korumaya devam eden konversoları ulusal bütünlüğü tehdit eden bir unsur olarak görmeye başladılar. Katolik hükümdarlar, Don Avraham Seneor ve Don Yitzhak Abravanel gibi Yahudi devlet adamlarını saraylarında tutmaya devam etmekle birlikte, krallığın konversolara karşı başlattığı hareket pek tabii Yahudileri de etkiledi. Konverso sorunu karşısında yeni İspanya devletinin hükümdarları Enkizisyon mercilerinin faaliyet alanını genişlettiler ve konversolarla ilgili meseleler bu mahkemelerin yetki alanına sokuldu.

O zamana dek İspanya hükümdarları, Enkizisyon'un gücünden sakındıklarından, bu kurumu devlet işlerinden uzak tutmaya çalışmışlardı. Ne var ki, konverso meselesi Enkizisyon'a devredilince, mahkemeler ülkenin iç işlerine tamamen hakim oldular. 27 Eylül 1480'de iki fanatik papaz Enkizitör atandılar.

Enkizitörler vakit kaybetmeden işe başladılar. Sevilla'da gizli Yahudilikleri tesbit edilen birkaç konverso derhal idam edildi. Bunları birçok benzerleri izledi. 1483'ten itibaren de, din değiştirmemekte direnen Andalusia Yahudileri yerlerinden kovulmaya başlandılar.

1483 yılının sonlarına doğru Thomas de Torquemada Başenkizitör atandı ve bundan sonra yargı mekanizması "daha etkili" bir şekilde çalışmaya başladı. On iki yıl içinde ve özellikle 1488'den sonra kadın, erkek, 13 bin kişi yakılarak idam edildi. 20 Ocak 1492'de İspanya'daki son Müslüman kalesi Granada da düştükten sonra, ülkede birliği kurmaya dönük çalışmalar kararlı bir atılıma dönüştü. Nihayet 31 Mart 1492'de Ferdinand ile İzabella Yahudilerin İspanya'dan çıkmalarını emreden bir ferman çıkardılar. Pek tabii, Hristiyanlığa geçmeye razı olanların ülkede kalmalarına izin verildi.

Ferman aynı yılın Mayıs ayında yürürlüğe girdi ve yüzbin kadar Yahudi Portekiz, Kuzey Afrika ve özellikle Türkiye'ye doğru yola çıktılar. Son

İspanya Yahudisi 2 Ağustos 1492'de, Yahudi takviminin geleneksel matem günü olan 9 Av'da ülkeyi terketti⁵⁵.

Portekiz Yahudileri de 1496-97 yıllarında kovuldular. Osmanlı devleti, bu zor anlarda Yahudilere kapılarını açan nadir ülkelerden oldu. Göçmenlerin bir kısmı Hollanda'ya yerleşti.

HIRİSTİYAN İSPANYA'DA YAHUDİ KÜLTÜRÜ

Siyasal ve toplumsal baskılara rağmen, Yahudiler bu dönemde de kültürel faaliyetlerini sürdürdüler. 1280-1290 yılları arasında bu cemaat özellikle Kabala çalışmalarında ileri gitti. Kabala'nın başlıca kitaplarından olan Zohar bölümü İspanya'da yayınlandı.

Tarihe Maimonides Tartışması olarak geçen felsefi olay da bu tarihlerde gelişti. Aslında Rambam'dan önce başlayan ve laiklik-dindarlık çatışmasına dayanan bu tartışma, Rambam'ın fikriyatı yaygınlaştıktan sonra yoğun bir döneme girmiştir. Bu tartışmanın temelinde, Yahudiliğin laik Yunan felsefesiyle bağdaşıp bağdaşmayacağı konusu yatar. Maimonides Tartışması, ibn Tibon ve Kimhi aileleri Rambam'ın eserlerini tercüme ettikten sonra iyiden iyiye yaygınlaştı. Hatta bir ara bu tartışma öyle boyutlar kazandı ki, Barcelona başhahamı Salamon Ben Adret araya girerek, 25 yaşından önce Yunan felsefesi okuyanların herem cezasına çarptırılacağını ilan etmek durumunda kaldı.

KABALA ÇALIŞMALARI

Kabala, Yahudi dinine dayanan mistik felsefenin genel adıdır. Kabala'yı tek cümleyle tanımlamak zor olmakla birlikte, Tanrı ile Yaradılış kavramlarının içerdikleri gizliliğe erişmek amacını güden bir öğreti sistemi olduğu söylenebilir.

55 Aynı gün Christophe Colombe, Yeni Dünya'ya doğru seyahate çıktı.

Kabala çalışmaları II. Tapınak zamanında başlamış ve XII. ve XIII. asırlarda güç kazanarak, Fransa'dan itibaren İspanya'ya doğru yayılmıştır (Fransa'da Kabala uzmanları Provence bölgesinde toplanmışlardır). Tercüme ustası Yehuda ibn Tibon buradaki ekolle işbirliği yapmış ve Yehuda haLevi'nin Kuzari'sini çevirdikten sonra, eserdeki mistik elemanları Provence ekolüne sokmuştur.

Kabala çalışmalarının merkezi XIII. yüzyılda Katalonia'da Gerona kentine geçti. Gerona ekolü bu çalışmaları genişletti ve Kabala'yı halkın anlayacağı basit bit dille takdim etmesiyle ün saldı. Bu ekol, zamanın büyük hukukçusu Rabi Moşe Ben Nahman sayesinde, araştırma ve incelemelerin devamını önemli ölçüde etkiledi. Daha sonra Yitzhak ibn Lâtif İspanya'yı bir Kabala merkezi haline getirdi.

RABİ MOŞE BEN NAHMAN

Kısaca Ramban adıyla bilinen Rabi Moşe Ben Nahman, Hristiyan İspanya'da Yahudi kültürünün önde gelen isimlerindendir. Ramban Orta-Çağ'ın Talmud ve Kabala üstadları arasında yer alır.

Ramban aynı zamanda şair, filozof ve tıp doktoruydu. Gerona'da doğdu ve burada doktorluk yaparak yaşadı (doğmuş olduğu kentin adına Gerondi ya da Yerondi olarak da bilinir). Maimonides Tartışması 1232 yılında Montpellier'de başladığında Ramban, tutucularla Yahudiliğin Yunan felsefesiyle bağdaşabileceğini savunanlar arasında orta yolu tutmaya çalıştı. Katalonia'da adı yayıldıkça cemaatin lideri durumuna geldi ve hatta, bir ara, kral I. Jaime ona danışmaya başladı.

1263'te Jaime Ramban'ı Talmud'la ilgili açık bir tartışmaya girmeye zorladı ve karşısına, Yahudilikten dönme olan Pablo Christiani'yi çıkardı. Tartışma, 20-31 Haziran tarihleri arasında Barcelona'da, kral ve kilise ileri gelenlerinin karşısına yer aldı. Konu İsa'nın Mesih olup olmadığı, dolayısıyla Hristiyanlığın gerçek olup olmadığıydı. Tartışmadan kesin sonuç alınamadı. Başka bir deyişle Ramban Yahudiliği büyük bir ustalıkla savundu ve Christiani'nin Hristiyanlığın Yahudilikten üstün olduğunu ispat etmesine izin vermedi. Kral, Ramban'ın tartışmada ve iddialarını ispat etmede gösterdiği ustalığı 300 dinarlık bir meblağla ödüllendirdi. Ne var ki, kilise ilgilileri, Ramban'ın

tartışma sırasında Hristiyanlık aleyhinde serbestçe iddialarda bulunduğu gerekçesiyle Yahudi düşünürünü tutuklayıp yargıladılar (1265). Bununla birlikte Ramban tartışmaya, kral ona konuşma özgürlüğünü garanti ettiği için girdiğini ileri sürerek, beraat etti. Kilise mensupları işin peşini bırakmayıp bu kez Papa IV. Clement'a başvurdular. Ramban Papa'nın gazabından ancak İspanya'dan kaçarak kurtulabildi ve İsrail'e göç etti.

Ramban 1267 yılında İsrail'e vardığında ülke Haçlı işgali altındaydı. Buraya gelir gelmez hemen Kudüs ve Akkâ cemaatlerini örgütledi ve İsrail'in ruhani lideri oldu. 1270 yılında anavatanında ölen Ramban'ın 50 kadar eseri günümüze kadar korunmuştur.

Hristiyan İspanya'da Yahudiler astronomide de söz sahibiydiler. Bu alanda zikredilmesi gereken en ilginç isim Avraham Zakuto'dur (1452-1515). Zakuto Salamanka Üniversitesi mezunu, astronomi ve astroloji uzmanıydı. Bir süre Salamanka piskoposunun himayesinde çalışmış ve eserleri bu piskoposun emriyle derlenip kent katedralinin kütüphanesine konmuştur.

Avraham Zakuto'nun önemli eserleri, yıldızların etkileşiminden söz eden *Tratado Breve en las Influencias del Cielo* ve ay ve güneş tutulmalarıyla ilgili olan *Eclipsas del Sol y de la Luna*'dır. Bu iki eser, anlaşıldığı kadarıyla, önce İbranice yazılmış sonra İspanyolca'ya çevrilmiştir.

1492'de Yahudiler İspanya'dan kovulduktan sonra Zakuto Portekiz'e göç etti ve burada kral II. Juan'ın yanında saray astronomu oldu. Vasco de Gama'yı Hindistan seferine (1496) yollamadan önce kral Zakuto'ya danışmış ve yıldızların durumuna göre yön bulma hesapları hakkında bilgi almıştır. Zakuto Vasco de Gama'nın gemicilerine kendi geliştirmiş olduğu yön bulma aletlerini, yeni haritalarını ve hesap cetvellerini vermiştir. Yola çıkmadan önce Vasco de Gama, Zakuto ile şahsen görüşmüştür.

Zakuto'nun yapmış olduğu hesaplar ve hazırlamış olduğu cetveller İspanyol ve Portekizli gezginlerin keşiflerinde önemli rol oynamıştır. Christophe Colombe Zakuto'nun cetvellerinden çok yararlanmış ve hatta, bir keresinde, bu cetveller hayatını kurtarmış, seferin selamete ulaşmasını sağlamıştır: Zakuto'nun cetvellerinden bir ay tutulmasının meydana gelmek üzere

olduğunu bilen Colombe, yaşamlarını tehdit eden bir adanın yerlilerini, kendilerini ayın ve güneşin ışığından mahrum edeceği yolunda tehdit etmiş ve ancak bu şekilde kendisini ve mürettebatını mutlak bir ölümden kurtarmıştır. Zakuto yaşamının sonuna doğru İsrail'e gelmiş ve buraya yerleşmiştir.

Hristiyan yönetimi altındaki İspanya'da Yahudilerin saray sınıfı eğitime çok dikkat etmiş ve tahsilde, Yahudi dünyasında nadiren kaydedilen düzeylere erişmiştir. Eğitim ve aydınlanma Yahudiler arasında Hristiyanlara karışma ve marranist eğilimler doğurmuş olmakla birlikte, gezgin Tudela'lı Binyamin ile tarihçi Avraham ibn Daud, halkın genel olarak geleneklerine bağlı kalmış olduğunu kaydetmişlerdir.

KONVERSOLAR

Gizli Yahudilik, yani başka bir dine zorla geçirildikleri halde Museviliğe sadık kaldıklarını gizleyen Yahudilerin bu davranışı, antisemitik zulüm kadar eski bir olgudur. Gizli Yahudilik, Kilise siyasal güce eriştikten sonra çok yaygınlaşmıştır. Kuramsal olarak Hristiyanlar, zorla din değiştirmeye karşı olmakla birlikte, uygulamada bu kuralı geniş ölçüde ihlal etmişler ve çok kez Yahudileri "ya vaftiz ya ölüm" sloganıyla ezmişlerdir. Din değiştirmek ya da ölmek seçenekleri karşısında kalan Yahudiler, zaman zaman vaftiz seçeneğinde karar kılmışlardır. Ne var ki bu gibileri, yeni dinlerine samimiyetle bağlanmadıklarından gerçek yaşamlarını gizlice sürdürmenin yollarını araştırmışlardır. Bu nedenle Yahudilik dinleri zorla değiştirilmiş olanları reddetmemiş, bunları kendisinden saymıştır. Gizli Yahudilik her zaman güçlü bir eğilim olarak kalmış ve kökenlerin unutulmaması için bu sır, kuşaktan kuşağa iletilenmiştir.

Gizli Yahudiliğin Roma zamanında mevcut olduğu bilinir. Kuzey Afrika, İran ve Buhara'da da bu olguya rastlanmıştır. Pek tabii gizli Yahudilik en ciddi boyutlarına İspanya ve Portekiz'de ulaşmıştır.

İspanya'da konverso ya da marrano⁵⁶ adıyla anılan bu kişiler dış dünyaya

56 Marrano küçültücü bir terimdir ve eski İspanyolca'da, "domuz" anlamına gelen bir kelimedenden türetilmiştir. Konverso ise "dönme" anlamına gelir; küçültücü bir anlamı yoktur.

karşı Hristiyan, kendilerine karşı Yahudi idiler. Bunlar Kilise'nin dogmalarını reddetmişler, gelenek ve göreneklerini korumuşlar, genel olarak aralarında evlenmeye çok dikkat etmişler, zaman zaman -imkân hasıl olduğunda- gizlice sinagoga gitmeye devam etmişlerdir. Kilise'nin gözünde konversoların işlemiş oldukları en korkunç günah, kim olduklarını kuşaktan kuşağa iletmış olmalarıdır. Konversolar İspanya'da ordudan hükümete, üniversitelerden kiliseye, her sektörde yüksek mevkilere ulaşmışlardır. Bunlar arasında yeni dinlerine fanatikçe bağlanmış olanlar ve eski dindaşlarını "iman yoluna" getirmeye çalışmış olanlar da çıkmıştır. Örneğin Burgos'lu Salamon haLevi 1391 Pablo de Santa Maria olmuş ve Hristiyanlığa hizmetlerinden dolayı Burgos başpiskoposluğuna kadar yükselmiştir.

Konversoların çoğalması sonucu, birkaç kuşak içinde İspanya'da Yahudi kanı taşımayan asil aile kalmadı. İspanya edebiyatı, Aragon kralı II. Juan zamanında kaydetmiş olduğu ilerlemeyi, "eski" Yahudilere borçludur. Örneğin meşhur yazar Fernando de Rojos Yahudi kökenlidir.

Konversolar zamanla Hristiyan dünyası içinde önemli bir sorun teşkil etmeye başladılar. Onbinlerce, belki de yüzbinlerce kişinin dini zorla değiştirilmiş, din dışı "kâfirler" bu kez dinin içine sokulmuş ve İspanyol ulusunun "bütünlüğünü tehdit eden" yeni bir "kâfir" kategorisi meydana getirilmişti! Halk ve asil sınıf, yüksek memurluklara yetenekleri sayesinde de olsa erişen bu Yeni Hristiyanlar'dan nefret ediyordu. Bu durumda şiddet olaylarının başlaması ve yasal önlemlere gidilmesi kaçınılmazdı. Gerçekten de, kovulmadan önce İspanya'da böyle olaylar meydana gelmiş ve Yeni Hristiyanlar çeşitli saldırılara uğramışlardır. Örneğin 1449'da konverso vergi memurları Toledo'da halkın gazabına hedef olmuşlar ve zor kurtulmuşlardır. Bu gelişmeler üzerine de, daha sonra, Papa V. Nicholas, konversoların devlet memuru olamayacaklarını ilan etmiştir.

1464'te Kilise ve Devlet Yeni Hristiyanların davranışlarını ve günlük yaşamlarını tahkik etmeye karar verdiler. 1478'de bazı konversoların Pesah bayramını kutlarken yakalanmaları üzerine, Kilise üç kişilik bir heyete bu gibi kişilerle ilgilenmek görevini verdi ve böylelikle Enkizisyon müessesesi kurulmuş oldu.

Sevilla kenti yoğun bir konverso merkeziydi. Enkizisyon da, faaliyetine, -daha önce belirtildiği üzere- bu kentte başlamıştır. Kentin zengin konverso-

larından Diego de Susan'ın Enkizisyona karşı gizli bir eyleme girişmesi ve meselenin ilgililerin kulağına gitmesi, auto da fe yani dininden vazgeçmeyen Yahudilerin yakılarak idam edilmeleri geleneğinin burada başlamasına yol açtı. 1481'deki ilk idamlarda yedi kişi yakıldı, ikinci auto da fe'de de Diego idam edildi. Zamanla bu idamlar yaygınlaştı ve halkın en fazla rağbet ettiği "eğlencelerden" biri haline geldi. Gizli Yahudiliğe işaret olan 37 belirtiyi içeren bir broşür bütün ülkede dağıtıldı.

Üç buçuk yüzyıllık varlığı boyunca Enkizisyon 300.000 kişiyi yargıladı. Bunların 30.000 kadarı idam edildi, gerisi kırbaçtan ağır hapse çeşitli cezalara çarptırıldı. Enkizisyon'un faaliyeti ancak XVIII. yüzyılda, kurban bulunamadığı için durdu ve bu kurum 1834'te tamamen lağvedildi.

XVI. yüzyıla kadar konversolar İbranice bilgilerini korudular. Ne var ki, zaman geçtikçe kültürel unsurlar zayıfladı, bayramların kutlanma şekli önemli değişikliklere uğradı. Bazı konversolar, sürekli tehdit altında yaşamaktansa kaçmayı tercih ettiler. Bunlardan Türkiye'ye gelen Joao Migueş ve Alvaro Mendes, Osmanlı sarayında önemli mevkilere geldiler (ileride sözü geçecektir). Konversolar Avrupa dışına, Amerika'ya da kaçtılar. Örneğin Christophe Colombe'un keşif gezisi konversoların finansmanı ile gerçekleşmiştir. Hatta Colombe'un Yeni Hristiyan bir aileden geldiği rivayet edilir⁵⁷.

Enkizisyon'un bütün gizli Yahudileri ortadan kaldırmış olduğu düşünülmüş olmakla birlikte (bu nedenle lağvedilmişti), 1917'de İspanya ve Portekiz'de gizli Yahudi yaşamlarını sürdüren gruplar keşfedilmiştir. Bugün bile İspanya'da konversolar yaşamaktadır (Mayorka'da bunlara "Chueta" adı verilir; Chueta'lar kökenlerini bugüne dek unutmamışlardır). Pek tabii, günümüzde konverso sayısı çok azdır; ancak zaman zaman İsrail'e göçetmekte ve buraya yerleşmektedirler. Konversoların Orta-Çağ'dan günümüze kadar varlıklarını korumuş olmaları insanlık kültürünün en etkileyici olgularından biri olarak addedilmekte ve kolektif iradeyle ümit ve inancın gücünü bir kez daha ispat etmektedir.

57 Son Yahudinin İspanya'dan çıktığı gün yola çıktığından böyle bir söylenti yayılmıştır.

ORTA ÇAĞ'DA DİĞER AVRUPA YAHUDİ CEMAATLERİ

X. yüzyıl girdiğinde Avrupa, sürgündeki Yahudilerin başlıca yaşama alanı haline gelmişti. Mezopotamya (Babil) ve İsrail'de sağlam bir cemaat kalmış olmakla birlikte, İsrail'in demografik merkez olarak ağırlığı çok azalmıştı. Sürgün, kovulmalar ve katliamlar nedeniyle Yahudiler İspanya'dan Hindistan'a rahat bırakıldıkları her yerde bir yaşam kurmaya çalışmışlardı. Bununla birlikte İsrail'e sık sık geri dönen gruplar görülüyor, ayrılanların bıraktıkları boşluk bir ölçüde de olsa dolduruluyordu. Örneğin XII. yüzyılda Fransa'nın yalnız bir kentinden Akkâ'ya 300 öğretmen ve din adamı gelmişti.

XV. yüzyılın sonunda, önce Haçlı hareketi, sonra İspanya ve Portekiz'de Enkizisyon zulmü nedeniyle, Batı Avrupa'nın bütün Yahudi cemaatleri yerlerinden edilmiş, kurtulabilenler Doğu'nun iki büyük siyasal-kültürel merkezine sığınmışlardır: Sefaradi⁵⁸ ya da İspanyol Yahudilerinin geldikleri Osmanlı Devleti ve Aşkenazi⁵⁸ Yahudilerinin sığındıkları Polonya.

Orta-Çağ'da Avrupa'da türeyen sayısız Yahudi cemaatinin nasıl oluştuğu hakkında sayısız öykü mevcuttur. Birçok halde, bir devletin hükümdarı, hükmettiği bölgenin ekonomik yaşamını canlandırmak için, ticaret ve finans işlerinde yetenekleriyle bilinen Yahudileri ülkesine yerleşmeye davet etmiştir. Örneğin Mainz (Mayans) cemaatinin temelleri, Charlemagne'in davet etmiş olduğu Yahudiler tarafından atılmıştır.

Yahudiler Kuzey Avrupa'ya geldiklerinde, anavatanlarındaki başlıca meslekleri olan tarımı bırakmışlar, tüccar ve zanaatçı olmuşlardı. Baskılar nedeniyle İsrail ve Babil'de oturanlar da toprak işlerinden kopmuşlar, daha çok para işleriyle ilgili mesleklere geçmek zorunda bırakılmışlardı. Toprağı işleyenlere bağlanan ölçüsüz vergiler ve bazı meslek sahalarının Yahudilere kapatılması bu değişmeyi çabuklaştırmıştı. Örneğin Avrupa'da Vizigotlar, Yahudilerin tarım alanında çalışmalarını tamamen yasak etmişlerdi. Zaten sürekli kovulmalar ve katliamlar nedeniyle toprağa bağlanmanın olanağı yoktu.

58 Sefaradi, İbranice "İspanyol" (Sefarad - İspanya) anlamına gelir. Aşkenazi'nin anlamıysa "Alman" dır (Aşkenaz - Almanya).

Tarımda çalışamayan Yahudiler Avrupa'da, tarıma bağlı sanayilerde ileri gitmişlerdir. Un, şarap, tekstil üretimi Avrupa'ya -sanayi boyutlarında- Yahudiler tarafından sokulmuştur. Keza, kumaş boyamacılığı ve ipek işlemeciliği kıtaya, bu cemaatler tarafından getirilmişti. Nakış ve terzilik de Yahudilere özgü mesleklerdendi. Habsburg imparatorlarının taç törenlerinde giydikleri pahalı giysiler Yahudi terzilerinin eserleriydi. Altın ve gümüş işlemeciliğiyle camcılık Yahudilerin söz sahibi oldukları mesleklerdi.

Yahudilerin ticarete yükselmeleri hızlı bir süreç oldu. Batı dünyası uzun süreden beri doğu mallarına ilgi göstermekteydi. Müslümanlar büyük gezginler yetiştirmiş olmakla birlikte, bu gezginler nadiren düşman Hristiyan beldelerine kadar uzanırlardı. Bu nedenle Avrupa ile Asya arasında düzenli bir ticaret ilişkisi mevcut değildi. V. ve VI. yüzyıllarda Yahudiler bu iki kıta arasında ticaret bağları kurdular. Bu cemaatler iki kültür arasında köprü görevini yerine getirebilecek en elverişli unsurlardı. Dünyanın bu iki büyük "blokunda" dağınık vaziyette yaşayan Yahudilerin, herşeyden önce ortak bir dilleri vardı: İbranice.

Tevrat'ın Kutsal Dil'i bu şekilde, Paris, Bağdat ve Kahire'yi bağlayan uluslararası ticaret ve kültür alış-verişinin dili oldu. Ortak inanç, kültür, tarih ve gelenek-görenek sistemi sayesinde Avrupalı Yahudiler, doğunun en ücra köşelerinde yaşayan dindaşlarıyla her alanda ilişki kurdular ve iki bloku birbirlerine yaklaştırdılar.

İtalya'da site devletlerinin güçlenmesi, Yahudilerin ticaretteki rollerine gölge düşürdü. Korsan saldırılarına karşı iyi silahlanmış olan İtalyan ticaret gemileri, bu savunma avantajından yoksun donanmaları geride bıraktı. Bu üstünlük İtalyanların ticaretteki yetenekleriyle birleşince, ortak dil ve haberleşme olanaklarının sağladığı avantajlarla rekabet zorlaştı.

FRANSA VE ALMANYA CEMAATLERİ

Daha önce belirtildiği üzere, Yahudiler Müslüman İspanya'da rahat yaşarlarken Hristiyan Avrupa'da karanlık bir dönemden geçmişlerdir. Bununla birlikte, bu koşullar altında dahi bilginler yetişmiş ve bu cemaatler de Yahudiliğe katkılarını -imkânlar ölçüsünde- getirmeye çalışmışlardır.

İspanya daha merkez statüsünü korurken, Batı Avrupa Yahudiliği önemli bir isim yetiştirmiştir: Mayans'lı Rabi Gerşom (960-1028). Fransa ve Almanya cemaatlerinin içinden çıkan Rabi Gerşom bu iki ülkede Yahudi yaşamının temellerini atmış ve çalışmalarıyla "Meor haGola" (Sürgün'deki Işık) sıfatını kazanmıştır.

Rabi Gerşom, Mayans'taki Talmud Akademisi'nin ilk başkanıydı. Onun saptamış olduğu ahlak ve davranış kuralları bütün Avrupa'daki Yahudi cemaatleri tarafından kabul edilmiştir. Rabi Gerşom birden fazla kadınla evlenmeyi yasak etmiş⁵⁹ ve bunu herem'le cezalandırılacak bir suç olarak tesbit etmiştir. Buna ek olarak, bir kocanın boşanmak istemesi halinde, kadının da bunu kabul etmesi gerektiği kuralını koymuş, "başkasına ait mektupların" okunmasının dinsel ahlaka aykırı olduğunu ilan etmiştir.

Değişik cemaatlerin kentlerin değişik ve kendilerine özgü mahallelerinde yaşamaları Orta-Çağ'da yaygın bir adetti. Yahudiler de, kendilerini başka kültürlerin etkisinden korumak için ayrı mahallelerde yaşamaya zaten gönüllüydüler. Bu nedenle bir kentte Yahudilerin ayrı bir mahallede toplanmalarına karar verilmesi, yerel Yahudi cemaati tarafından her zaman olumlu karşılanırdı. İspanya'da Yahudi mahalleleri -juderias- çevreleri surlu, müstahkem mevkiilerdi. Hatta, Yahudilere ayrı bir mahalle tahsis edilmesi eğilimi, bu dönemde, Yahudileri o kente çeken unsurlardandı. Örneğin 1084 yılında Speyer'li piskopos Rudiger, kentin prestijini yükseltmek ve ticareti güçlendirmek için, İspanyol Yahudilerini çekmek amacıyla kentte böyle bir mahalle kurmayı tasarlamıştı. Bu Yahudi mahalleleri, sonraki yüzyıllarda Yahudi aleyhtarı eğilimin ifadesi olacak getolardan farklıydı. Yahudilerin buralarda yaşamaları zorunlu değildi; istediklerinde mahalleden çıkabilirler, kentin başka bir kesimine yerleşebilirlerdi. Üstelik, Yahudi olmayanlar da bu mahallelerde oturabilirlerdi. XIII. yüzyılda gelecek olan ve Yahudilerin ayrı bir mahallede oturmalarını zorunlu kılan sınırlayıcı yasaların ihdasından önce Yahudiler, kendi istekleriyle kentin ayrı bir kesiminde yaşarlardı.

59 Rabi Gerşom'un bu kuralını değerlendirirken, kadının o zamanlar sahip olduğu toplumsal statü gözönünde tutulmalıdır.

X. ve XII. yüzyıllarda Fransa ve Almanya'nın hemen hemen bütün yerleşme merkezlerinde Yahudi cemaatleri mevcuttu. Bazı kentlerde bu cemaatler Karolenj döneminden beri bulunmaktaydılar⁶⁰. Daha önce de belirtildiği üzere Yahudiler, hir kente, o kentin hükümdarı tarafından davet edildikleri zaman yerleşirlerdi. Bu durumlarda kent sakinleri olarak statüleri özel bir yasayla saptanırdı. Bu yasalar çerçevesinde hükümdarlar, genel olarak, ülke ya da kentlerine davet ettikleri Yahudilere güven taahhüt eder, Yahudiler de buna karşılık, hükümdarlara sadakat andı içerlerdi. Pek tahii, efendilerine özeli bir vergi ödemekle yükümlendirilmeleri şaşmaz kurallardanandı. Avrupalı hükümdarlarla Yahudiler arasında yapılan anlaşmaların hemen hemen tümünde şu cümle geçerdi: "Himayemizde yaşayacak, hanedanımıza sadakatle hizmet edeceksiniz." Bu feodal ilişki sistemi içinde, sözkonusu anlaşmalar yapıldığı sürece, Yahudiler her gittikleri yerde ve uzun süre, nispeten güvenli bir yaşam bulmuşlardır.

Bu türden bir ilişki sistemi içinde yaşayan Fransa ve Almanya Yahudi cemaatleri, Orta-Çağ'da, ülkelerinin kalkınmalarına paralel olarak gelişmişlerdir. Resenburg'lu Petahya, seyahatnamesinde, Yahudilerin genellikle ticaret yolları ve nehirleri boyunca yerleştiklerini kaydetmiştir. Önemli bir cemaate sahip olan Mayans, Doğu Avrupa ve Asya'ya kalkan kervanların başlıca çıkış noktalarındandı. Zaman zaman görülen kanlı katliamlara rağmen Yahudiler bu yüzyıllarda, ticaretteki yetenekleri sayesinde her yerde kabul edilmişlerdir. Gerçekten de Yahudiler, toprağa bağlı feodal ekonomide, ürünü pazarlayan ve üretim için gerekli malları ithal eden sektör olarak, vazgeçilmesi olanaksız bir role sahiptiler.

XI. yüzyıla kadar, Yahudilerle Fransa ve Almanya'da yaşayan çoğunluk ulus arasındaki ilişkiler dostaneydi. Bu nispeten rahat dönemde, Yahudiler için rahat olan her dönemde olduğu üzere, akademiler kurulmuş büyük bilginler yetişmiştir. Rabi Gerşom, Raşi, Samuel Ben Meir, Rabbeynu Tam gibi isimler bu dönemin başlıca şahsiyetleridir.

60 Örneğin, İzak adında bir Yahudi, Charlemagne tarafından Harun el Reşit'e temsilci olarak gönderilmiştir. Metz kentinde Yahudi varlığını teyit eden ilk belge 888 tarihlidir.

Ne var ki, XII. ve XIII. yüzyıllarda, II. Frederik zamanında Almanya'da milliyetçi devletlerin yükselmesi sonucu, Yahudiler bir kez daha zulümle karşı karşıya kaldılar: Fransa ve Almanya bu sıralarda ticaret ve sanayide önemli bir gelişme içine girmişlerdi. Bu sistemin altyapısını Yahudiler kurmuşlardı ama gelişme süreci rayına oturduktan sonra artık onlara gerek yoktu. Bu nedenle fiziksel varlıkları bile fazlaydı.

Bundan sonra Yahudilerin statüsünü saptama işi, ülkesinin çıkarlarını düşünen pragmatik hükümdardan, fanatik düşünceli Kilise'ye geçti. Katolik Kilisesi iki yüzlü bir tutum takınmak durumundaydı: Bir yandan, insan sevgisini aşılması gereken bir kurum olarak, hoşgörüyü teşvik etmeli, öte yandan da, kendisine saptamış olduğu amaç icabı, Yahudileri aşağılık bir ulus olduklarına ikna edip Hristiyanlığa geçmelerini sağlamak için misyonerlik görevini yerine getirmeliydi.

İNGİLTERE VE İTALYA CEMAATLERİ

İngiltere'de Orta-Çağ döneminden Yahudi yaşamı, 1066'da Norman istilasıyla, 1290'da I. Edward tarafından çıkarılan Kövma Fermanı arasında geçen iki yüzyıla sıkışmıştır. İngiltere cemaatinin yükselmesi de düşmesi de çok ani olmuştur. Yahudiler bu ülkeye ilk kez, acil ekonomik sorunlara çözüm getirmek üzere davet edilmişler ve burada bankacılık sisteminin ihdasıyla görevlendirilmişlerdir.

Başlarda İngiltere'deki Yahudi sayısı, genel nüfusun binde biri kadardı. Buna karşılık getirmiş oldukları sermayenin ödediği vergi, devletin toplam gelirin yedide birini teşkil ediyordu. İngiltere Yahudilerinin çoğu Fransa kökenliydi; aralarında Fas, İspanya ve İtalya'dan gelenler de vardı. Yaşamları, diğer Avrupa cemaatlerinkinden değişik olmakla birlikte, hem kültürel faaliyet hem de sayıları bakımından, Avrupa'nın en önemsiz cemaatleri arasındaydı.

İngiltere'de Yahudi aleyhtarı eylemler XII. yüzyılda başladı. 1130'da Londra cemaati, bir Yahudinin hasta bir adamı öldürdüğü iddiasıyla çok ağır bir para cezasına çarptırıldı. Bu tarihten itibaren de ceza ve vergiler çoğaldı. Bu soygunlar Yahudilerin ekonomik gücünü, dolayısıyla önemlerini durmadan azalttı. 1210'da Bristol Vergisi (tallage) cemaati sefaletin eşiğine getirdi. 1272'de I. Edward kral olduğu sıralarda Yahudiler o denli fakirleşmişlerdi ki,

yeni hükümdar Yahudilere artık ihtiyacı olmadığına karar verdi. 18 Temmuz 1290'da Edward Kovma Fermanı'nı çıkardı ve bütün Yahudileri "sınır dışı" etti. Orta-Çağ'ın bu ilk kitle kovulmasından sonra İngiltere cemaati Fransa ve Almanya'ya sığındı. Bu cemaat ancak, İspanya ve Portekiz'de Enkizisyon zulmü yoğunlaştığında yeniden oluşmaya başladı.

İtalya'da XIII. yüzyıla kadar başlıca Yahudi cemaati Roma'nın güneyinde bulunuyorlardı. Müslüman İspanya döneminde İtalyan cemaatleri de parlak bir dönem yaşamışlar ve bu durumlarını Norman istilasına kadar sürdürmüşlerdir.

1187'de ülkede yeni yönetim kurulduğunda Yahudiler, "krallığın uşakları" statüsüne indirildiler. Buna karşılık Papalık devletinin hakim olduğu yerlerde Yahudiler küçük cemaatler halinde biraz daha rahat yaşadılar; Lucca kenti akademisiyle meşhur oldu⁶¹.

KİLİSE VE DEVLETLE İLİŞKİLER

Orta-Çağ'da Avrupa'da Yahudilerin Hristiyanlarla aynı yasalara tabi olamayacakları kanısı yaygındı. Devletle Yahudiler arasında yapılan özel anlaşmalar da bu görüşün ürünüydü. Yukarıda da belirtildiği üzere bu anlaşmalar Yahudilere güven vaadeder, karşılığında sadakat ve ekonomik faaliyet talep ederlerdi. Bu yasa ve anlaşmalar bir yandan, tarımın onlara kapatılması öte yandan, Yahudileri para işleri yapmaya ve faizle borç vermek suretiyle geçim sağlamak zorunda bırakmıştı. Hatta bazı yerlere Yahudiler, sırf devlete borç vermek üzere davet edilirlerdi. Orta-Çağ hükümdarlarının bu davranışı Yahudileri diğer mesleklerden de uzaklaştırmış ve Yahudi-finance kavramını doğurmuştu.

Yahudilerle bu türden anlaşmalar yapma fikri Almanya'dan çıkmış ve buradan Avrupa'ya yayılmıştır. Ne var ki, anlaşmalara rağmen, çoğunluk halk Yahudileri ezmekten geri kalmamış, zaman zaman hükümdarlar verdikleri sözlerden dönmüşlerdir. Bazı durumlarda, kolay kazancın kaynağını keşfeden hükümdarlar, Yahudileri ülkelerine "çektikten" sonra, bunların bütün para ve

61 Bu dönemde Yahudilerin Venedik'te oturmaları yasaktı.

mallarına el koymuşlardır (I. Edward Yahudileri kovmadan önce, ellerinde kalan son mali imkânları da almıştır).

Kilise de, Orta-Çağ'da Yahudi aleyhtarı eğilimlerin oluşmasında önemli rol oynamıştır. 1215'te Papa III. Innocent, bütün Avrupa Yahudilerini etkileyen bir dizi kararname yayınlamıştır (Lateran toplantılarının kararları). Bu kararname, Hristiyan Roma İmparatorluğu ve Kilise'nin o zamana dek çıkarmış olduğu yasaların harfiyen uygulanması gerektiğini vurgulamış ve bunlar arasında Yahudi aleyhtarı yasaların uygulanmasına çok dikkat edilmiştir. Bundan sonra Yahudiler çevrelerinden daha çok tecrit edilmiş, devlet memuru olmaları yasak edilmiş, saraylarına Yahudi alan hükümdarların afaroz edilecekleri ilan edilmiştir. Bu arada Yahudilerin Hristiyanlara emir veremeyeceklerini öngören yasa yeniden yürürlüğe konmuştur. Bunu izleyen üç yüz yıl içinde meydana gelen kovma olayları ve diğer zulüm, doğrudan doğruya, Papa III. Innocent'in 1215 Lateran Toplantısı'nda almış olduğu kararların sonucu olmuştur. Bütün bunlara ek olarak Yahudilerin özel bir işaret takmaları istenmiş ve geto kavramı günlük yaşama sokulmuştur.

Papa III. Innocent'in kararname,leri her yerde harfiyen uygulanmamış olmakla birlikte, Yahudi tarihinde önemli bir evre teşkil ederler. Bundan sonra bütün Avrupa Yahudiliği bu yasaların tehdidinde yaşamaya başlamışlar ve derin bir endişe atmosferi içine girmişlerdir. Yasaların tam olarak, hatta fazlasıyla uygulanması küçük bir kıvılcıma, bir iftiraya ya da Hristiyanların ruh durumuna bağlı kalmıştır.

Yahudiler ile Hristiyan çevre arasındaki dinsel anlaşmazlıklardan biri de Tevrat'ın yorumuyla ilgiliydi. Kilise İsa aracılığıyla Kutsal Kitap'a sahip çıkmış, Tevrat'ta Yahudilere yöneltilen suçlamaların özüne değil sözüne bakarak, Yahudilerin lanetli bir ulus olduklarını savunmuştur (bu türden suçlamalar Nebiler zamanında yaygındı). Kilise'nin başlıca hedeflerinden biri Talmud'du. Yahudiler zaman zaman, yasalarını halk önünde savunmaya çağırılır ve pek tabii, her seferinde tartışmayı kaybederlerdi. Hristiyan merciler sık sık Talmud'u "yakılmaya" mahkum eder ve Avrupa'nın her yerinde Talmud yakma törenleri düzenlenirdi (bu olayların en büyüğü 1240'ta Paris'te meydana gelmiş ve bundan sonra Musevi yasalarının okunması yasak edilmişti).

Haçlı seferleri de bu tahrik ortamı içinde gelişmiştir. Haçlı orduları İsrail Ülkesi'ne doğru ilerlerken, rastladıkları Yahudi cemaatlerine şiddetle saldır-

mişlar ve özellikle Metz, Speyer, Rouen ve Mayans cemaatlerini tamamen katletmişlerdir. Bu olaylarda sadece küçük gruplar, din değıştirerek canlarını kurtarmışlar, saldırıya uğrayanların büyük bölümü inançları uğruna can vermişlerdir. Haçlı orduları yasa dışı haydut çeteleri gibi davranmışlar ve Yahudi olmayan halka da saldırarak köy ve kentleri soymuşlardır. Özellikle tam bir çapulcu çetesi niteliklerini haiz olan ilk seferin ilk dalgası (bu dalgaya şövalyelerden çok, işsiz güçsüz, macera arayan kişiler katılmıştır) şiddet, soygun ve cinayette o kadar ileri gitmişlerdir ki, bir noktadan sonra, geçtikleri yerlerdeki Hristiyanlar tarafından dağıtılmışlardır. İkinci Haçlı dalgası da bu şekilde Macaristan'da yerel halk tarafından durdurulmuştur. İlk seferin üçüncü dalgası Konstantinopolis'e kadar gelmeyi başarmış, Hristiyan Bizans halkı neye uğradığını anlamaya vakit bulamadan kenti yağma etmiş ve ancak Anadolu yakasında Selçuklular tarafından durdurulmuştur.

Haçlı şövalyeler Kudüs'e vardıktan sonra, daha önce anlatıldığı üzere, burada tarihin en korkunç katliamlarından birini yaptılar. Arslan Yürekli Rışar'ın orduları Avrupa'da ilerlerken yerel Yahudi cemaatleri çok sarsıldılar. Özellikle İngiltere'de büyük ve korkunç katliamlar oldu; 1190 yılında, silahlı çeteler halinde örgütlenip saldırıya geçen halktan korunmak için bir kaleye kaçan Yahudiler, çığırından çıkmış kitlelere teslim olmaksansa burada toplu halde intihar etmeyi tercih ettiler. Kendilerini öldüremeyenler, saldırganlar tarafından katledildiler.

Yüzbinlerce Yahudinin ölmesine, bir o kadarının sefalete düşmesine ve sayısız cemaatin yok olmasına yol açan Haçlı Seferleri'nden sonra, Yahudilerin Avrupa'daki durumları bir daha eski haline gelememi. Azınlıkla çoğunluk arasındaki nefret giderek derinleşti ve karşılıklı kuşkudan beslenen rahatsız yaşam Orta-Çağ'ın sonuna dek sürdü. Haçlı akımından önce nispeten açık fikirlere sahip olan Avrupa ulusları kapalı, fanatik toplumlara dönüştüler ve kendilerinden olmayanları toplumsal çerçevenin dışına atmak için ellerinden geleni yaptılar.

AVRUPA'DA ZULÜM VE İFTİRA GELENEĞİ

Kilise'nin ayırıcı doktrin ve yasaları, Hristiyanlığı ayakta tutmaya yarayan araçlardandı. Yahudilerin sınırlayıcı yasalarla ezilmeleri Kilise'nin, Yahudilerin lanetli kişiler oldukları ve Tanrı tarafından reddedildikleri yolundaki iddia-

larını, dolayısıyla prestijini güçlendiriyordu (daha sonra Hitler de, fiziksel imha projesini yürürlüğe koymadan önce bu ilkeyi olabilecek en şiddetli şekilde uygulayacaktır). Yahudilerle Hristiyan çevre arasındaki ilişkiler, Hristiyanları "murdar" kılmamaları için, asgariye indirilmişti. Halkın Yahudilerle din ve inanç meselelerini tartışmaları yasaktı. Papa III. Innocent'in Lateran toplantısında almış olduğu ve Yahudilerin özel bir işaret takmalarıyla ilgili karar her yerde uygulanıyor (Hitler bu Orta-Çağ adetini de benimsemiştir) ve böylelikle bu topluluk, sosyal aşağılanmadan önce, kişisel düzeyde küçültülüyordu.

Orta-Çağ'da çeşitli konsey ve sinodların kararları birbirini izlemiş, batıl inanç ve ön yargılara durmadan yenileri eklenmiştir. Bu türden yasa ve kararnameler tam olarak uygulanmasa bile, Kilise konseylerinden geçmiş olmaları, halkın Yahudilere karşı ayaklanmasına, yer yer katliam, soygun, yağma ve işkence eylemlerinin gelişmesine yetiyordu; yasaların içeriği önemli değildi.

1215 Lateran Toplantısı'nın etkisiyle XIII. ve XIV. yüzyıllarda Avrupa'da şiddetli bir Yahudi aleyhtarlığı gelişmiştir. Suçlama ve iftiraların gerçekte ilgisi olmadığını dinsel liderler, piskoposlar ve Papa'nın kendisi biliyorlardı. Ancak, halk kitleleri bu şekilde harekete geçirildikten sonra eylemleri denetlemek olanaksızdı. Kilise bu şiddet olaylarına tepki göstermemekle cinayet, soygun ve yağmayı tasvip etmiş oluyordu. Papa, mevkii icabı, katliam olaylarına karşı zaman zaman bildiriler yayınlıyor ama bunun pek yararı olmuyordu. Fanatik Hristiyanlar ve meşguliyet arayan ruh hastaları tarafından çeşitli iftiralara dayanılarak yakalanan Yahudiler, işkence arasında hiç işlememiş oldukları suçları "itiraf" ediyor ve böylelikle katillerinin iddialarını haklı çıkarmak durumunda bırakılıyorlardı. Pek tabii, "suçlu" öldüğünde, malları onu mahkum edenler arasında paylaşılıyordu. Başka bir deyişle, Yahudilere suçlar yakıştırmak, bu suçlardan dolayı da onları işkence edip öldürmek, Orta-Çağ Avrupası'nda servet edinmenin en kolay yollarından biriydi.

Yahudilere karşı yöneltilen en yaygın ve sert suçlama Kan İftirası (Ayin Cinayeti) idi. Suçlama şekli gayet basitti: Bir Hristiyan ortadan kaybolduğunda, oturduğu yerde yaşayan Yahudilerin kaybolan kişiyi -İsa'yı alaya alma amacıyla- çarmıha gerdikleri ve kanıyla ayin yaptıkları iddia edilirdi. İddianın çeşidine göre, Yahudilerin bu kanı ya cemaat içinde dağıttıkları ya da -daha gelişmiş şekliyle- bu kandan "matsa" yani Hamursuz Bayramı boyunca yenen mayasız ekmek yaptıkları söylenirdi. Bu suçu işlediği iddia

edilen kişi derhal idam edilir, malları da kiliseye devredilirdi⁶².

Orta-Çağ'da imparator II. Frederik ve Papa IV. Innocent'in, Kan İftirası'nın yalan olduğu yolundaki bildirileri etkisiz kalmış ve bu suçlama edebi eserlerde de ölümsüzleştirilmiştir. Örneğin Geoffrey Chaucer Canterbury Tales adlı eserinde bu temayı kullanmıştır. Chaucer bu eserinde kullandığı malzemeyi Norwich'li William olayından almıştır. 1144 yılında meydana gelen bu olayda, İngiltere'nin Norwich kasabasında yaşayan William adlı küçük bir çocuğun ortadan kaybolması üzerine kasabadaki Yahudiler cinayetle suçlanmışlar ve eylemlerini "ifşa" edene kadar işkence edilmişlerdir.

Yahudilerin kolay hedef oldukları bir başka suçlama da, Kutsal Ekmek'i murdar kıldıkları şeklindeki iddiaydı. Bir çeşit ince ve mayasız hamurdan yapılan Kutsal Ekmek, Hristiyanların dinsel törenlerinde kullanılır ve Katolik doktrinine göre bu ekmeğin İsa'nın vücuduna dönüştüğüne inanılır. Kutsal Ekmek iftirası şöyleydi: İsa'nın her türlü tezahürünü önlemek amacıyla Yahudiler, bu ekmeği kiliseden çalarlar, üzerine iğneler batırırlar, kaynar suya sokarlar ya da harca gömerlerdi. Bu yapıldığında ekmekten kan aktığı ya da buna benzer mucizevi şeylerin meydana geldiğine inanılırdı. Bunun da cezası ölümdü. Örneğin 1298'de Rottingen Yahudileri Kutsal Ekmek iftirasına uğramışlar ve kentte patlayan şiddet olayları bütün Bavarya ve Avusturya'ya yayılmıştır. Rottingen iftirasını takiben yüz kırk kadar Yahudi cemaati yağma ve katliam eylemlerine hedef olmuştur. 1336'da patlayan başka bir iftira olayıysa bütün Avrupa'yı etkisi altına almıştır.

1321'de Yahudilere karşı yöneltilen suçlamalara bir yenisi eklendi. Bu tarihte, hayvanlardan aşağı sayılan cüzzamlıların kuyuları zehirleyerek hastalıklarını yaymaya çalıştıkları söylentisi yayıldı. Aynı anda Yahudilerin cüzzamlılara yardım ettikleri, hatta, eylemlerini parayla destekledikleri iddiası ortaya atıldı. Bu iftiranın yayılmasından sonra birkaç cemaat yok edildi, birçok Yahudi işkence edilerek öldürüldü. Suçlama, Kara Ölüm adıyla tarihe geçen veba salgını 1348'de Avrupa'yı kasıp kavurduğu bir sırada yeniden ve daha şiddetli bir şekilde belirdi. Belki tıp konusunda geniş bilgiye sahip olmaları, belki de Talmud'da belirtilen sağlık ve temizlik kurallarına çok dikkat ettiklerinden, bu veba salgınında Hristiyanlara nispetle daha az Yahudi öldü. Ne var ki Hristiyanlar, Yahudilerin bu hastalığa dayanmalarını "Şeytan'la

62 Kan İftirası günümüzün aydın ve ilerici ortamında bile mevcuttur. Bu suçlama Nazi döneminde kullanılmış, 1960'larda Sovyet basınında belirmiştir.

işbirliği yapmalarına" bağladılar ve hastalığı maksatlı olarak yaydıklarını iddia ettiler. Kara Ölüm dalgası sırasında birçok cemaat bu iftiralara dayanılarak imha edildi ve binlerce Yahudi öldürüldü.

Yahudiler bunların dışında, çeşitli iftiralara maruz kalmışlardır. Örneğin Viyana'da kuraklığa sebep olmakla suçlanmışlardır. 1241'de Moğollar Avrupa'ya doğudan girdiklerinde bunların, İsrail'in Kaybolan On Aşireti'nden olduğu iddia edilmiş, bu gelişmeyi de olağan katliam, soygun, yağma ve işkence eylemleri izlemiştir.

Bu dönemde kovulmalar da yaygındı. Bu uygulama özellikle yerel hükümdar ve kilise liderlerine boşalan kasalarını yeniden doldurma olanağı verirdi. Bazı cemaatlerin ülkeden kovulduktan sonra, bozulan ekonomik durumu yeniden düzeltmek üzere yeniden davet edildikleri de vakiydi. Örneğin Orta-Çağ'da Fransa ve Almanya Yahudilerinin tarihi bu türden davet-kovulma dizilerinden oluşur. 1182-1321 tarihleri arasında Fransa Yahudileri dört kez kovulup yeniden yerleşmeye davet edilmişlerdir. 1321'de son kez kovulduktan sonra Fransa topraklarında kırk yıla yakın bir süre tek Yahudi yaşamamıştır. 1361'de Fransa kralı İngiltere'ye esir düştüğünde, Paris hükümeti kralı kurtarmak için gerekli fidyeyi toplamak üzere Yahudileri yeniden Fransa'ya davet etmiş, 1394'te de bir kez daha kovmuştur.

Orta-Çağ'da dünya Yahudilerinin durumu böyleydi. Bu devirde, anavatanlarından uzak yaşamaya devam eden İsrail Oğulları hem çok verimli hem çok acı devreler yaşamışlar, bir yandan evrensel uygarlık tarihine yeni sahifeler eklerken, diğer yandan tamamen ortadan silinmemek için inatla ve kararlılıkla Sürgün'ün sona ermesini beklemişler, acıya dayanmışlardır.

Orta-Çağ, Yahudi tarihi açısından, 1492'de İspanya'dan kovulmalarıyla sona erer. Yahudiler bu tarihten sonra bir kez daha, toleranslı yerler arama çabalarıyla yola koyulurlar ve kovulanlara kapılarını açan Osmanlı devletine taşınırlar. Bundan sonra Yahudi kültürü İstanbul, İzmir ve Selanik'te yeni zirvelere erişir.

10. OSMANLI DÖNEMİ

(1880'e kadar)

Osmanlılar Orta-Doğu'ya yayılmaya başladıklarında, İsrail Ülkesi Memlük döneminin son ve en bunalımlı yıllarını yaşıyordu. Bedevi ayaklanmaları, 1438 ve 1492 yılları arasında meydana gelen dört veba salgını, 1484 çekirge afeti ve 1459-1497 yer sarsıntıları ülkeyi harabeye çevirmişti. Memlük yönetiminin asayişi korumada ve ekonomik alanda gösterdiği becereksizlik hoşnutsuzluğu umutsuzluğa dönüştürmüştü.

İsrail Ülkesi'nde yaşayan halkın haklı olarak büyük bir kurtuluş olarak addettiği Osmanlı yönetimi bu koşullar altında başladı ve imparatorluğun yükselme devrine paralel olarak İsrail de bir "altın dönem" yaşadı.

OSMANLILARIN YÜKSELME DEVRİNDE İSRAİL ÜLKESİ (1517-1574)

İsrail tarihinin Osmanlı devletine bağlı olarak gelişen bölümü, II. Selim'in (Yavuz) hükümdarlık döneminde başlar. Yalnız Osmanlı tahtının değil, dedesi II. Mehmet'in (Fatih) yeteneklerinin de varisi olan II. Selim (1512-1520) ondan önce gelen padişahların batıya doğru ilerleme eğilimini sürdürmedi ve gücünü doğuya yöneltti. Onun devrinde Asya ve Afrika'daki fetihlerle Osmanlı toprakları iki misli genişledi.

II. Selim bu yöndeki faaliyetine, İran'da Safavi hanedanının kurucusu olan Şah I. İsmail'e karşı harekete geçmekle başladı. Şah İsmail'e karşı savaşı kazandıktan sonra II. Selim, Memlükleri kuzeye çekmek ve kendisine saldırılarını sağlamak için, doğuya yeni bir sefere çıkacağı şeklinde söylentiler yaydı. Memlükler gerçekten de, Safavilere yardım etmek için, Afrika'daki destek kaynaklarından ayrılıp Suriye'ye doğru ilerlediler. Bu taktikte başarıya

ulaşan Yavuz Sultan Selim, Meml k hükümdarı Kansuk El Gavri ile, 24 Ağustos 1516 tarihinde Suriye'nin kuzeyinde, Ein Tab yakınlarında, Dabık mevkiinde karşılaştı. Meml k ordusu bu savaşta kesin bir yenilgiye uğradı. Halep, şam, Hums, Hama Osmanlıların eline geçti. Bu muharebeden sonra Osmanlı padişahı şam'da  slendi ve kumandanlarını,  nc  kuvvetlerin başında, bölgenin kilit noktalarını ele geçirmek üzere değişik yönlere yolladı. Bir  nc  kuvvetinin başında bulunan Sadrazam Sinan Paşa Gazze yönünde ilerledi ve 1516 yılının sonuna doğru bütün İsrail  lkesi Osmanlı denetimine girdi. 1517'de II. Selim, Mısır'a karşı son seferine çıkarken Kudüs'e de geldi. Meml kler Rıdaniye muharebesinde dağıldıktan sonra, İsrail  lkesi ve çevresinde Osmanlılara rakip kuvvet kalmadı.

II. Selim'in oğlu I. Süleyman (Kanuni ya da Muhteşem Süleyman; 1520-1566) tahta geçtikten hemen sonra, Suriye ve İsrail valisi El Gazali Osmanlı devletine karşı ayaklandı. Ayaklanma bütün bölgede şiddetli sarsıntılara yol açtı. Bununla birlikte Osmanlı kuvvetleri isyanı kısa sürede bastırdılar ve ülkede asayişi yeniden tesis ettiler. Rabi Perugia'lı İsrail, İsrail'de Yahudi halkın bu ayaklanmadan çok çekmiş olduğunu yazar. Bu olaydan sonra Osmanlılar valiyi yerel halktan seçme uygulamasına son verdiler ve yönetimin kilit noktalarına kendi memurlarını yerleştirdiler.

Osmanlı yönetim sistemi bu şekilde İsrail  lkesi'ne girmiş oldu. Bu sistem Kanuni Sultan Süleyman zamanında çok gelişti.  lke toprakları, idari açıdan, Tımar sistemine göre Sipahi beyleri arasında bölündü. Sipahi kumandanları da Sancaklar şeklinde gruplandırıldılar. İsrail  lkesi'nin tüm alanı da şam ve Akkâ valilikleri arasında bölündü.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında İsrail  lkesi çok sakin bir dönem yaşadı. Meml k devrinde gelişen asayişsizlik ortadan kalktı ve durum ekonomik hayata da önemli  l de yansdı. Bu devirde tarım faaliyetleri yoğunlaştı, ticaret ve sanayi canlandı.

Kanuni Sultan Süleyman Osmanlı padişahlarının en g rkemlisidir; İsrail tarihinde de önemli bir yere sahiptir. Onun devrinde Kudüs imar edilmiş ve surları Mimar Sinan tarafından 1538'de yeniden düzenlenmiştir. Bu arada kentin su şebekesi de geliştirilmiştir. İsrail'in atasal başkentinde yaptıkları için Kanuni Sultan Süleyman, İsraili tarihçiler tarafından, Hz. Süleyman'a (Kral şlomo) benzetilir.

Bu devirde Türkiye Yahudileri ve özellikle Selanik ve İstanbul cemaatleri çok ilerlemiştir (Türkiye Yahudileri ayrı bir bölüm halinde incelenecektir). Bu kentler basın ve yayın merkezleri olmuş, birçok Yahudi Batı'dan gelip buralara yerleşmeyi tercih etmiştir. Bu olumlu gelişmelerin sonucu olarak İsrail Ülkesi'nde Yahudi nüfusu iki misli yükselmiştir.

Osmanlı Devleti İspanya ve Portekiz Yahudilerini kabul ettikten sonra, göçmenlerin büyük bölümü Anadolu'ya yerleşmekle birlikte, İsrail'in kültürel ve ekonomik yaşamında önemli gelişmeler kaydedildi. 1521-22 yıllarında ülkeyi gezen Rabi Moşe Basola Kudüs'ün kalabalıklaştığını, Tsfat'ta çok faal bir cemaat oluştuğunu kaydetmiştir.

Ülkenin demografik yapısını etkileyen bir başka unsur da, XVI yüzyılda beliren Mesih hareketleridir. 1523'te İsrail'e gelen sahte mesihlerden David Reuveni ve Şlomo Molho, kurtuluşun yani bağımsız bir İsrail devletinin kurulmasının yakın olduğunu ilan etmişler ve bu şekilde dış ülkelerden İsrail'e doğru göçlerin oluşmasına yol açmışlardır.

Osmanlıların yükselme devrinde İsrail, Arap döneminde kaybetmiş olduğu prestiji yeniden kazanmıştır. Bu devirde, kuzeyde Tsfat kentinde önemli hukuk ve Kabala çalışmaları yapılmış ve bu kent daha sonra Kabala mistisizminin dünya merkezi olmuştur.

TSFAT CEMAATI

İsrail'in Yukarı Galil kesiminde bulunan Tsfat kenti, İspanya Yahudilerinin gelmesiyle önemli bir Sefaradi merkezine dönüştü. Bundan sonra kentin ticaret yaşamı çok canlandı ve bu konuda da merkez olma yoluna girdi. 1535'te İtalya'dan gelerek Tsfat'a yerleşen Rabi David de Rossi, buradaki yaşamı şöyle nakleder: "Tsfat'ı on yıl önce görüp şimdi tekrar ziyaret edenler şaşkınlıklarını gizleyemiyorlar. Yahudiler sürekli olarak gelip kente yerleşmekte ve giyim sanayii gün geçtikçe ilerlemektedir... Burası bizim oraya (İtalya) benzemiyor. Türkler ileri gelen Yahudilere saygı gösteriyorlar. Burada olsun, Mısır'da olsun, vergi memurları hep Yahudiler arasından seçiliyor."

XVI. yüzyılda Tsfat, teolojik araştırma ve Tora eğitim merkezlerinden biri haline geldi. 1524'te Rabi Yaakov Beirav (Berab) kente yerleşti ve burada,

yüzyıllardan beri faaliyeti durmuş olan dinsel kurumları yeniden tesis etmeye çalıştı. Toledo yakınlarında Maqueda'da doğmuş olan Beirav (1474-1541), 1492'de Fas'a geçti ve orada okudu. Sonra, bu sıralarda Kabala ve mistik felsefe çalışmalarının doğurduğu mesihçilik akımlarına kapılarak İsrail'e gelip Tsfat'a yerleşti. Beirav bu kentte, devrin en büyük felsefe ve hukuk üstadları olan Yosef Karo ve Rabi Moşe Trani (miTrani) ile temasa geçti ve eski Yahudi kurumlarını yeniden harekete geçirmek üzere bazı girişimlerde bulundu. Beirav'ın başlıca amacı Sanhedrin'i kurmaktır. Rambam'ın, Sanhedrin'in Mesih gelmeden hemen önce kurulacağı yolundaki kehanetinden esinlenmiş ve bu ideali gerçekleştirmeyi amaç edinmişti. Ne var ki, kentin din otoriteleri buna karşı çıkınca Beirav istediklerini gerçekleştiremedi ve özel bir meseleden dolayı Osmanlı mercilerinin takibatına uğraması üzerine ülkeyi terkettti (1538).

RABİ YOSEF KARO VE ŞULHAN ARUH

Tsfat'ın yetiştirmiş olduğu başlıca isim Yosef Karo'dur (1488-1575). Karo Toledo'da doğdu ve ailesiyle birlikte Türkiye'ye göç etti. Kırk yıl kadar İstanbul, Edirne ve Selanik'te yaşadktan sonra Tsfat'ta yerleşti. Burada kısa bir süre Beirav ile birlikte çalıştı ve 1538'de, Beirav'ın kentten ayrılması üzerine, Tsfat ekolünün lideri oldu.

Rabi Yosef Karo Yahudi hukuğunun en büyük üstadlarından. İki eseri, Şulhan Aruh ve Beyt Yosef dinsel hukukta kendilerini kabul ettirmiş belgelerdir. Karo Beyt Yosef'i Edirne'deyken yazmaya başlamış (1522) ve 1542'de Tsfat'ta bitirmiştir. Karo bu eserinde, değişik cemaatlerde sözlü olarak oluşan sayısız davranış kuralını toplamış ve bunları düzenli bir hukuk eseri çerçevesinde yasallaştırmıştır. Beyt Yosef günümüzde Talmud uzmanlarının vazgeçemedikleri rehberler arasındadır. Şulhan Aruh ise Beyt Yosef'te zikredilen kural ve yasaların tam düzenlenmiş ve kısaltılmış şeklidir. Karo bu eserini yazarken, her gün kullanılabilecek kısa ve özlü bir referans kitabı meydana getirmek amacını gütmüştür. İki kitap da dört bölümden oluşur: Günlük yaşamda davranış kuralları, gıda maddelerinin arılığıyla ilgili kurallar, boşanma yasaları, medeni yasalar ve ceza yasaları.

Yosef Karo zamanında yaşayan Moşe Ben Yosef Trani (1500-1580) de İspanya kökenli bir ailedendi. Karo ile birlikte Beirav'ın yanında çalışan Trani Edirne'de doğdu ve Selanik'te büyüdü. Sonra Tsfat'a geldi ve buradaki Talmud ve Kabala ekolüne girdi. Karo'nun ölümünden sonra kent bilginlerinin lideri oldu.

XVI. yüzyılda Tsfat yalnız Talmud yani hukuk çalışmalarının merkezlerinden değil, Kabala ve mistik felsefe araştırmalarının odaklarındandı. Bu yüzyılda Tsfat'ta yaşayan bilginler Kabala ve Zohar'ı incelemişler ve bu konuda, önemlerini bugüne dek koruyan eserler vermişlerdir. Yosef Karo, hukuk çalışmalarının dışında kabalistik doktrinlere de eğilmiştir. Mistik felsefe alanında adları zikredilmesi gereken iki üstad Moşe Kordova ve Şlomo Alkabetz (Alkabetz, her Cumartesi okunması adet olan Leha Dodi ilahisinin yazarıdır). Daha sonra 1569 yılında Tsfat ekolüne katılan Yitzhak Luria (haAri) Kabala'yı pratik bir yaklaşımla incelemiş ve kurduğu düşünce sistemi kısa sürede çok taraftar toplamıştır⁶³.

XVI. yüzyılda yeniden uyanan kurtuluş ve Mesih'in geleceği umutları önce İspanya'dan gelen göçmenler arasında çok güçlenmiştir. Bu umutların ifade bulduğu en büyük fiili girişim, Donna Grasya Nasi ve Don Yosef Nasi'nin Tiberya kentini yeniden kurma atılımıdır. Nasi'ler padişahın izniyle bu kenti imar etmeye başlamışlar ve Yahudi göçmenleri buraya yerleşmeye teşvik etmişlerdir (Nasi'lerin faaliyeti Türkiye Yahudileri bölümünde incelenecektir).

Kanuni Sultan Süleyman devrinde Osmanlı imparatorluğu en parlak dönemini yaşarken Hristiyan dünyası, İsrail Ülkesi'ni ve dolayısıyla Kutsal Yerler'i ele geçirmek için, başarısızlıkla sonuçlanan atımlarda bulunmuştur. Suriye'de yaşayan papazlar bu sıralarda, imparator V. Charles'ı yeni bir Haçlı Seferi düzenlemeye çağırmışlar ancak sonuç alamamışlardır. Daha sonra Patrik Sofronyus buna benzer bir çağrıda bulunmuş ancak bu da, ilki gibi, öneri olmaktan ileri gidememiştir.

63 Luria'nın Kabala çalışmaları mesihi hareketleri çok etkilemiştir (bkz. Bölüm 13).

1574-1640 yılları arasında (III. Murat, I. Ahmet, I. Mustafa ve IV. Murat dönemleri) Osmanlı imparatorluğunun gelişmesi durdu ve Yeniçeri sorunu İsrail'de de hissedilmeye başlandı. Devletin iç meseleleri sınır ülkelerine hızla yansıdı ve İsrail Ülkesi'nde Dürzi beyleriyle Bedevi reislerinin ayaklanmaları birbirlerini izlemeye başladılar. III. Mehmet İran seferine çıktığı sıralarda, Lübnan'ın ileri gelen Dürzi aşiretlerinden Maan'lar Tsfat'ı ele geçirdiler. İsyanın lideri, Maan ailesinin reisi I. Fahr El Din idi. Suriye, İsrail ve Kıbrıs'ı içine alacak bir Haçlı devleti kurma fikri Fahr El Din'in o sıralardaki çıkarlarına uygun olduğundan, Dürzilerle Hristiyanlar arasında bir işbirliği ortamı gelişti. Fahr El Din Osmanlı yerel yönetiminin zayıflığından yararlanarak etki alanını güneye doğru genişletti. Türk mercilerinin bu olaylara tepkisi sert oldu. Bununla birlikte, İsrail ve çevresinde bir Hristiyan devleti kurma amacını güderken, işi İspanya kralıyla anlaşmaya varacak kadar ileri götüren Dürzi reisinin cüretli atılımları karşısında, Osmanlı otoriteleri gelişmeleri önlemekte zorluk çektiler. Nihayet İstanbul'un emriyle, Suriye valisi Fahr El Din'in üzerine yürümek üzere hazırlanmaya başladı. Dürzi lideri bu tehdit karşısında Hristiyan müttefiklerinden yardım istedi, gelmeyince de 1634'te teslim oldu.

Maan ailesinin geri çekilmesi İsrail Ülkesi'nde bozulan durumu eski haline getirmeye yetmedi. Osmanlı Devleti Duraklama ve Gerileme dönemlerini yaşarken, İsrail de buna benzer bir sürecin içine girdi. Bu gelişmeler ülkenin demografik yapısını etkiledi. Ülkenin kuzey kesimi Bedevi saldırılarından çok yıprandı ve bunun sonucu olarak Tsfat ekolü yavaş yavaş dağılmaya başladı. Kentteki bilginler genel olarak İstanbul'a yerleşmeyi tercih ettiler, bir kısmı Kudüs ve Hebron'a göçetti. Bu arada, nispeten emin olan Gazze'de önemli bir cemaat oluştu ve Mesihî hareketlerin en büyüğünü yaratan Sabetay Tsvi burada kayda değer faaliyetlerde bulundu.

XVIII. YÜZYIL

XVIII. yüzyıl girdiğinde, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki süper güç olarak statüsü önemli değişikliklere uğradı. Padişah II. Mustafa zamanında (1695-1703) Osmanlılar ilk kez, Karlofça anlaşmasıyla (26 Ocak 1699) Batı'ya toprak kaybettiler.

Yüzyılın başında İsrail Ülkesi'nde, denetimin Arap şeyhi Zahir El Ömer'in eline geçtiğini görüyoruz. Zahir El Ömer önce bütün Kuzey İsrail'in iltizamını (vergi toplama yetkisi) aldı sonra topraklarını güneye doğru genişletti. El Ömer'in bağımsız girişimleri İstanbul'un dikkatini çekti ve Suriye valisi Süleyman Paşa Arap liderine karşı tedbir almakla görevlendirildi (1742). Süleyman Paşa El Ömer'e karşı başarısız iki savaş verdikten sonra, Arap şeyhi etki alanını daha da genişletti, Hayfa ve Akkâ limanlarını ele geçirdi ve Avrupalı tüccarlarla temas kurdu. Zahir El Ömer bundan sonra Mısır valisi Ali Bey ve beklenmedik bir şekilde Akdeniz'de beliren Rus donanmasıyla ittifak kurdu ve bir ara, 1771'de, İsrail Ülkesi'nin hemen hemen tümünü kontrolüne aldı. Mısır valisi tutumunu değiştirip padişahın safına geçince, Arap şeyhi kazandığı toprakları kaybetmeye başladı. Nihayet 1775'te askerleri tarafından öldürüldü. Osmanlı idaresi yeniden Akkâ'ya hakim oldu ve Ahmet Cezzar Paşa Sayda bölgesinin Sancak Beyi atandı.

Ahmet Paşa göreve gelir gelmez merkezini Sayda'dan Akkâ'ya taşıdı ve 29 yıl süreyle (1775-1804) İsrail Ülkesi'ni yönetti. Paşa burada özel bir ordu kurdu ve Akkâ'nın surlarını güçlendirdi.

Fransız hükümdarı Napolyon'un 1798'de Mısır'a girmesi, Osmanlı Devleti için beklenmedik bir gelişme oldu. Napolyon Malta'yı alıp Akdeniz'de korsan faaliyetine son verince Osmanlı Devleti onu dost ve müttefiki saymış, bu nedenle olayların bu yönden gelişeceğini ummamıştı. Napolyon 1799'da İsrail'e doğru hareket etti ve önce Ahmet Paşa'yı kendi tarafında çekmeye çalıştı. Ahmet Paşa Napolyon'un ittifak önerisini geri çevirince Fransız kuvvetleri İsrail Ülkesi'ne girdiler ve Gazze, Lod ve Yafa'yı aldılar. Bunu takiben Hayfa'yı da ele geçirdiler ve Akkâ'yı sardılar. Fransız kumandanı General Kleber Ahmet Paşa'nın kuvvetlerini Ein Harod mevkiinde pusuya düşürdü ama diğer Osmanlı kuvvetleri Akkâ'nın güçlü surları içinde muhasara dayandılar. Bu arada Fransız ordusunda veba başgösterdi ve Kleber Mısır'a çekilmek zorunda kaldı.

XVIII. YÜZYILDA İSRAİL'DE YAHUDİ YAŞAMI

XVII. yüzyılda Avrupa'da başlayan Mesihî hareketler döneminde, anlatıldığı üzere, İsrail'e doğru göç eğilimi de güçlendi. XVIII. yüzyılın başında, Sabetay Tsvi'nin hayranlarından Yehuda Hasid ve Hayim Malah Avrupa'da düzenledikleri bir göçmen grubunun başında Kudüs'e geldiler.

Bu sıralarda İsrail'de yaşamakta olan Yahudiler çok fakirdiler. Yaşamak için dışarıdan gelen yardımlara muhtaç olduklarından durumları oldukça nazikti. Yardım yollarının durumunda en küçük bir değişme, yardımın biraz olsun gecikmesi ciddi sorunlara yol açabiliyordu. XVII. yüzyılın sonunda Kudüs'ün tanınmış doktorlarından Rabi Moşe Malki, çok fakir olanların İsrail'e göç etmelerinin önlenmesini ve ancak kendi kendilerine yeten elemanların ükeye sokulmasını isteyecek kadar ileri gitmişti.

Hebron'da durum daha zordu. Bölgedeki Arap aşiretleri arasında sürüp giden kavgalar, İsrail'in ilk atalarının mezarlarının bulunduğu bu kentteki Yahudi cemaatini sürekli tehdit ediyordu.

İstanbul cemaati Kudüs ve Hebron cemaatlerine önemli yardımlarda bulunmuştur. Bazı liderler yüzyılın ortalarında Amerika'ya giderek Hebron için yardım toplamışlardır. Buna ek olarak, İstanbul'dan gönderilen bir temsilci bu iki kentteki Yahudilerin borçlarıyla ilgilenmiş ve eski başkentte bir okul kurmuştur.

XVIII. yüzyılda, bir süreden beri tamamen boş olan Tiberya kenti yeniden canlanmaya başladı. Galil bölgesinde de bazı düzelmeler kaydedildi. Tiberya, Selanik'li Rabi Avraham Abulafya tarafından yeniden imar edildi (Abulafya İzmir'de 20 yıl hahamlık yapmıştır).

XIX. YÜZYIL

Osmanlı imparatorluğunun gerileme döneminde İsrail Ülkesi uzak ve bakımsız bir beldeydi. Bu sıralarda ülke hem ticaret yollarının hem de dünyayı etkileyen siyasal olayların -belli bir döneme kadar- dışında kalmıştır. Hatta İsrail'in geleceğini tesbit eden gelişmeler dahi, ülke dışında meydana gelmiştir.

1880'lere kadar İsrail'de Yahudi nüfusu da azdı. Burada yaşayan Yahudilerin büyük bölümü İspanya kökenli, yani Sefaradi idi. Ülke halkının diğer kesimi Müslüman ve Hristiyanlardan oluşuyordu. Öte yandan tarım oldukça zayıflamış, sanayi ülkeye yabancı bir faaliyet sektörü haline gelmişti. Bu dönemlerde ülkede yetişen başlıca ürün pamuktu. Yerel yetiştiriciler ürünlerini genel olarak Fransız iş adamlarına satıyor, dışarıdan giysi, boya, kahve, şeker gibi maddeler ithal ediyorlardı.

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde İsrail Ülkesi, Bab-ı Ali'ye karşı ayaklanan ve toprak iddialarında bulunan Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın etkisine girdi (1832-1840). Mehmet Ali Paşa, kuvvet kullanarak, bütün İsrail'e hakim oldu (bununla birlikte Osmanlı hükümetine belli bir vergi ödemeyi kabul etti). Bundan sonra İsrail Ülkesi'yle Suriye'nin idari denetimi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya geçti.

Bu dönem İsrail'e önemli değişiklikler getirmemiş olmakla birlikte, Arap ve Bedevi kabilelerinin ayaklanmaları, İbrahim Paşa'nın sert yönetimi tarafından frenlendi. Osmanlı yönetimi altında yaptıkları girişimlere rağmen isteklerini gerçekleştiremeyen Hristiyan misyonerler, İbrahim Paşa'nın tavizkâr tutumundan yararlanarak faaliyetlerini genişlettiler ve çeşitli kurumlar vücuda getirdiler.

1840-41 yıllarında, batılı güçlerin Osmanlı-Mısır anlaşmazlığına karışmaları sonucu, İbrahim Paşa Suriye ve İsrail'den çekildi ve ülke yeniden Türk yönetimine girdi. Bu kez Osmanlılar idari yapıyı yeniden düzenleyerek, ülkeyi yöneten paşaların keyfi karar alma olanaklarını sınırladılar. Bu şekilde de, gerilemenin etkisiyle bozulan asayiş ve yaşam düzenini yeniden kurmaya çalıştılar.

Öte yandan, batılı güçlerin teşviki ve desteğiyle Hristiyan misyonerler faaliyetlerini daha da yoğunlaştırdılar ve özellikle İsrail'deki Kutsal Yerler üzerinde söz sahibi olabilmek için hiçbir çabadan kaçınmadılar. Özellikle Avusturya-Macaristan, Fransa, Prusya ve Rusya İsrail Ülkesi'ne yerleşen misyonerlere her türlü yardımı yaptılar. 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasının imzalanmasından sonra Rusya'nın ülkedeki etkisi güçlendi ve Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Araplar Rus himayesine girdiler. Bu arada, Kudüs'teki Rum Ortodoks Patrikliği de aynı gücün etki alanına girdi. Fransa'nın 1847'de Kudüs'te kurmuş olduğu Latin Katolik Patrikliği ile ülke üzerinde iddia ettiği haklar da 1878 Berlin Kongresi'nde Avrupalı güçler tarafından tanındı. İsrail Ülkesi dünyanın ticaret bakımından zayıf bir noktasında bulunmakla birlikte, 1830'lardan itibaren hizmete giren buharlı gemiler sayesinde Avrupa ile temas arttı. Yüzyılın ortasında Osmanlı devleti yeni bir posta sistemi ihdas etti ve 1865'te Kudüs ile İsrail'in önemli kentleri telegraf şebekesine dahil edildi. Ulaşım ve haberleşme olanaklarının artması ülkenin demografik yapısını da etkiledi ve tarihin darbeleriyle azalan Yahudi nüfusu yavaş yavaş artmaya başladı.

XIX. YÜZYILDA İSRAİL'DE YAHUDİ CEMAATİ: HAYİM FARHİ

1800-1840 yılları arasında, Osmanlı devletinin bunalımlı gidişatına paralel olarak, belirtildiği üzere, İsrail Ülkesi de gerilemiştir. 1832-1840 Mısır dönemi kısa bir geçiş devresi olmaktan ileri gidememiş, buna karşılık Kutsal Yerler Meselesi Avrupalı güçlerin siyasetinde önemli bir bileşke haline geldikten sonra, İsrail Ülkesi -ister istemez ve herşeye rağmen- kendisini dünya çapında olayların merkezinde bulmuştur. Bununla birlikte, yerel halkın bu değişen durum içindeki rolü önemli olmamıştır.

Bu yüzyılda adı İsrail tarihine karışan Hayim Farhi, Osmanlı yönetiminde yüksek düzeyde görevlerde bulunmuştur. Hayim Farhi, Şam'da iki yüz yıl sarraflık yapmış bir ailedendir. Ahmet Cezzar Paşa'nın yanında sarraf olarak çalışmış, uzun yıllar Paşa'nın mali danışmanlığını yapmıştır.

Farhi 20 yıl süreyle İsrail'deki Yahudi cemaatinin lideri olarak kaldı ve yalnız kendi cemaatine değil, ülkedeki Hristiyan ve Müslüman topluluklara da önemli yardımlar yaptı. İsrail'i ele geçirmeye çalıştığı sıralarda Napolyon, Yahudileri kendi tarafına çekmek ve Osmanlı cephesini zayıflatmak amacıyla Farhi ile temasa geçmiş ve cemaat liderine türlü vaatlerde bulunmuştur. Hayim Farhi bütün önerileri tereddütsüz geri çevirmiş ve Akkâ'nın savunmasını düzenlerken Ahmet Paşa'ya yardım etmiştir.

Yahudi lideri bundan sonra Şam valilerine sürekli hizmet etti. 1804'te Ahmet Paşa'nın ölümünden sonra, Süleyman Paşa'nın vali olması için İstanbul nezdinde girişimlerde bulundu. Bu valinin ölümünden sonra, kethüda görevinde bulunan Abdullah Paşa -gene Farhi'nin girişimleriyle- vali tayin edildi. Hayim Farhi, Abdullah Paşa'ya hizmet ederken, valinin çevresindeki rakipleri tarafından gözden düşürüldü ve 1820'de, gücünün doruğundayken Paşa'nın emriyle idam edildi.

XIX. yüzyılda Avrupa'da gelişen Siyonizm akımı anavatana göçü geniş ölçüde teşvik etti ve ülkedeki Yahudi nüfusu, özellikle 1880'lerden itibaren, daha hızlı şekilde artmaya başladı. Göçü körükleyen bir başka unsur da, Odessa-Yafa deniz hattına buharlı gemilerin girmesi oldu. Bundan önce Hasidizm akımı da (ileride incelenecektir) ülkeye önemli miktarlarda göçmen

getirdi. 1810-1812 yılları arasında Osmanlıların imar etmiş oldukları Yafa kenti, 1830'lardan itibaren Yahudi göçmenlerin rağbet ettikleri bir yerleşme merkezine dönüştü.

Ruhani liderlik rekabeti Kudüs ile Tsfat arasında devam ederken, 1837'de Tsfat'ta meydana gelen büyük bir zelzele sonucu, Kudüs ön plana geçti (açıklamakta yarar var: Burada sözkonusu olan ruhani faaliyet, geçen yüzyıllardaki gibi geniş, görkemli ve verimli değildi). 1831'de Tsfat'ta kurulan ilk ibrani matbaası da Kudüs'e taşındı.

1839'da ilan edilen ve azınlıklara eşitlik vaadeden Gülhane Hatt-ı Şerifi'ni İsrail'deki Yahudi toplumunun durumunda önemli düzelmeler sağladı. Öte yandan, Orta-Doğu'daki etki alanlarını genişletmeye çalışan Batılı devletler de Yahudilere ilgi göstermeye başladılar.

İsrail'de bağımsız Yahudi devletini yeniden kurma ya da, en azından, Osmanlı himayesinde özerk bir siyasal yurt ihlas etme fikri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ciddi bir tartışma konusu haline geldi. 1839'da Sir Moses Montefiore Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile bu konuda müzakerelerde bulundu. Buna paralel olarak, ülkedeki Yahudilerle Hristiyanlar arasında zaman zaman ciddi anlaşmazlıklar başgösterdi. Misyonerler faaliyetlerini canlı tutmak için ellerinden geleni yaptılar ve hatta, 1856'da ülkeyi ziyaret eden bir seyyahın yazdıklarına göre, kısa süre içinde 131 kişinin dinini değiştirmeyi başardılar. Bazı tahminlere göre, 1839-1896 yılları arasında, 500 kadar Yahudi, misyoner telkiniyle Hristiyanlığa geçti.

XIX. yüzyılda İsrail'de yaşayan Yahudilerin ekonomik durumunda önemli bir değişiklik olmadı. 1839'da Moses Montefiore, Parisli Rothschild'lerin işbirliğiyle, ülkede bazı küçük sanayi tesisleri kurdu. 1861'de Yahudiler, yüzyıllardan sonra ilk kez, tarım yapmak amacıyla toprak satın almaya başladılar. 1870'te de, Fransız Yahudileri tarafından kurulmuş olan Alliance Israelite Universelle örgütü, İsrail'de ilk tarım okulunu, Mikve İsrail'i kurdu.

11. TÜRKİYE YAHUDİLERİ

Anadolu'da Yahudi varlığı M.Ö. VI. yüzyıla kadar uzanır. Yahudilerin ilk kez buraya ne zaman gelmiş oldukları tam olarak bilinmemekle birlikte, bu yüzyıldan itibaren Anadolu'da bir Yahudi cemaatinin mevcut olduğu kesindir. Bu konuda ilk bilgi Tevrat'ın Yoel kitabında verilmektedir: " ve Yehuda oğullarını, kendi sınırlarından uzaklaştırılmak için, Yunanlıların oğullarına sattınız." (Yoel 3:6). Burada Yoel, Fenikeli esir tüccarlarının, Yahudileri İyonyalılara satmış olduklarına işaret etmektedir. Ovadya kitabında geçen Sefarad kenti (1:20), muhtemelen, bugünkü İzmir'in batısında bulunan Sardes'tir⁶⁴. Aristo'nun öğrencisi Soli'li Klearkus, Aristo'nun Anadolu'da bir Yahudiye rastlamış olduğunu yazar. M.Ö. III. yüzyılın sonunda, Selevki kralı III. Antiyohus, 2000 kadar Yahudi ailesinin Anadolu'daki Frigya ve Lidya'ya sürülmesini emretmiştir. Arkeolojik araştırmalardan. anlaşıldığı kadarıyla, bölgedeki ilk sinagoglar bu tarihlerde kurulmuştur.

Yahudilerin Anadolu'da yerleşmiş oldukları merkezlerle ilgili önemli bilgiyi haiz belgelerden biri, M.Ö. 139 yılında Roma'nın Helen sitelerine yolladığı bir genelgedir. Bu belgede, Antalya ile Anamur arasındaki alan ve Side, Halikarnas, Menteşe (Caria) yöreleri Yahudi yerleşme merkezleri olarak zikredilmektedir (I. Makabiler Kitabı 15: 23). Cicero da, Bergama, Edremit, Apamea (Dinar) Yahudilerinin Büyük Tapınak için toplamış oldukları paraya, Roma valisi Flaccus'un el koymasından söz ederken, Anadolu'daki Yahudi cemaatleri hakkında değerli bilgiler verir.

64 Bununla birlikte, birçok araştırmacı, Ovadya Kitabı'nda geçen Sefarad'ı İspanya olarak kabul eder. Bu görüşe göre, Yahudiler İspanya'ya Tevrat dönemlerinde gelmişlerdir.

Bu bölgede yaşayan cemaatler hakkında en ayrıntılı bilgiyi veren belge, Jozefus Flavius'un yazılandır. İncil'in bazı bölümleri de bu konuda oldukça aydınlatıcıdır. Bu iki kaynağa göre, İç Anadolu, Ege, Orta ve Batı Karadeniz, Orta ve Batı Akdeniz bölgelerinde önemli Yahudi cemaatleri mevcuttu. Öte yandan, İyonya'da Yahudi nüfusunun çoğalmasının, çevredeki Helenler arasında düşmanca bir tutumun oluşmasına yol açtığını biliyoruz. Örneğin M.Ö. 14 yılında İyonyalı Yahudiler Roma yöneticisi Marcus Vespasianus Agrippa'ya başvurarak, özel haklarını teyit etmesini istemişlerdir. O sıralarda Agrippa ile birlikte bulunan Herod'un (Herod'la ilgili kısma bakınız) araya girmesiyle, bu haklar gerçekten teyit edilmiştir. Jozefus Flavius bir eserinde Sardes ve Halikarnas sitelerinin, Yahudilerin dinsel özgürlüklerini garanti eden kararlar almış olduklarını kaydeder.

Yahudi kültürünün, antik dönemlerde Anadolu'da yaşayan toplumları etkilemiş olduğunu gösteren kanıtlar da mevcuttur. Apamea halkının, Tevrat'ta geçen Tufan Olayı'nı, kentleriyle ilgili efsanelere bağladıkları ve paralarına Nuh'un gemisinin tasvirini bastıkları sabittir⁶⁵. Jozefus, Yahudi olmayan halkın Cuma gecesi mum yaktığını, Cumartesi ve bayram günlerinde sinagoga gittiğini yazar. Öte yandan, o sıralarda Anadolu'da "Evren'in Yaratıcısı Tek Tanrı" adıyla anılan bir akım da gelişmiş ve çok tanrılı inançlardan gelen birçok kişi Musevi dininin önerdiği Tek Tanrı'yı benimsemiştir.

BİZANS DÖNEMİ

Yukarıdaki izahattan da anlaşılacağı üzere, Doğu Roma imparatorluğu Bizans'ı başkent seçtiği sırada, Anadolu'da birçok Yahudi cemaati mevcuttu. Bunların en büyüğü, Konstantinopolis (İstanbul) cemaatiydi.

Bizans dönemi Yahudi tarihinde karanlık bir devirdir. Doğu Roma imparatorları ve kilisesi Yahudiler aleyhinde birçok küçültücü ve ezici yasa çıkarmışlar, katliam ve yağmaları adeta teşvik etmişlerdir. İmparator II. Teodosyus (408-450), çıkardığı bir yasada, Yahudileri "nefret edilmesi gereken, sapık kişiler" olarak tanımlamıştır. Konstantinopolis'te IV. yüzyılın başında ve

65 Bununla birlikte, Tufan öyküsünün, Tevrat'ın yazılmasından en az 2000 yıl önce Mezopotamya'da anlatıldığı unutulmamalıdır (meraklılar Gılgamış Destanı'na bakabilirler).

belki de daha önce mevcut olan bir sinagog, II. Teodosyus'un kızkardeşi Pulcherie tarafından -imparatorun onayıyla- kiliseye dönüştürülmüştür (422). II. Teodosyus'un yasası (Code Theodosien) İsrail'in liderliğini temsil eden Nasi'lik kurumunu lağvetmiştir.

VI. ve VII. yüzyıllarda Bizans hükümdarları açıktan açığa, Yahudi aleyhtarı eylemler düzenlemişler ve hatta imparator Fokas, 608 yılında, Yahudileri zorla Hristiyanlığa geçirmek istemiştir (aynı yıl Yahudiler şiddet eylemlerine karşı ayaklanmışlardır). I Justinianus devrinde (527-565) Yahudilerin vatan-daşlık statüleri tümünden iptal, Musevilik de yasa dışı ilan edilmiş, Yahudi-lere ağır vergiler yüklenmiştir. II. Justinianus da bu siyaseti sürdürmüş ve 692'de Hristiyanların Yahudi doktorlara gitmelerini yasaklamıştır.

Gezgin Tudela'lı Binyamin 1170'de Konstantinopolis'e gelmiş ve buradaki Yahudilerin yaşamını seyahatnamesinde anlatmıştır. Buna göre, Bizans yönetimi XII. yüzyılda Yahudileri Haliç'in güney kesimine atmıştır. Yahudiler daha sonra Galatia-Pera (Galata) semtine geçmişler, ancak dördüncü Haçlı Seferi sırasında bu mahalle yağma edilip yakılmıştır.

XI. ve XII. yüzyıllarda Konstantinopolis Yahudileri bakırcılık, dokumacılık, tekstil boyacılığı gibi işlerle uğraşırlardı. Tudela'lı Binyamin, kentteki dericilerin de Yahudi olduklarını yazar. Konstantinopolis'i, bu gezginden önce bir Hazar Yahudisi, ondan sonra da İspanyol kökenli şair Yehuda El Harizi görmüştür. Bu gezginlerin yazdıkları ve buna benzer diğer belgeler Bizans zulmünü teyit ederler.

Sözkonusu belgelerde anlatılanlara göre, Bizans'ta Yahudilerin ata binmeleri yasaktı (Bizans'ta ata binme "hakkını" kazanmış tek Yahudi, imparator Emanuel'in doktoru Şlomo haMitsri olmuştur); Yahudiler sokaklarda dövülür, küçültücü muameleye ve hakaretlere maruz bırakılırlardı.

İstanbul'un 1453'te Osmanlı imparatoru II. Mehmet tarafından alınıp, Bizans imparatorluğunun tümünden yıkılması, İsrail ulusunun tarihinde de önemli bir dönüm noktasıdır. Yeni Osmanlı yönetimi Bizans zulmü altında ezilen Yahudi

cemaatine rahat bir nefes aldırılmıştır. Hatta Yahudiler, İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethedilmesini Büyük Kurtuluş'un başlangıcı saymışlardır.

TÜRKİYE YAHUDİLERİ

Anadolu tedricen Bizanslıların elinden çıkıp Türk kontrolüne geçtikçe, burada oturan Yahudiler de yeni bir yönetimle karşılaştılar. Zamanımızın Türkiyeli Yahudi tarihçilerinden Avraham Galante, yönetim değişikliğine paralel olarak, Yahudilerin Türk kültürünü de benimsemiş olduklarını yazmıştır⁶⁶. Galante, Karanoğulları, Germiyanogulları, Menteşogulları, Hamitoğulları, Çandarogulları ve Saruhan beyliklerinde Yahudi cemaatlerinin mevcut olduğunu kaydeder.

Osmanlı devletinin kuruluş döneminde, Osman Bey zamanında (1299-1326), bu beyin hakim olduğu topraklarda Yahudi yaşayıp yaşamadığına dair belge olmamakla birlikte, Orhan Bey'in Bur.a'da bir sinagog kurulmasına izin verdiği bilinmektedir⁶⁷. I. Murat (Hüdavendigâr) devrinde (1362-1289) Edirne alındığı zaman, kentin Yahudi cemaati yeni yönetimi kurtuluş sevinciyle karşılamıştır. XIX. yüzyıl tarihçilerinden M. Franko, Bizans kentlerinde yaşayan Yahudilerin Osmanlı hoşgörü ve adaletinin hüküm sürdüğü beldelere "akın etmeye" başlamış olduklarını yazmıştır. II. Murat'ın hükümdarlık yıllarında (1421-1451) da, padişahın doktoru İshak Paşa adında bir Yahudi idi.

Sultan II. Mehmet (1451-1481) İstanbul'u alır almaz, savaş sırasında kentten kaçan halkı ve özellikle Yahudileri geri çağırdı. Bir rivayete göre Fatih Yahudiler için özel bir ferman çıkardı, İstanbul'a yerleşebileceklerini, mal ve mülklerine dokunulmayacağını ilan etti⁶⁸. Bu fermanın duyulmasından sonra birçok Yahudi kente yerleşmeye başladı.

66 Avraham Galante, "Les Juifs sous la Domination des Turcs Seldjoukides" 1941, s. 8.

67 Etz haHayim Sinagogu; bugün de ayaktaadır.

68 M. Lattes, "Likutim deveiEliyah", s.7

Yeni yönetim altında İstanbul'da ekonomik ve dinsel yaşam düzene girdi. Bizans yönetiminin karanlık günlerinden sonra "Konstantiniye'de görkemli cemaatler kuruldu, Tora çalışmaları, zenginlik ve ihtişam her yerde arttı.⁶⁹"

II. Mehmet Edirne ve Tsfat'tan İstanbul'a birçok Yahudi ailesi getirtti; Edirneliler, Mahallet-ül Yahudiyyin Edirneviyyin adıyla anılan bir mahalleye yerleştirildiler. Yahudilerin bu dönemde İstanbul'a yerleşmeleriyle ilgili kayıtlara Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde de rastlanır.

Bu arada, XV. yüzyılın ortalarında, Almanya (Aşkenaz) ve Fransa'dan kaçan birçok Yahudi de Osmanlı topraklarına yerleşti. Bunlardan, Edirne'ye yerleşenler arasından yetişen Rabi Yitzhak Tsarfati, 1430 yılında Almanya'ya bir mektup yollamış ve Osmanlı topraklarındaki yaşam hakkında bilgi vermiştir. Bu mektup, bu dönemde batılı Yahudilerin Osmanlı yönetimi hakkındaki düşüncelerini yansıtan başlıca belgelerdendir. Tsarfati şöyle demektedir: "Aşkenaz ve çevresindeki Yahudiler Tugarma'ya gelsinler, bu ülkede hiçbir şey eksik değil, Tanrı bu ülkeyi iyiye düşünmüş..."

İSPANYA YAHUDİLERİNİN GÖÇÜ

İspanya ve Portekiz'den kovulan Yahudilerin Türk beldelerine göçetmeleri batılı Yahudilerin tarihinde önemli bir gelişmedir. Yahudiler 1500 yıldan beri, yani İkinci Tapınak'ın yıkılmasından itibaren Batı'ya doğru göçetmişler, Babil'de önemli bir cemaat oluşmakla birlikte, ulusun önemli bir bölümü Avrupa'ya dağılmıştı. Şimdiyse, yani XV. yüzyılın sonunda, İberya kralları fanatik bir tutum takınınca, göçün yönü değişiyor, Yahudiler bir kez daha doğuya yöneliyorlardı.

Bu gelişmenin en önemli yanı, Yahudi kültür merkezinin Türkiye'ye kaymış olmasıdır. 330 yılından beri ve bin yılı aşkın bir süredir bir zulüm beldesi olan Konstantinopolis, Osmanlı yönetimi altında bir sığınma yeri haline geliyor ve Yahudi tarihinin en trajik bir anında Osmanlı padişahı II. Bayezit

69 aynı kaynak

(Yıldırım; 1481-1512), İspanya'dan kovulan 100.000 kadar Yahudi ve konversoya devletinin kapılarını açıyordu⁷⁰.

İlk cemaatler İstanbul ve Selanik'te örgütlendiler. Daha önce burada yaşamakta olan Yahudiler yeni gelenlerin ülkeye yerleşmelerine yardım ettiler: "Türkiye Yahudi cemaatlerinin sınırsız yardımlarıyla, paralarını çakıl taşıymış gibi dağıtarak, yeni gelenleri yerleştirdiler."⁷¹

Yeni gelenler arasında, İspanya'da önemli mevkilerde bulunmuş olanlar da vardı. Bunlar, göç ettikten kısa bir süre sonra Osmanlı sarayında da önemli görevlere geldiler. Türkiye Yahudileri XVI. yüzyılın ortalarında önemli bir ekonomik faktör oldular ve II. Süleyman'ın ölümüne, yani 1574 yılına kadar çok parlak bir dönem yaşadılar. XVI. yüzyılda Türkiye'de Yahudi yaşamıyla ilgili ilk elden bilgiyi, o sıralarda Türkiye'yi ziyaret etmiş olan Romanyalı bir memurun güncesinde buluyoruz:

"...Türkiye'nin her kentinde, her ülkeden ve her dilden sayısız Yahudi yaşamaktadır. Yahudiler konuştukları dile göre gruplaşmışlardır. Yahudiler bir ülkeden kovulduklarında Türkiye'ye gelmişler ve burada toplanmışlardır. Bunlar Almanca, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Fransızca, Lehçe, Çekçe, Yunanca, Türkçe, Kaldece ve daha bir çok dil konuşurlar.

Yahudiler her istedikleri yere seyahat etme ve istedikleri gibi çalışma özgürlüğüne sahipler. Dünyada, İstanbul'dan bir-iki Yahudi ile teması olmayan yer mevcut değildir.

Bunlar birçok işte çalışmakta ve ürettiklerini açıkça satılabilmektedirler zira Türkiye'de, Hristiyan ülkelerindeki durumun aksine, herkes, evinde, dükkânında ya da sokakta ticaret yapı-

70 Konversolar arasında Yahudiliğe dönüşü savunan İmanuel Aboab (1555-1628) "Nomologia o Discursos Legales" adlı eserinde, II. Bayezid'in, Yahudileri ülkesinden kovan İspanya kralı Ferdinand hakkında şunları söylemiş olduğunu yazar: "Böyle bir kralın akıllı olduğunu kim söyleyebilir? Kendi ülkesini sefalete sürerken, benimkini zenginleştiriyor." (s. 9)

71 M. Lattes, bkz. not 68

bilir. Usta olsun, acemi olsun, padişaha vergisini, dükkânının da kirasını ödediği sürece, kimse ona birşey demez.

İstanbul'da Yahudilerin bir de matbaaları var; burada çok nadir kitaplar basıyorlar.

Padişah'ın doktoru Yahudi idi. Başkasını yanına bile almazdı. Bu doktora Yahudi mahallesinde üç ya da dört katlı bir taş bina inşa etmesine izin verilmiş. Oğlu da doktormuş, galiba babasının görevine getirilmiş. Karın ağrısına karşı bir ilacı olduğu da söyleniyor (burada söz konusu olan doktor Moşe Hamon ve oğlu Jozef'tir).

Yahudiler, kendilerinden olanların dilencilik yapmasına izin vermiyorlar. Adamları var, evden eve gidip para topluyor ve bu şekilde fakirleri geçindiriyor, hastahanelerini ayakta tutuyorlar."

Türkiye ve -Osmanlı idaresine geçmiş olan- İsrail Yahudilerinin parlak dönemi, bilindiği üzere, Osmanlı devletinin yükselme ve genişleme dönemine paralel olarak gelişti. Osmanlı devleti zayıflamaya başlayınca, buradaki cemaatler dünya Yahudiliği içindeki önemli yerlerini kaybettiler. Türkiye Yahudilerini dünya Yahudiliği içinde lider durumuna getiren başlıca unsur, pek tabii, Osmanlıların hoşgörü siyaseti sayesinde yükselen ve yeni devletlerine var güçleriyle hizmet etmiş olan kişilerdir. Bunun dışında, başta matbaacılık olmak üzere birçok alanda ilerlemiş olmaları bu cemaatleri, İsrail ulusunun tarihi içinde erişmiş oldukları yere getirmiştir.

HAMON (AMON) AİLESİ

Hamon ya da Amon⁷² ailesi İspanya ve Portekiz'den Türkiye'ye gelmiş ve aileden birçok tanınmış kişi Osmanlı sarayına hizmet etmiştir. Ailenin reisi Yitzhak Hamon (XV. yüzyılın ikinci yarısı) Granada'nın Müslüman

72 Revue des Etudes Juives'deki makale bu aile hakkında ilginç bilgi vermektedir (cilt 56, yıl 1908).

hükümdarı Abdullah'ın doktoruydu. II. Bayezit'in doktorluğunu yapan Jozef Hamon da Granada'da doğmuştur. Jozef Hamon bu görevine I. Selim zamanında da devam etmiş ve padişahın birçok seferine katılarak, İsrail'in Osmanlı imparatorluğuna katılmasına şahit olmuştur. Jozef Hamon bu seferden dönerken 1518'de Şam'da ölmüştür.

MOŞE HAMON

Ailenin en tanınmış üyesi Moşe Hamon'dur (1490-1554). Moşe Hamon Jozef'in oğlu ve görevinin varisiydi. Babası öldükten sonra I. Selim'in, ondan sonra da Kanuni'nin doktoru oldu. Moşe Hamon kısa süre içinde sarayın en önemli tabibi ve Hürrem Sultan ve damadı Rüstem Paşa ile kurmuş olduğu sıkı ilişkiler sayesinde, Bab-ı Ali'nin etki sahibi şahsiyetlerinden biri haline geldi. Moşe Hamon, ölümünden kısa bir süre önce saray entrikalarının birine kurban giderek, görevinden alındı.

Moşe Hamon'un cemaatine de yardımları dokunmuştur. Örneğin, Kanuni Sultan Süleyman'dan Kan İftiraları'na karşı bir ferman almıştır. Bu önemli ferman, bu gibi iddialarda bulunan kişilerin şikâyetlerini bölge mahkemelerine değil, padişah divanına getirmelerini öngörmüştür. Ferman kaybolmuş olmakla birlikte, varlığı başka bir Osmanlı belgesinde zikredilmektedir:

"Rahmetli Gazi Sultan Süleyman, zikredilen cemaatin saldırılara uğradığını duymuş. Sultan bu suçlamaların gerçek olmadığını öğrendikten sonra, onun kesin emri ve el yazısıyla bir ferman çıkardı. Bu fermanda şöyle denilmektedir: Bu cemaat bana vergi ödediğinden, üyelerinin saldırıya ya da herhangi bir haksızlığa uğramalarını istemiyorum... Bu gibi iddialar, padişahlık divanında mahkeme edilecek ve benim emrim olmadan başka yerde görüşülmeyecektir... Ferman-ı Şahane'ye riayet etmeyenler, cemaatin işine karışanlar, bu cemaatten olanları yargılayanlar, ya da bunlara saldıranlar cezalandırılacaktır. Bu ferman düzeltilmeyecek ya da değiştirilmeyecektir. Padişah'ın 961 yılının Muharrem ayının son gününde (27 Aralık 1553) çıkarttığı fermanda işte böyle denilmektedir."

Daha sonra Sultan III. Mehmet (1595-1603) bu fermana dayanarak, Yahudilere karşı saldırıları yasak eden bir emir çıkarmıştır.

Moşe Hamon'un oğulları (Osmanlı belgelerinde Evlad-ı Musa olarak geçerler) babalarının devlete yapmış olduğu hizmetlere karşılık, vergilerden muaf kılınmışlardır. Doktor Moşe Hamon Kanuni'nin İran seferine de katılmış, dönüşte Bağdat'tan geçerken, yanına Rabi Yosef Tavus'u almış, 1546'da da Tavus'un Farsça, Saadiya Gaon'un Arapça tercümeleriyle birlikte bir Tevrat yayınlamıştır.

Moşe Hamon'un çok değerli bir el yazması koleksiyonu vardı. Bunlar arasında, VI. yüzyılda yazılmış olan meşhur ecza kitabı Codex Disconides de bulunuyordu. Hamon birkaç tıp eseri de yazmıştır⁷³.

Moşe Hamon'un oğlu Jozef Hamon (ölüm tarihi 1577), Kanuni Sultan Süleyman ile II. Selim'in doktoruydu. Onun oğlu Yitzhak aile mesleğini sürdürmüş ve bir ara İspanya hükümetinin, Osmanlı padişahını İspanya ile bir anlaşma imzalamaya ikna etmesi için yaptığı rüşvet teklifini geri çevirmiştir.

NASİ AİLESİ: DONNA GRASYA VE DON JOZEF

Türk-Yahudi cemaatinin tarihinde Nasi ailesi ve özellikle Donna Grasya Mendes Nasi ile yeğeni Don Jozef Nasi, önem bakımından ilk sırayı tutarlar. Nasi'ler, muhtemelen İspanya kökenli, Portekiz'den gelme bir konverso ailesiydi. Grasya ile Jozef Avrupa'da uzun süre yaşamış olmakla birlikte, İsrail tarihindeki yerlerini Türkiye'deyken almışlardır.

Grasya Nasi (1510-1569) bir konverso ailesine doğdu. Portekiz'deyken Hristiyan adı Beatrice de Luna idi. 1528'de, onun gibi konverso olan Francisco Mendes ile evlendi. Kocasının 1537'de ölmesi üzerine, Donna Grasya, Nasi-Mendes ailesinin muazzam servetini tek başına yönetmeye

73 Bunların en önemlilerinden biri olan dış bakımıyla ilgili kitabı, bugün İstanbul Üniversitesi kütüphanesindedir.

başladı. Bu arada siyasal faaliyete de girdi ve bir süre İngiltere ve Hollanda'da yaşadı. Hollanda'dayken Portekiz Enkizisyonu'na karşı bazı girişimlerde bulundu. 1545'te Venedik'e yerleşti ve burada Gizli Yahudilik'le suçlanarak tutuklandı, servetine de el kondu. Bunun üzerine yeğeni Joao Mikas (Don Jozef Nasi) ile Moşe Hamon, Kanuni Sultan Süleyman nezdinde teşebbüse geçerek, Osmanlı hükümdarına Donna Grasya'nın Türkiye'ye göç etmek ve servetini buraya getirmek istediğini bildirdiler. Bunun üzerine Kanuni Venedik'e özel bir temsilci yolladı ve Osmanlı idaresi altında yaşamak isteyen bir yabancıнын can ve malına dokunulamayacağını Venedik hükümetine bildirdi. O sıralarda Eski Dünya'nın bir numaralı süper gücü durumunda olan Osmanlı devletinin liderinden gelen bu şahsi istek karşısında Venedikliler Donna Grasya'yı hemen serbest bıraktılar.

Grasya Hristiyan adını bırakıp, Avrupa'daki konversolarla ilgilenmeye başladı. 1553'te İstanbul'a yerleşti, burada ve Selanik'te okullar kurdu. 1556 yılında Ankona'da tutuklanan konversoları kurtarmak amacıyla padişahın yardımını istedi ve Sultan Süleyman bu isteği yerine getirerek Papa'ya bir nota yolladı (Ankona Olayı ileride anlatılacaktır).

Donna Grasya 1558-1559 yıllarında, İsrail Ülkesi'nde bir zamanlar başlıca yerleşme merkezlerinden olan Tiberya'yı imar etmek için Osmanlı padişahından izin aldı ve burada da bir okul kurdu. Tiberya ve çevresinde imar ve iskân faaliyeti daha sonra Don Jozef Nasi tarafından sürdürüldü.

Donna Grasya Nasi, İsrail'in yıkılmasından, yirmi asır sonra yeniden kurulmasına kadar geçen süre içinde, ulusun tarihine geçen kadınlar arasında belki de birinci sırayı tutar. Kendisi La Siniora (Hanımefendi) ya da, İbranice karşılığıyla haGiveret lakabıyla anılırdı. İstanbul'da adına inşa edilen sinagog uzun yıllar ayakta kalmıştır.

Grasya'nın yeğeni Jozef, İsrail tarihinde, siyasal anlamda Siyonizm'den yüzyıllarca önce, Yahudi ulusuna bir barınak bulma amacına dönük faaliyetiyle anılır. Babası Portekiz sarayında doktor, Lizbon üniversitesinde de tıp profesörüydü. Hristiyan adı Joao Mikas olan Jozef Nasi Louvain üniversitesinde okudu, sonra Mendes'lerin yanında bankacılık işine girdi. Jozef Nasi o sıralarda Kutsal Roma imparatoru V. Charles ile ilişki kurdu. (bir rivayete göre, imparatorun yeğeni ve geleceğin hükümdarı Maximilian ile birlikte spor yapardı. Başka bir rivayete göre de, Venedik hükümetiyle

temasa geçmiş ve konversoları barındırmak için bir ada kiralamak konusunda girişimlerde bulunmuştur). Jozef Nasi Fransa kralı I. François ile de tanıştı.

Joao Mikas 1554 yılında İstanbul'a geldi ve halasına katıldı. Burada sünnet oldu ve Jozef Nasi adını aldı.

Bir yandan Avrupa siyasetini iyi bilmesi, Batı hükümdarlarını şahsen tanınması ve işleri nedeniyle kıtanın birçok yerinde temsilcileri bulunması, öte yandan Fransa ve Venedik'in güttükleri dış siyasete karşı olması sayesinde Jozef Nasi Bab-ı Ali'de yükseldi ve bir ara devletin dışişleri danışmanı oldu. Nasi'den söz eden bir Türk ileri geleni, diplomatik yeteneğini şöyle dile getirmiştir: "Keşke bu Yahudi yirmi yıl önce saraya çıtsaydı, belki hiç zorumuz olmadan, mahza lutf-u inayet ile âlemşumulden dağıttığımız o kapitülasyon maddelerinin birkaçından olsa kurtulurduk."⁷⁴

1526'da Osmanlı devletiyle Polonya arasında yer alan görüşmelerde Jozef Nasi devletine önemli hizmetlerde bulundu. 1569'da Hollanda'yı İspanya'ya karşı tedbir almaya teşvik ederek, bu atılımında Osmanlı devletinin desteğini vaadetti (Nasi'nin bu konuda Hollanda hükümetine yazmış olduğu mektup, Amsterdam'da halk önünde okunmuştur). Bu arada, padişah olmadan önce arkadaşı olan II. Selim'in tahta geçmesiyle (1566), Bab-ı Ali'deki mevki daha da güçlendi. Bundan sonra, Fransız hükümetinin mallarına el koyması üzerine I. François ile anlaşmazlık halinde olduğu bir sırada, bir Fransız temsilcisi -Grandchamp- eski doktoru David'in yardımıyla Nasi'yi Osmanlı sarayının gözünden düşürmek istediye, bu entrika başarıya ulaşamadı.

II. Selim, tahta geçtikten kısa bir süre sonra, Jozef Nasi'ye Naksos adasının yönetimini ve Naksos Dükü payesini verdi. Bundan önce Jozef Nasi, halasının Tiberya üzerinde elde ettiği imtiyazları teyit ettirdi ve bu kente, Avrupa'da zulüm gören Yahudileri yerleştirmek üzere teşebbüslerde bulundu. Bu amaçla İtalya'da bazı Yahudi cemaatlerine mektuplar yolladı ve bu gelişmeler üzerine kitle halinde göç için hazırlıklar yapıldı.

74 "Saffet, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası", XVI, s. 968. Zikredildiği kaynak: Reuven Ben Eliezer, "Türkiye Yahudileri", yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi DTCF, Ankara 1976, s.41.

IV. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında geçen 1500 sene içinde İsrail'e siyasal anlamda ilk göç teşebbüsü budur. Başka bir deyişle Jozef Nasi, daha ileride incelenecek olan siyasal Siyonizm'in doğmasından çok önce, ulusunu anavatanına iade etmeyi sadece düşünmekle kalmamış, fiili teşebbüste de bulunmuştur. Bununla birlikte, yerel Hristiyanların entrikaları sonucu bu proje başarıya ulaşamamış ve Nasi kendisini tamamen padişahın işlerine vermiştir.

1569'da Kıbrıs ile ilgili olarak beliren sorunda Nasi, Bab-ı Ali'de savaşa taraftar olan kanattan yana çıkmıştır. Bu nedenle bazı tarihçiler, Osmanlıların Kıbrıs yüzünden Venedik ile savaşa girmelerinin nedenini Nasi'nin etkisine bağlarlar. Ne var ki, o sırada Osmanlı sarayında oluşan iki cepheden (savaşa taraftar olanlarla karşı olanlar) birini tutmuş olmakla birlikte Nasi bu cephede yalnız değildi. Öte yandan, Nasi'nin, Avrupa'da sözünü geçiren bir padişahın kararlarını ne ölçüde değiştirebileceği tartışma konusu olabilir.

Osmanlılar 1571'de Kıbrıs'ı aldılar ancak Lepant'ta önemli bir muharebe kaybettiler. Bunun üzerine, sarayın savaş aleyhtarı kanadı Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa liderliğinde harekete geçerek Venedik'le uzlaşmaya gitti. Bu evreden itibaren de Jozef Nasi, ünvanını tutmakla birlikte, etkisini kaybetti. Eşi Reyna (Donna Grasya'nın kızı), 1599'a kadar yaşadı ve eşinin meşhur kütüphanesini araştırmacıların emrinde tuttu. Bu arada, 1592'de, İstanbul'da bir de matbaa kurdu.

NASI'LER VE TİBERYA PROJESİ

Grasya ve Jozef Nasi'nin Kineret Gölü kıyısında özerk bir Yahudi kolonisi kurmaya dönük çabaları, daha önce belirtildiği üzere, Yıkılış'tan Siyasal Siyonizm'e kadar geçen yüzyıllar içinde, bu amacı güden ilk ve tek faaliyetlerdir. Bu atılımın önemi, 1500 yıldan beri sürgünde bulunduğu halde, İsrail Uлуу'nun anavatanda David'in devletini sürdürme idealini kaybetmemiş olduğu gerçeğinde yatmaktadır.

Dünya Yahudileri, Jozef Nasi'nin Kutsal Yazılar'da önemli bir yere sahip olan Kurtuluş idealini pratikte uygulama girişimini ve Osmanlı yönetiminin bu konuda göstermiş olduğu benzeri olmayan anlayışın önemini kavrayamamış, bu nedenle de Tiberya projesi amacına ulaşamamıştır. Yahudi

ulusunun bağımsız ya da en azından sağlam destekli özerk bir devlet kurma işini neden 400 yıl ileriye atmış olduğu bugün de araştırma ve tartışma konusudur. Devlet kurma ülküsü, büyük bir liderin büyük bir devletin himayesinde olduğu ve bu devlet anlayışlı bir tutum takındığı bir sırada gerçekleşmenin eşiğinden dönmüştür. Prof. Klausner, bunun nedenini şöyle izah etmektedir: "Yahudi ulusu o sırada uykudaydı; Don Jozef Nasi'nin Yahudi dünyasını bir ucundan diğerine sarsması gereken sesi ancak pek az kişinin kulağına gitmiştir... Hatta Tiberya'nın hemen yanbaşı, Tsfat'ta oturan ve Büyük Kurtuluş'u bekleyen o görkemli bilginler, bu üstün düşünce karşısında seslerini çıkaramamışlardır. Bu bilginlerin gözünde, kent kurmak, ağaç dikmek, yün üretimi için koyun yetiştirmek gibi şeyler, ne de basit düşüncelerdi... Bunlar Luria'nın fikriyatına, Sabetay Tsvi'nin düşüncelerine hayran kaldılar ama Don Jozef Nasi'nin siyasal yerleşmeye dönük düşüncesini kavrayamadılar."⁷⁵

Öte yandan, o sıralarda Jozef Nasi'nin çağrısına hemen cevap vermesi gerekenlerden Türkiye Yahudileri dünyanın en rahat cemaatidiler. Prof. Klausner bir Hristiyan tarihçinin yazdıklarını şöyle hatırlatmaktadır: "O zamanlar İstanbul ve Selanik Yahudilerinin evleri ihtişam abideleriydi; bu evler sadrazam ve bakanların evleriyle yarışlırdı."

Yahudi tarihinin bu son derece önemli devresi hakkında elimizde yeterli bilgi mevcut değildir. Bu nedenle Donna Grasya ile Don Jozef'in bir Yahudi Devleti mi düşledikleri yoksa başka amaçları mı olduğu meselesini tartışma konusu yapan araştırmacılar vardır. Bazı tarihçiler, Nasi'lerin Avrupa'dan kaçan Yahudilere bir barınak sağlamak istemiş olduklarını savunurlar. Bazıları ise Nasi'lerin, ipek, yün, tarım ürünü ve deniz ürünleri ticareti yapmak için Tiberya'yı geliştirmek istediklerini düşünürler. Bununla birlikte, Jozef Nasi'nin siyasal amaçlarla hareket ettiğini gösteren deliller ağır basmaktadır. Galil bölgesinde Yahudi yerleşme hareketini araştıran Dr. Yaakov Rosen, Jozef Nasi'nin Kanuni'ye ayrıntılı bir siyasal proje sunduğunu ve Padişah'ın Yahudilerin İsrail Ülkesi üzerindeki haklarını tanıdığını yazar⁷⁶. Başka bir deyişle, Yahudilerin İsrail'de yaşamaya hakları olduğu, Balfour Deklarasyonu'ndan 300 yıl önce Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır. Bununla

75 Prof. Joseph Klausner, "Keşe uma nilhemet al heruta" s.212. Zikredildiği kaynak: Reuven Kaşani, "Kehilot haYehudim beTurkia", Kudüs 1978, s.22

76 Kaşani, s. 23

birlikte Osmanlı mercileri, bölgede oturan ve Yahudi olmayan halkın tepkide bulunacağını düşünerek, işe Tiberya'nın imarı gibi mütevazı bir projeyle başlamayı uygun görmüştür. Bu da, neden Kudüs'ün değil de, Tiberya gibi merkezlerden uzak, yıkık bir kentin odak noktası olarak seçilmiş olduğunu izah etmektedir. Dr. Rosen'e göre Nasi'nin amacı işe Tiberya'dan başlamak ve projeyi sonradan genişletmekti.

Don Jozef Nasi'nin yaşamını ve eserlerini özetlerken, Abba Eban şöyle demektedir: "Şurası kabul edilmelidir ki, (Tiberya Projesi) Yahudilerin ana-vatanlarına yeniden yerleşmelerine dönük ilk projelerden biri, XIX. yüzyıl siyonistlerinin uygulayacakları planın öncüsüdür. Gerçekten de Jozef, birçok yanıla, Siyonistlerin en büyüğü Theodore Herzl'e çok benzer."⁷⁷

ANKONA OLAYI

Don Jozef ile Donna Grasya, Enkizisyon'dan kaçan konversoları kurtarmak için çok çaba harcamışlardır. Bunun için de, zaman zaman Osmanlı mercilerinden yardım istemişler, Osmanlılar da bu isteklerini geri çevirmemişlerdir. Nasi'lerin karışmış oldukları bu gibi olayların başlıcası, Ankona'da oturan konversoların kurtarılmasıyla ilgilidir.

Bu kentte yaşayan konversolar imha tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarında, Nasi'lerin ricasıyla Kanuni Sultan Süleyman Papa IV. Paul'a bir nota yollamış ve tutuklanan Yahudilerin derhal serbest bırakılmalarını istemiştir. Papa da bu isteği hemen yerine getirmiştir. Ne var ki, bu arada 25 kadar konversionun yakılarak idam edilmesi üzerine büyük Yahudi dünyası ayağa kalkmış ve Grasya Nasi Ankona limanına karşı ekonomik boykot ilan etmiştir. Ancak bu atılım, çeşitli nedenlerden başarıya ulaşamamıştır.

SALAMON BEN NATAN ESKENAZI

Türkiye Yahudi cemaati içinden yükselen Salamon Ben Natan Eskenazi (1520-1602) yetenekli bir diplomat ve doktordu. Eskenazi İtalya'da doğdu, Krakov'da tıp okudu ve 1564'te İstanbul'a yerleşti. Salamon Ben Natan, Osmanlı-Venedik anlaşmazlığı sırasında Sokullu Mehmet Paşa'nın taraftarı dolayısıyla Nasi'nin rakibiydi. Lepant savaşı yıllarında Eskenazi, Venedik

77 Abba Eban, "My People: The Story of the Jews", New York 1968, s. 204

yetkilileriyle Sokullu Mehmet Paşa arasında gizli teması sağlamış ve savaştan sonra Osmanlı devleti adına Venedik ile barış görüşmelerini yürütmüştür.

Bundan sonra Eskenazi on yıl süreyle Osmanlı sarayına hizmet etti ve Bab-ı Ali'de önemli görevlere geldi. Bu dönem zarfında yoğun diplomatik faaliyetlerde bulundu ve 1586'da Padişah adına İspanya ile bir ön anlaşma imzaladı^{77*}.

ESTER KIRA

Ester Kira, Türkiye Yahudilerinin parlak döneminde, Nasi ve Eskenazi zamanında yaşamıştır. "Kira" Osmanlı sarayında, haremle dış dünya arasında ilişkiyi sağlayan kadınlara verilen üvandı. Bu kadınlar, genel olarak, Yahudi idiler. Ester de bunlardan biriydi.

Ester Kira (Kira Kadın) III. Murat'ın gözdesi Safiye Sultan ve sarayın ileri gelen diğer kadınlarından bazılarının sırdaşıydı. Safiye Sultan'ın XVI. yüzyılın son çeyreğinde sarayda söz sahibi olmasına paralel olarak Ester'in de etkisi artmıştır.

Kira Kadın dış siyaset alanında da faal olmuş ve Osmanlı devletini bazı uluslararası temaslarda temsil etmiştir. Safiye Sultan'a da, özellikle İtalya ve Venedik ile temaslarında yardım etmiştir. Ester Kira'nın diplomatik faaliyeti, Osmanlı-Venedik ilişkilerinin 1580'den sonraki evresinde çok artmıştır (Ester, Fransa kraliçesi Catherine de Medicis ile temastaydı).

Bilim adamları ve yazarları himayesi altına almış olan Ester Kira bir ara, III. Murat, tebasından olan Yahudilere karşı çok sert tedbirler almak isteyince, araya girip gelişmeleri önlemiştir⁷⁸.

77* Ben Natan öldükten sonra, tıbbi sırları karısı Bula Eksati'ye kaldı. Eksati, eşinin bırakmış olduğu reçeteler sayesinde, sonradan I. Ahmet adıyla padişah olacak Şehzade Ahmet'in çiçek hastalığını tedavi etmiştir.

78 Osmanlı devletinin mali zorluklar içinde bulunduğu bu dönemde, Yahudi kızlarının değerli elbiseler giydikleri ve ziynet eşyası taktıklarını duyan II. Murat, imparatorlukta yaşayan bütün Yahudilerin katledilmesini emretmiş ve Ferman'ın yürürlüğe girmesi ancak Ester Kira'nın Padişah'ın annesi nezdindeki girişimleriyle durdurulabilmiştir (Encyclopaedia Judaica Jerusalem 1978, cilt XVI s. 1538).

Kira Kadın'ın düşüşü, Osmanlı devletinin duraklamasına paralel olarak geldi. Paranın değer kaybetmesi ve bu nedenle orduda huzursuzluk başgöstermesi, Ester'in servetinin dikkat çekmesi, sonunu yaklaştıran unsurlar oldular. Sipahiler, Valide Sultan'a karşı ayaklandıkları bir sırada, padişahın annesinin yakın arkadaşı olan Ester'in başını istediler. Gelişmeler önlenemedi ve Ester, iki çocuğuyla birlikte isyancı sipahilere teslim edildi. Üçü de çok kötü şartlar altında katledildiler (1599).

ŞLOMO (SALAMON) ABENAES

Türkiye'ye yerleşen ve Osmanlı sarayına hizmet eden İberyalı göçmenlerden biri de Şlomo Abenaes'tir (Ben Yaeş, ibn Yaiş, Abenaiş gibi isimlerle de zikredilir; 1520-1603).

Abenaes Portekizli bir konversoydu. Bir süre Avrupa'da yaşadıkdan sonra 1585'te İstanbul'a yerleşti, bilgisi, tecrübesi ve ilişkileri sayesinde saraya girdi. Abenaes 1579'da ölen Nasi'nin yerini alarak, önemli görevlere geldi. Devlete yaptığı hizmetlerden dolayı padişah Abenaes'e Midilli Dükü payesini verdi. Şlomo Abenaes, çevresinde oluşan enrikalara rağmen yirmi yıl süreyle Bab-ı Ali'deki mevkiini korudu.

Don Jozef Nasi gibi, Şlomo Abenaes'in de Avrupa'da birçok temsilcisi ve ilişkide bulunduğu çevreler vardı. Abenaes bu ilişki şebekesini Osmanlı devletinin emrinde tuttu ve bu şekilde devletine önemli istihbarat hizmetlerinde bulundu. İspanya'ya karşı Türk-İngiliz ittifakını destekledi ve Büyük Armada'nın 1588'de uğramış olduğu yenilgiye dair ilk haberi Osmanlı mercilerine o yetiştirdi.

Abenaes, İstanbul'da oturduğu halde, İspanya, İngiltere ve Portekiz'in iç siyasetinde de önemli roller oynadı. Örneğin İspanyollar 1580'de Portekiz'i ele geçirdiklerinde, Portekiz tahtına hak iddia eden Don Antonio'yu destekledi ve İngiltere kraliçesi I. Elizabeth ile bu konuda temaslarda bulundu (kraliçenin konverso doktoru Rodrigo Lopez Abenaes'in akrabasıydı).

Yukarıda kısaca değinilen Osmanlı-İngiliz ittifakının mimarlarından biri de Şlomo Abenaes'tir. XVI. yüzyılın sonlarına doğru gittikçe büyüyen İspanyol tehlikesine karşı oluşan bu ittifakın kurulması sırasında, III. Murat ile

I. Elizabeth arasında yer alan müzakereleri Abenaes yönetmiştir. Bunun dışında, Tiberya ile ilgili imtiyazlar, Nasi'nin ölümünden sonra ona devredilmiştir.

ACIMAN AİLESİ

Aciman (Acıman, Ajıman) ailesi, İspanya'nın Jimena kentinden İstanbul'a gelmiş ve buraya yerleşmiştir. Bu aile bazı yetenekli maliyeciler yetiştirmiş ve XVII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı sarayından etkisini hissetmiştir.

Acıman'lar Yeniçeri ocağının maliye işlerine baktıklarından Ocak Bezigânı ya da Ocak Sarrafı ünvanlarıyla da anılırlardı. Ailenin büyüklerinden Eliya Acıman zengin bir entellektüeldi. İstanbul'a gelen önemli kişiler zaman zaman Eliya Acıman'ın konuğu olurlardı.

Ailenin adını tarihe geçiren kişi, Eliya'nın kardeşi Yeşaya Acıman'dır. Yeşaya Acıman I. Mahmut, III. Osman ve III. Mustafa dönemlerinde, yani 1730'dan 1773'e kadar, yönetim katlarında yükselmiş, bir ara devletin maliye bakanlığını yapmıştır. Yeşaya Acıman kendi cemaatine de hizmette bulunmuş, özellikle bilim adamlarını korumuştur. 1752 ve 1767 yıllarında kitaplarını bastırtmak için İstanbul'a gelen Kudüs'lü haham Moşe Bola yazılarında Yeşaya Acıman'dan söz etmiş ve yazarlara eserlerini yayınlamalarında yardım ettiğini kaydetmiştir.

Yeşaya Acıman bir iftira sonucu idam edildi. İki oğlu da babalarının kaderini paylaştılar. Kardeşi Meir 1807'de bir Yeniçeri tarafından öldürüldü.

Acıman ailesi, dedesinin adını taşıyan Yeşaya zamanında yeniden yükseldi. Yeşaya büyükbabasının görevine getirilerek, sarayın mali danışmanı ve sarrafı oldu. Torun Yeşaya Acıman İsrail Ülkesi'nin Yahudi yerleşimine açılması yolunda girişimlerde bulundu. Yeniçeri Ocağı'nın lağvına ilişkin işlemler başladığında, Yeniçerileri desteklediği ve liderlerine para yardımında bulunduğu iddiasıyla servetinin bir bölümüne el kondu ve Kıbrıs'a sürüldü. Yeniçeri Ocağı 1826'da tamamen lağvedildikten sonra da idam edildi.

ÇELEBİ BEHOR KARMONA

Karmona'lar, kökenleri İspanya'nın Andalusia bölgesinde bulunan ve aynı adı taşıyan kentten olan bir maliyeci ailesidir. Ailenin büyüklerinden Moiz Karmona XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'a yerleşmiştir. Karmona Selanik'te kumaş ithalatıyla uğraşmış, daha sonra bankacılığa geçmiştir. Sultan III. Selim maliye işlerinde sık sık Moiz Karmona'ya danışmıştı.

Moiz Karmona'nın oğlu Behor İzak David Karmona 1773'te doğdu. Genç yaşta şap ticaretinden zengin oldu ve ününün artmasına paralel olarak Çelebi (okumuş kişi, centilmen) sıfatıyla anılır oldu. Çelebi Behor, meşgul olduğu işe atfen "Şapçı Başı" ünvanıyla da bilinir.

Çelebi Behor maliye işleriyle de uğraşır, Yeşaya Aciman ve Yehezkel Gabay ile birlikte, Yeniçeri Ocağı'nın para işlerine bakardı. Hatta Çelebi Behor, ordu sefere çıktığında Yeniçerilere katılırdı.

Behor Karmona finans konularında yeteneğini ispat ettikten sonra saray sarrafı ve vergi başmemuru oldu. Bundan sonra Hasköy'deki evinden Boğaziçi'nde görkemli bir köşke geçti ve burada bir din okulu kurdu. Çelebi Behor, kariyerinin en parlak dönemindeyken, yasa dışı yollardan zengin olduğuna dair suçlamalara maruz kalmaya başladı. Behor'un çevresinde oluşan bu dedikodu, hapisten kurtardığı ve yüksek bir memurluğa getirdiği Ermeni arkadaşı Artin Kazaz'ın gayretleriyle padişahın kulağına da gitti (anlaşıldığı kadarıyla o sıralarda Osmanlı sarayında bir Ermeni-Yahudi rekabeti vardı; bu konuya aşağıda kısaca değinilecektir). Suçlamalar ispat edilememiş olmakla birlikte, Çelebi Behor 1826'da, Yeniçerilere para yardımında bulunmakla itham edildi, sonra evinde boğularak idam edildi ve servetine el kondu⁷⁹.

Karmona'nın idam edilmesi Türkiye Yahudi cemaatini çok sarstı. Cesedi, hayattayken kendisini çok takdir eden Padişah'ın annesi tarafından oğullarına

79 Türkiye Yahudilerinin tarihini yazmış olan Rozanes, Padişah ile Kazaz arasında geçen konuşmayı şöyle nakletmektedir: "Efendimiz imparatorluğunun yönetimini başka kişilerle paylaştığını biliyorlar mı? Padişah sorar: Kim bu cüretli kişi? Kazaz cevap verir: Bu kişi Şapçı Başı'dır Efendimiz." (S. Rozanes, "Korot haYehudim beTurkia veArtsot haKedem", R. Molho ed., cilt VI. s. 69).

teslim edildi ve törenle gömüldü. Türkiye Yahudi cemaati, Çelebi Behor Karmona'nın matemini uzun süre tuttu ve Tişa beAv gününde adına ağıtlar okumayı adet edindi.

YEHEZKEL GABAY

Yehezkel Ben Yosef Nisim Menahem Gabay aslen Bağdatlı idi. Bağdat valisi Küçük Süleyman Paşa'nın devlete vergi ödemeyi reddetmesi üzerine kente gelen saray temsilcisi Talat Efendi, tanınmış bir bankacı olan Yehezkel Gabay'ın yardımcılarıyla bu isyana son vermiş ve bu olay Gabay'a Osmanlı sarayının kapılarını açmıştı.

Yehezkel Gabay, Talat Efendi'nin tavsiyesiyle, Padişah tarafından Sarrafbaşı atandı. Gabay Bab-ı Ali'de, etkisini duyurabilecek bir mevkie eriştikten sonra, bir süreden beri Yahudi aleyhtarı faaliyetlerde bulunan Ermeni lobisini saraydan uzaklaştırmayı başardı ve daha önce zikredilen Artin Kazaz'ın Rodos'a sürülmesini sağladı. Çelebi Behor'un araya girip Kazaz'ı hapisten kurtarması ve yüksek bir memurluğa getirmesi, bu olaydan sonraya rastlar. Kazaz saraya döndükten sonra Yehezkel Gabay'ı gözden düşürmeyi başardı. Evinde büyük miktarlarda kıymetli taş ve ziynet eşyası bulundurduğu yolundaki ihbarlar sonucu Yehezkel takibata uğradı ve büyük bir para cezasına çarptırıldı, sonra kardeşiyle birlikte idam edildi (1826; Karmona ve Aciman da aynı zamanda idam edilmiş olduklarına göre, Kazaz'ın kısa zamanda Bab-ı Ali'deki Yahudi çevrelerini "ekarte" etmiş olduğu anlaşılmaktadır).

AVRAHAM DE KAMONDO

XIX. yüzyılda saray çevrelerinde adı en çok duyulan bir bankacı ailesinden gelen Avraham de Kamondo (1785-1873) aynı zamanda Türkiye Yahudi cemaatinin başkanıydı. Hayırseverliği ve zenginliğinden dolayı, Kamondo "Doğu'nun Rothschild'i" olarak anılırdı.

Avraham de Kamondo Abdülmecit (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) zamanlarında Osmanlı sarayından görev yapmış ve Bab-ı Ali'den, Müslüman olmayanların da İstanbul'un Pera semtinde toprak satın almalarına ve ev inşa etmelerine izin veren bir ferman almıştır. Avraham de Kamondo, kardeşi

İzak ile birlikte, İstanbul'da "İ. Kamondo ve Şürekâsı" adıyla bilinen bir banka kurmuşlardır. Bu banka, Kırım Savaşı sırasında (1853-56) Osmanlı devletinin savunma ihtiyaçlarını finanse etmiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında gözden düşen Yeniçerilerle ilişkileri nedeniyle idam edilen Gabay, Karmona, Aciman gibi liderlerin ortadan kalkmalarından sonra cemaat liderliğine Avraham de Kamondo geçti (1830). Kamondo bundan sonra İstanbul Yahudi cemaatini Rum ve Ermeni lobilerine karşı ayakta tutmaya çalıştı.

Kamondo'lar, Avrupa'da kolları bulunan Portekiz kökenli bir aileydi. İngiltere Başbakanı Binyamin D'Israeli bu ailenin bir koluna aitti. Ailenin İstanbul'daki kolu oldukça tanınmıştı. Siyonizm'in Herzl öncesi düşünürlerinden Moşe Montefiore, 1840'ta Şam'da patlayan Kan İftirası'na karşı Padişah'tan yardım istemek üzere İstanbul'a geldiğinde Kamondo'nun evinde kalmıştı. Montefiore, anılarında bu olayı şöyle kaydeder: "Kipur orucundan iki gün önce (5.10.1840) Konstantinopol'e vardık. Kadınlar geldiler ve bizleri bay Kamondo'nun özel olarak hazırlattığı bir eve yerleştirdiler. Kipur gecesi cemaat ileri gelenleri ve hahamlar bizleri ziyaret ettiler."

KAMONDO-AKRİŞ TARTIŞMASI

Avraham de Kamondo, işleri nedeniyle Avrupa ile sürekli temasta ve Batı'nın kaydetmekte olduğu ilerlemelerin farkındaydı. Bu gelişmeleri kendi ülkesine de getirmek istiyor, özellikle eğitim ve toplumsal örgütlenmede Batı'dan örnek alınması gerektiğini savunuyordu.

Bu düşünceden hareketle Avraham de Kamondo, İstanbul'da çağdaş anlamda bir okul açmak üzere faaliyete geçti. Bu arada, 1856'da Gühane Hatt-ı Humayun'u ilan edilmiş, Osmanlı devleti bir reform havasına girmişti. Ferman'ın çıkması üzerine İstanbul'un tanınmış ve zengin Yahudi aileleri bir araya geldiler ve Kamondo'nun liderliğinde laik eğilimli bir komite kurdular (1860). Komite'nin faaliyeti, kentte -Türkçe'nin yanında Fransızca ve İbrani- ce'nin okutulacağı- modern bir okul açma fikriyle birleşince, cemaatin tutucu ve ilerici kesimleri arasında şiddetli bir tartışma patlak verdi. Tutucu taraftan İzak Akriş ve Salamon Kimhi okul aleyhinde kampanya açtılar ve Kamondo'yu Yahudi çocukları Hristiyanlaştırmak istemekle suçladılar.

Bu propaganda basit halkı hemen etkiledi. Cemaatin desteğinden güç alan Akriş, Kamondo'ya gitti ve onu herem cezasına çarptırdığını ilan etti. Bunun üzerine Hahambaşı Yaakov Avigdor Akriş'i tutuklattırdı. Cemaatin ricasıyla Padişah olaya şahsen el koydu ve Akriş'i serbest bıraktırdı. Akriş bu olaydan sonra kentten ayrılıp İsrail'e yerleşti; bu arada cemaat konseyi Kamondo'ya karşı "afaroz" kararını iptal etti.

KÜLTÜR VE UYGARLIK

Anlaşıldığı üzere Yahudiler İbery'a'dan çıktıktan sonra, Yahudi dünyasının kültür merkezi Osmanlı topraklarına taşındı. XVI. yüzyılda İstanbul, Selanik, Tsfat ve Kudüs Tora eğitiminde Cordoba, Barcelona ve Toledo'nun yerlerini aldılar. İstanbul "yazıcı ve bİlgın kişilerin" kenti olarak anılmaya başlandı.

İstanbul'un din akademileri arasında en tanınmışları Eliya Mizrahi ve Jozef Levi'nin (Bety haLevi) okullarıydı. Nasi'lerin himayesinde bulunan bu okullarda büyük Talmud uzmanları yetişiyor, okuyor, okutuyorlardı. İzmir, Bursa ve Edirne'de de bunlara benzer akademiler vardı. Özellikle Edirne'de Yosef Fasi'nin okulu, imparatorluğun içinde ve dışında ün yapmıştı. Selanik de İstanbul'a paralel olarak gelişiyor, dünyanın her yanından öğrenciler buraya gelip tahsillerini sürdürüyorlardı. Bu kültürel faaliyette Osmanlı idaresinin açık görüşlülüğü, pek tabii, büyük rol oynuyordu.

Türkiye, mesihi hareketlerin en büyüğüne sahne olmuştur. Bu hareketin mimarı Sabetay Tsvi İzmir'de doğmuş, ilk adımlarını İstanbul'da atmış, tutuklanmadan önce Selanik'ten Kudüs'e imparatorluğun birçok kentinde dolaşmıştı.

Türk-Yahudi cemaati matbaacılık, gazetecilik ve Ladino edebiyatında da çok ileri gitmiştir. Bunlara paralel olarak, Hamon'lardan itibaren Osmanlı sarayına birçok doktor vermiş, ülkede top ve barut sanayiine damgasını basmıştır.

MATBAACILIK

XVI. yüzyılın başından XVIII. yüzyılın sonuna kadar İstanbul, dünya ibrani matbaacılığının merkezidi. XV. yüzyılın sonunda Osmanlı devleti İbery'a

Yahudilerine tarihsel sığınma şansını tanırken, Avrupa'da yepyeni bir sanat olan matbaacılıkta ustalaşmış birçok değerli elemanı da ülkesine çekmiş ve bu ustalar yanlarında sayısız el yazması eserler getirmişlerdir. Ertesi yüzyıl İspanya, Portekiz ve İtalya'dan kaçan konversolar da Türkiye'de matbaacılığın gelişmesinde rol oynamışlardır.

Osmanlı devleti, Kilise'nin diktası altında yaşayan Avrupa'nın aksine, o dönemin en liberal yönetimine sahipti. Burada İbranice ve başka dillerde kitaplar serbestçe basılıp satılabiliyordu. Avrupa'da böyle bir şeyi düşünmek bile olanaksızdı. İstanbul'da İbranice harflerle İspanyolca kitaplar da basılıyor eski el yazmalarıyla tercüme eserler kitap haline getiriliyordu. İbrani matbaacılığının merkezi İstanbul olduğundan, Avrupa'da yaşayan İspanyol Yahudiler kitaplarını buradan ithal ediyorlardı.

Osmanlı imparatorluğunda kurulan ilk matbaa, ibrani matbaasıdır. Bu matbaa, 1493 yılında David ve Samuel ibn Nahmias kardeşler tarafından tesis edilmiştir. Nahmias'lar 1492'de İspanya'dan göç etmişlerdir. İstanbul'da basmış oldukları ilk kitap da 13 Aralık 1493'te çıkmıştır. Bu kitap, Yaakov Aşer'in Arbaa Turim adlı eseridir. Nahmias'lar 1505-1506 yıllarında bir de Tevrat basmışlardır. Daha sonra bu matbaadan Alfasi, Rambam ve Abravanel'in eserleri çıkmıştır⁸⁰. Gezgini Binyamin de Tudela'nın seyahatnamesi de ilk kez 1543'te İstanbul'da basılmıştır.

Nahmias ailesi 1518'e kadar bu işle uğraştı. İbrani matbaacılığının İstanbul'daki bu ilk dönemlerinde (1493-1530) teknik açıdan çok kaliteli eserler basıldı. Nahmias'lardan sonra kentte Sonsino'lar isim yaptılar (bu aile İtalya'nın Sonsino kentinden İstanbul'a gelmiştir; bugün İngiltere'de meşhur bir Sonsino yayınevi mevcuttur). Gerşon Sonsino ile oğlu Eliezer, 1530-1547 yılları arasında, Tevrat'ın Yunanca ve İspanyolca tercümeleri dahil, 40'tan fazla kitap basmışlardır.

80 Yitzhak Ben Yaakov Alfasi (1013-1103): Rambam'dan önce en önemli hukukçu. Cezayir, Fas ve İspanya'da yaşadı. Öğrencileri arasında Yehuda haLevi de vardır. Başlıca eseri "Sefer Halahot", 1509'da İstanbul'da basıldı.

Don Yitzhak Ben Yehuda Abravanel (1437-1508): Devlet adamı, şair, Tevrat uzmanı. Lizbon'da doğdu, Portekiz kralı V. Alfonso'nun maliye bakanı oldu sonra Napoli kralının hizmetine girdi. Tevrat ile ilgili önemli eserler vermiştir.

Salamon Jabez, İstanbul'lu matbaacılar arasında en tanınmışlardan biridir. Bu yayıncının tesislerinden oldukça önemli eserler çıkmış ve Jabez bir ara, kardeşiyle birlikte, Talmud'u basma işine girmiştir. Jabez'lerin matbaası Şlomo Abenaes gibi zenginlerce finanse edilmiştir. Aynı dönemde, Don Jozef Nasi'nin dul eşi Reyna Nasi, Ortaköy ve Kuruçeşme'deki evlerinde bir matbaa kurmuş ve burada 15 eser bastırtmıştır (1592-1599).

XVII. yüzyılda İstanbul'daki ibrani matbaacılığına Salamon Ben David hakim olmuştur. Ben David 1639'da 'Tevrat'ın ilk beş kitabını basmıştır. Ertesi yüzyıl kitap basma işine, Polonya'da patlak veren Yahudi aleyhtarı eylemlerden kaçan Yona Ben Yaakov Eskenazi devam etmiştir. Eskenazi İstanbul'da Orta-Doğu'nun en büyük basım tesislerini kurmuş ve bu tesisler 68 yıl faaliyette kalmıştır (1710-1778). Bu süre içinde Yona Ben Yaakov'un matbaasından 188 eser çıkmıştır. Eskenazi sonra İzmir'de bir şube açmış ve ünü bütün Orta-Doğu'ya yayılmıştır. İsrail, Rodos, Mısır ve Irak cemaatleri el yazmalarını, bastırtmak üzere, İstanbul ve İzmir'e yollar olmuşlardır. Yona Ben Yaakov bir de hurufat dökümhanesi açmış ve 1728'de ilk 'Türk matbaası kurulduğunda, harfler bu dökümhanede hazırlanmıştır.

Yona Ben Yaakov, el yazmaları bulmak için imparatorluğun değişik yerlerine gitmiş, kentten kente seyahat etmiştir. Onun matbaasından çıkan önemli eserler arasından şunlar sayılabilir: Zohar (Kabala'nın başlıca kitabı; İstanbul, 1736-37), Hemdat Yamim (İzmir 1731-32, İstanbul 1735,1772), Tevrat ve Ladino tercümesi. Ben Yaakov birçok Ladino eser de basmış ve İspanyol Yahudilerinin konuştukları, İspanyolca'nın Orta-Çağ'da kullanılan ve İbraniceleşmiş bir şekli olan bu dilin dirilmesinde önemli rol oynamıştır.

XIX. yüzyılın başında Eliya Pardo, Ben Yaakov'un dağılan matbaasını yeniden canlandırdı ve 1799-1808 yılları arasında altı kitap bastı. 1808'den 1848'e kadar, İzak Avraham Ben Kastro ve çocukları birçok Ladino eser bastılar. İstanbul'lu Yahudi matbaacılar bu yüzyılda gazete basma işine de girdiler.

İstanbul ve Selanik'le birlikte İzmir de ibrani matbaacılığının büyük merkezlerindendi. İzmir'in ilk basımcısı Avraham Ben Yedidya Gabay'dır. Gabay İbranice kitaplar dışında, Latin harfleriyle iki İspanyolca eser de basmıştır (Menaşe Ben İsrail'in Mikve Israel adlı eseri ve Eduardo Nicholas'ın Apologia por la Noble Nacion de los Judios adlı kitabı). Gabay'ın matbaası 1657-1675

yılları arasında faaliyette kalmıştır. İzmir'de basılan son İbraniye kitap, 1922 yılında Ben Senior'un matbaasından çıkmıştır. Bu kentte 300 yılda, 12 basım-evinde, Tevrat ve Talmud edebiyatından Kabala'ya kadar, 400'den çok eser basılmıştır. 1838'den itibaren de Ladino dilinde 117 eser yayınlanmıştır.

EDEBİYAT, EĞİTİM, TARİH

Türkiye Yahudi cemaati, İbrani ve Ladino edebiyatlarına ciddi katkıları olmuş yazarlar da yetiştirmiştir. Bunlardan biri, Şlomo Almoli, bir ansiklopedi planlamıştır. Ladino dilinde yazılmış en önemli eser, Meam Loez, İstanbul'lu Yaakov Kuli tarafından kaleme alınmıştır. Tarih araştırmalarında iki büyük isim Rozanes ve Galante'dir.

Bununla birlikte, genel olarak Osmanlı imparatorluğunda ve özellikle Türkiye'de yaşamış olan Yahudi cemaatlerinin kültürel faaliyetleri tam olarak araştırılmamıştır. Bu cemaatlerle ilgili değerli bilgiler hâlâ arşivlerde ve nadir el yazmalarında bulunmaktadır. Bu yönden yapılacak araştırmalar, kuşkusuz, yalnız Doğu'da değil, bütün dünyada Yahudi yaşamının çeşitli yanlarına ışık tutacaktır.

Bu kısım'da, değişik bilim dallarında eser vermiş birkaç isim kısaca gözden geçirilecektir.

ŞLOMO BEN YAAKOV ALMOLİ

Almoli'nin (1485'ten önce - 1542'den sonra) doğum yeri tam olarak bilinmemekle birlikte, Selanik'te büyümüş, sonradan İstanbul'a yerleşmiş olduğu kesindir (İspanya'da doğmuş olması ciddi bir ihtimaldir).

Şlomo Almoli tıp ve fen tahsil etmiş, yaşamını doktorluk yaparak kazanmıştır. Adını duyuran başlıca çalışma, bir ansiklopedi planlamış olmasıdır. Almoli, bu işin yıllar süreceğini ve büyük yatırımları gerektireceğini bildiği halde, bu yönde çeşitli girişimlerde bulunmuş, İstanbul'lu aydınların projeyi reddetmeleri üzerine, bu konuda küçük bir broşür yayınlamaktan ileri gide-memiştir. Meassef leKol haMahanot (İstanbul, 1531) adlı bu broşürde yazar, ansiklopedinin planını takdim etmiştir. Almoli'nin bütün yazdıkları, bir

istisnayla, yazmayı düşündüğü büyük eserler hakkında kısa çalışmalardır. Bu istisna Pitaron Halomot (Rüya Tabirleri; Selanik, 1515) adlı eserdir. Bu kitap Orta Avrupa Yahudilerinin konuştukları Yidiş'e de çevrilmiş ve tercüme 1694'te Amsterdam'da basılmıştır. Eserin ilginç yanı, rüyalara tıbbi ve bilimsel izahlar getirmiş olmasıdır. Diğer bir eseri, Halihot Şeva, İbrani grameriyle ilgili bir araştırma projesidir. Almoli bu broşürde, özellikle, İbranice'nin sesli harfleri üzerinde durmuştur. Yaakov Almoli Kabala ve felsefe eserleri de vermiştir.

YAAKOV KULİ VE MEAM LOEZ

Yaakov Kuli Ladino edebiyatının en büyük yazarıdır. İsrail'de doğmuş, 1714'te İstanbul'a gelmiş ve burada Hahambaşı Yehuda Rozanes'in yanında okumuştur.

Kuli, Tevrat'ın yorumlarından oluşan ve halk masalları ve buna benzer folklorik malzeme içeren büyük eseri Meam Loez'i burada yazmaya başlamıştır. Meam Loez Ladino okuyan ve anlayan kitleler için özel olarak planlanmıştır. Kuli'nin bu eseri yazmaktaki amacı, sokaktaki adama, en iyi anladığı dilde okuma malzemesi sağlamaktır.

Meam Loez planlandığı düzeyde kalmadı ve zamanla, Ladino dilinin en büyük eseri ve Tevrat'ın geniş çapta bir yorumu haline geldi. Kuli bu şekilde, Sabetay Tsvi'nin sebep olduğu fırtınayı dindirmek, halkı din ve ahlak yoluna getirmek istemiştir. Eserinin ilk cildi olan Tekvin bölümüne yazmış olduğu önsöz, bu amacını açıkça yansıtmaktadır.

Meam Loez⁸¹ basit, iddiasız ve halkın anlayabileceği bir dil ve üslup kullanılarak yazılmıştır. Birinci cildi 1730'da İstanbul'da yayınlamış ve ilk andan büyük ilgi görmüştür. Kuli, Tekvin (Yaradılış) bölümünü yayınladıktan sonra Çıkış (Exodus) bölümünü de bitirmiş ancak yayınlamadan ölmüştür (1732). Kuli buna ek olarak kitapla ilgili çeşitli müsvetteler de bırakmıştır.

Bundan sonra Yaakov Magriso esere, Kuli'nin bıraktığı yerden devam etti ve Çıkış'ı gözden geçirip yayınladı (İstanbul, 1733, 1746). Magriso esere Levililer

81 "Meam Loez", "yabancı dil konuşan kavimden" anlamına gelir. Bu isim, Kuli tarafından, kitap Ladino yazıldığı için seçilmiştir.

ve Sayılar kitaplarını ekledi ve bundan sonra Meam Loez'in sorumluluğu Behar Argüeti ve Jozef di Trani'ye geçti. Bunları birkaç yazar daha izledi.

Eserin bitirilebilen ciltleri defalarca basılmış, bir kısmı İbranice'ye çevrilmiş, İspanya'da ibn Tibbon Enstitüsü birinci cildini Latin harfleriyle yayınlamıştır.

Meam Loez'in Ladino konuşan kitleler üzerinde etkisi, Yidiş dilinde yazılan 'Tsena uRena'ninkini çok aşmıştır. Bu eser, belli bir dönemde, Ladino konuşan kitlelerin başlıca, belki de tek okuma malzemesi olmuştur. Zaten yazılmasının başlıca nedenlerinden biri, kültürel bakımdan önemli bir gerileme sürecine girmiş olan topluma okuma malzemesi sağlamak olmuştur. Kuli'nin bu atılımı Ladino eserlerin çoğalmasına yol açmıştır.

AVRAHAM ASA

Kuli ile birlikte Ladino edebiyatının babası sayılan Avraham Asa, Tevrat'ı ve Yosef Karo'nun Şulhan Aruh adlı eserinin bir bölümüyle birçok başka kitabı Ladino'ya çevirmiştir. Tsarhey Tsibur adını taşıyan ve günlük davranış kurallarını içeren, günlük kullanıma dönük eseri 1733'te basılmıştır. Asa bu çalışmalarında, yukarıda değinildiği üzere birçok nedenlerden kültürel düzeyi diğer Avrupa cemaatlerine nazaran çok düşen Türkiye Yahudi cemaatini kaldırmak amacını gütmüştür. Gerçekten de Türkiye Yahudileri, Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da gelişen felsefe akımlarını ve edebiyat çalışmalarını izleyememiş, İbranice'yi de unuttuklarından, hem evrensel hem ulusal kültürden uzaklaşmışlardı. Yorumculara göre, Avraham Asa'nın Ladino dilinin dirilmesi ve Sefarad Yahudilerinin kültürel kalkınmaları yönünde yapmış olduğu çalışmalar, bu alanda yapılanların doruğunu oluşturur.

İzmir'de hahamlık yapmış olan Hayim Palaçi (1788-1869), yaşamı boyunca 72 eser vermiştir. Habif takma adıyla da bilinen Palaçi İzmir'de doğmuş ve bölgedeki (Bergama, Manisa, Tire) faaliyetleriyle adını İstanbul'da duyurmuştur. Bir ara Bab-ı Ali yetkilileri, cemaat içinde beliren bir anlaşmazlığı çözümlemesi için Palaçi'yi İstanbul'a getirtmiş ve hizmetlerini iki madalyayla armağanlandırmıştır.

Hayim Palaçi 1865 yılında, 77 yaşındayken, İzmir'e Hahambaşı oldu. Eserlerinin çoğu kaybolmuş ya da yayınlanmamış olmakla birlikte, basılabilen 26 kitabı sanatı ve görüşleri hakkında yeterli bilgi sağlamaktadır. Bu eserlerin önemli bir bölümü İzmir ve Selanik'teki matbaalardan çıkmıştır. Hayim Palaçi İsrail Ülkesi'ne sevgisini ve anavatana duyduğu özlemi eserlerinde dile getirmiştir.

Avrupa'da gelişen Aydınlanma Hareketi'ni Türkiye'ye yansıtanlar arasında adı kaydedilmeye değer olanlardan biri de, Edirne'li Avraham Danon'dur (1857-1925). Danon bu kentte, Hevrat Şomrey Tuşiya ya da Dorşey Haskala (Aydınlığı Arayanlar) adıyla bilinen cemiyeti ve El Progreso gazetesini kurdu. Daha çok tarihi yazılara ağırlık veren ve amacı Doğu'lu Yahudiler hakkında bilgi toplayıp yayınlamak olan bu gazetenin ilk sayısı 1888 yılında, İbranice ve Ladino olarak çıktı. Danon birçok tarih dergisinde Yahudilerin geçmişi, gelenekleri ve edebi faaliyetleri hakkında yazılar yazdı. Bu arada İbranice'ye bilimsel makale ve şiirler çevirdi. Danon daha sonra Fransa'ya gitti ve orada İbranice okuttu.

Yosef haLevi, Yahudi kültür tarihinde önemli bir yere sahip olup XIX. yüzyıl-da Avrupa'da iyiden iyiye yayılan Aydınlanma Hareketi'ni Türkiye'den izleyenlerden biridir. HaLevi Türkiye Yahudi cemaatinin kalkınması için çok faaliyette bulundu, okullar kurdu, eğitimle ilgilendi. Yaşamında en ilginç ve adını tarihe geçiren olay, Yemen ve Habeşistan'ı gezmiş olmasıdır. HaLevi bu seyahate, çağdaş eğitimi cemaate sokma çabalarının dindar ve tutucular tarafından engellenmesi üzerine çıkmış ve 1867'de Habeşistan (Falaşa) Yahudileriyle temas kurmuştur.

Bu olay Yahudi tarihinde önemli bir gelişmedir. Falaşa Yahudilerinin yaşadıkları bölgeler "kaf dağının ötesi" misali, uzak ve esrarlı yerler addedildi; bu nedenle, sözkonusu cemaatle temas mevcut değildi. Yosef haLevi buralara kadar gelmiş, cemaati incelemiş ve geri dönerken yanına değerli el yazmaları almıştır. HaLevi'nin bu seyahati, Saba Melikesi'nin torunları olduğu kabul edilen Habeşistan Yahudilerinin ve kültür hazinelerinin kurtarılmasına dönük dünya çapında çabaların oluşmasına yol açmıştır. Daha sonra

Fransa'ya yerleşen ve Sorbonne Üniversitesi'nde Doğu Dilleri Profesörü olan Yosef haLevi şiir de yazmış, eserlerinde İsrail özlemini dile getirerek, Siyonizm'in öncüleri arasında yer edinmiştir.

ROZANES VE GALANTE

Türkiye Yahudilerinin tarihini araştırmış olan iki büyük tarih araştırmacısından Salomon Ben Avraham Rozanes Rusçuk'ta doğdu. Rozanes genç yaşta ticarete atıldı ve bir ara, soyguncular tarafından ağır yaralanması üzerine, sağlığına kavuştuğu taktirde kendini ulusunun tarihini araştırmaya vereceği şeklinde bir adak adadı. Gerçekten de, yaşama yeniden döndükten sonra, yürütmek zorunda olduğu ticari işlere paralel olarak, Yahudi tarihini araştırmaya başladı. İşleri nedeniyle yaptığı uluslararası gezilerde yerel Yahudi cemaatleriyle temas kurdu, gittiği yerlerde kütüphane ve arşivlerde çalıştı, eski belgeler, el yazmaları ve mektuplar aradı. Bu emeğin meyvası, Türkiye ve Orta-Doğu Yahudilerinin geçmişini anlatan altı ciltlik bir eser oldu. İlk adı Divrey Yamey İsrail beTogarma (1907-1914) olan eseri daha sonra genişletti ve Korot haYehudim beTurkia veArtsot haKedem (Türkiye ve Orta-Doğu Yahudilerinin Tarihi, 6 cilt, 1930-1945) adı altında yayınladı. Bu eser, değerli belgeler içerdiğinden, bugün de araştırmacıların kullandıkları kaynaklardır.

Rozanes İbranice, Ladino, Bulgarca, Romence yayınlanan dergi ve gazetelerde özellikle Balkan Yahudileri hakkında birçok makale ve küçük çapta tarih kitapları da yazmıştır (ailesinin öyküsü, Rusçuk Yahudilerinin Tarihi gibi). Birçok dil de bilen Rozanes dil araştırmaları yapmış ve 1928-29 yıllarında bu araştırmaları içeren bir kitap yayınlamıştır.

Rozanes'in düzeyinde bir başka tarih araştırmacısı da, Avraham Galante'dir. Kuşağımızın yetiştirdiği bu büyük araştırmacı Rozanes'in yarım bıraktığı çalışmaları tamamlamıştır.

Prof. Avraham Galante (1873-1961) Bodrum'da doğdu, Rodos ve İzmir'de Türk ve Yahudi okullarında müfettişlik yaptı. Sultan II. Abdülhamit'in sert rejimine karşı çıkması sonucu Türkiye'den ayrılıp Mısır'a yerleşmek zorunda

kaldı. Burada, 1905-1908 yılları arasında, La Vara adında bir gazete yayınladı ve başka gazetelerde de makaleler yazdı. Galante, bir yandan Türkiye Yahudilerine Türk kültürünü benimsemelerini ve Türkçe konuşmalarını telkin ederken, diğer yandan cemaatinin hakları için mücadele etti. Jön Türkler iktidara geldikten sonra İstanbul'a döndü ve İstanbul Üniversitesi'ne, önce Sami dilleri daha sonra da Doğu Kùltürleri kürsüsüne profesör atandı. Avraham Galante I. Dünya Savaşı'ndan sonra Millet Meclisi'ne girdi ve 1943'te yeniden milletvekili seçildi. Bu arada Yahudi Cemaati Konseyi'nde (Meclis-i Umumi) faal oldu.

Prof. Avraham Galante altmış kadar bilimsel eser yayınlamıştır. Başlıcaları şunlardır: Don Joseph Nasi, Duc de Naxos (1913); Esther Kyra (1926); Documents Officiels Turcs Concernant les Juifs de Turquie (1931-54); Histoire des Juifs d'Anatolie (1937-38; ek, 1948); Nouveaux Documents sur Sabbetai Sevi (1935); Histoire des Juifs d'Istanbul (1941-42).

GAZETECİLİK

Türkiye cemaati, Yahudi gazetecilik tarihinde ihmal edilmeyecek bir yere sahiptir⁸². Türkiye'de Yahudi gazeteciliği daha çok Ladino yönünde gelişmiş ve yükselmesi bu cemaatin sadece bir dil konuştuğu döneme rastlamıştır. Türkçe'nin Yahudiler arasında yaygınlık kazanmasıyla (XX. yüzyılın ortaları) ülkedeki Ladino basını iyice gerilemiştir.

Dünyanın ilk Yahudi gazetesi, Gazeta de Amsterdam, 1675'te Hollanda'da, Ladino dilinde yayınlanmıştır. Bu dil bundan sonra çok gerilemiş ve ancak XIX. yüzyılda, Ladino edebiyatının merkezleri olan İstanbul, Selanik ve İzmir'de yeniden dirilmiştir.

Bu yüzyılda Ladino dilinde ilk sürekli yayın, İzmir'de 1842'de çıkan La Buena Esperansa adlı dergi oldu. Rafael Uziel tarafından yayınlanan bu dergi ancak birkaç sayı dayanabildi. 1846'da Uziel bir atılımda daha bulundu ve bu kez La Puerta del Oriente gazetesini çıkardı. Bu gazetenin yaşamı da altı ayı aşmadı. Bu arada İstanbul'da Yehezkel Gabay Journal İsrailite'i

82 Encyclopaedia Judaica'da, "Journalism" maddesinde adları zikredilen dünya çapında Yahudi gazetecilerin 5'i Türkiyelidir.

yayınladı (1841-1860). İzak Karmona'nın 1871'de İstanbul'da yayınlamaya başladığı El Tiempo, 1830'a kadar yaşadı. Gazetenin son yayımcısı İstanbullu David Fresko, bundan önce, 1879'dan itibaren El Sol (iki ayda bir çıkan, bilimsel-edebi dergi) ve 1889'dan itibaren de El Amigo de la Famelia dergilerini yayınladı. Bu yıllarda Türkiye ve Balkanlar'da, 40'ı aşkın Yahudi mi haz gazetesi çıktı. Bunlar arasında en çok isim yapanları, Nisim Behar'ın El Burlon (İstanbul), Eliya Karmona'nın da El Jugeton gazeteleri oldu.

Türkiye Yahudi cemaati, dünya Yahudi gazeteciliğinde yerleri olan isimler yetiştirmiştir. Bunların başlıcaları arasında Davdi Fresko, yukarıda zikredilenlerin dışında, El Nacional ve El Telegrafo gazetelerinin de yayımcısıydı. Avraham Benaroya (1889-1955) Türkçe steno sisteminin mucidi, L'Etoile de l'Orient gazetesinin kurucusuydu. Albert Kohen (1885-1949) La Boz de Türkiye'yi yayınlamış, ölümünden sonra dergiyi oğlu Sami Kohen (1929-) yönetmiştir (şimdi Milliyet gazetesinde Dış Haberler editörüdür). İsim yapan gazetelerden Le Journal d'Orient Selanikli Albert Karasu, La Vera Luz (La Luz) da Edirneli Eliezer Menda tarafından kurulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğuna bağlı ülkelerde yaşamış olan Yahudi cemaatlerinin tarihi tam olarak incelenmemiş, İsrail uygarlığına katkıları tam olarak araştırılmamıştır. Bu çalışmada bile bugünkü Türkiye'de yaşamış ve yaşamakta olan cemaatten sözedilmiş, yüzyıllarca Osmanlı idaresi altında kalmış olan Irak,Suriye v.s. cemaatlerine değinilememiştir (özellikle Irak, yani Babil cemaati, İsrail tarihine önemli katkılar getirmiştir). Bu nedenle, bugün için, bu cemaatlerin ve özellikle Türkiye Yahudi topluluğunun İsrail tarihindeki yerini kesin olarak değerlendirmek zordur. Bununla birlikte, elde mevcut verilerden, Türkiye cemaatlerinin, İmparatorluğun Yükselme Devri'nden itibaren 300 yıl boyunca İsrail ulusunun odağı olarak kalmış olduğu anlaşılmaktadır.

12. YENİ ÇAĞ'DA AVRUPA YAHUDİLİĞİ

İberyalı Yahudiler yaşamlarını Osmanlı yönetimi altında yeniden ve en verimli şekilde kurarlarken, XIX. yüzyılda Siyonizm'i yaratacak ve daha sonra Nazilerin elinde tarihin en korkunç zulmünü yaşayacak olan Avrupalı Yahudi cemaatler, Hristiyan baskısı altında eylemsiz bir hayat yaşıyorlardı. Bununla birlikte, İsrail tarihinin belki de en önemli dönüm noktasını yaratacak olan bu topluluklara önce Rönesans, sonra Fransız İhtilali'nin getirdikleri değişikliklerin ışığında bir göz atmak gerekir zira, İhtilal'den sonra Avrupa'da kök salan Özgürleşme ve Aydınlanma hareketleri hem Siyonizm'in hem de Nazi antisemitizminin doğmasında rol oynamıştır.

DOĞU AVRUPA CEMAATLERİ

Doğu Avrupa Yahudileri XVIII. yüzyılın sonuna kadar Kırım, Ukrayna, Beyaz Rusya (Biyelorusya), Polonya ve Litvanya'da toplanmışlardı. Kırım ve Karadeniz kıyılarında Yahudiler İkinci Tapınak döneminden beri yaşamak-taydılar. Birçok belge, bu bölgede I. yüzyıldan itibaren Yahudi yaşadığını göstermektedir. Tek Tanrı dini buralara, Hristiyanlık'tan çok önce, Yahudiler tarafından getirilmiştir.

Yahudiler 600 yıl süreyle Karadeniz kıyılarından ileriye gidemediler. VII. yüzyılda Hazarlar bölgeye hakim olduklarında, bu cemaatler yer değiştirmeye başladılar. X. yüzyılda Hazar devleti Rus hükümdarı Sviatoslav tarafından yıkıldıktan sonra, doğu yönünde Hazar denizine kadar genişleyen Yahudi cemaatleri, aralarına girdikleri uluslar içinde eriyip kayboldular.

Bundan sonra Doğu Avrupa'da Yahudi merkezinin Kiev'de belirdiğini görüyoruz. X. ve XI. yüzyıllarda Kiev önemli bir kültür ve ticaret merkeziydi.

Buradaki Yahudiler özgür bir yaşam sürdürüyorlardı. XII. yüzyılda meydana gelen şiddet olayları buradaki toplulukları sarsmakla birlikte, kovulma olayları kaydedilmedi. Hatta Haçlı Seferleri sırasında, Orta Avrupa'dan kaçabilen Yahudiler Kiev'e sığındılar.

Yahudiler Kiev'de, ekonomik yaşamda önemli rol oynamışlardır. Buradaki tüccarlar, önce İtalya sonra Bizans'ın ekonomik faktörler haline gelmelerinden sonra, Alman devletleriyle (Almanya, Avusturya, Çekoslovakya) temas kurmuşlardır. Resenburg, Prag, Macaristan ve Polonya'dan geçen ticaret yolları Kiev'de düğümleniyordu; bu yollara Yahudi tüccarları hakimdiler. Kiev Yahudileri Babil'deki akademilerle de temastaydılar; bu cemaat, ahlak ve davranış kuralları konusunda devrin en büyük bilginlerine danışmayı ihmal etmiyorlardı (XII. yüzyıla ait belgeler, Kievli Rabi Moşe'nin Babil'deki akademilerle yazışmış olduğunu göstermektedir).

XIII. yüzyılda Kırım ve çevresi Asyalı kavimlerin eline geçti ve 250 yıl kadar sonra Osmanlı imparatorluğuna dahil oldu. Osmanlı döneminde, buradaki cemaatler doğuda yaşayanlarla sıkı ilişki kurdular.

Güney Rusya ve Karadeniz kıyılarında yaşayan cemaatler Doğu kökenliydi. Buna karşılık Polonya ve Doğu Avrupa cemaatleri Batı kültürlerinin etkisi altındaydı. Birçok Hristiyan Almanla birlikte Yahudiler de geniş ölçüde Polonya yönünde göç etmişler, beraberlerinde kültürlerini de getirmişlerdi. Aynı dönemlerde gelen Almanlar ise, Polonya ve çevresine dinsel fanatizmlerini sokmuşlardı.

XIV. yüzyılın sonunda Polonya-Litvanya federe devleti kuruldu. Bu sıralarda ülkenin başarılı tüccarları Yahudiler olduğundan, yeni devletin hükümdarları bu gruba güven ve himaye vaadeden yasalar çıkardılar. Bu yasaların temelinde, Yahudilerin "hazinenin hizmetkârları" oldukları ilkesi yatıyordu. Başka bir deyişle, can ve mallarının korunmasına karşılık, devlet bu vatandaşları istediği gibi kullanabiliyordu. Söz konusu kararnamelerin en önemlisi, 1264 yılında kral Boreslav tarafından çıkarılmıştır. Kararnamenin başında şöyle denilmiştir:

"Bir kişinin şahitler ya da yazılı belgelerle ispat edilmemiş olan eylemleri hemen geçip gitmeli, hafızalardan silinmelidir. Binaenaleyh, çağımızda yaşayanlarla bizden sonraki kuşaklar

ülkemizin her yanına yerleşmiş olan Yahudilerin bizden,
aşağıdaki statü ve imtiyazları almış olduklarını bildiririz."

Bu fermanın en önemli bölümü, Yahudilere saldırmayı yasak eden maddeydi. Buna göre Yahudilerin can ya da mallarına dokunmak, Yahudi tüccarlarına saldırmak, Yahudilerden Hristiyanların ödediklerinden yüksek vergiler talep etmek, sinagog ya da Yahudi mezarlıklarına tecavüz etmek yasaktı.

Devlet mali nedenlerden Yahudileri korurken, özellikle Polonya'da din otoriteleri bu cemaatleri Hristiyanlardan tecrit etmek için çaba harcadılar. Hatta Polonya Kilisesi, Dördüncü Lateran Toplantısı'nda alınanlara benzer kararlar çıkardı. 1266'da yer alan Breslau Sinodu'nda şöyle bir ilke saptanmıştır:

"Polonya'nın Hristiyan dünyasına yeni katılan bir ülke olduğu gerçeği gözönünde tutularak, burada yaşayan Hristiyan halkın, aralarında bulunan Yahudilerin batıl inançları ve şeytanca geleneklerine kurban düşeceklerinden endişeye mahal vardır. Bu nedenle Yahudilerin, Hristiyanlarla yan yana değil, kent ya da köyün ayrı bir kesiminde yaşama-ları için gereken önlemler alınmalıdır."

1334 yılında Polonya-Litvanya kralı Büyük Kazimir, Boreslav'ın fermanlarını teyit etti ve 1388'den sonra Litvanya Yahudi cemaati oldukça gelişti. Bununla birlikte, Yahudi aleyhtarı önlemler durmadı ve dal-budak sarmaları önlenemedi. Fiziksel saldırı şeklindeki patlamalar genel olarak bir köyde, bir Yahudi dükkân sahibiyle Hristiyan rakibi arasındaki gerginlikte başlıyor, kısa süre içinde geniş bölgelere yayılıyordu. Bu arada kovulma olayları da meydana geldi: Örneğin, 1496'da, İspanya'da meydana gelenlerin etkisiyle olacak, Litvanya Yahudileri geçici olarak ülkeden atıldılar. Varşova, Krakov gibi kentlerde de kovulma olayları kaydedildi.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Doğu Avrupa'lı Yahudiler ekonomik durumlarını güçlendirirken, zaman zaman beliren ve ticari faaliyetlerini sınırlamaya dönük yasaları sineye çekerek, yaşamlarını sürdürdüler. Söz konusu yasalardan biri de, XVI. yüzyılda Polonya'da çıkarılan kâr haddi yasasıdır. Buna göre Polonyalı Hristiyan yüzde 8 kâr yapabilirken, Yahudilerin kâr düzeyi yüzde 3,5 civarında bırakılmıştır. Bazan bütün bir faaliyet dalının Yahudilere kapatıldığı oluyordu. Örneğin, bir ara Yahudilerin tarımla uğraşmaları yasaklandığında, 60.000 aile bir gün içinde geçim kaynağında olmuştu.

Polonya Yahudileri, dünyadaki diğerleri gibi, güçlü bir cemaat örgütüne sahiptiler. Ülkedeki bütün topluluklar Vaad haAratsot (Ülkeler Konseyi) adıyla anılan bir örgüt bünyesinde toplanmışlardı. XVI. yüzyılda bütün Polonya'da buna benzer grup örgütleri kurulmuştu. Daha sonra bütün gruplar Vaad Arba Aratsot (Dört Ülke Konseyi) adı verilen bir tavan-örgüt çerçevesinde toplanmıştı (Büyük Polonya, Küçük Polonya, Polonya'nın Rus kesimi ve Litvanya). Dört Ülke Konseyi Polonya-Litvanya cemaatlerinin en yüksek yasama ve yürütme organıydı. Buradan çıkan kararlar bütün cemaatleri bağlardı.

Polonya Yahudi cemaati 1648'den itibaren bir dizi felaket yaşadı. 1648-49 yıllarında, Bogdan Kmielnitzki (Chmielnicki) adında bir Kazak, Tatar isyancıların başına geçerek korkunç şiddet metodlarıyla binlerce Yahudi katletti. 1654'te Ruslar, 1655'te İsveçliler Polonya'ya saldırdıklarında, gelişmeler büyük Yahudi katliamlarına yol açtı. Hatta Tatarlar ve Ruslar açıkça "asil sınıf, din adamları ve Yahudilere karşı" olduklarını ilan ettiler. Bu olaylarda canlarını kurtarabilen Yahudiler ya zorla Hristiyanlığı kabul ettiler ya da köle olarak satıldılar. Binlercesi de Macaristan, Hollanda ve Türkiye'ye sığındı.

GETO⁸³

Orta-Çağ'dan itibaren Yahudiler Avrupa'da siyasal ve toplumsal yaşamın dışında bırakılmışlardır. Bunlar ayrı bir sınıftılar; vatandaşlık hakları yoktu. Bu eğilimin güttüğü amaç, Yahudileri Hristiyanlardan ayırmaktı ("batıl inançları ve şeytanca gelenekleri Hristiyanları murdar kılmasın" diye).

Yahudileri tecrit etme siyaseti zamanla Geto denilen mahallelerin kurulmasında simgeleşti. Geto sözcüğü ilk kez 1516'da kullanıldı. Bu tarihte Venedik Cumhuriyeti, topraklarında yaşayan Yahudilere, daha önce Ghetto Nuovo ya da Yeni Dökümhane adıyla bilinen bir mahalleye taşınmalarını emretti ve bu şekilde Ghetto, "Yahudilerin oturdukları mahalle" anlamında kullanılmaya başlandı.

83 Geto: Kapalı mahalle, çevresiyle ilişkisi olmayan yer, mahalle anlamına gelir. İspanya'daki "juderia" değişik özelliklere sahipti. Yahudiler burada, kendi istekleriyle ve kendilerini Hristiyanlardan korumak için otururlardı.

Getonun alanı nadiren genişletilirdi. Bu nedenle mahalle her zaman kalabalık, içindeki yaşam koşulları her zaman zordu. Bununla birlikte geto, Yahudi yaşamının odağıydı: Okullar, akademiler, kütüphaneler ve buna benzer kuruluşlar getoyu geto yapan olumlu özelliklerdendi. Mahallede konuşulan dil de kendine özgüydü. Orta Avrupa'nın Yidiş yani Yahudice'si, tıpkı Ladino gibi, Orta-Çağ'da konuşulan yerel dilin (burada Almanca, İberya'da İspanyolca) İbranice ile takviye edilmiş bir şekliydi. Din kitapları bile zaman zaman bu dile çevrilir, İbranice bilmeyen halk bunları okurdu (Yidiş zamanla bütün Avrupa'ya ve özellikle Doğu Avrupa ülkelerine yayıldı).

PRAG GETOSU

Getolar arasında, yaşam ve kültür düzeyi bakımından diğerlerini aşanların başında Prag Getosu gelir. Sinagog ve mezarlığı hâlâ durmakta olan bu mahalle önemli kişiler yetiştirmiştir. Bunlara örnek olarak, astronom ve matematikçi, yeni çağın ilk Yahudi tarihçilerinden David Gans (1541-1613) ve Rabi Yehuda Loew sayılabilir.

Prag Yahudileri kentlerinin kalkınmasına önemli katkılar getirmişlerdir. Bu nedenle de çeşitli devirlerde, çeşitli imtiyazlar kazanmışlardır. 1349'da meydana gelen veba salgını Bohemya'yı etkisi altına aldığında, Kutsal Roma imparatoru IV. Charles kent Yahudilerini himayesi altına almış, böylelikle bu cemaati, Avrupa'daki benzerlerinin akibetinden kurtarmıştır. Prag Üniversitesi, IV. Charles'ın maliyecisi Lazar'ın malikânesinde kurulmuş ve Habsburg hanedanının antisemit hükümdarı Maria Theresa zamanında bile Yahudiler burada okumaya devam etmişlerdir.

Prag'da ilk pogrom Nisan 1389'da meydana geldi. Sokaktan geçen bir papaza bilinmeyen kişilerce yapılan bir saldırı (papazın üzerine kum atıldığı rivayet edilir) ağızdan ağıza yayıldı ve kısa süre içinde çok abartılarak, halkın öfkesi Yahudilere yöneltildi. Bu olayda 4000'den çok erkek, kadın ve çocuk katledildi, evler ve dükkânlar yağma edildi. Kurtulabilenler yıllarca fakir ve sefil yaşadılar.

Rabi Yehuda Loew 1594'te Prag'da Hahambaşı oldu. Rabi Loew, Golem'in yaratıcısıdır. Golem, ağzına Tanrı'nın adının yazılı olduğu bir kağıt koyulduğunda canlandığına inanılan bir kuklaydı. Halkın inancına göre, bu kağıt ağzında kaldığı sürece Golem, sadece Tanrı'dan emir alır, kağıt çıkartıldığında

da ya canavara ya da hareketsiz bir kütleye d n   rd . Prag'ın "sihircisi" Rabi Loew' n Golem'i, kent Yahudilerinin koruyucusu addedilir, Prag Yahudilerine bir kötülük yapıldığında, cemaati korumak için harekete geçtiği d   n l rd .

Rabi Loew uzun süre ermiş bir kişi olarak kabul edildi ve anısı, bölge Yahudileri tarafından 300 yıl kadar korundu. Prag'daki mezarı, İkinci Dünya Savaşı na kadar, dertlerine çare arayanların u rak yeri olarak kaldı.

Kentin tanınmış bir başka siması da, Belediye Başkanı Mordehay Maisl (Mayzel; 1528-1601) idi. Zengin bir maliyeci olan Maisl, kentin sokaklarını kendi parasıyla tamir ettirmiş, kendine ait arsalarda bir okul ve hastahane inşa ettirmiştir.

1648'de Prag Yahudileri kentlerinin korunmasında, tarihlerine yeni bir sahife eklediler ve İsveç kumandanı Koenigsmark'ın saldırılarına karşı koydular. Bu hizmetlerine karşılık kent otoriteleri cemaate bazı haklar tanıdı (istedikleri yere yerle ebilmek gibi). Bununla birlikte 1774'te kraliçe Maria Theresa, Prag Yahudilerini kovmaya kalkı tı. Bu olayda Londra cemaati araya girdi ve çeşitli girişimlerden sonra 1749'da kararı, Yahudilerin yeni ve daha yüksek vergiler ödemeleri koşuluyla, iptal ettirmeyi başardı. Bununla birlikte, bu arada kovulmu  olanların ancak yarısı geri döndü. Bundan sonra Maria Theresa, "sakalsız Yahudilerin" ve Yahudi kadınlarının (yani dış g r n  lerinden Yahudi oldukları anla ılmayanlar) giysilerine sarı bir işaret takmalarını emretti. Bu a a ılayıcı yasa 1781'e kadar yürürlükte kaldı ve Hitler döneminde yeniden kondu. 1852'de İmparator Franz Joseph kent Yahudilerine, diğer vatanda larınkine eşit haklar tanıdı.

HOLLANDA VE İNGİLTERE CEMAATLERİ

Yahudiler Hollanda'ya, İspanya ve Portekiz'den kovulduktan sonra gelmiş olmakla birlikte, bu ülkeye büyük g   dalgaları 1579'da Protestan Hollanda'nın Katolik İspanya'ya karşı isyanı sona erdikten ve yeni Hollanda yönetimi vicdan özgürlüğü ilan ettikten sonra başladı.

İlk gelenlerin çoğu, Enkizisyon'dan kaçan konversolardı. Bunlar, Avrupa ve dünyanın diğer ülkelerinde yaşayan dinda ları gibi ticaret ve finans i lerinde

ileri gittiler. Hollanda Yahudileri, özellikle, ülkenin deniz ticaretinde hayati önemi haiz roller oynadılar.

Bazı Avrupalı hükümdarlar Hollanda cemaatinin başarılarını izlemişler ve bu ülkeden Yahudi uzman ithal etmişlerdir. Hollanda getolarında Yahudiler, diğer taraftan, kültürlerine sıkıca sarılmışlar ve -refaha rağmen- geleneklerinden uzaklaşmamışlardır. Bununla birlikte, laik düşünce de Yahudi düşünürler arasında rağbet görmüş ve Hollanda cemaati bu alanda parlak isimler yetiştirmiştir. Bunlardan biri, tarihte çağ değiştiren filozof, Baruh Spinoza'dır.

BARUH (DE) SPINOZA

Spinoza (1632-1677) Portekiz'den kaçan bir tüccarın oğluydu. Amsterdam Sefaradi cemaati içinde doğdu ve büyüdü. Anlaşıldığı kadarıyla Baruh Spinoza, Menaşe Ben İsrail ile birlikte okudu ve Latin felsefesini inceledikçe din dışı görüşler geliştirdi. Bazı arkadaşlarıyla, Tevrat'ın ilk bölümünün Hz. Musa tarafından yazılıp yazılmadığını, Hz. Adem'in ilk insan olup olmadığını yolunda tartışmalar yapması üzerine, cemaat tarafından afaroz edildi. 27 Temmuz 1656 tarihli herem kararında şöyle denmiştir:

"Konsey başkanları, şeytanca fikirleri açığa çıktıktan sonra, değişik yollar ve vaadlerle Baruh de Spinoza'yı kötü yoldan ayırmaya çalışmışlardır. Buna çare bulamamaları ve de Spinoza tarafından ifade edilen iğrenç ve korkunç fikirlerle ilgili bilgilere her geçen gün yenileri eklenmesi üzerine, güvenilir birçok şahidin bütün bunlara Spinoza'nın yanındakien şahit olmalarına dayanılarak, sözkonusu kişi suçlu bulunmuştur. Bütün bilgiler hahamların önünde incelendikten sonra Konsey, yukarıda adı zikredilen Spinoza adlı kişinin afaroz edilmesine ve İsrail Ulusu ile ilişkilerinin kesilmesine karar vermiştir."

Yaşamı sırasında adını çok yerde duyurmuş olan Spinoza'nın felsefesi, ruhun ölümsüz olmadığı ve Tanrı'nın sadece felsefi muhakemede var olduğu fikrine dayanır. 1673'te Palatina Elektörü Spinoza'yı Heidelberg Üniversitesinde profesör olmak üzere ülkesine davet etti ve serbestçe düşünüp fikirlerini ifade

edebileceği yolunda vaadlerde bulundu. Spinoza, sakin yaşamı ve felsefi araştırmayı öğretmenliğe tercih ettiğini söyleyerek, teklifi geri çevirdi. Bu sıralarda Hollanda, Fransız kuvvetleri tarafından işgal edildi ve işgal kuvvetlerinin kumandanı Prince de Conde Spinoza'ya, bir eserini XIV. Louis'ye ithaf etmesi halinde, kendisine aylık bağlanacağını vaadetti. Spinoza bunu da reddetti. 1674'te büyük eseri "Ethics" i tamamladı. Ertesi yıl kitabını bastırtmaya çalıştıysa da, dindar ve tutucu çevrelerin sert muhalefetiyle karşılaştı. Bunun üzerine, arkadaşı Leibniz ile felsefi araştırmalarına devam etmek üzere, büyük titizlikle korumaya çalıştığı sakin yaşamına döndü. Birçok eseri ölümünden sonra yayınlandı.

Baruh Spinoza Orta-Çağ felsefesini noktalamış ve modern çağların düşünce sisteminin temellerini atmıştır. Birçok Batılı düşünür onun fikirlerinden esinlenmiş, ortaya attığı ilkeleri izlemiştir.

Hollanda'daki Yahudi yaşamı bundan sonraki yüzyıllarda nisbi bir denge içinde devam etti. Başka ülkelerde kaydedilen olumsuz gelişmeler burada pek hissedilmedi ve XVIII. yüzyıldan itibaren Hollanda cemaati seçme ve seçilme hakkına da sahip oldu.

İngiltere'ye gelince: Yahudiler buraya Oliver Cromwell zamanında geri döndüler. Cromwell iktidara geçtikten sonra, hükümetin gayri resmi onayıyla Yahudiler burada yeni cemaatler kurdular. Bu sıralarda Tevrat'a karşı beliren ilgi, hoşgörü atmosferinin yaratılmasında önemli bir faktör oldu. XVII. yüzyılın sonunda bu ülke Yahudileri de, ticaret ve bankacılıkta geleneksel düzeylerine eriştiler.

Yahudilerin yeniden İngiltere'ye yerleşmelerinde başlıca rolü oynamış şahsiyet, Amsterdam'lı Menase Ben Israel'dır. Ben Israel, Hollanda'ya yerleşen bir konverso ailesindendi. Çok tahsilli olmamakla birlikte, devrin uluslararası siyasetinden anlayan bir cemaat lideri, öğretmen ve yayımcıydı. Ben Israel, Hristiyan çevrelerin "iyi Yahudi" dedikleri türden, saygı duyulan bir kişiydi. Başlıca hayranlarından biri de, büyük resim ustası Rembrandt idi. Rembrandt eserlerinde sık sık işlemiş olduğu Yahudi tipini Ben Israel'in hatlarında ölümsüzleştirmiştir.

Menafe Ben İsrail usta bir mektup yazarıydı. Mükemmel bir Latince, İspanyolca ve İngilizce ile yazmış olduğu mektuplar, Yahudileri yeniden İngiltere'ye kabul ettirme çabalarında çok yararlı olmuştur. Eylül 1655'te Cromwell'e yazmış olduğu mektup, hükümdarın bu yöndeki kararını çok etkilemiştir. Ben İsrail'in Cromwell'e şöyle yazmıştır:

"Bendeniz Menafe Ben İsrail'in Yüksek Majestelerinden İbrani Ulusu adına istirhamım şudur:

1.Yüksek Majestelerinden ilk istediğim şey,İbrani Ulusu'nun, Majestelerinin himayesinde, diğer vatandaşlar gibi, yüce devletinize kabul edilmesidir; gelecekte daha güvenli bir yaşamımız olabilmesi için, Yüksek Majestelerinden, kendisi uygun görürse, bütün kumandan ve generallerine, her türlü durumda bizleri korumaları yolunda emir vermelerini rica ederim.

2.Yüksek Majestelerinden, yalnız İngiltere'de değil, fethettiği ve Majestelerinin hükmü altında bulunan bütün yerlerde sinagog kurmamıza(...) izin vermelerini,

3. Kent dışında, ölülerimizi saldırıya uğramadan gömebileceğimiz bir arsa ya da mezarlığımız olmasını rica ederim.

(...) Yüksek Majesteleri bu ricalarımızı uygun karşılırsa, kendilerine her zaman sadık kalacak, Majestelerinin refahı için Tanrı'ya dua edeceğiz.

Tanrı, bütün atılımlarında Majestelerini başarılı kılsın. Amin⁸⁴ .

RÖNESANS VE REFORM DÖNEMLERİ

XIV. ve XV. yüzyıllarda yeni hümanist akımların etkisine giren İtalya'da Yahudiler de Rönesans'ın entellektüel dalgalanmalarına kapıldılar Bu dönemde, antik eserlerle birlikte, İbranice de dirildi.

84 J.R. Marcus, "The Jew in the Medieval World". Zikredildiği kaynak': Eban "My Poepel", s. 224-225.

İbranice hem Tevrat'ın doğru yorumlanması hem de felsefi çalışmalar için gerekliydi. Devrin büyük reformcuları -Erasmus, Calvin, Luther- İbrani dilini iyi bilirlerdi. 1488'de Bologna Üniversitesi'nde de bir İbranice kürsüsü ihdas edilmişti. Bunları başka İtalyan üniversiteleri izlemişti.

İbranice'nin yeniden akademik yaşama girmesiyle, eski İbrani el yazmalarına karşı da ilgi arttı. Vatikan'da Sistin Kilisesi'ni yaptıran Papa IV. Sixtus, Vatikan kütüphanesi için çok değerli bir İbranice el yazması koleksiyonu temin etmişti.

Rönesans hümanistleri eski Yunan edebiyatını incelerlerken, bu antik uygarlığın kaynağı olan Orta-Doğu kültürlerine de ilgi göstermişlerdir. Ne var ki, Müslüman ve Hristiyan dünyalarını yalnız coğrafi ve dinsel değil, kültürel sınırlar da ayırıyordu. Başlıca engel dildi.

Bu noktada da Yahudiler tarihsel rollerini oynadılar ve bu iki kültür arasında köprü vazifesi gördüler. Yahudiler eski Arap bilimsel eserlerini çoktan İbranice'ye çevirmişlerdi. Bu nedenle, en aydın Hristiyan bilginlerinin haberdar bile olmadıkları kaynaklara sahiptiler. Yahudiler bu eserleri Latince'ye çevirerek Avrupa'nın kültür ufuklarını genişletmişler, birçok düşünürün yetişmesinde, hatta Avrupa kültürünün ilerlemesinde hayati önemi haiz bir rol oynamışlardır.

Birçoğu bu dönemde öğretmenlik yapmakla birlikte, üniversiteler Yahudilere kapalıydı. Ancak Yahudiler, akademik çerçeve dışında da olsa kişisel eğitimlerine çok önem verdiklerinden, zaman zaman yüksek öğretim kurumlarında görev alacak kadar ileri gittiler. Bunlardan biri Don Yehuda Abravanel idi. Leone Ebreo (İbrani Arslanı) lakabıyla anılan Abravanel, aynı adı taşıyan meşhur İspanya kökenli ailedendi. Abravanel'in başlıca eseri, neo-platonik felsefe ekolünden tanınmış bir örnek olan Dialoghi di Amore'dir⁸⁵.

Matbaanın icadıyla, Yahudiler için yeni bir meslek dalı açıldı. 1477'de Tevrat'ın bir bölümü, 1488'de tamamı basıldı (bu çalışma, İtalya'dan Türkiye'ye göç eden Sonsino ailesi tarafından gerçekleştirilmiştir). Bundan sonra İbranice kitaplar bütün hümanist dünyaya yayıldı. 1540'ta İngiltere'de Cambridge Üniversitesi de bir İbranice kürsüsü açtı.

85 Yehuda, Don Yitzhak Abravanel'in oğluydu (bkz. dipnot 80).

Almanya'da, hümanizmin bu ülkede, yüzyıllardan beri var olan geleneksel ve fanatik Yahudi düşmanlığını ortadan kaldıracığı düşünüldü ancak, kısa bir umut döneminden sonra, durumun değişmediği görüldü. 1517'de Martin Luther Katolikliğe karşı mücadelesinde, Yahudileri Protestanlığa çekeceği umuduyla, bu ulusa karşı hoşgörüyle davranılmasını istedi. Ancak bu "inatçı" ulusun ideolojisini değiştirmeyeceğini anladıktan sonra, o da en fanatik Yahudi düşmanlarından biri haline geldi.

Avrupa, Yeni Çağ'da da, Orta-Çağ'ın klasik Yahudi düşmanlığını sürdürdü. Bazı Yahudiler yetenekleri sayesinde ve olumlu koşulların mevcut olduğu nadir ülke ve zamanlarda devlet katında ilerledilerse de, kitleler getoların içinde ve en insanlık dışı koşullar altında yaşamaya devam etmek zorunda kaldılar. Aşağılayıcı ve özgürlüğü sınırlayıcı vergiler, yasalar ve buna benzer önlemler, ulusun sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamında ağır bir yük olmaya devam etti. Zaman zaman patlayan fiziksel saldırı eylemleri de, Orta-Çağ'ın Yahudi aleyhtarı vahşet geleneğinin devamını sağlayan ve yaşam koşullarını dayanılmaz hale getiren unsurlardan oldu.

Kısacası, Fransız İhtilali'nin getireceği "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" sloganının Avrupa'ya dağılmasının arifesinde, kıt'a Yahudisinin hayatı hâlâ, çoğunluk ulusların ve hükümdarlarının ruh durumuna, keyfi kararlarına ve Yahudilerin yakın çevrelerindeki varlıklarına tahammül derecelerine bağlıydı.

13. MİSTİK VE MESİHİ AKIMLAR

Yahudi ulusu, mevcut bir devletin ulusu olarak siyasal varlığını M.S. I. yüzyılda kaybettikten sonra, fiziksel ve ruhani varlığını, görüldüğü üzere, kültür ve gelenek sistemine sarılarak koruma yoluna gitmiştir.

Uluslar genel olarak, kendi vatanlarında yaşarlar. Ulusların tarihinde devamlılığı olan başlıca unsurlarından biri de anavatan ve topraktır. Yahudiler için bu gerçek tarihin ancak belirli bir döneminde geçerli kalmış, sonradan ortadan kalkmıştır. Bu nedenle manevi yaşam, ataların ruhani mirası, İsrail tarihinde son derece büyük bir önemi olan unsurlardır. Yahudi ulusu ancak bu özellikleri sayesinde kendisini birçok eski ulusun kaderinden koparmıştır. Yahudi ulusunun varlığı, geçici nitelikte olan eski İsrail hanedanına da bağlı kalmamış, bir ideolojiden, bir yaşam biçiminden ve bir Kitap'tan güç almıştır.

İsrail sürgüne çıktığında kültürü artık iyice şekillenmiş, çevresinde kendisine benzeyen diğer Sami uluslarından ayrılmış, kültürel değerleri kendi aralarında ahenge ulaşmıştı. Bu kültürün temeli Tevrat'tı. Bu Kitap tanrısal bir kaynağa sahip olduğundan, içeriği değiştirilemezdi. Bununla birlikte, Talmud'u yaratan kuşakların gösterdiği üzere, bu kitapta belirtilen ilke ve kurallar yorumlanabilir, değişen koşullara ve çevreye uydurulabilirdi. Tevrat ve çevresinde oluşan yorum kitapları, uzun sürgün yüzyıllarının yükünü bu düşüncenin ışığında taşımışlardır. Bu şekilde de, devlet olmadan, sadece bir yasa sistemiyle bir ulusun varlığını koruyabileceği de gösterilmiştir.

Ulusun sürgündeki yaşam kaynağı olan kültürel faaliyetler değişik alanları içerir. Bir kısım bilginler yasama ve felsefeyle uğraşırken, bir kısmı yorum yazmış, bazıları şiirle ilgilenmiş, diğer edebi şekillere el atarlar olmuştur. Bu faaliyetin bir ucu salt akılcılığa değerken, diğer ucunda mistik tartışmalar, benzeri kaydedilmemiş doruklara ulaşmıştır.

Orta-Çağ'ın zulüm rejimleri baskılarını arttırdıkça, birçok Yahudi gerçek yaşamdan elini eteğini çekmeye ve kendilerini, Evren'in büyük sırları hakkında spekülasyonlara vermeye başladılar. Talmud'un tamamlanmasını izleyen Gaon'lar Çağı'nda⁸⁶ bu düşüncelere dayanan Yahudi mistisizmi, klasik çağını yaşadı. İbrani alfabesinin harf şekil, ses ve rakkam karşılıklarına doğa üstü güç ve anlamlar bağlayan⁸⁷ düşünce akımı bu sıralarda gelişti, akımın felsefesini yansıtan Yaradılış Kitabı (Sefer haYetsira) bu dönemde yazıldı. Geleneksel inanç sistemlerine mantığın ve gene bu inançların getirmiş olduğu izahlarla yetinmeyen mistikler, felsefi sorunlarına bu yaklaşımla çözüm bulmaya çalıştılar. Yaradılış Kitabı, Yahudi mistik düşüncesinin büyük eseri olan Kabala'nın başlıca kaynaklarından oldu ve bu şekilde, Aristo hayranı, akılcı ahengin düşünürü Rambam'ın kuşağından sonra, Evren'in ve Yaradılış olayının sırlarına eğilen, Kabala edebiyatında İnsan'ın varlığının esasını ve kaynağını arayan bir kuşak yetişti. Bu mistik patlama İspanya'da meydana geldi ve gizli, esrarlı "bilimlere" merak saran mistiklerin itisiyle durmadan genişledi. Mistik isyanın başlıca eseri Zohar Kitabı⁸⁸ oldu. Bu eser Rabi Şimon Bar Yohay'a atfedilmekle birlikte, büyük bir ihtimalle, XIII. yüzyılın İspanyalı bilginlerinden Moşe de Leon tarafından yazıldı. Tevrat'ın ilk beş kitabının ve diğer bölümlerinin mistik bir yorumu olan Zohar, Tora'da bulunan ve "herkesin anlamadığı" birtakım gizli kavramları açıklama amacını güttü. Zohar Kitabı, Kabala'nın en önemli bölümünü teşkil eder.

MESİHİ HAREKETLER

Kabala edebiyatının gelişmesi, Mesih'in geleceği inancıyla yakından ilişkilidir. Bilindiği üzere, bu inanca göre, Mesih -Büyük Kurtarıcı- geldiğinde İsrail ulusu sürgünden kurtulacak, İsrail devleti yeniden kurulacak ve yalnız İsrail değil, bütün dünya ebedi ahenge, Hz. Adem'in bir zamanlar kovulmuş olduğu "cennet" ahengine erişecektir. Sözü edilen dönemlerde, dünyanın her yanında Yahudiler bu fikre büyük inançla sarılmışlar, içinde yaşamakta oldukları bezdirici sürgünün sona ermesini beklemişlerdir.

86 Gaonlar (Büyük Bilginler): VI. yüzyıl sonuyla XI. yüzyıl ortalarına kadar, Babil'deki akademileri yönetmişler ve bu dönemde Yahudi ulusunun liderleri olarak kalmışlardır.

87 Buna göre, harflerin biçimleri, rakkam karşılıklarının toplamı v.b., çeşitli ilahi anlamlara sahiptir.

88 Zohar: Nur, ziya, görkem, çok parlak ışıık anlamına gelir.

Mesihi düşün kökü Babil esaretine kadar uzanır. İsraililer buradayken, bir kurtarıcının geleceğine, Kudüs ve Büyük Tapınak'ın yeniden imar edileceğine kani olmuşlar, bu beklentiyle yaşamışlardır. Bu düşünce birbirlerini izleyen uzun sürgün asırları boyunca durmadan güçlenmiş, Yahudilerin İspanya'dan kovulmalarından ve XVI.-XVII. yüzyıllarda Avrupa'da meydana gelen katliamlardan sonra yoğunluk kazanmıştır.

İspanya bütün dünya Yahudiliğinin merkezi ve en görkemli odağı olduğundan, Yahudilerin buradan kovulmaları, ulusun kendine olan güvenini en şiddetli biçimde sarsmıştı: İspanya'da bunlar meydana gelebildikten sonra, diğer ülkelerde kimbilir neler olabilirdi! Hristiyan çevrenin anlatılması olanaksız zulüm metodları kullanması karşısında da Yahudiler, Kabala'nın karanlık ve esrarlı felsefesi dışında sığınacak yer bulamamışlardı. Yahudi bilginlerin o zamanki yaklaşımına göre, ulusun nasıl izah edileceği bile bilinmeyen bu kötü kaderi, ancak gizli "bilimlerin" yardımıyla anlaşılabilirdi.

Bu ruh durumu, David Reuveni ve Şlomo Molho gibi, Mesih olduklarını iddia eden ve kitleleri peşlerinden çekme kaabiliyetine sahip olan liderlerin belirmesine yol açtı. Daha sonra, Sabetay Tsvi'nin tarih sahnesine girmesiyle, Mesihi hareket en yoğun dönemine ulaştı.

Reuveni ve Molho gibi İsrail tarihinde önemli bir yere sahip olan liderlerden ve İspanya olayından önce de mesih olduklarını iddia eden kişiler çıkmıştı. Bunlardan biri Avraham Ben Şmuel Abulafya idi (1240-1291'den sonra). Abulafya Saragossa'lı bir Kabala üstadıydı. Gençliğinde Tudela'da yaşamış, İsrail'i ziyaret etmiş, Avrupa'nın birçok ülkesinde dolaşmıştı.

Abulafya bir ara Barcelona'dayken Mesih olduğuna inandı ve bundan sonra, ülke ülke dolaşarak, bir yandan mistik eserleri etüd ederken, öte yandan bu konuda yazılar yazdı. 1280 yılında "içinden gelen gizli bir sese" uyarak, Papa III. Nicholas'tan, Yahudileri kurtarması için ricada bulunmak üzere Roma'ya gitti. Avraham Abulafya bu arada belli bir ün kazandığından, Roma'ya geleceği önceden duyuldu ve kente varır varmaz yakalanıp idama mahkum edildi. Tam bu sırada Papa'nın ölmesi üzerine ceza infaz edilemedi ve bu gelişme, Abulafya'nın gerçekten Mesih olduğu kanısını büsbütün güçlendirdi. Abulafya Roma'da hapisten kurtulduktan sonra Sicilya'ya geçti ve burada Mesihi Dönem'in yani Kurtuluş Dönemi'nin, kesin olarak, Yahudi takvimine göre 5050 yılında (miladi 1290) başlayacağını ilan etti. Bunun

üzerine birçok Yahudi İsrail'e göç etmek üzere hazırlanmaya başladı. Bununla birlikte, başta Barcelona'lı haham Avraham Ben Adret olmak üzere, etkili birçok çevrenin muhalefeti karşısında projesini sürdüremedi, bir süre sonra da öldü.

Mesih olduklarını iddia edenler arasında en coşkun ve maceracı simalardan biri de David Reuveni'dir (ölümü 1538). Gençliği hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Reuveni İsrail'in krallık hanedanından geldiğini iddia etmiş ancak, bazı ipuçlarından, Habeşistan'lı olduğu tesbit edilmiştir.

Gerçek olup olmadığı bilinmeyen bazı maceralardan sonra Reuveni İsrail'de Tsfat kentine geldi ve burada, İsrail'in kaybolan aşiretlerinin kralı tarafından yollandığını iddia ederek, kendisinin de Reuven aşiretinden olduğunu söyledi. İddiasına göre, Ağlama Duvarı'ndan bir taş alacak ve bu şekilde Kurtuluş'u yakınlaştıracaktı. Reuveni bundan sonra bir ülkeden diğerine dolaşarak, mesihi propagandasını sürdürdü.

Bu kişi hakkında ilk gerçek ve tarihsel belge, 1523 yılında Venedik'e gelmiş olduğunu gösteren yazıdır. Reuveni Venedik'te, kardeşinin kurmuş olduğu bir ordunun kumandanı olduğunu ve Papa nezdinden önemli girişimlerde bulunmak için geldiğini iddia etti. Kent cemaati Reuveni'ye pek inanmamakla birlikte, bazı etkili kişiler sahte mesihi desteklediler. Şubat 1524'te David Reuveni, beyaz bir atın üzerinde Roma'ya geldi; burada Kardinal Edigio de Viterbo tarafından karşılanması, Reuveni'nin Roma Yahudi cemaatinin gözünde önem kazanmasını sağladı. Kısa bir süre sonra David Reuveni, Papa VII. Clement tarafından kabul edildi ve Hristiyan dünyasına, Müslümanlara karşı bir ittifak teklif etti. Bu buluşmada Reuveni Papa'dan, Avrupa kralları ile tanışmasını sağlayacak tavsiye mektupları da istedi. Papa Reuveni'nin hayalciliğinden sakınmakla birlikte, bir yıl kadar bekledikten sonra mektupları verdi. Reuveni Roma'da etki sahibi Yahudilerin de desteğini kazandı ve özellikle Daniel ve Vitale da Pisa gibi bankerler ve Samuel Abravanel'in karısı^{8 9} Bienvenida Abravanel ile sıkı ilişkiler kurdu.

1525 yılında David Reuveni Portekiz'e geldi ve burada kral III. Juan tarafından resmen kabul edildi. Ülkenin konversoları Reuveni'nin mesihliğine inandı-

89 Samuel Abravanel, meşhur İspanyol ailedendir; İtalya'nın usta maliyecileri arasında zikredilir.

lar ve onu bu sıfatla karşıladılar. David Reuveni burada F'ez hükümdarının bir temsilcisiyle de görüştü ve ona İsrail ulusu için, Kudüs ve İsrail Ülkesi'ni geri almanın zamanı geldiğini bildirdi. Ancak bu sıralarda, konversolar nezdinde kredisi artarken, Portekiz sarayıyla anlaşmazlığa düştü. Konverso olan Diego Pires'in (Şlomo Molho) ona katılması ve Yahudiliğe döndüğünü ilan etmesi üzerine, Reuveni ülkeden kovuldu. Bundan sonra başına türlü olaylar geldi, hapsedildi, serbest bırakıldı, bir yerden bir yere dolaştı ve nihayet 1532'de, onu izleyen Şlomo Molho ile birlikte imparator V. Charles ile görüşmek istediği bir sırada tutuklandı. Molho yakılarak idam edildi, Reuveni de zincire vurularak İspanya'ya yollandı, bilindiği kadarıyla da yolda öldü.

Reuveni'nin yaşamıyla ilgili bilgiyi günümüze ulaştıran başlıca kaynak, tutmuş olduğu güncedir. Yazılarından Reuveni, Yahudilerin sefil durumundan çok acı çeken bir insan olarak belirlemektedir. David Reuveni batılı cemaatlere hayrandı. Yaşamı boyunca rastlamış olduğu kişiler de girişim ve çabalarını övmüşlerdir. Gerçekten de Reuveni, kişiliği ne olursa olsun, birçok diplomatu kışkındıracak ilişkiler tesis etmiş, Avrupa hükümdarları nezdinde serbestçe girişimlerde bulunmuştur.

David Reuveni'nin projesini baştan başarısızlığa mahkum eden unsur, projenin hayale dayanan temelleridir. Bu lider herşeyden önce İsrail'i yeniden fethetmek ve sonra burada bir Yahudi devleti kurmak istemiştir. Ne var ki İsrail Ülkesi o sıralarda Osmanlı yönetimi altında, Osmanlı devleti de en güçlü dönemindeydi. Bununla birlikte planından vazgeçmemiş ve kitleleri peşinden sürüklememiş olsa bile, halkı etkileyebilmiştir (beyaz ata binmek gibi). Bu nedenle yaşamı boyunca Peygamber ya da Mesih olduğunu açıkça iddia etmemiş, bir asker, bir kumandan olduğunu vurgulamıştır. Düş ürünü olduğu sanılan öykülere rağmen Reuveni dindar bir kişi olarak yaşamış, Tanrı'nın onu, din kardeşlerini kurtarmak üzere seçmiş olduğuna inanmıştır.

Bu atılıma sonradan katılan Şlomo Molho, yukarıda belirtildiği üzere, Portekiz'li bir konversoydu (yaklaşık 1500-1532). Reuveni Portekiz'deyken 1525 yılında Yahudiliğe döndü, sünnet oldu ve adını değiştirdi. Bu gelişme üzerine Reuveni, Portekiz'den kovulma tehlikesiyle karşı karşıya kalınca, önce Molho'ya kaçmasını salık verdi.

Portekiz'den çıktıktan sonra Molho'nun nereye gittiği açık değildir. Reuveni sonradan, onu gizli bir görevle Türkiye'ye (belki Padişah'la görüşmek üzere) yollamış olduğunu iddia edecektir. Molho bir süre sonra Selanik'te belirdi ve oraya yerleşti. Burada Jozef Taitazak'ın okulunda tahsil etti ve Jozef Karo ile tanıştı (Karo, yazılarından Molho'yu metheder). Molho Selanik'te bir kitap yayınladı (Deraşot, 1529) ve çeşitli yerlerde söylevler vererek adını Avrupa'da duyurdu, ünü de Portekiz'de Enkizisyon faaliyetlerinin genişlemesinin önlenmesinde rol oynadı. Molho bir ara Papa VII. Clement ile de görüştü, güvenini hatta himayesini kazandı(1530). Şlomo Molho bu sıralarda Mesih olduğuna iyice kani oldu. Roma'yı etkileyen sel afeti (1530) ile Portekiz'i sarsan zelzeleyi (Ocak 1531) önceden bilmiş olması hem ününü hem kendisine bağlanan umutları güçlendirdi. Molho daha sonra, Kurtuluş'un 5300 yılında (1540) gerçekleşeceğini ilan etti. Garip bir rastlantı bu kehanete de inandırıcılık kazandı: Kabala'ya göre, Katolik Babil, yani Roma, Mesih'in gelmesinden önce yıkılacaktı. Gerçekten de Roma'nın son kalıntısı 1527 yılında V. Charles tarafından ortadan kaldırılınca, Molho'nun prestiji daha da arttı.

Bunun üzerine Reuveni ile Molho buluştular ve V. Charles ile görüşmek üzere 1532'de Regensburg'a gitmeye karar verdiler. Ne var ki Molho Bologna'da tutuklandı ve Hristiyanlığa geçmeyi reddetmesi üzerine, imparatorun emriyle aynı yıl Mantura'da yakılarak idam edildi.

Şlomo Molho'nun etkisi hem yaşadığı yıllarda hem de ölümünden sonra çok hissedildi. Daha 1531'de, onun fikirleri ve girişimlerinin etkisiyle, Polonya'ya kadar uzanan geniş bir mesihi hareket oluştu. Arkasında önemli belgeler bırakmış olan Molho, Sabetay Tsvi akımının oluşmasında da rol oynadı.

Bundan sonra Avrupa'nın hemen hemen her yerinde, genel havanın da yardımıyla, birçok "mesih" belirdi. Bu sıralarda İspanya ve Portekiz'de Enkizisyon zulmü bütün şiddetiyle devam ediyordu. Mahkeme üyeleri bazan büyük meblağlar karşılığı bazı canları bağışlamakla birlikte, konversolar sürekli ölüm korkusu içinde yaşıyorlardı. Reform'un vaadettiği değişiklikler de karşı-reformcuların gayretleriyle suya düşmüştü. Özellikle İtalya'da karşı-reform dönemi zulmün doruk noktalarından biri oldu. Papa IV. Paul zamanında Yahudi aleyhtarı yasalar, en küçük ayrıntılarına kadar, fanatikçe uygulanırdı. Talmud defalarca halk önünde yakıldı, bulunabilen bütün kopyaları imha edildi (1553 ve sonrası).

Doğu Avrupa'da, tarihsel önemi haiz Yahudi aleyhtarı eylemlerden biri de 1648 yılında meydana geldi. Polonya'da Bogdan Kmielewicz adında bir çiftçinin liderliğinden gelişen isyan, bu ülkedeki Yahudi cemaatlerini kökünden sildi, binlerce Yahudi korkunç işkencelerle katledildi. Yalnız Nemirov kentinde bir günde 6000 Yahudi öldürüldü. Katliam Doğu Avrupa'nın çeşitli kesimlerine sirayet ettikçe, ölü sayısı astronomik düzeylere ulaştı. Bu sıralarda, doğudan Ruslar, batıdan da İsveçliler (X. Charles dönemi) Polonya'ya girdiler. Polonya ordusu bu tehlikeleri bertaraf ettikten sonra "hıncını" yerli Yahudilerden çıkardı. 1648-1658 yılları arasında Polonya, Ukrayna, Podolya ve Doğu Avrupa'nın diğer bölgelerinde en az 100.000 Yahudi katledildi.

Avrupa'lı Yahudiler doğal olarak, bu olayları, Mesih'in belirmesinden önce meydana gelmesi gereken felaketler olarak kabul ettiler. Durum öylesine kötüydü ki, Yahudilerin ancak insan üstü bir eylemle kurtulabilecekleri düşüncesi giderek güç kazandı. Şiddetli arzu ve bekleyiş de, aranan Kurtarıcı'yı kendiliğinden yarattı. Bu kişi, bütün Yahudi dünyasını o zamana dek kaydedilmemiş boyutlarda umutlara sürükleyecek olan, Sabetay Tsvi (Sevi) idi.

SABETAY TSVI VE SABATEANİZM

Tsvi'nin yaratmış olduğu mesihi hareket, Büyük Tapınak'ın yıkılmasından ve Bar-Kohba isyanından sonra, İsrail tarihinde kaydedilen en büyük kurtuluş hareketidir. Tsvi'nin liderliği altından gelişen akım ya da Sabateanizm, iki unsurdan güç almıştır: Bunların ilki, Yahudi ulusunun sürgündeki genel durumudur. Yahudi felsefesinin temelinde yatan siyasal ve ruhani kurtuluş ideali de, zaten, böyle bir hareketin gelişmesi için gerekli olan altyapıyı sürekli olarak canlı tutmuştur. Gerçekten de, koşullar mevcutken kitleleri harekete geçirmek zor bir iş değildi. İkinci unsur, o döneme özgü koşullardır. 1648 Kmielewicz katliamı, ondan sonra Polonya-Rusya ve Polonya-İsveç savaşları Doğu Avrupa Yahudilerini çok sarsmış, mesihi umutlar birdenbire ön plana çıkmıştır.

Bununla birlikte, siyasal ve sosyal olaylar, Sabateanizm gibi bir hareketi izah etmeye yeterli değildir. Daha önce de belirtildiği üzere, Yeni Çağ Yahudi dünyası, Kabala edebiyatının etkisi altında bulunuyordu. Bu nedenle, Saba-

teanizm'in temelinde yatan aktif unsurlardan biri, XVI. yüzyılda Tsfat'ta gelişen Kabala ekolünde aranmalıdır. Tsfat'tan dünyaya yayılan kabalist fikirler, özellikle Kabala üstadı Luria'nın yaklaşımı, güçlü mesihçilik duyguları uyandıracak cinstendi. Bu görüşe göre, dinsel icraatla (dua, kurban v.b.), mesihi mesajı kapma amacına dönük meditasyon arasında sıkı ilişki vardı. Bütün yaratıklar, Yaradılış'tan beri Sürgün'de (Cennet'ten sürgün) idiler. Bu sürgünü sonra erdirmeye görevi Yahudilere verilmişti. Yahudi ulusunun tarihsel kaderi, Luria'nın yaklaşımına göre, Evren'in bulunduğu durumun gözle görülen ifadesinden başka bir şey değildi. Günü gelecek, herkes bu durumdan kurtulacak, bütün insanlar ve diğer yaratıklar ait oldukları yerlere dönecekler ve dünya sonsuz ahenge ulaşacaktı. Ne var ki bu Kurtuluş olayı yalnız bir mesihi hareketle gerçekleştirilemeyecek, bunun gibi bir dizi eylemi gerektirecekti. Mesihi'in kendisi son evrede belirecek ve kesin kurtuluş saatinin gelmiş olduğunu ilan edecekti. Luria'ya göre, siyasal bağımsızlık ve bu ideali işleyecek milliyetçilik süreçleri, Uzay'ın uzak köşelerinde devam eden gizli süreçlerin sadece dışa, insan gözüne çarpan belirtisiydi. Bu nedenle, Mesih kavramının dinsel, geleneksel ya da siyasal anlamları arasında çelişki ya da çatışma yoktu. Öte yandan Mesih'in gelmesi uzak bir geleceğe ait bir ideal değil, şimdiki zamanda gerçekleşebilecek, gerçekleşmesi gereken bir olaydı. Başka bir deyişle, burada sözkonusu olan umut değil, günün gerçeği idi. Mesih'in dünya üzerinde belirmesinden önce meydana gelmesi gereken olaylar meydana gelmiş, son evrenin eşliğine gelinmişti.

1630-1640 yılları arasında yaygınlık kazanan Luria'nın Kabala felsefesinin Sabateanizm'in doğmasında etkili olduğu açıktır. Sabetay Tsvi'nin Yahudi dünyasına yöneltmiş olduğu çağrının, bu ulusun dağılmış olduğu her yerde -Polonya'dan Yemen'e kadar- yankılanmış olması, Lurianist felsefenin, düşünce altyapısının muhtaç olduğu son fırça darbelerini atmış olduğunu göstermektedir. Öte yandan, Sabateanizm'in Amsterdam ya da Selanik gibi Yahudilerin nispeten özgür ve rahat bir yaşam sürdürdükleri yerlerde çok destek görmüştür ki, bu da Luria'nın ortaya atmış olduğu mesihçiliğin siyasal yanlarının da destek görmüş olduğunu göstermektedir.

Sabateanizm'in lideri, gerçekten de beklenmedik bir ortamdan çıkmıştır. Sabetay Tsvi gibi bir kişi, antisemitizmin en şiddetli biçimlerinde tezahür ettiği Doğu Avrupa'dan çıkacağına, Yahudilerin nispeten rahat bir yaşama sahip oldukları Türkiye'den çıkmıştır. Sabetay Tsvi (1626-1676) İzmir'de doğmuştur. Tsvi'nin biyografisi de, tarihte uluslarının geleceği üzerinde rol oynamış Yahudi liderleri arasında en iyi araştırılmış olanıdır.

İzmir o sıralarda önemli bir ticaret merkeziydi. Tsvi'ler, ticaretle uğraşan, zengin bir aileydiler. Sabetay'ın yetenekleri daha küçük yaşta görünüyordu, "haham" olmak üzere, kentin meşhur teologu Jozef Eskopa'nın yanına verildi. Tsvi kısa zamanda Talmud ve Kabala'da uzmanlaştı ve 15 yaşındayken okuldan ayrılıp kendi başına okumaya başladı.

Sabetay Tsvi ruhsal düzensizlikleri olan bir kişiydi. Uzun süre içine kapanır, insanlardan uzaklaşır, kendisini okumaya ve öğrenmeye verir, sonra birden değişir, normale döner, daha sonra kişiliğinin diğer ucuna kayar, büyük bir coşku ve derin bir mutluluk havasına girerdi. Yakınları ve taraftarları Tsvi'nin bu davranışlarını teolojik kavramlarla izah etmeye çalışırlardı. Buna göre, coşku dönemleri Tanrı'nın ona görüldüğü aydınlık zamanlar, melankolik anlarda Tanrı'nın yüzünü ondan gizlediği dönemlerdi.

Sabetay Tsvi 1648 yılında, Kmielnitzki olayını duyduktan sonra, çok derin bir "trans" durumuna girdi ve Tanrı'nın adını sokaklarda ve sinagoglarda bağırmaya başladı. Mesih olduğuna, beki de, bu sıralarda inandı. İzmir'de Sabetay Tsvi'yi tanıyanlar önce bu davranışa tepki göstermediler ama daha sonra - dinsel kuralları da ihlal etmeye başlaması üzerine- 1650'lerin başında kentten kovuldu. Sabetay Tsvi İzmir'den çıktıktan sonra ülkenin çeşitli yerlerinde dolaşmaya başladı, İstanbul ve Kudüs'ü ziyaret etti ve zaman zaman, garip davranışları nedeniyle, yerel mercilerin takibatına uğradı.

Tsvi'nin yaşamı, Gazze'li Natan'ın adını duyduktan sonra önemli bir değişiklik kaydetti. Kulağına gelen söylentilere göre, Gazze'de oturan Natan adında bir kişi, insanların ruhunu arındırıyor ve ona gelenleri mutluluğa kavuşturuyordu. Tsvi Gazze'ye gitti ve Natan'la görüşti. Natan onu tedavi etmeye girişeceğine, Tsvi'yi Mesih olduğuna ikna etti. Bunun üzerine 31 Mayıs 1665'te Sabetay Tsvi, Mesih olduğunu ilan etti. Olay yıldırım hızıyla bütün Kuzey Afrika ve Avrupa'da duyuldu. Natan da Tsvi'ye katılarak, dünyanın kurtuluşunun yakın olduğunu bildirdi.

Sabetay Tsvi'nin Mesih olduğu iddiasıyla ortaya çıkması bütün Yahudi cemaatlerinde heyecan ve kaynaşmalara yol açtı. Tsvi aynı yılın sonlarına doğru İzmir'e döndü. Bu arada, yolda Halep'ten geçerken ifade etmiş olduğu bazı kehanetlerin doğru çıkması üzerine, kitlelerin ona gösterdikleri güven kat kat arttı. Kurtuluş, Yahudi cemaatlerinin bilincinde bir umut olmaktan çıktı ve eşikte bekleyen bir gerçeğe dönüştü. Heyecan ve gerginlik

artmasına paralel olarak, Sabetay Tsvi de bir ruh durumundan diğesine geçiyor, bazan, "trans" anlarında, Yahudiliğın en basit ilkelerini ihlal edici davranışlarda bulunuyor (Tanrı'nın adını anmak, kuralların yasak ettiğı yiyeceklerden yemek gibi) onu izleyenleri de davranışlarını benimsemeye teşvik ediyordu.

Tsvi İzmir'deyken İsrail'in mesihi olduğı artık dünyanın her yanında duyulmuş, taraftarlarıyla muhalifleri arasındaki cepheleşme iyiden iyiye belirginlik kazanmıştı. Artık Tsvi'ye inananlar "maamin" (mümin, Tanrı inancına sahip kişi), ona karşı koyanlar "kofer" (kâfir, Tanrı inancına sahip olmayan kişi) idiler.

Coşku ve gerginlik bir süre sonra olaylara yol açtı. 11 Aralık 1665'te Sabetay Tsvi, taraftarlarını yanına katarak, muhaliflerinin toplanmış olduğı bir sinagoga saldırdı, burada birçok garip eylemlerde bulundu ve 15 Sivan 5426 (18 Haziran 1666) tarihinin Kurtuluş Günü olduğunu ilan etti. Bundan önce Gazze'li Natan'ın bir kehaneti üzerine, Tsvi'nin İstanbul'a gideceğı, burada "Büyük Türk"ü (Padişah) tahtından indireceğı, yerine de onun geçeceğı bildirilmişti. Bu arada İzmir kadısı Tsvi'yi birkaç kez huzuruna çağırmış ve davranışlarını izah etmesini istemişse de, Tsvi her keresinde kadıyı yatıştırmaı başarmıştı. Öte yandan Sabetay Tsvi'nin taraftarları, muhalif kesim üzerinde terör yaratmışlardı. Birçok muhalif zamanla, ya Tsvi'nin cephesine geçmek ya da kenti terketmek seçenekleriyle karşı karşıya kalmışlardı (örneğin İzmir'in tanınmış hahamlarından Salamon Algazi Manisa'ya kaçmış, evi Tsvi'ciler tarafından yağma edilmişti).

Bundan sonra herşey Sabetay Tsvi'nin lehinde gelişti. İstanbul'un tanınmış Kabala uzmanlarından Avraham Yahni ve peşinden çekmiş olduğı birçok kişi, İzmir'e gelip yeni akıma katıldılar. Ticari ve ekonomik faaliyet durdu, İzmirililerle dışarıdan gelenler kendilerini sevinç gösterilerine ve Natan'ın düzenlemekte olduğı "af dileme" törenlerine verdiler. Natan Tsvi'nin nebiliğini yapıyor, Kurtuluş'un gerçekleşmesi için gerekli koşulları oluşturmak çabasıyla, halkın ne yapması gerektiğı yolunda "bildiriler yayınlıyor", onlara yön vermeye çalışıyordu. Af dileme ve pişmanlık duygularını vurgulamak için uzun oruçlar tutuluyor, buna benzer çeşitli dinsel icraatlarda bulunuluyordu. Bu arada İstanbul, Bursa, Halep, İsrail, Mısır gibi yerlerden birçok taraftar İzmir'e geliyor, Tsvi de en samimi taraftarlarına çeşitli ünvanlar veriyordu.

Sabetay Tsvi Aralık 1665'te İzmir'den İstanbul'a doğru yola çıktı. Bu sıralarda mesihliğin gerektirdiği sorumluluğu tam olarak kavramış görünüyordu, davranışlarını geniş ölçüde dengeliyordu. Ancak, havanın kötü olması nedeniyle gelmesi gecikince, İstanbul Yahudi cemaatinde gerginlik arttı ve cepheler oluştu. Cemaatin bir bölümü Tsvi'yi tutarken, bir bölümü şarlatan olduğunu savunmaya başladı.

Osmanlı devletinin en yetenekli yöneticilerinden olan Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, bu gelişmeler karşısında dikkate değer bir sükûnet gösterdi. İsyanlar o sıralarda nadir olaylardan değildi. Osmanlı yönetimi bu gibi başkaldırma eylemlerini bastırabiliyor, isyancıları süratle cezalandırabiliyordu. Başka bir deyişle, Bab-ı Ali, imparatorluk topraklarında asayişin temin etmede oldukça başarılıydı.

Tsvi'yi getiren gemi, 6 Şubat 1666'da Marmara Denizi'nde durduruldu ve Sabetay tutuklandı. Öte yandan, "Mesih" in, zaman zaman adaletle teslim edildiği duyulan diğer isyancılarla bir tutulmayıp hemen idam edilmemesi, taraftarlarının inancını güçlendirdi. Tsvi, tutuklandıktan iki gün sonra Sadrazam başkanlığında toplanan Divan'a getirildi (bu dönemle ilgili Osmanlı belgeleri bir yangında yokolduğundan, mahkemeye ilişkin ayrıntıları dış kaynaklardan öğreniyoruz). Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Tsvi'nin savunmasını sabır ve nezaketle dinledi ve muhtemelen, Osmanlı tahtını -silahlı bir eyleme girişmeden- "barışçı yollardan almak" gibi gerçekçilikten uzak, mistik bir amaçla gelen böyle bir kişiyi ölümle cezalandırmanın anlamı olmadığını düşünerek, Tsvi'yi idam ettirmedi.

Sabetay Tsvi küçük bir köşkte göz altına alındı ve burada kaldığı sürece, istediği gibi davranmasına ve konuk kabul etmesine izin verildi. Daha sonra, aynı koşullarda, devrin önemli mahkûmlarının tutulduğu Gelibolu'ya nakle edildi.

Tsvi'nin mahkûm edilmesi mesihi hareketi durdurmadı, tam aksine, Avrupa ve Orta-Doğu'da binlerce kişi akıma katıldı. Yemen'de, İstanbul'da, Venedik'te Sabetay Tsvi'ye ithafen şiirler yazıldı, adına dualar okundu. Taraftarlarla muhalifler arasındaki gerginlik de azalmadı ve onun mesihliğine inanmayanlar "kâfir" olarak bilinegeldiler. Sabateanizm Ağustos 1666'da doruk noktasına ulaştı. Herkes, yaklaşmakta olan Kurtuluş Günü'nde büyük mucizeler bekliyor, ona göre hazırlıklar yapıyordu. Ancak olaylar beklen-

meyen bir yönde gelişti. Polonya'dan gelen ve mesih olduğunu iddia eden Lvov'lu Nehemya haKohen Tsvi ile görüştü. Bu karşılaşma sırasında Nehemya Sabetay Tsvi'nin "Mesih" olmadığını ilan etti ve hemen orada, Tsvi'nin odasında Müslüman olmak istediğini bildirdi. Bunun üzerine Nehemya haKohen Edirne'ye getirildi ve burada Müslüman oldu; bu arada Sabetay Tsvi'yi bir isyan hazırlamakla suçladı. Bu itham karşısında Osmanlı mercileri Tsvi'yi de Edirne'ye getirdiler ve Padişah huzurunda yargıladılar. Yargılama sonunda Sabetay Tsvi ya idam ya da din değiştirme seçeneklerinden birinde karar kılması istendi. Tsvi, mahkeme sırasında melankoli dönemlerinden birinde olduğundan, suçlamalara fazla tepki gösteremedi ve Aziz Ahmet Efendi adını alarak Müslüman oldu. Bundan sonra da sarayda küçük bir göreve atandı.

Sabetay Tsvi'nin din değiştirmesi bütün Yahudi dünyasında şok etkisi yaptı. Birçok kişi uzun süre bu habere inanmadı. Onu destekleyenler, kurtarıcılarının bir sahtekâr olduğunu düşünmektense, gelişmeleri ilahi bir nedene bağlamayı tercih ettiler. Sabetay Tsvi bundan sonra Edirne ve İstanbul'da yaşadı ve bir yandan Müslüman olarak yaşamını sürdürürken, Yahudiliğe de sadık kaldı. Devlet mercileri Sabetay'ın bu davranışına ses çıkarmadılar. En yakın taraftarları da Tsvi'yi bu yaşam biçiminde izlediler⁹⁰.

Sabateanizm Tsvi'nin ölümünden sonra da devam etti. Türkiye, Polonya ve İtalya bu akımın başlıca merkezleri durumunda kaldılar ve Tsvi'ye inananlar, onun gibi din değiştirenler, özellikle Selanik, İzmir ve İstanbul'da toplandılar. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Avrupa'da, zaman zaman Sabateanizm patlamaları kaydedildi; birçok kişi, Sabetay Tsvi'nin ruhunu taşıdığını iddia ederek, mesihi akımlar yaratmaya çalıştılar. Bunlar arasında kayda değer olanı, Yaakov Frank'ın liderliğinde gelişen harekettir. Yaakov Frank (1726-1791), Polonya'da Türk vatandaşı olarak doğdu. Frank Tsvi'nin ruhunu taşıdığını ilan ederek, Musevilik, Hristiyanlık ve Müslümanlığın birleşmesinden oluşan bir ideoloji ortaya attı. Frank, taraftarlarının kendisini Santo Senior sıfatıyla anmalarını istedi, Tevrat ve Talmud'u reddettiğini bildirdi ve Zohar felsefesine dayanan bir inanç sistemi oluşturdu. Frank Polonya'da tutunamadı ve din adamlarının baskısıyla ülkeden uzaklaştı. Bundan sonra, 30 yaşını doldurmamayanların Zohar okumaları yasak edildi.

90 Sabetay Tsvi'yi izleyenler "Dönme" tabir edilir.

HASİDİZM

Sabateanizm hareketi liderinin ortadan kalkmasıyla gücünü kaybederken, Doğu Avrupa ve Yahudi kültürünün tümü, çekici bir akımın etkisine girdi: Hasidizm^{90*}.

Sabetay Tsvi'nin din değiştirip, mesihi güç olarak ortadan kalkması Yahudi dünyasını büyük bir hayal kırıklığına düşürdü. Yahudiler savunma mekanizmalarını bir kez daha harekete geçirerek, kendilerini dış etkilere korumak için getolarına iyice kapandılar. Bu şekilde, Yahudilerin yegâne savunma aracı olan inanç, bir kez daha tarihsel rolüne büründü. Hasidizm de, bu inancı elden bırakmadan ancak mesihi iddialara da gitmeden, dine yepyeni bir yaklaşımla bakmaya dayanır.

Bu yeni akım, karanlık yaşamları içinde bir ışık arayan Doğu Avrupa Yahudilerini bir anda sardı. Zaten, Batı Avrupa XVIII. yüzyılda rasyonalizmin etkisine girerken, Doğu Avrupa cemaatleri dinlerine daha çok sarılıyor, içinde bulundukları durumun yükünü hafifletmek için, teselliye akılcılıkta değil ruhani yaşamda arıyorlardı. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Polonya Yahudileri, kaldırılması zor ekonomik ve sosyal koşullar altında yaşıyorlardı. Çoğunluk ulusun giderek artan düşmanlık ve fiili saldırılarına şimdi de, Sabetay Tsvi ve Yaakov Frank olaylarının yarattığı ağır ruhani bunalım da eklenmişti. Öte yandan, yüzyılın sonlarına doğru Polonya üç kez bölünmüş, bunun da yükü Yahudilerin omuzlarına bırakılmıştı. Hayal kırıklığı ve umutsuzluk içinde ve bu koşullar altında Hasidizm doğdu. Hasidizm, Sabateanizm'in kalelerinden olan Podolya'dan çıktı.

Mesih olduklarını iddia edenlerin ortaya attıkları Kabala kökenli ideolojinin halkın coşku ve sevinç gelenekleriyle birleşmesi, dine başka bir açıdan bakma eğilimini doğurmuştu. Hasidizm neşe, iyimserlik ve dinsel icraata sevinç ve coşku katma düşüncesine dayanıyordu. Yakın geçmişte yediği darbelerle imhanın eşiğine gelmiş olan Polonya cemaatleri için Hasidizm, yükü ve acıyı hafifleten, yaşama iyimser bir açıdan baktıran bir "müjde" olarak geldi.

90* Hasid: Dindar kişi, insanlara saygı ve sevgi gösteren inançlı kişi.

Hasidizm, okumamış yani Tevrat ve Talmud edebiyatında uzmanlaşmamış basit halkın, rabilerin yani din adamlarının (İspanyol kökenli cemaatlerde "haham" terimi kullanılır) sert otoritelerine karşı ayaklanması şeklinde başladı. İlk lideri, Medziboz'lu İsrail Ben Eliezer Baal Şem Tov (kısaca, Beşt), 1700 yılında Podolya'da doğdu. Gençliğinde Talmud'dan çok çevresindeki ormanlar, çayırlar ve doğayla ilgilenmiş, sonradan Kabala öğrenmiştir. Baal Şem Tov, o sıralarda "moda" olan "sihircilik" (falcılık, v.b.) ile de ilgilendi. Gerçekten de bu yıllarda, Avrupa'nın her tarafından yüzlerce, belki binlerce "falcı", "mucizeci" vardı. Bu kişiler çeşitli sihirbazlık marifetleriyle hastalıkları tedavi etmeye çalışır, çözülmesi olanaksızmış gibi görünen sorunları, yalnız kendilerinde bulunduğunu iddia ettikleri gizli güçlerin yardımıyla halledebildiklerini söylerlerdi (bu uygulama, "büyücülük" dediğimiz şeyden farklıdır; büyüçlük olumsuz çağırışmaları olan bir terim olduğundan burada değişik terimler kullanıyoruz). Halk da, pek tabii, buna inanırdı. Baal Şem Tov, böyle bir mesleğin gerektirdiği çekici, etkileyici, "karizmatik" kişiliğe sahip, dinsel inancı derin ve samimi olduğundan, kitleleri kolaylıkla etkisi altına alabiliyordu. Baal Şem Tov, zaman zaman uzun içgözlemlere dalar, insan ve doğa üstü düşler görürdü. Belli bir evrede, düşündükleri ve düşlediklerinin etkisinde, sihircilik işini bırakarak, içgözlemleri (meditasyon) sırasında göklerden kendisine inen vahyi kitlelere duyurmaya karar verdi (1730). Baal Şem Tov'un mesajı Polonya'da hemen yayıldı ve kısa sürede binlerce hayrana sahip oldu.

Baal Şem Tov bundan sonra her yerde söylevler vermeye ve onun yeniliği olan neşeli, danslı ve şarkılı dinsel törenler düzenlemeye başladı. Çevresinde toplananlara iyimserlik tavsiye ediyor, işlerine herşeyden önce neşeyle yaklaşımlarını salık veriyordu. Bu şekilde, 1730'dan sonra, Polonya'da Baal Şem Tov liderliğinde Hasidik gruplar oluşmaya başladı.

İsrail Ben Eliezer Baal Şem Tov filozof değildi. Bir teoloji sistemi yaratmamış, yeni bir düşünce akımı meydana getirmemiştir. Aksine, en eski dinsel inançları yeniden ortaya atmış, böylelikle, peşinden gelenlerin en hassas oldukları yanlarına hitap etmiştir. Baal Şem Tov'a göre, dinin esasıyla dinsel tören ve icraat ayrı şeylerdi. Dinsel törenin önemini reddetmemekle birlikte, törenin tek başına inanç olamayacağını düşünüyordu. Din, onun Hasidik anlayışına göre, Tanrı ile canlı bir ilişki kurmaktan ibaretti. Tanrı ile birleşmenin en iyi yolu da duaydı. Gerçek Hasid duanın geleneksel kurallarına ve "resmi" yapısına bağlanan değil, her zaman, her yerde, aklına estiği anda

ve şekilde, her türlü söz, metin ve güfteyle dua eden kişiydi. Hasid dua etmek istediği zaman, yalnız din kitaplarında yazılı olanlarla değil, aklına gelen her türlü sözle Tanrı'ya hitap edebilirdi. Bir insanın Tanrı'ya inanç ve sadakatini ifade etmek isteği, belli dua metinlerine, modellerine ve saatlerine sınırlanamazdı. Böyle bir şey gereksiz, hatta zararlıydı. Dua etmek isteyen kişi, Hasidik anlayışa göre, saatine değil içine bakmalıydı. Baal Şem Tov'a göre, dua bir mecburiyet değil, sevinmek, neşelenmek için fırsattı.

Hasidizm coşku ve duyguya ağırlık verirken, entellektüalizme tepki olduğunu ilan ediyordu. O zamana kadar zengin ve okumuşların etkisi altında bulunmuş olan fakir kitleler için Hasidizm eşitleme demektir. Bu akım, halka yeni bir şeyler getirme, sınıflar arasında entellektüel farkı azaltma amacına dönüktü. Duygu hiçbir sınıfın tekelinde olamazdı.

Gerçekten de, büyük Hasid rabilerinin huzurunda her türden insan bulmak olanaklıydı. Zengini de fakiri de, okumuşu da basit köylüsü de bu gibi liderlerin çevresinde toplanıyor, yaşamlarına yeni bir anlam kazandırmaya çalışıyorlardı. İçinden çıkmış oldukları toplumsal sınıflar belki farklıydı ama, herkes o rabinin ya da Tsadik'in huzurunda, ruhlarını arındırmak ve yaşamlarını sürdürebilmek için, ruhani yakıt almak amacıyla bulunuyordu. Çağdaş Hasidizm'in başlıca düşünürlerinden Martin Buber'in de dediği üzere Tsadik, "adil ve mükemmel, ölümsüzlüğün ölümlü vücutta ifade bulduğu" kişiydi. Tsadik'in sözleri tartışılmaz, eylemleri eleştirilemezdi. İzleyicileri arasında da, geleneksel rabilerin erişemedikleri bir otoriteye sahipti. Onun peşinden gidenler, Tsadik'in Tanrı ile doğrudan doğruya temasta olduğuna ve mucizeler yaratabileceğine inanırlardı. Tsadik, Hasidik anlayışa göre, dinsel mükemmelliğin simgesiydi. Kişiliği, alışkanlıkları ve yalnız onda olan özellikleri, izleyicilerinin tartışılmaz bir saygı ve hayranlık duydukları unsurlardı. Hasid'ler, liderleri olan Tsadik'lerin öğretilerinden çok, yaşam biçimlerine dikkat ederlerdi. Bir Hasid, bu eğilimi şöyle ifade etmiştir: "Meseritz'li Magid'e (Hasidik lider) gidiyorsam, ondan Tora öğrenmek için değil, ayak-kaplarını nasıl bağladığını görmek için gidiyorum."

Pek tabii, etten kemikten bir insana karşı gösterilen bu sadakat ve hayranlık, insanın ilahlaştırılması tehlikesini açıkça içeriyordu. Gerçekten de, bazı Hasid grupları liderlerini tanrılaştırma, onlara tapma hatasını işlemişlerdir. Bununla birlikte, Hasidizm akımı, genel olarak, davranışta samimiyetini ve dürüstlüğü korumayı bilmiştir.

Baal Şem Tov'un 1760'ta ölümünden sonra, Hasidizm kısa bir tereddüt dönemi yaşadı. Bundan sonra liderlik Rabi Dov Baer'e geçti. Baal Şem Tov'un öğrencileri, ustalarının öğretisini ve düşüncelerini Polonya'nın her yanına taşıdılar. Geleneksel Yahudilik, özellikle duayla ilgili kuralları ihlal eden bu akıma sert tepki gösterdi ama yüzbinlerin Hasidizm'i kucaklamalarını önleyemedi. Böylelikle Hasidizm, XIX. yüzyıla doğru, bütün Avrupa Yahudiliğini etkisi altına aldı ve kıt'ada yaşayanlar için, yaşamakta oldukları feci siyasal ve ekonomik koşullardan ruhani bir kaçış yolu oldu.

Hasidizm çeşitli muhalefet şekillerine maruz kaldı. Polonya'da Dört Ülke Konseyi 1772 yılında akımı yasa dışı ilan etti. Talmud öğreniminin önemli bir merkezi haline gelmeye başlayan Lituanya'da da, akıma sert tepkiler gösterildi. Lituanya Kmielnitzki katliamını ve bunun sonucu olan ruhani çöküntüyü pek hissetmemiş, akademi ve Talmud merkezleri çok gelişmişti. Hatta başkent Vilna, "Lituanya'nın Kudüs'ü" diye anılmaktaydı. O sıralarda Vilna'lı Yahudilerin entellektüel ve dinsel yaşamlarına, sonradan Vilna Bilgini (haGaon miVilna) lakabını alacak olan Eliya gibi büyük bir isim hakimdi. Eliya yalnız teolog değil, laik felsefe ve edebiyatta da usta bir kişiydi. Lituan-ya'da Hasidizm'in en büyük muhalifi de o idi.

Bununla birlikte Hasidim (Hasid'ler) ile Mitnagdim (Muhalifler) zamanla birbirlerini tanıdılar. Hasid'ler, geleneksel Yahudiliğin bazı şaşmaz ilkelerinin önemini kavradılar, muhalifler de Hasidizmi dinsel kurallara aykırı bir icraat olarak görmekten vazgeçtiler.

Hasidizm, kişisel ve bireysel düzeyde kurtuluşu arayan mistik bir dinsel yaklaşımdır. Akımın temeli, Mesihçilik'te olduğu gibi, Kurtuluş ideolojisidir. Ancak Hasidizm Kurtuluş'u içe dönme ve dua yoluyla Tanrı'ya ulaşma şeklinde görür. Buna karşılık Mesihçilik siyasi anlamı da haiz bir harekettir. Bu düşünce hem İsrail'in ulus olarak, hem de bütün dünya insanların kurtuluşunu arar. Başka bir deyişle Hasidizm bireysel düzeyde, Mesihçilik ulusal düzeyde ve anlamda, siyasal faktörleri haiz Kurtuluş fikirlerini işlerler. Mesihçilik'te bireyin kurtulması ikinci plandadır.

Eski İsrail düşüncesinin dünya kültürüne katkılarında biri de, Mesih döneminin bir gün muhakkak geleceği inancıdır. Yahudi felsefesi Mesih'in gelişini, cennet koşullarının dünyaya aksetmesi olarak tanımlar. Buna göre, Mesih geldiğinde bütün İnsanlık kurtulacak ve bir zamanlar çıkmış olduğu Cennet'e dönecektir. Başka bir deyişle, İnsan'ın işlemiş olduğu İlk Günah affedilmiş olacaktır. Binaenaleyh, dünya çapında ve bütün İnsanlığı içine alacak bir barış, adalet ve ahenk ideali Yahudilikten çıkmıştır. İsrail Ulusunun, insanlık dışı sürgün koşullarında iki bir yıla yakın bir zaman yaşamasını sağlayan, ayakta kalacak gücü veren unsurlardan biri de, bu umut olmuştur.

14. ÖZGÜRLEŞME VE ANTİSEMITİZM

Fransız İhtilali'nin getirdiği ilkeler Avrupa'ya yayılmadan önce, Avrupa Yahudi cemaatlerinin durumunu ve Sürgün Dönemi'nin ilk onaltı yüzyılını bundan önceki bölümlerde gözden geçirdik. Kaydedildiği üzere, İkinci Tapınak yıkılıp Bar-Kohba isyanı başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, Yahudi ulusu varlığını, siyasal çerçevenin mevcut olmadığı bir ortamda sürdürme deneyimine girdi. İsrail Ülkesi bir anavatan kavramı olarak kalmakla birlikte, Yahudi ulusunun kültürel merkezleri koşulların elverdiği ülkelerde, zamana göre yer değiştirdi. Görüldüğü üzere, önce Babil sonra İspanya daha sonra Türkiye'de Yahudiler kültürlerini zenginleştirdiler.

Hristiyanlık devlet dini haline geldikten sonra, Batı ülkelerinde Yahudiler -Yahudilik ile Hristiyanlık arasındaki tarihsel çatışma nedeniyle- çok karanlık devirler yaşadılar. Bu ülkelerde kan ve veba iftiraları, katliam boyutları kazanmakta gecikmeyen halk ayaklanmaları, özgürlüğü sınırlandıran, aşağılayıcı ve zulüm amacına dönük yasalar, kovulmalar, dinsel inanç nedeniyle idamlar birbirlerini izledi. Yahudiler, zaman zaman tıp, astronomi, maliye ve buna benzer ilimlerde ustalaşmaları sayesinde Hristiyan saraylarında önemli mevkilere ulaşmak, hükümdarlar zaman zaman bu "çok kıymetli" vatandaşları özel yasalarla himaye etmiş olmakla ve bazı -nadir- Yahudiler bankacılıktan muazzam servetler biriktirmeyi başarmış olmakla birlikte, toplumun yaşama koşulları hiçbir zaman düzelmedi. Fransız İhtilali'nden biraz önce Avrupa Yahudileri hem ekonomik durum hem çoğunluk ulusun tutum ve davranışları bakımından "parya" idiler. Yahudi cemaatleri getolarda, aşırı kalabalık, sağlık koşullarının mevcut olmadığı mahallelerde yaşıyor, birçok meslek onlara kapalı olduğundan, ancak hayatta kalmalarını sağlayacak bir geçim temin edebiliyorlardı.

XVIII. yüzyıl girdiğinde, Avrupa Yahudileri hâlâ, sürgüne gelen tutsak muamelesi görmekteydiler. Zamanın en büyük yayımcılarından Ludvig Börne, gençliğinde yaşamış olduğu Frankfurt'ta Yahudilerin durumunu şöyle dile ge-

tirmiştir: "Devlet onlara sevgi ve itina ile bakardı. Sarhoşların saldırılarına uğramasınlar diye Pazar günleri mahallelerinden çıkmaları yasaktı; doğacak çocukları güçlü ve sağlıklı olsun diye, 25 yaşından önce evlenemezlerdi; güneş başlarına vurmasın diye, bayram günleri akşam saat altıdan önce sokağa çıkmaları menedilmişti; kırlarda dolaşp tarıma karşı ilgi geliştirebilmeleri için kent dışındaki park ve bahçeler onlara kapatılmıştı; sokakta bir Hristiyan bir Yahudiye rastladığında, 'selam ver, saygı göster Yahudi!' diye bağırınca, Yahudi şapkasını çıkarmalıydı - kuşkusuz bu akıllıca geleneğin temelinde Hristiyanlarla Yahudiler arasındaki sevgi ve saygı duygularını güçlendinne düşüncesi yatıyordu."

Yahudilere diğerlerinkine eşit vatandaşlık hakları verilmesi yolunda mücadelesiyle tanınan Alman tarihçisi Dohm, Avrupa'daki Yahudilerin XVIII. yüzyılda içinde bulundukları durumu anlatırken, şunları kaydetmiştir:

"Avrupa'nın hemen hemen her yanında devlet yasaları bu talihsiz Asya ulusunun -Yahudilerin- göç etmelerini ve çoğalmalarını önlemeye dönüktür...Her yerde devlet memurlukları Yahudilere kapalıdır⁹¹. Ne tarım yapabilirler ne de mal satın alabilirler. Yaşamlarını kazanabilmeleri için ellerinde bırakılan tek olanak, küçük, basit ticarettir. Bir Yahudinin birkaç çocuğu varsa ancak birini yanında tutma hakkına sahiptir zira ailenin yalnız büyük oğlu evlenebilir ve yuva kurabilir. Diğerlerini evinden çıkarmak zorundadır. Kızları, ancak oturdukları kentten Yahudilerle evlenebilecek kadar talihliyseler, yanında kalabilirler. Bir Yahudi aile reisinin çocukları ve torunlarıyla yaşama ve sürekli refahlarını sağlama mutluluğuna eriştiği nadirdir."

Orta Avrupa Yahudilerinin statüsünü düzenleyen yönetmelikler, Prusya'da Büyük Frederik, Avusturya'da da II. Joseph'in çıkarmış oldukları yasalar, Yahudi nüfusunun belli bir düzeyde tutulmasını öngörüyorlardı. Öte yandan, bir ülkede yaşama hakkına sahip Yahudiler ağır vergiler ödemek zorundaydı-

91 XVIII. yüzyılın başında Prus ordusunda yalnız bir Yahudi subay, bütün Prusya'da yalnız bir Yahudi postacı vardı (Walter Laqueur, "A History of Zionism", Weidenfeld and Nicholson, Londra 1972, s. 4).

lar. Bunlar arasında en aşağılayıcısı Leibboll adı verilen bir çeşit ayakbastı parasıydı. Yahudiler bir ülkeye ya da kente girdiklerinde bu vergiyi ödemek durumundaydılar. Büyük Frederik'in yasalarında Yahudiler devlete yararlılık derecelerine göre sınıflandırılmışlardı. Çok büyük imtiyazlara sahip birkaç kişi dışında Yahudiler "genel himayeli" ve "özel himayeli" statülerine göre muamele görürlerdi. Genel himayeliler, sınırlı ikamet ve meslek edinme haklarına sahiptiler. Himayelilerin dışındakilerse "hoşgörülü muamele görenler" sınıfına dahildiler (hizmetçiler, uşaklar v.b.).

ÖZGÜRLEŞME (AYDINLANMA) HAREKETİ

İhtilal'den önce Fransa'da esmeye başlayan ve diğer Avrupa ülkelerini de etkisi altına alan özgürlükçü felsefe rüzgârları Yahudi toplumuna da dokunmakta gecikmedi. Bazı ülkelerde tanınmış siyasetçiler ve edebiyatçılar, kendi toplumlarında liberalizmi gerçekleştirmeye çalışırken, Yahudilerin özgürlüğünü sınırlayan utandırıcı vergi ve yasaların kaldırılması yolunda girişimlerde bulunmaya başladılar. Bu kişilere yön veren düşünce, toplumun bir kesiminin zulüm altında yaşamasının, bütün özgürlükçü düşünce sistemine aykırı olduğu idi.

İsrail tarihine Özgürleşme (Emancipation) adıyla geçen olgu, XVIII. yüzyılda belirdi. John Toland, Christian Wilhelm Dohm, Comte de Mirabeau⁹² gibi büyük isimler, Yahudilerin özgürlüğünü sınırlayan yasaların hoşgörü eksikliğinin ürünü olduklarını ve bunun "çağdaş uygarlığın özüne" aykırı olduğunu söylemişlerdir. İhtilal'den sonra bu akım Avrupa'ya yayılmış ve yüzyıllardan beri esaret koşulları altında yaşamış olan Yahudiler arasında büyük umutlar doğurmuştur.

Özgürlükçü fikirlerin yaygınlık kazanması özellikle burjuva sınıfında fırtınalar yaratmış, yüzyıllardan beri süregelenmekte olan yabancılığın biteceği ve

92 Toland (1670-1722): İrlandalı yazar. Yahudilerle ilgili kitaplar yazmış, zamanını aşan hoşgörü taleplerinde bulunmuştur.

Mirabeau (1749-1791): Moses Mendelssohn hakkında bir kitap yazmış, Yahudilerin "parya" düzeyine inmiş olmalarını, vatandaşlık ve insanlık haklarından mahrum edilmiş olmalarına bağlamıştır.

Dohm (1751-1820): Alman tarihçi, ekonomist, diplomat. Yahudiler lehinde kampanyası nedeniyle satılmışlıkla suçlanmıştır.

Yahudilerin oturdukları ülkelere "ait" olabilecekleri düşünölmeye başlanmıştı. Gerçekten de Yahudiler, yaşadıkları ülkelere hiçbir zaman ihanet etmemişler, devlet ve hükümdarlarına her zaman hizmet etmişler ve atasal anavatana dönüş gerçekleştene kadar kültürlerini kaybetmeden ama kimseye de zarar vermeden, aksine içlerinde yaşadıkları ulusların kalkınmalarına katkılarda bulunarak yaşamaktan başka birşey istememişlerdi. Şimdi, özgürleşme akımları bu "ait olma" arzusunu yeniden alevlendirmiş, ileriye güvenle bakılabileceği umudunu filizlendirmişti. Prus hükümdarı vatandaşlarını Napolyon'a karşı savaşmaya çağırınca, Yahudiler Prusyalılardan önce silaha sarılmışlardı. O sıralarda ülke Yahudilerinin yayınladıkları bir bildiride şöyle deniliyordu: "Bir vatana sahip olmak ne ilahi bir duygu! Şu güzel dünyada bir yere, bir köşeye ait olmak ne muhteşem bir şey!"

Bu koşullardan kurtulma umudu Yahudilerin, oturdukları ülkeye ait olma arzularını güçlendirirken, Yahudilikten ayrılma ve çoğunluk ulusa karışarak yokolma eğilimini de doğurdu. Başka bir deyişle, yeni fikirlerin ve umutların itişiyile Yahudiler kültürlerinden vazgeçebileceklerini, ayrı bir ulus olarak yaşamaya devam etmek idealini bir yana bırakarak, diğer uluslara evlenme ya da din değıştirme yoluyla karışabileceklerini, bu şekilde de, Yahudi ulusuyula birlikte Yahudi sorunu ve zulmün de sona ereceğini düşünmeye başladılar. Bugün birçok Yahudi cemaatinde hâlâ yaygın olan bu düşünce, Özgürleşme hareketinin başlıca yan ürünü olan Özümlenme (asimilasyon) eğilimidir. Özümlenme, Yahudilerin çeşitli ülkelerde ve özellikle XVIII. yüzyıl Avrupasında çevre uluslarına karışma ve onlarla bir potada erime hareketidir.

Yahudi cemaatleri arasında Özgürleşme hareketini ve dolayısıyla Özümlenme eğilimini ilk benimseyenler Alman Yahudileri oldular. Bu gelişmede başlıca rolü oynayan kişi Moses Mendelssohn'dur (1729-1786). Mendelssohn devrin tanınmış Alman edebiyatçılarından Gotthold Ephraim Lessing'in yakın arkadaşığıdır. Lessing, Almanya'da Yahudiler lehinde sesini yükselten ilk Hristiyan'dır. Liberal olarak tanınan yazar "Der Jüden" adlı tiyatro eserini, Yahudileri olumlu bir bakış açısından gösterme amacıyla yazmıştı. Mendelssohn'la tanıştıktan sonra yazdığı "Nathan Der Weise" adlı eserinde, ruh asaletinin Hristiyan tekelinde bulunduğunu düşünmenin ne denli anlamsız olduğunu savunmuştu.

Lessing ve Mendelssohn yaşamları boyunca dost kaldılar ve aynı düşünce çizgisinde birbirlerini etkilediler. Lessing'in telkiniyle Mendelssohn, gelenekçi

Yahudi çevrelerinde pek yaygın olmayan bir yol tutarak Alman dilini ve edebiyatını derinine inceledi ve böylelikle Berlin'in entellektüel ve aydın dünyasına dahil oldu.

Bir Yahudinin Berlin'in aydın çevrelerine girebilmesi, devrimdi. Mendelssohn bu noktaya gelene kadar uzun bir yol katetmişti. Babası, Dessau gelosunda yaşayan fakir bir hattatı. Baba Mendelssohn oğluna, verebileceği en iyi eğitimi sağlamış, getoda Rambam'ın felsefesini öğretebilecek bir hoca -David Frankel- bularak oğlunu yanına vermişti. O devrin koşulları altında getoda Rambam öğretecek bir hoca bulmak gerçekten de nadir bir şanstı. David Frankel Berlin'e geçtiğinde genç Mendelssohn da onu izledi, kente girerken Leiboll'unu da ödedi. Mendelssohn burada laik konularda etüdler yapmaya başladı, Alman ve Latin düşünürlerinin eserlerini okudu, metafizikle ilgilendi. Mendelssohn Lessing ile, rivayete göre, bir satranç partisinde tanıştı ve iki aydın arasında sıkı ilişkiler oluştu. Lessing'in himayesi ve teşvikiyle Moses Mendelssohn Rousseau'dan çeviriler yaptı, gazetelerde makaleler yazdı ve felsefe alanındaki faaliyetlerinden dolayı, Büyük Frederik tarafından "imtiyazlı Yahudi" statüsüyle armağanlandırıldı.

Mendelssohn'u tanınmış bir sima yapan, kısa sürede unutulmuş olan eserleri değildir. En büyük başarısı, kendisinden örnek vererek, bütün düşmanlıklara rağmen bir Yahudinin, çağdaş kültür hakkında bilgi sahibi olabileceğini ve Avrupa'nın en parlak beyinleriyle başabaş bir tartışma sürdürebileceğini ispat etmiş olmasıdır, zira o sıralarda Yahudiler yalnız ekonomik düzey değil, akıl ve düşünce yeteneği bakımından da "aşağı ırk" olarak nitelendiriliyorlardı.

Mendelssohn'un davranışları, pek tabii, tutucu Yahudi çevreleri arasında pek hoş karşılanmadı. Özgürleşme ve özümlenme taraftarı Yahudilerin alkışlarıyla dindar kesimin saldırıları arasında kalan Moses Mendelssohn, baskılara rağmen, Yahudi tarihine Özgürleşmenin simgesi olarak geçti.

Özgürleşme Hareketi, Avrupalı aydınların gücüne rağmen, büyük engellerle karşılaştı. XIX. yüzyılın başında Napolyon, İhtilal'den sonra Yahudilere tanınan bazı hakları iptal etti. Prus ve Avusturya hükümetleri de çeşitli sınırlayıcı yasalar koydular. Bununla birlikte toplumsal özümlenme süreci durmadı, hatta hızlandı. Yahudiler küçük yerleşme merkezlerinden büyük

kentlere göç etmeye başladılar, çocuklarını Hristiyan okullarına koydular ve dinsel törenlere reform niteliğinde değişiklikler getirdiler.

Yahudi aydınlar, bu yeni Yahudiliğin modern Hristiyanlığa geçiş süreci olduğuna kaniydiler. Hatta aralarından bazıları, Yahudilerin ulus dahi olmadıklarını iddia ediyorlardı. Bunlara göre, Yahudilerin ulusluk nitelikleri iki bin yıl önce silinip gitmişti; o devirler artık bir anıdan başka bir şey değildi. Özgürleşmenin beşiği Almanya'da Yahudiler, diğer vatandaşlarınkine eşit haklar da talep etmeye başlamışlardı: Bu ülkeye yeni gelmemişlerdi; burada doğmuşlar ve Almanya dışında anavatan tanımamışlardı⁹³. Aydınlığın hakim olduğu bir dönemde Orta-Çağ karanlığını sürdürmek, bu nedenle, sağduyuyla gelişkiliydi.

Bu düşünce akımının etkisiyle, Yahudi düşüncesinin içerdiği mesihi ve milliyetçi unsurlar da bir kenara bırakıldı. XIX. yüzyılın ortalarında, özgürleşmenin en coşkun ve keskin avukatlarından Gabriel Reisser, mevcut olmayan bir devlet ve ulusu (İsrail) Almanya'ya terc'ih edenlerin akılcı dengeli olmadıklarını ve bu nedenle tutuklanmaları gerektiğini bile savundu. Reisser gerçek bir özgürleşmeci ve Alman olduğuna kalpten inanmış bir Yahudi idi. Bir ara "Alman anavatanına ait olduğumu tartışma konusu yapanlar, düşünme, hissetme, nefes alma hakkımı tartışma konusu ediyorlar demektir" demişti. Reisser Yahudiliğe karşı değildi; aradığı, Yahudilikle Alman vatandaşlığı arasında bir çözümdü. Bu nedenle birçok çağdaşının seçmiş olduğu kolay yola gitmemiş, dinini değiştirmemişti. Din değiştirmedeği için de, avukatlığın Yahudilere yasak olduğu doğum yeri Altona'dan ayrılmak zorunda kalmıştı. Heidelberg Üniversitesi'ne de alınmamış, Hesse kentineyse hiç sokulmamıştı.

Özgürleşme hareketi Yahudilerin dinsel kanılarını da sarsmıştı. Birçok Yahudi -bugün bazı cemaatlerde olduğu gibi- başlarına ne geldiyse belli bir dine ve ulusa ait olmaktan dolayı gelmiş olduğunu düşünüyorlardı. 1848'de bir haham, Yahudi gençlerinin "onda dokuzunun" dinlerinden utandıklarını kaydetmişti. Berlin sosyetesinin tanınmış simalarından Rahel Varnhagen bu duyguyu şöyle dile getiriyordu: "Yahudi doğmuş olmam yaşamımın trajedisidir; doğduğum anda kalbime bir hançer saplandı sanki." Belki Yahudilerin "onda dokuzu" böyle düşünmüyordu ama dinlerinden uzaklaş-

93. Gerçekten de, Yahudiler Almanya'ya birçok Germen aşiretinden önce gelmişlerdir.

ıkları bir gerçektir. Belirtiliği üzere, bazıları din değiştirmekten de çekinmiyorlardı. Moses Mendelssohn'un, biri dışında, bütün çocukları Hristiyan olmuşlardı⁹⁴. Yeni bir din seçenlerden David Friedlander de, Berlin Yahudilerinin kitle halinde din değiştirmeleri gerektiğini savunacak kadar ileri gitmişti.

Liberalist atmosferin yarattığı koşullar içinde, sınırlayıcı yasalara rağmen, birçok Yahudi, kendilerine kapalı olan birçok meslek dalına girmeyi başardı. Birçokları kitapçı, yayımcı ve gazeteci oldu. Bunun sonucu olarak da, "arka kapıdan" da olsa, siyasete de girdiler. Almanya'da Yahudiler, din değiştirdikleri sürece, yargıç, subay ve üniversite profesörü olamıyorlardı ama toplumsal getodan çıkmışlardı. Özgürleşme ve özümlenme eğilimleri durmadan güçleniyor, tanınmış simalar teker teker akıma kapılıyorlardı. Alman şiirinin en büyük ustalarından Heinrich Heine (1797-1856) de bu akıma katılmış, Yahudiliği reddetmiş, Hristiyan dinini kabul etmişti⁹⁵. Öte yandan, herşeye rağmen dinlerine bağlı kalanlar, bu kültürün, atasal kültürün, fosilleşmiş bir değer olduğuna inanmaya başlamışlardı.

Özgürleşme akımı Almanya'dan Fransa'ya sıçradı. Fransa İhtilal'den yeni çıkmış, "özgürlük, kardeşlik, eşitlik" sloganı toplumun temel ilkesi olmuştu. Bu ülkede Yahudi özgürleşme akımının başında Cerf Berr (1730-1793) bulunuyordu. Berr dindaşları için birçok girişimler yapıyor, çeşitli haklar elde etmeye çalışıyordu. Atılımlarında başarı elde ettiği de oluyordu.

İhtilal'ın efsanevi simalarından Mirabeau da, Mendelssohn'un fikirlerinin etkisinde kalarak, Yahudilerin durumunun düzeltilmesi gerektiğini ve Dohm gibi, Yahudilerin içinde yaşadıkları sefaletin karakterlerinden değil, normal insan haklarından mahrum bırakılmış olmalarından ileri geldiğini savunuyordu: "Yahudilerin iyi insanlar ve yararlı vatandaşlar olmalarını istiyorsanız, aşağılayıcı önlemleri kaldırın, onlara yaşamlarını kazanma olanağı verin..." diye yazmıştı. Mirabeau, Büyük Frederik'in Yahudi aleyhtarı yasalarını "bir yamyama yaraşır yasalar" şeklinde nitelemişti. Bir keresinde de şöyle demişti: "Bir şeye üzülüyorum, o da, yüksek yeteneklere sahip olan böyle bir ulusun

94 Moses Mendelssohn'un Hristiyan olan oğullarından biri, Avraham Mendelssohn, meşhur bestecinin babasıdır.

95 Heine bunun da antisemitizmi ortadan kaldıramayacağını ve -bu nedenle- din değiştirmedeki anlamsızlığı kavradıktan sonra dinine dönmüştür.

bu kadar uzun zaman yeteneklerini geliştiremeyecek durumda bırakılmış olmasıdır. İleri görüşlü bir insan, halkı içinde Yahudi vatandaşlar bulunmasından memnurluk duymalıdır." (II. Bayezit bunu 250 yıl önce söylemişti).

Yahudilerin durumuyla ilgili sorun, ihtilalden sonra ön plana geçti. Metz Kralliyet Bilim ve Sanat Derneği, "Yahudileri daha mutlu ve Fransa için daha yararlı kılmamanın yolu var mıdır?" konusunda en iyi denemeye ödül vaadetti. Beklenen yazı, Mirabeau gibi Milli Meclis üyesi olan Henri Gregoire'dan geldi. Bu şekilde de bu kişi, Fransa'da Yahudilerin haklarını savunanların başına geçti. Milli Meclis de konuyu defalarca görüştü ve önce konverso kökenli Yahudilere, daha sonra ülkedeki bütün Yahudi cemaatlerine tam vatandaşlık hakkı tanındı (27 Eylül 1791).

Yasaların tanımış olduğu haklara rağmen, Yahudiler halkın düşmanlığından -pek tabii- çekmeye devam ettiler ve bu durum, Napolyon -kendine özgü bir "jestle", Yahudi sorunuyla şahsen ilgilenmeye başladığını bildirene kadar sürdü.

Napolyon 1806'da Austerlitz savaşından dönerken, Strasbourg'dan geçti ve burada, ihtilalin yaratmış olduğu zorlukları geleneksel hedef olan Yahudilere bağlayan öfkeli çiftçilerle karşılaştı. Çiftçiler Yahudilerin faizle para verdiklerinden yakındılar, Napolyon da meseleyle ilgileneneğine söz verdi. Bu arada Paris'te çıkan bir gazetede, Yahudilerin özgürleşmesinin ihtilalin en büyük hatalarından biri olduğu yolunda bir yazı çıktı. Zaten Fransız kamuoyu da, Hristiyanlığı kabul etmedikleri sürece, Yahudilerin "iyi vatandaş" olamayacakları kanısındaydı. Bu olguların etkisinde Napolyon, önce Yahudilere olan borçlar üzerinde bir moratoryum ilan etmeyi düşündüyse de, sonra daha "görmekli ve şanına yakışır" bir fikirde karar kıldı: "Yahudileri kovmak zayıflığa işarettir; onları düzeltmekse güç ifadesidir." Bundan sonra ve herşeye rağmen Napolyon Yahudilere olan borçlar üzerinde bir yıllık bir moratoryum ilan etti ve "duruma bir çare bulmak amacıyla" Yahudi ileri gelenleriyle bir görüşme yapmaya karar verdi.

Toplantı Temmuz 1806'da yer aldı. Yahudi heyetinin başında, tanınmış maliyeci Avraham Furtado bulunuyordu. Kont Molé'nin sert açılış konuşmasından sonra, Yahudilerin Fransa'ya sadakat taahhüdünde bulunmalarını talep etti ("*Sa Majesté veut que vous soyez Français*"). Yahudi liderleri istenen taahhütte bulundular. Bu sadakat yemininden hoşlanan Napolyon, eski

Sanhedrin'i Fransa'da yeniden kurmaya karar verdi. İmparatorun yazılı kararında şöyle deniliyordu: "Yahudi ulusuna iade edilen hakların hayal düzeyinde kalmaması için her türlü önlemin alınmasını...bu ulusun Fransa'da bir 'Kudüs' bulmasını istiyorum..." Sanhedrin 1807 yılında ve Napolyon'un isteği üzerine, eski modeline göre toplandı. Yüksek Yahudi Mahkemesi hükümdarın bütün isteklerine boyun eğdi ve Yahudi ulusunun özelliği olan birçok unsurdan vazgeçti. Fransa cemaatleri Sanhedrin emriyle, dinsel otoritenin emrinden çıktı ve İsrail'e dönme idealinden feragat etti. Avraham Furtado'nun da dediği üzere: "Artık ulus içinde ulus değiliz. Fransa bizim vatanımızdır."

Napolyon 1814'te Waterloo'da kesin yenilgiye uğradıktan sonra, aynı yıl toplanan Viyana Kongresi Yahudi meselesini de görüştü. Metternich ve tanınmış daha birçok devlet adamı, Yahudiler lehinde kararlar çıkarmaya çalıştılar. Ne var ki, o sıralarda Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu insancıl ilkelerin yerini milliyetçi romantizm almaya başlamıştı. Romantik milliyetçilik, herşeyden önce şiddetli antisemitik bir akımdı. İşte bu nedenden, Viyana Kongresi'nde bu alanda herhangi bir ilerleme kaydedilemedi. Romantik milliyetçilik güçlendikçe de, yüzyılların zulmünden bıkan Yahudiler kendilerini özümlenme akımına daha çok kattırdılar ve çıkar yolu çevre uluslarına karışmada aramaya koyuldular.

Aydınlanma eğilimi (İbranice, Haskala) Doğu Avrupa'da da görüldü. Ekonomik ve siyasal koşullar burada, Batı'ya nazaran, daha sertti. XVI. yüzyılda Rus eyaletleri Çarlık otoritesi altında toplandığında, Yahudilerin Çarlık sınırları içine girmeleri yasaklanmıştı. "Gaddar" lakabıyla bilinen Çar İvan'a göre Yahudiler "zehirli ilaç tüccarları ve Hristiyanları yollarından saptıran ajanlar" idiler.

Polonya XVIII. yüzyılın ikinci yarısında üç kez bölündüğünde, Rusya'da durum birdenbire değişti. Ülkeye katılan yeni topraklarda yaşayan Yahudiler Rus yönetimine girdiler; Rusya'daki Yahudi nüfusu da bir anda birkaç yüzbin yükselmiş oldu. Yahudileri Rusya'ya sokmamak Rusların resmi siyasetiydi ama böyle bir kitleyi de kovmak kolay iş değildi. Sonuç da, beklenenin tam tersi oldu: Bir yandan, devletin hükmü altına giren Yahudi sayısının sınırlayıcı önlemlerle azaltılamayacak kadar yüksek olması (modern Yahudi azaltma metodları daha sonra Hitler tarafından keşfedilecektir), öte yandan da Aydınlanma hareketinin Rusya'ya da sirayet etmiş olması, bu ülkedeki Yahudilere

yeni haklar tanınmasında rol oynayan faktörler oldu, Rus çarları tarafından, devlet okullarında okuma ve tarımla uğraşmak gibi haklar tanındı. Ne var ki, bu olumlu gelişme kısa süreli oldu ve Viyana Kongresi'nden sonra Avrupa'yı saran antisemitik hava Rus aydınlanmacı ve özgürleşmecilerinin de umutlarını söndürdü.

Çar I. Nikola zamanında Rus Yahudilerinin durumu oldukça kötüydü. 1827 yılında konulan bir askerlik yasası icabı, 12-18 yaşları arasındaki Yahudi çocukları 25 yıllık mecburi hizmete alınıyorlardı. Askere alınan çocuklar çeşitli angarya ve işkencelerle bezdiriliyor, misyonerler tarafından, insanlık dışı yöntemlerle Hristiyanlaştırılıyorlardı.

XIX. yüzyılda Rus Yahudiler, Aydınlanma ile Hasidizm arasında kaldılar. Bununla birlikte, çarların sert tutumu nedeniyle Aydınlanma burada pek tutunamadı. Zaten, daha tutucu olan Rus Yahudileri de, bu türden değişiklikleri kolay kolay kabul edecek kişiler değillerdi. Bir kez ortam, Batı'ya nazaran değişti: Kültür düzeyi çok düşük, yeni fikirleri kapma eğilimi azdı. Baal Şem Tov ve Vilna Bilgini Eliya gibi liderlerin karizmatik kişiliklerinin etkisi de büyüktü. Aydınlanmacı ve özgürleşmeciler, ülkülerini gerçekleştirmek için, en az bunlar kadar çekici liderler yetiştirmeliydiler.

Aydınlanma Hareketi, başarabildiği kadarıyla, Doğu Avrupa'ya ticaret ilişkileri yoluyla girdi. Avrupa ile ticaret yoğunlaştıkça ufuklar da bir (sınırlı) ölçüde genişledi ve bu yeni hareketlerin tohumları özellikle Galiçya'da filizlendi.

Galiçya'nın Aydınlanma üstadı Nahman Kronchall'dır(1785-1840). Kronchall çok sert bir dinsel atmosfer içinde Alman felsefesini öğrendi ve Doğu Avrupa'da bu yeni akımın lideri oldu. Bununla birlikte, tutucu çevrelerin tepkilerinden çekindiğinden, eserlerini yayınlamadı. Onu birkaç kişi daha izledi ama akım bölgede tam anlamıyla kök salamadı. Kültür düzeyleri oldukça düşük olduğundan, Doğu Avrupa Yahudileri bu türden yenilikleri reddetmeye devam ettiler.

Öte yandan, Romantizm Avrupa'ya yayılıp da Hristiyanlar folklor kaynaklarına eğilmeye başladıklarında, Rus aydınlanmacıları da eski İsrail'in güzelliklerini, Yehuda'da çiftçilik yaşamını ve İspanya'daki altın devri yeniden keşfettiler. Rusyalı Yahudi aydınlar, Almanya'daki benzerleri gibi, özümle-

meyi telkin ettiler. Örneğin Yehuda Leib Gordon ve Moşe Leib Gordon gibi Rusyalı aydınlanmacılar, Yahudilerin Rusça konuşmaları ve Rus gibi giyinmeleri gerektiğini savundular. Bununla birlikte bu aydınlar, toplumsal-siyasal özümlemeyi reddetmişler, Ruslara benzemek istemişler ama Yahudilikten ayrılmayı telkin etmemişlerdir. Zaten XIX. yüzyılın ikinci yarısında da bu ülkedeki Yahudi liderler, soruna daha gerçekçi bir çözüm olarak ortaya çıkan Siyonizm'e sanılmışlardır.

Aydınlanma ve özgürleşme, temelde olumlu değerler olmakla birlikte, hem Sürgün koşulları altında yaşayan hem de ne pahasına olursa olsun varlıklarını koruma geleneğine sahip olan Yahudiler üzerinde olumsuz bir etki yaptı. Geto'nun kapalı kapıları ardında büyük bir baskı altında yaşayan bu ulus, özgürlüğe karşılık kendisinden vazgeçmesi önerisini, ondokuz asırlık sürgünün verdiği bıkkınlığın şiddetli ve dayanılmaz itişiyile, hemen ve büyük bir teslimiyetle kabul ettiler (Doğu Avrupa Yahudileri, belirtildiği üzere, bu etkinin dışında kalmışlardır). Başka bir deyişle Yahudiler, düşmanlarının yorulmadan telkin ettiklerine, yüzyıllar süren ve durup dinlenmek bilmeyen propagandalarına yenildiler ve aşağı ırk olduklarına, değişmeleri gerektiğine inandılar. Yahudiler bunu kabul edince, başlıca özelliklerinden olan savunma ve direnme güçlerini kaybettiler (Nazi katliamında bu faktör de rol oynamıştır). Kendilerini, kültürlerini ve değerlerini inatla korumak şeklinde özetlenebilen bu direnme gücü, korunma ideali ortadan kalkıp diğer uluslara karşıma eğilimi güçlendiğinde, kendiliğinden kayboldu.

Hristiyanların tutumuna gelince: Bunlar Yahudilerden, özgürlüğe karşılık, tarihlerinden ve benliklerinden vazgeçmelerini ve o zamana dek kendilerine nefret, katliam, kovulma ve çeşitli zulüm şekillerinden başka bir şey vermemiş olan bir toplumun değerlerini kabul etmelerini istediler. Bunu benimsememekte "inatlananları " da, oturdukları ülkeyi vatan saymamakla, hainlikle suçladılar.

Yahudiler, Avrupa'ya gerçekten bağlı, yaşadıkları ülkelere gerçekten sadık olduklarını göstermek için ellerinden geleni yapmaya hazır dılar. Bunu göstermeleri için kendilerine fırsat verilmemiş, onlar da bu anın gelmesini beklemekle yetinmişlerdi. Yahudi için eski İsrail devletinin yeniden kurulması en büyük beklentiydi. Bu gerçekleştiğinde, atasal vatanına yerleşecek

ve dünyadaki bütün diğer uluslar gibi yaşayacaktı. Ama bu ideal gerçekleşmediği sürece, oturduğu vatana ihanet edebileceği düşüncesi temelden mantıksızdı: Bir Yahudi (ya da başka herhangi bir ulusa ait kişi) baskısız rahat bir yaşama sahip olduğu sürece, oturduğu ülkeye neden ihanet edecekti? İsrail devletini yeniden kurma ülküsünü beslemek hatta bunun gerçekleştirilmesi yolunda atılımda bulunmak, ihaneti gerektiren bir iş değildi. Nitekim Don Jozef Nasi de, Kanuni nezdinde bu idealini gizlemek ihtiyacını hissetmemiş, bu yolda atılımlarda bulunmuş ve o zamanlar dünyanın en güçlü devleti olan Türk imparatorluğunun desteğinden yararlanmıştı. Batı'da Yahudilere karşı takınılan tutumun temelinde Hristiyan dengesizliğini aramak gerekiyordu. Gerçekten de, Yahudilerin bu türden bir ideal beslemelerinin neden "ihanel" olduğu sonısına Hristiyan dünyasının cevabı ve izahı yoktu. Cevap olmamasının nedeni de, daha sonra kalıtsal bir hastalık olarak tanımlanacak olan, antisemitizm, Yahudi düşmanlığı, mantıksız, karanlık ve nedenlerinin bilinçlerin en uzak köşelerinde yattığı Yahudi nefretiydi. Antisemitizm için, Yahudilerin düşündükleri ve gerçekleştirmek istedikleri değil, fiziksel varlıkları rahatsız ediciydi. Bir Yahudi büyük bir kahraman, madalyalı asker devletin ekonomisini sıfırdan kaldırmış bir uzman ya da devletine onur eklemiş bir bilim adamı ya da edebiyatçı olabilirdi (XX. yüzyılda Orta Avrupa Freud ve Einstein'ı yetiştirmiş, bu dahiler Hitler'in yükselmesi karşısında kaçmak zorunda kalmışlardır); ancak bütün bunlar Yahudinin o devlete "ait" olması için yeterli değildi.

Gerçekten de Yahudiler, daha ileride anlatılacağı üzere, Hristiyan dünyasının bütün taleplerini yerine getirmiş olmakla birlikte, hiçbir zaman Alman ya da Fransız sayılmadılar ve her zaman "saldırmak için uygun zamanı bekleyen" düşmanlar addedildiler. Hristiyan kültürünü benimsemek bir yana, bu dine geçenler bile anında reddedildiler. Heine Hristiyan dinini kabul ettikten bir kaç hafta sonra (Heine'ye göre "Hristiyanlığı benimsemek Avrupa'ya giriş bileti" idi) bu durumu şöyle dile getirmiştir: "Şimdi hem Hristiyanlar hem Yahudiler benden nefret ediyorlar; din değiştirdiğime pişmanım, o günden bu yana başıma hep kötü şeyler geldi."

Avrupa'nın hoşgörü vaadini yanlış anlamaları, Yahudileri derin bir bunalıma sürükledi. Kendilerini reddetmenin çözüm olmadığını da, antisemitizmin XIX. yüzyılda, Orta-Çağ modeline göre yeniden belirmesiyle, en acı şekliyle anlamış oldular. Antisemitizm, özgürlük ve insan hakları vaadeden Alman kültürünün Hitler'i yetiştirmesiyle doruk noktasına ulaştı.

XIX. YÜZYILDA YAHUDİ DÜŞMANLIĞI

Almanya'da olumlu aydınlanma ortamı henüz mevcutken, XIX. yüzyılın bu yeni çehresinden beklenmeyen bazı antisemitik olaylar meydana geldi. Bir ara kamuoyu, bir Yahudi'yi öldüren bir çiftçinin tutuklanmasını hayretle karşıladı; çağdaş kaynaklara göre, öldürülen "alttarafı" bir Yahudi idi. Frankfurt'ta bir Yahudi'yi öldüren bir Alman'ın idama mahkum edilmesi bir halk ayaklanmasına yol açtı. Bazan dikkati çeken, bazan da hissedilmeden geçen bu olaylara, zamanın büyük beyinlerinin beyanatları da katıldı. Goethe'ye göre, Yahudilerin Avrupa uygarlığında yerleri yoktu. Fitch Yahudilerin vatandaş olamayacakları fikrindeydi. Bunlar ya "Filistin'e yollanmalı" ya da "bir gecede kafaları kesilip yerlerine Hristiyan kafaları konmalıydı". Grattenauer, dürüst Hristiyanların artık istedikleri gibi Yahudi öldüremediklerinden yakınıyordu. Hundt-Radowski'nin görüşüne göre, Yahudi öldürmek suç ya da günah sayılmazdı; böyle bir eylem, olsa olsa, asayiş bozmak olarak nitelenebilirdi. Asayiş bozmak yasak olduğu için de, "bütün Yahudi erkekleri hadım edilmeli, kadınları genelevlere satılmalı, geri kalanı da, sömürgelerde köle olarak çalıştırılmak üzere İngilizlere teslim edilmeliydi" (Hitler daha sonra bu önerilerden geniş ölçüde yararlanmıştı).

Bu saldırılar, aydınlanma için mücadele eden ve özümrlenmek için her türlü çabayı harcayan Yahudiler tarafından öylesine büyük bir şaşkınlıkla karşılandı ki, nasıl tepki göstermek gerektiğini bile kestiremediler. Bazı Yahudilerin toplumun yüksek katlarında ilerlemeleri olanaksız değildi ama, aydınlar dahil bütün ulusun Yahudilerden nefret ettiği açıktı.

XIX. yüzyıl antisemitizmi İsrail tarihinde, Orta-Çağ Yahudi düşmanlığından değişik bir yere sahiptir. Bu yüzyılda Yahudi nefreti, geçmiştekinden değişik olarak, "bilimsel" ırk kuramlarında ifade bulmuş ve siyasal partilerin iktidarı ele geçirme çabalarında kullandıkları bir araç haline gelmiştir (bugün bile, Yahudi faktörünü parti çıkarlarında kullanan devlet adamları mevcuttur). Yahudi düşmanlığı ve Musa'nın dinine duyulan nefret pek tabii yeni değildi; Yahudiler buna alışkınlardı ama, aydın bir yüzyılda, sanayi patlamasının en yoğun dönemlerinde ve hele, Yahudilerin özümlenmeye karar vermiş oldukları bir sırada, Avrupa'lı düşünürler insan haklarını korurlarken hortlaması hem beklenmedik hem son derece şaşırtıcı bir gelişmeydi. Örneğin, Orta-Çağ'da mevcut olup da, bu yüzyılda birdenbire tezahür eden antisemitik olgulardan biri de Kan İftirası idi. Anlaşılan, "kan içen Yahudi" fikrini cahil

köylünün bilincinden silmenin olanağı yoktu; İftira, artık, kalıtsal bir gerçektir. XIX. yüzyılın ortasında, 1840 yılında, Hristiyanlar, bir papazın ortadan kaybolması üzerine, din adamını Yahudilerin öldürmüş olduklarını iddia edebilmişlerdi. Bununla da yetinilmemiş, papazın kanından "hamursuz" yapıldığı söylenmişti. Belki de, Yahudiler Pesah bayramını kutladıkları sürece, bu iftira da mevcudiyetini koruyacaktı.

XIX. yüzyılda Avrupa Yahudisinin durumu buydu. Yahudiler genel nüfusun çok küçük bir bölümünü oluşturmakla birlikte (Fransa'da yüzde 1'den az, Almanya'da bu oranın biraz üzerinde, Avusturya-Macaristan'da yüzde 2'nin altında) her şeyde göze çarpyorlardı. Bunun da nedeni, kendilerine nasılsa açık olan mesleklere soktukları eleman sayısının, nüfus içindeki oranlarına nazaran çok yüksek ve bu elemanların çok başarılı olmalarıydı. Öte yandan, bir Yahudinin zengin olması, her zaman nefret duygularının doğmasına yol açıyordu. XIX. yüzyıl, sanayileşme ve makineleşme sonucu, ekonomik güce sahip bir orta sınıfın belirlediği, bu sınıfın, zenginliklerini kaybetmeye başlayan asil sınıfa meydan okuduğu, asillerin ve burjuvalardan nefret ettikleri bir dönemdi. Böyle bir ekonomik devrimden sonra, yüzyılların finans tecrübesine sahip olan Yahudilerin de servet edinmeleri hem kaçınılmaz hem olağandı. Ne var ki, Hristiyanlar arasında zengin olanlar göze batmıyor, Yahudilerin, genel hasılaya oranla çok küçük kapitaller biriktirmeleri bile her zaman tepkilere yol açıyordu. Üstelik, şurası da vurgulanmalıdır ki, Yahudiler arasında zenginlikleriyle ün yapanların sayısı bir ülkede bir-iki kişiyi ya da bir-iki aileyi geçmiyordu; Yahudilerin yüzde 99'u fakir hatta sefildi. Fakir Hristiyan kitlelerin düş gücüyle, gerçeğin çok ötesinde boyutlara eriştirilen Yahudi sermayesi sürekli öfkeye sebep oluyordu. 1873 yılında Alman borsasında ani bir bunalım meydana gelince, spekülâtör Yahudi sayısı çok az, kapitaller de geniş ölçüde Hristiyanların elinde bulunmakla birlikte, olayın kabahati Yahudilere yüklenmişti.

Ama iddialar bundan ibaret değildi. XIX. yüzyılda antisemitizme yeni yeni unsurlar katılmaktaydı. Örneğin, bilim alanında kaydedilen bazı gelişmelerden öğrenilenler, bir yolu buluyor, Yahudilere uygulanıyordu. Bu örneklerin başlıcalarından biri, Darwin'in keşiflerinden itibaren geliştirilen ırk kuramlarıydı. Orta-Çağ'dan beri bilinen klasik antisemitizm'in iddialarına paralel ve onlara ek bir modern antisemitizmin doğmakta olduğu açıktı.

XIX. YÜZYILDA YAHUDİ DÜŞMANLIĞININ ÖZELLİKLERİ

XIX. yüzyılın antisemitizmini Orta-Çağ'da ve daha önce mevcut olan Yahudi düşmanlığından ayıran özelliklerin başında, bu unsurun ulusların yaşamında tutmaya başladığı yer gelir. O zamana dek Yahudiler aleyhinde çok şey söylenmiş, çok şey yazılmış, katliamlar olmuş ama kimse, bir ulusun geleceğinin o ulusun Yahudilere karşı takınacağı tutuma ve Yahudilerin o ulus içindeki statülerine bağlı olduğunu söylememişti. Şu veya bu ulusun istikbalinin Yahudinin var olup olmamasına, var olacaksa ne şekilde var olacağına bağlı olduğu iddiası çağdaş antisemitizmin buluşudur. Bu unsur, daha sonra, Almanların İkinci Dünya Savaşı öncesi dönemde ve savaş sırasında takınmış oldukları tutumla, her türlü siyasal ve toplumsal mantığın ötesinde bir önem kazanmıştır. Hitler bu savaşı "uluslararası Yahudiliğe" karşı verdiğini ilan ederek, Yahudilerin başka bir toplum içindeki yerleri meselesini, tarihin kaydetmiş olduğu en büyük çatışmanın ideolojik odak noktalarından biri haline getirmiş ve bu şekilde antisemitizme kitle katliamının da ötesinde, kalıcılığı olan ve ilerisi için son derece tehlikeli bir boyut kazandırmıştır (bugün ya da ilerinin Yahudi düşmanları -ki olacaktır- dünyada Yahudi olmasaydı İkinci Dünya Savaşı'nın da belki patlamamış olacağını iddia edebilirler). Öte yandan, dünyanın diğer ulusları, Yahudilerin sistematik şekilde imha edilmelerine "Yahudiler için savaşıyor" denilmesin diye, savaş boyunca göz yummuşlardır (Müttefikler, Almanya ve Polonya içlerinde kurulmuş olan kamplarda neler yapıldığından haberdardılar). Yahudi ulusu da, bütün bu faktörlerin bir araya gelmesinden doğan gelişmelerin bedelini, soyunun yarısını kıran bir katliamla ödemiş ve bu şekilde çağdaş antisemitizm, Yahudilerin ulusların yaşamındaki rolleriyle hiçbir kıyas kabul etmeyen mantık dışı ve yeni tarihçiyi gerçekten şaşırtan boyutlar kazanmıştır.

Ulusal çapta ve hemen hemen kalıtsal bir Yahudi düşmanlığının Orta-Çağ'dan beri aralıksız devam etmesi (aslında antisemitizm Helen döneminden beri mevcuttur) birçok araştırmacıyı bu olgunun nedenlerini araştırmaya sevketmiştir. Geçen yüzyılın aydın ve liberal kitlesi, Yahudi düşmanlığının eski önyargılardan ibaret olduğunu ve toplumlar ilerledikçe, bu çağdışı duygunun da ortadan kalkacağını iddia etmişlerdir. Ne var ki, bu iddia geçersiz kalmıştır zira antisemitizm en korkunç şekliyle, toplumların bilim, sanat ve ekonomide en ileri düzeye erişmiş oldukları bir dönemde, XIX. yüzyılda daha yoğun bir biçimde tezahür etmiştir. Öte yandan antisemitler,

bu düşmanlığın nedenini Yahudilerin "habis kişiliklerine" bağlamışlar ve olgunun, bu kitle karakterini değiştirdiği zaman ortadan kalkacağını söylemişlerdir. Bu iddia da geçersiz kalmıştır: Antisemitizm, Yahudilerin ve özellikle, Yahudi dünyasının o zamanki odağı olan Orta Avrupa Yahudilerinin, kültürlerinin temel özelliklerinden vazgeçtikleri, kitle halinde değilse bile, önemli ölçüde din değiştirdikleri ve çevre uluslarla özümlenmek için büyük çaba harcadıkları bir dönemde çok yoğunlaşmıştır.

Bütün bu olgular karşısında, Yahudi düşmanlığının ulusların siyasal durumlarıyla ilgili olduğu düşünülmeye başlandı. Gerçekten de, yapılan gözlemler, Yahudi düşmanlığının siyasal ve ekonomik bunalım zamanlarında yükseldiğini bunalım geçtiği zaman azaldığını göstermekteydi. Antisemitizm, bu gözlemlerden anlaşıldığı kadarıyla mağdurların, öfkelerini toplumun içindeki zayıf unsurlara yöneltmeleri şeklinde ifade bulan siyasal bir yöntemdi. Bu iddiayı toplumsal psikoloji metodlarıyla izah etmek mümkündü: Bütün toplumlarda azınlıkla çoğunluk arasında gerginlik mevcuttu; bu, her zaman böyle olagelmıştır. Yahudiler de, azınlık olarak, başkalarının ceza ve sorumluluklarını yüklenmek, nefretlerine hedef olmak için gereken her türlü özelliğe sahiptirler. Kendilerine özgüllüklerini korumaya çalıştıklarından da, Yahudileri her zaman yabancı bir unsur, devletin yıkılmasını amaçlayan bir "casus" olarak görmek mümkündü. Bu durum, günümüzde de mevcuttur. Geçen yüzyılda Yahudilerin "kimin hesabına" casusluk yaptıklarını bulmak biraz güçlü ama günümüzde bu türden bir sorun mevcut değildir. Yahudilerin "İsrail" ajanları olduğunu iddia etmek meselelere oldukça kolay bir çözüm olarak görüldüğünden, bazı ülkelerde Yahudilere karşı bu iddiaya istinaden tedbir alınmakta, böyle tedbirlerin olanaksız olduğu yerlerde de, bazı ekstremist kuruluş ya da siyasi simalar bu unsuru kendi çıkarları için kullanmaktadır.

Ne var ki bu görüş, özümlenmek isteyen hatta din değiştiren Yahudinin neden düşmanlığa maruz kaldığını izah etmeye yetmiyordu. Düşmanlık çoğunlukla azınlık arasındaki farklardan, Yahudinin kendine özgüllüğünü korumak istemesinden doğuyorsa, özellikle Fransa ve Almanya'da, özümlenme ve aydınlanma döneminde, bu özümlenmeyi gerçekleştirmek için akıl almaz yollara başvuran Yahudi, bu türden düşmanlıklara hedef olmamalıydı. Kısacası, antisemitizm Yahudilerin yahudiliklerinden doğan bir olgu olsaydı, özümlenme yani asimilasyon süreci geliştikçe, tedricen ortadan kalkmalıydı. Durumsa bambaşka idi. Yahudi düşmanlığına hedef olanların

başında, giyimlerini, yaşam şekillerini ve dış görünüşlerini koruyan, oturdukları ülkenin dilini bile öğrenmeyen Yahudiler değil, herşeyleriyle Fransız ya da Alman olan, o ülkenin dilini, edebiyatını, felsefesini, kültürünü öğrenen ve bunları benimseyen, isimlerini değiştiren hatta Hristiyan olanlar geliyordu. Heinrich Heine'nin başına gelenler buna örnekti⁹⁶.

Bunun da anlaşılması üzerine, antisemitizm'i araştıranlar, Yahudi düşmanlığının nedenlerini başka yerde aramaya koyuldular. Bu arada da, Yahudi düşmanlığının, bu kişilerin daha çok akademik ya da aracılık mesleklerini seçmelerinden ileri geldiği şeklindeki iddianın da mesnetsiz olduğu saptandı. Bu, Yahudi nefretinin nedeninden çok, bu nefreti halkı göstermeye dönük bir çabadan ibaretti. Üstelik antisemitizm XIX. yüzyıla özgü bir olgu da değildi; yüzyıllardan beri sürüyordu.

Yahudi nefretinin nedenleri araştırılırken, Yahudi kültürüyle Hristiyan inancı arasındaki çatışmayı incelemek gerekir. Hristiyan inancına göre İsa İsrail krallarının soyundandı; eski İsrail hükümdar ve nebilerinin önceden geleceğini söylemiş oldukları Mesih İsa idi. Başka bir deyişle, İsrail'in atasal mesihi ideali İsa'nın gelmesiyle gerçekleşmişti. Bu nedenle İsa'nın David hanedanından olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Buna karşılık Yahudiler İsa'nın mesihliğini reddetmişler, onu Romalılara ihbar ederek idam edilmesini sağlamışlardı. Bu genel ideolojinin ışığında, Avrupa uluslarının dinini, epik şiirini, teolojik felsefesini ve Kurtuluş kavramını Yahudiliğe bakmadan anlamının olanağı yoktu.

Bütün bu nedenlerden Hristiyanlar Yahudileri, herşeyden önce, bir "imaj" olarak görmüşlerdir. Yaptıkları, başarı ya da başarısızlıkları, davranışları, eriştikleri mevkie, ikincil nitelikte unsurlardı. Önemli olan ve antisemitik güdüyü canlı tutan, Yahudinin bilinçlerde her zaman mevcut olagelmış imajı, görüntüsüydü (bu gerçek, Yahudilerin hiç oturmamış oldukları ülkelerde ya da gerçekten az oldukları yerlerde Yahudi düşmanlığının mevcudiyetini de izah eder).

96 Alman Nazilerinin yapmış oldukları Nuremberg Yasaları'na göre, bir Alman kadını, dış görünüşü çok farklı olan bir Japon ile, Alman ırkının saltlığını bozmadan evlenebilirken, bir Alman'dan daha Ari görünen bir Yahudi ile evlenemezdi. "Yahudi tipi" bu nedenle, düşürünüdür zira her yerde, çoğunluk ulustan ayırlamayan Yahudiler mevcuttur ve bunlar her zaman düşmanlıkla karşılaşmışlardır.

Orta-Çağ'da Kilise, Yahudinin öldürülmesini yasak etmişti. İsa'nın Mesih olup olmadığını tartışmak cüretini gösteren bir ulus yok edilmektense aşağılanmalı, ezilmeli, sefaletle itilmeli ve böylelikle bütün dünyanın önünde, "kâfirlerin" nasıl cezalandırıldıklarına misal olmalıydı. Bu dönemde bir başka Yahudi imajı da mevcuttu ki, bu da Kilise'nin eseri idi. Yahudi her zaman şeytana benzetilir, kuyruk ve boynuzla tasvir edilir, resimlerde domuzlarla yanyana işlenirdi. Bunlara ek olarak, Yahudilerin karanlık büyü çevreleriyle ilişkide oldukları anlatılır, "habis ve haince" eylemleri bu ilişkiye dayanılarak "izah" edilirdi. Kan ve Kutsal Ekmek iftiralari da bu genel görüntüye vurulan son fırça darbeleriydi.

Bunlar Orta-Çağ'ın ilk dönemlerinde meydana geliyordu. Bu devrin son evrelerinde, Rönesans ve Reform akımlarının etkisiyle hümanistler Tevrat'a ilgi göstermeye başladıklarında, İsrail Oğulları'nın hiç de anlatılanlar gibi olmadıklarını, devlet kurmuş, yetenekli hükümdar, askerler, yöneticiler yetiştirmiş bir ulus olduklarını gördüler. Tevrat'ın kendisi de, diğer antik eserlerden hiç aşağı kalmayan, hatta bu eserleri etkilemiş bir edebiyat ve felsefe hazinesiydi.

Ne var ki bu gelişmeler, bilinçlere artık iyice yerleşmiş olan olumsuz görüntüyü silemedi. Yahudi imajı bundan sonra edebi eserlere de sıçradı. Böylelikle Marlowe'un "Maltalı Yahudi"si ile Shakespeare'nin "Shaylock"u (Venedik Tüccarı) bu klasik görüntüye ölümsüzlük kazandırdılar.

Bundan önce de kaydedildiği üzere, Protestan ekolü kurulduğunda, Hristiyanlığın bu kesimi önceleri Yahudilere karşı olumlu bir tutum takındı. Protestanlar Tevrat ve Talmud hukuğunu methettiler, Yahudilerin habis olmadıklarını vurguladılar. Hatta bazı Protestanlar daha ileri idealleştirmelere giderek "İyi Yahudi" motivini işlemeye başladılar. Bunun etkisiyle, Anglo-Sakson ve İskandinav hükümdarları Yahudilere daha olumlu bir yaklaşımla baktılar. Ne var ki, bilindiği üzere, Martin Luther'in ard düşüncesi Yahudileri Protestanlığa çekmek olduğundan, bu amaç gerçekleşemeyince, ekolün de tutumu değişti.

Bundan sonra, XVIII. yüzyılın deist ve atesit düşünürleri Yahudi düşmanlığına paylarına düşen katkıyı getirdiler. Özellikle Fransız materyalistleri en aşırı Yahudi düşmanları arasına girdiler. Deist düşünceye göre insan, doğası icabı, bir tanrıya ve ruhun ölmezliğine inanır ve bu inanç onu ahlaklı davranmaya

sevkeder. Bu nedenle, dinsel gerçeklerin teyidi için ilahi bir vahye gerek yoktur. Vahye dayanan ve inananlara birtakım teolojik ilkeler ve ayin zorunlulukları öğreten dinler, insanların saflığından ve cehaletlerinden yararlanarak iktidarlarını güçlendirmek isteyen din adamları sınıfının icadından başka bir şey değildir. Deist materyalistler, işte bu düşünceden hareketle, Kutsal Yazı olarak nitelendirilen metinlerin salt inanca temel olamayacağını ve bu gibi yazılarda anlatılanların hiçbir dayanağı olmayan "hikâyeler" olduğunu ispat etmeye çalıştılar. Bu düşünürlerin ortaya attıkları kuramlardan pek tabii-Yahudilerin insanlık tarihinde son derece olumsuz bir rol oynamış oldukları ortaya çıktı. Kutsal Yazı, 'Tek Tanrı'lı inanç gibi kavramları ortaya atan (ve dolayısıyla Kilise'yi bu yeni entellektüellerin "başına bela" eden) bu ulusun ataları yalancı, peygamber ve nebileri hoşgörüden yoksun, özgür düşünce düşmanı, karanlık ruhlu fanatiklerdi. Yahudiler evrensel dini icat etmekle kalmamışlar, Tek Tanrı fikrini Mısır ve Babil'den alarak, bölgesel ya da ulusal bir ilaha indirgemişlerdi.

Deistler zamanla suçlamalarını daha da genişlettiler ve Yahudileri kültürel yaratıcılıktan yoksun, alık ve ne pahasına olursa olsun düşüncelerinden vazgeçmeyen fanatikler ve içlerinde yaşadıkları ulusları sömürmeyi görev bilen unsurlar olarak tasvir ettiler. Bu şekilde de, Kilise aleyhtarı düşüncelerini Kilise'nin "reddedemeyeceği" iddialarla Papa'nın gazabından korumaya çalıştılar.

Aydınlanma döneminde materyalistlerin amacı, aslında, "adamdan saymadıkları" Yahudilere saldırmaktan çok, dini eleştirerek, Avrupa'da otoriteyi hâlâ elinde tutmayı başaran Kilise'ye saldırmaktı. Kilise'ye karşı doğrudan doğruya bir eyleme geçmenin tehlikeleri karşısında da -ortaya Kilise'nin "reddedemeyeceği" bir unsur atarak- dini Yahudiler aracılığıyla eleştirmeyi seçmişlerdir. Onlara göre, Hristiyanlığın bütün özür ve günahları Yahudiliğe dayanıyordu. Avrupa toplumuna dahil olmak isteyen Yahudiler, bu nedenle, kendi geçmişleriyle ilişkiyi tümünden kesmeli, Yahudiliği reddetmeli hatta bu ideolojiyi kınamalıydılar.

ROMANTİK YAHUDİ DÜŞMANLIĞI

Rasyonalistlerin varisleri olan XIX. yüzyılın Avrupalı liberalleri bu düşünce çizgisini izlediler ve aydın topluma dahil olmanın şartını -Yahudiler için- bu din ve kültür sisteminden ayrılmaya bağladılar. Aydınlanma ve özgürleşme hareketi genişledikçe de, belirtildiği üzere, bu talebe cevap veren Yahudilerin sayısı giderek arttı. Liberallere göre, devletin sağladığı haklardan yararlanabilmek için, toplumun ilkelerini benimsemek şarttı.

Bununla birlikte, Romantizm'in doğması liberallerin felsefesini temelinden sarstı. Hem sanatta hem siyasette yaygınlık kazanmaya başlayan Romantizm, yaşamın başlıca unsurunun devlet değil ulus olduğunu bilinçlere yerleştirdi. Buna göre uluslar, tarih boyunca organik bir gelişme göstermişlerdir: dil, gelenek ve görenekler, folklor bir ulusun bireylerini birarada tutan bağlardı. Gerçek böyleyken, hangi koşullar altında olursa olsun, canlı bir organizmaya sonradan katılmak diye bir şey olamazdı. O halde, kökenleri çoğunluk ulustan olmayanlar, örneğin Yahudiler, organizmaya temelden yabancı unsurlardı. Bunu unutan, hukuk tarihçisi Savigny'nin dediği üzere, siyasal kavram kargaşası içine düşerdi.

Romantik akım, Avrupalı aydınlar arasında eski Yahudi imajına da ilgiyi arttırdı. Romantizm folklorla, destana, halk öykü, şiir, şarkı ve atasözlerine eğildiğinden, folklorik malzemeyi araştırmaya ve bu malzemeyi çağdaş sanatla bağdaştırmaya gösterilen eğilim de güçlendi. Romantizm halkın yaratıcılığını incelerken, halk kitlelerinin ruhuna da ineceğini umut etmiş, bu ruhun mahiyetini anlamaya, basit halk yaşamını ve "halktan biri" kavramını idealleştirmeye çalışmıştır.

Bu yaklaşımın, Orta-Çağ folklorunun içerdiği olumsuz Yahudi stereotipini ortaya çıkarması uzun süremezdi. Eski atasözleri, baladlar, tiyatro oyunları ve öyküler bu stereotipi içeriyorlardı. Bu nedenle, Orta-Çağ'a özgü antisemitizmin hortlaması kaçınılmazdı.

Romantik uyanışın Yahudilerin olumsuz görüntüsünü yeniden gün ışığına çıkarmak için tutmuş olduğu başka bir yol da, tarih bilincini güçlendirmek olmuştur: Uluslar tarih içinde büyüyen gelişen organizmalar iseler, mahiyetlerini anlamanın en iyi yolu geçmişlerini araştırmaktır. Bu görüş tarih bilimini bir araştırma kolu olarak ortaya çıkarıp, dünya kültürüne paha biçil-

mez bir katkıda bulunurken, Orta-Çağ toplum düzeninin idealleştirilmesi gibi olumsuz bir etki de yarattı. Buna paralel olarak dinsel bilinç de yeniden uyandı ve Protestanlıktan fanatik Katolikliğe geçişler çoğaldı. Devletin Hristiyan devleti olduğunu ve herşeyden önce Hristiyan amaç ve emellere hizmet etmesi gerektiği düşüncesi yeniden yerleşti. Bu nedenle, Yahudilikten Hristiyanlığa geçen ve Hristiyan Alman Devleti teorisini geliştiren Friedrich Julius Stahl'in de belirttiği üzere, bu devletle ne Yahudilere ne de deistlere yer vardı.

Romantiklerin radikal kanadı, tutucularınkinden değişik bir görüşe sahiptiler. Hegel'in tarih kuramını izleyen bu kesimin görüşüne göre, bir yanda evrensel tarih şemasına göre kültürel bir göreve sahip uluslar, diğer yanda bu doğal gelişmeyi rahatsız eden, sonları yok olmak olan ve tarihsel olmayan uluslar vardı. XVIII. yüzyılın Lessing ve Herdel gibi, Yahudilerin tarihe katkılarını reddetmeyen düşünürler bile, o devrin Yahudilerini geçmiş bir ihtişamın fosilleşmiş kalıntıları olarak görüyorlardı. Yeni tarih şemasına göre, Yahudilerin tarihsel görevleri çoktan bitmiş, yaşayan-öklü bir topluma dönüşmüşlerdi. Genç Hegelciler adıyla bilinen bu yeni düşünür kuşağından Ludwig Feuerbach'a göre, din insanın bilinciyle birlikte gelişen bir unsurdur; insan tanrısını, kendi ihtiyaç ve anlayışına göre yaratırdı. Hristiyan dininin çok tanrılı Yunan ile Tek Tanrı'lı Yahudilikten çıkmış olduğunu kabul eden Feuerbach, bu iki bileşkeyi açık bir şekilde ayırıyordu: Yunanlıya göre doğa kendiliğinden vardı, insan da doğayı düşünürdü. Buna karşılık Yahudi doğaya pratik ve egoist bir yaklaşımla bakardı. Yahudiye göre, doğa ona hizmet etmek için mevcuttu. Bundan dolayı da Musevilik, din haline sokulmuş egoizmden ibaretti. Bruno Bauer'e göre, Yahudilerin kendilerine özgüllüklerini bu kadar zaman devam ettirebilmiş olmalarının nedeni, tarihsel gelişmenin sonuçlarını yanlış görmeye çalışan bu egoistçe inatçılıktı. Başka bir deyişle, Yahudinin var olmaya devam etmesi tarihin doğal gelişmesine aykırıydı; hal böyleyken, Yahudinin inançları uğruna canını feda etmesinin değeri yoktu. Bruno Bauer şöyle diyordu:

"Yahudinin sanat ve bilime yeteneği yoktur
zira kişiliği ve ruhu, doğa ve beşeri konularla uğraş-
mak için gerekli özgüllük ve soyutlama yeteneğinden
yoksundur."

Bauer ve onu izleyenler, bilimsel olduğunu iddia ettikleri kuramlarıyla anti-semitizmi daha da güçlendirdiler. Bunu yaparken de, radikal olmalarına rağmen, geleneksel Hristiyan ve deist düşüncelerden yararlandılar. Ondan sonra Karl Marx ve onun ideolojisini benimseyen düşünürler Yahudilerin suç ve günahlarını sıralamaya devam ettiler. Bu arada Kan İftirası temasını bile işlediler.

Romantik ve radikallerden sonra, Yahudi düşmanlığını ifade etme sırası Sosyalistlere geldi. XIX. yüzyılda gelişen toplum-sınıf kuramları sınıflar arasındaki farklar üzerinde durmuş ve halkın çektiği ızdırapları Kapitalizme bağlamıştır. Sosyalistlere göre, ülkelerin gerçek hükümdarları siyasal iktidarlara değil, ekonomik gücü ellerinde tutan bankalar, borsalar ve sermaye çevreleriydi. Bu akımı destekleyenler, toplumun hastalıklarını, mal ve sermayeyi sömürü çevreleri olarak niteledikleri gruplardan alıp üretici sınıf dedikleri gruplara aktarmakla tedavi edebileceklerine inanmışlardı. Sosyalistler, Yahudilerin toplum içindeki rollerini her türlü mantığın ötesinde büyütmüşler, Kapitalist yöntemlerin baş yaratıcısı olarak bu ulusu görmüşlerdir. Sosyalistlerin yardımlarıyla Yahudi, bu kez, Kapitalizmin simgesine dönüşmüş ve Bruno Bauer 1843 yılında bu düşüncesini şöyle ifade etmiştir:

"Vienna'da oturan Yahudi, elindeki parayla bütün imparatorluğun kaderini saptamaktadır. German devletlerinin en küçüğünde bile hiçbir hakka sahip olmayan Yahudi, bütün Avrupa'nın kaderini, ekonomik gücü sayesinde, elinde tutuyor."

Marx da bu düşünceye katılıyor ve Yahudilerin özgürleşmeye ihtiyaçları olmadığını, ekonomik güçleri sayesinde zaten geniş ölçüde özgürleşmiş olduklarını iddia ediyordu. Marx daha da ileri giderek, paranın Yahudiye iktidar kazandırmış olmasının önemli olmadığını, asıl önemli olanın, pratik Yahudi düşüncesinin Hristiyan uluslara da sirayet etmekte olması olduğunu savunuyordu. Başka bir deyişle, Hristiyanlar Yahudileşiyordu ve bu değişim geliştiği ölçüde Yahudilerin özgürleşme sorunu önemini kaybediyordu. Karl Marx'ın Yahudiler hakkındaki düşüncesi çok karmaşık değildi:

"Para İsrail'in fanatik ilahıdır; ondan büyük tanrısı yoktur...banknot Yahudinin gerçek tanrısıdır."

Marx'a göre Kapitalizm, toplumun Yahudileşme sürecidir. Kapitalist toplum, kendi iç çelişkilerinden kurtulabilmesi için, hem Yahudiler hem Hristiyanlar Yahudiliklerinden kurtulmalıydılar. Başka bir deyişle, Kapitalizm ile mücadele, herşeyden önce Yahudilikle mücadeleydi; Yahudilikle mücadele etmek de insanlığın görevidir.

Bilimsel oldukları iddiasıyla ortaya atılan başka bir takım kuramlar, XIX. yüzyılda Yahudiyi olumsuz açıdan göstermeye devam etmişlerdir. Bunlardan biri Toplumsal Darwinciliktir.

Bu kuram, Darwin eserlerini yayınlamadan önce geliştirilmişti. İngiliz düşünürü Herbet Spencer, Darwin buluşlarını daha dünyaya duyurmadan, 1850 yılında yayınlamış olduğu bir eserde, insanlar arasındaki rekabetin biyolojik faktörlere dayandığını belirtmişti. Zayıf unsurların toplum içinde yaşamaya hak ve olanakları yoktu. Spencer'in ifadesiyle: "Doğanın başlıca çabası dünyayı bu gibi unsurlardan temizlemek, daha iyilerine yer açmaktır." Spencer bu temel düşünceden hareketle, devletin zayıf ve fakirlere iş, eğitim, iskân gibi konularda yardım etmesine karşı çıkmaktaydı. Bu düşünüre göre, en iyi çare, toplumun sorunlarını doğal yollardan çözümlemesiydi.

Darwin'in kuramı duyulduktan sonra, Spencer ve onun gibi düşünenler "yaşama savaşı" ve "yaşamaya hak kazananlar buna en uygun olanlardır" temalarına daha sıkı sarıldılar: Doğal Ayıklama sürecinin gelişmesi yapay önlemlerle saptırılmamalıydı; kendi olanaklarıyla yaşayamayanlar, yaşatılmamalıydı.

Toplumsal Darwincilik insanlar arası ilişkileri önemli ölçüde etkilemiştir. Bu kuram belirdikten sonra insan sevgisi, karşılıklı yardımlaşma gibi değerler küçük görülmeye başlanmış, buna karşılık "yaşama yarışı" en yüksek ahlak ilkesi haline gelmiştir.

Bu arada antropoloji bilimi de gelişmeye başladı ve insanın fiziksel özellikleri kafatası boyut ve şekilleri, göz ve saç rengiyle ilgili araştırma malzemeleri birikmeye başladı. Antropologlar arasında, bu özelliklerin aynı toplumsal grup içinde bireyden bireye değiştiğini söyleyenler vardı ama bu özelliklerden itibaren insanların sınıflandırılabilceği ve yeteneklerinin önceden saptana-

bileceğini savunanlar da çoktu. "Bilimsel" ırk kuramları bu iddialardan itibaren gelişmiştir.

Irka göre insanları sınıflandırma yaklaşımı Darwincilerin icadı değildir. Bu işe daha önce başkaları el atmıştır. Hint dilini araştıran Norveçli Christian Lassen'e göre, Hint-Avrupalı hoşgörü sahibi, Sami bencil ve ayırmıycıydı. Ernest Renan da, Hint-avrupa ırkının son derece yetenekli, Sami ırkının da insan türünün en aşağılık unsuru olduğu görüşündeydi. Gobineau aynı görüşü izleyerek, kuzeyli sarışın Ari'nin seçme ırka ait olduğunu düşünüyordu. Tartışmalar genişledikçe, iş kafatası şekli, ata binmeyi bisiklete binmeye tercih etme ya da fazla vergi ödeme gibi unsurların ırkların değerini belirleyiciliğine döküldü, fikir teatillerinin boyutları büyüdükçe de mantıktan uzaklaştı.

İrk kuramcılarına göre, ırk sınıflarının en başında kuzeyli Ari'ler, bunların altında Alp ırkı, en altta da Akdenizliler bulunuyorlardı. Irklar arasındaki karışmalar, pek makbul olmayan geniş kafataslıların çoğalmasına yol açıyordu ama -bu düşünürlere göre- ırk bilinci zamanla bu olguyu da ortadan kaldıracak, sonunda dünyada yalnız uzun kafataslı, sarışın kuzeyliler kalacaktı. Bir Fransız antropologu, bu görüşün ne gibi gelişmelere yol açacağını kestirebiliyordu:

"Gelecek yüzyılda (yani XX. yüzyılda) milyonlarca insan, kafatası endekslerinde bir-iki derece fark yüzünden birbirlerini yok edecekler!"

Nitekim bu kehanet gerçekleşecek ve ırk kuramlarını pratikte uygulamayı üzerlerine alan Naziler hemen hemen bütün Avrupa Yahudiliğini yok edecekler ve aşağı saydıkları diğer birtakım ulusların imhasını planlayacaklardır.

İrk kuramlarının Yahudilere yöneltilmemesi, pek tabii düşünülemezdi. Gerçekten de bu kuramlar, Yahudilerin özümlenme sonucu çevre uluslarına karışmaları karşısında, düşmanlıklarını nasıl ifade edebileceklerini bir an kestiremeyen antisemitlerin imdadına yetişmişti. Yahudiler içlerinde yaşadıkları ulusların dil ve kültürünü benimsiyor, bu kültürün içinde eriyip özümlenmek istiyorlardı ama -ırkçılara göre- bunun sorunu çözümlenmeye yeterli olacağı şüpheliydi. Bir insan dış görünüşünü, dilini, dinini, ismini, yaşam biçimini değiştirebilirdi ama ırkını, yani nereden geldiği gerçeğini değiştiremezdi.

Antropologların ırk kuramlarına sarılanlar, çok geçmeden kendileriyle çelişkiye düştüler. Amaçları gerçekten ırklarını korumak, daha doğrusu belli bir ırkın güzel kabul ettikleri özelliklerini canlı tutmak ve bütün insanların, üstün olarak niteledikleri özelliklere sahip olmalarını sağlamak olsaydı, uzun kafataslı, mavi gözlü, sarışın Ari, onlar için her zaman Ari olarak kalacak, esmer ve basık kafataslılarsa her zaman Akdenizli ya da Sami olacaktı. Ne var ki ırkçılar, sarı saçları, mavi gözleri ve uzun kafatasları ve diğer bütün özellikleriyle Ari'ye benzeyen Yahudileri her zaman Yahudi, esmer ve Akdeniz hatlarına sahip Ari'leri her zaman kuzeyli "üstün ırk" olarak kabul etmişlerdir. Başka bir deyişle, bu gibi yaklaşımların temelinde bilimsellik değil antisemitizm yatıyordu.

İrk kuramları Yahudileri de etkiledi. Daha doğrusu, bu türden saldırılara saldırganların silahıyla cevap verilmediği taktirde, gelişmeleri durdurmaya ya da en azından kontrol altında tutmaya olanak kalmayacağı düşüncesinden hareketle, bazı tepkiler duyulmaya başlandı. İrkçıların iddialarına aynı türden bir motifle tepki gösterenlerden biri de İngiliz Başbakanı Binyamin D'Israeli oldu (babası Yahudi olup din değiştirmişti). D'Israeli, ileri sürülen bütün "doğa ve doğal ayıklama" yasalarına rağmen, Yahudilerin yüzyıllardan beri varlıklarını korumakta olduklarını belirtmek şöyle demiştir:

"Doğanın acımasız yasası, üstün ırkın her zaman yaşayacağını ve aşağı ırkın üstün ırkı hiçbir zaman yutamayacağını saptamıştır."

İlk Siyonistlerden Moses Hess'in tepkisi de şöyle olmuştur:

"İsrail Ulusu, yaratıcı ve dindar ruhu sayesinde nasıl sonsuzluğa kadar yaşama hakkını elde etmişse, İsrail ırkının sonsuzluğa dek var olacak gücüne dayanan dini de bu şekilde edebiyet kazanmıştır."

Avrupa'nın şiddetli bir antisemitizm dalgasına kapılmasının ve bu eğilimini pozitif bilimlerin bulgularından beslenen iddialarla haklı göstermeye çalışmış olmasının nedenini, XIX. yüzyılda kıtada meydana gelen demografik patlamada da aramak gerekir. XVII. yüzyıla kadar Avrupa'nın nüfusu 1000 yıldan beri hemen hemen artmamıştı. Buna karşılık XVIII. yüzyıldan itibaren bazı artma belirtileri kaydedilmiş, XIX. yüzyılda da nüfus artışı patlama

boyutlarına erişmişti. Bu arada, sanayileşme nedeniyle büyük kentler çekicilik kazanmış, köyden kente göçler başlamış ve hemen bunun arkasından, bu gibi yerleşme merkezlerinde büyük bir proleter kitlesi oluşmuştu. Bu proleter sınıfının ortaya çıkmasıyla, kabahatin "kapitalist ve sömürücü Yahudi"ye yüklenmesi arasında geçen zaman, pek tabii, çok uzun olamazdı. Bu aralarda beliren halkçı ve Sosyalist partiler bundan yararlanmakta gecikmemişler ve Yahudi düşmanlığını oy toplama mücadelesinde işlemişlerdir. Hatta, Yahudi düşmanı olmayan Liberaller bile, Sosyalistlerin bu şekilde oy topladıklarını görmeleri üzerine, halkın karşısına çıkarken bu çok yararlı silahı kullanmışlardır.

Görüldüğü üzere, XIX. yüzyıl antisemitizmi, inandırıcı olmak hatta kendisini ikna edebilmek için bilimsellik temasını işlemiştir. Antisemitik ideoloji bir yandan kendisine bu şekilde sağlam temeller ararken, öte yandan siyasal liderlerin elinde, her zaman olduğu üzere, pratik uygulama düzeyine gelmiştir.

1870 yılında Bismarck Alman Birliği'ni kurarken, romantik milliyetçilik motiflerini kullanarak, devletin iradesini bireyin ihtiyaçlarının üzerinde tuttu ve geleneksel hedef olan Yahudilere saldırdı. Bismarck'ın bu tutumu çok kısa bir süre içinde şiddetli bir antisemitik akıma dönüştü. Alman başbakanı bu davranışını haklı göstermeye çalışırken şunları söyleyecektir: "Buna (Yahudi aleyhtarı akıma) karşıydım ama durdurmaya çalışmadım zira ilericilere karşı çok etkili bir mücadele şekliydi."

Avusturya-Macaristan imparatorluğunda da antisemitizm, Yahudilerin kapitalistliklerini hedef almıştır. Başka bir deyişle burada antisemitizm, Almanya'da görülenin aksine, açık seçik bir Liberalizm düşmanlığı değil (Bismarck Liberallere karşıydı), burjuvalaşmış orta sınıfa karşıydı.

1880'de, Yahudi düşmanlığıyla bilinen August Rohling, İbranicesi çok zayıf olduğu halde Talmud'u yermeye başlayıp Kan İftirası'nın doğru olduğunu ispat etme girişiminde bulununca, bu ülkedeki antisemitik eğilim şiddetli bir kampanya görünümü kazandı. Dinsel amaçlarla cinayet işlendiği iftirası hızla yaygınlık kazandı. 1882'de Macaristan'da küçük bir kız öldürüldüğünde birkaç Yahudi tutuklandı (sonra serbest bırakıldılar). Yargılama sırasında şiddetli bir Yahudi nefreti ifade edildi.

Rusya'da durum daha değişti. Bilindiği üzere bu ülkedeki cemaatler özgürleşme hareketine pek ilgi göstermemişler, kendilerini çoğunluk ulustan tecrit etmeye devam etmişlerdi. Öte yandan burada Yahudi nüfusu çok yüksekti (dünya Yahudi nüfusunun üçte biri).

1894'te Çar II.Nicholas zayıf ve ılımlı bir kişiliğe sahip olduğundan, çevresindeki Yahudi düşmanlarının telkinlerine kapıldı ve antisemitleri her eylemlerinde yetkili kıldı. Rus antisemitleri bu rahat koşullar altında, Yahudi düşmanlarının başlıca eserlerinden olan Sion Bilginleri'nin Protokolleri'ni yarattılar. Bu kitap 1901-1905 yılları arasında Rus entelijans servislerinin Paris'teki bürosunda yazıldı ve Çar'a, gerçek bir bulguymuş gibi sunuldu.

Kitap 1905'te yayınlandı. Rus çarı kitapta yazılı olanlarla pek ilgilenmedi ve eserin sahte olduğuna karar verdi. Bunun üzerine kitap bir süre rafta kaldı. Protokoller daha sonra, 1918 yılında yeniden belirdi ve bütün Avrupa'ya dağıtıldı. Protokoller'e göre Yahudiler, uluslararası bir komplo düzenleyip dünyayı ele geçireceklerdi. Bu karar, uluslararası gizli bir Yahudi konferansında alınmıştı; kitap da, toplantıda alınan kararların protokollerinden ibaretti. Kitaba göre Yahudilerin amacı, türlü yollardan Hristiyan kurumlarını yıkmak ve yerlerine Yahudi kurumları kurmak, bu şekilde de dünyayı denetimleri altına almaktı. Kitap bu işin nasıl yapılacağını, Hristiyan kurum ve iktidarlarının nasıl yozlaştırılacaklarını ayrıntılarıyla anlatıyordu.

Protokoller, anlaşıldığı kadarıyla, Yahudilerin birgün dünyaya hakim olacakları yolunda beslenen eski bir Hristiyan korkusunun ürünüydü. Hristiyanlar her zaman buna benzer düşünceler beslemişler ve antisemitik tutumlarını, bu görüşlerini doğru gösterecek şekilde ayarlamışlardı.

1917'de Bolşevik ihtilali patlayınca, Hristiyan dünyası, Sion Bilginleri'nin projelerini nihayet uygulamaya başladıklarına kani oldular. Bu ihtilalin liderlerinden Leon Trotsky ve Bela Hun (Macar) Yahudi değiller miydi? Madem ki Yahudiler harekete geçmişlerdi, Hristiyan dünyası da kendisini savunmaya hazırlanmalıydı. Başka bir deyişle, madem ki Yahudiler Sosyalist ihtilali gerçekleştirmişler, Liberalleri de kendi saflarına çekmişlerdi, mücadele Sosyalist ve Liberallere karşı verilmeliydi.

Protokoller'de yazılı olanların uygulanmasına geçildiği inancıyla ayaklanan Hristiyanlar, Rusya'da binlerce Yahudi katlettiler. Zaten Çarlık yönetimi iktidara yaklaşan ihtilalcileri Yahudi uşağı olarak tanıtmış ve basını

Yahudilere karşı kışkırtmıştı. Basının tahrikiyle meydana gelen ilk pogrom (bundan önce başka tahrih yollarıyla Rusya'da çeşitli mini-katliamlar yapılmıştı) Kişniev olayı oldu. Ruslar bu pogromda az rastlanan bir vahşet gösterdiler (ölülerin parçalanması gibi). Bunu 1904 ve 1905 pogromları izledi. Ekim 1905'te Çar, tebasına bazı özgürlükler tanıyacağını ilan edince, Yahudiler de -doğal olarak- sevinç gösterilerine katıldılar. Hristiyan çevreleri buna hemen tepki gösterdiler, birçok Yahudi öldürdüler, yüzlerce evi yağma ettiler. Pogromların en büyüğü Odessa'da meydana geldi ve burada 300 Yahudi öldürüldü, binlercesi de yaralandı. 1906'da meydana gelen Biyalistok pogromunda, yağmacılara bu kez, ateşli silahlar kullanan güvenlik kuvvetleri de katıldılar. Daha sonra, 15 Şubat 1919'da Kiev'de patlayan pogromda, birkaç saat içinde 1700 Yahudi öldürüldü, ertesi gün 600 kişi daha katledildi.

Protokoller daha sonra birçok Yahudi aleyhtarı eyleme yol açtı. 1921'de Londra'da çıkan Times gazetesi kitabın sahte bir belge ve bariz yalanlarla dolu olduğunu yazdıysa da, bu kitapta ileri sürülen iddialara zaten açık olan beyinlere gerçeği sokmak için artık çok geçti. Bu kitap daha sonra Naziler tarafından kullanıldı ve Amerika Birleşik Devletleri'nde, diğer özellikleri dışında antisemitliğiyle de uluslararası bir sima olan Henry Ford'un kendisi tarafından dağıtıldı. Protokoller günümüzde Arap ülkeleri ve Sovyetler Birliği'nde Yahudi aleyhtarı propaganda amaçlarıyla kullanılmaktadır.

DREYFUS OLAYI

Yahudi aleyhtarlığının çağımızdaki klasik örneği Dreyfus Olayı'dır. Bu olay, Yahudi tarihinde devir değişikliğine yol açan "cilve"lerden biri olmuş, Theodore Herzl'i Yahudilerin durumunu düşünmeye sevk etmiş, Herzl'in siyasi Siyonizm'in babası olmasına ve yeni İsrail Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan bir dizi tarihsel olaya yol açmıştır.

Alfred Dreyfus. (1859-1935) Fransız ordusunda kurmay yüzbaşısıydı. Özüm- lenmiş bir aileden olan Dreyfus, yüksek öğrenimini tamamladıktan sonra Genel Kurmay'a girdi (1892). Fransız kurmayında tek Yahudi o idi. 1894 yılının sonbaharında bir Fransız subayının, Paris'teki Alman askeri ataşesine yolladığı gizli bir belge (bordereau) Fransız gizli servislerinin eline geçti⁹⁷. El

97 Kağıt, elçiliği temizleyen kadın tarafından, çöp sepetinde bulunmuştu.

yazısı benzerliği nedeni, Yahudi aleyhtarı önyargıların da yardımıyla, Fransız gizli servisi, bu mektubu yazmış olabilecek kişiler arasında Dreyfus'ü suçladı. Alfred Dreyfus Almanlar hesabına casusluk yaptığı iddiasıyla yargılandı, suçlu bulundu, 5 Ocak 1895'te, aşağılayıcı bir törenle rütbeleri söküldü ve Fransız Ginesi'nde Şeytan Adası'na sürüldü. Paris'teki Alman büyükelçiliğinin Dreyfus ile hiçbir ilişkileri olmadığı yolundaki açıklaması, antisemitliğiyle bilinen gazeteci Drumont'un tahrikiyle harekete geçen Fransız kamuoyunun Yahudi aleyhtarı gösterileri içinde kayboldu.

Fransız gizli servisi, yargılamadan önce, bu belgeyle ilişkisi olabilecek birkaç subay hakkında soruşturma yapmış ve sonunda el yazısının -başka subaylarınkine de benzediği halde- Dreyfus'e ait olduğuna karar vermişti. Dreyfus özümlenmiş bir Yahudi olmakla birlikte, zengin, soğuk, biraz züppe ve ihtiraslı bir subaydı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu türden bir Yahudinin dikkat çekmemesi olanaksızdı. Suçlunun adı açıklandıktan sonra basın da payına düşeni yapmış, Sosyalist liderlerden Jean Jaures Dreyfus'ün idam edilmemiş olmasından yakınmış, La Libre Parole gazetesi, Dreyfus Olayı'nın bütün Yahudilerin hain olduklarını gösterdiğini yazmıştı.

Bununla birlikte yargı organlarının almış oldukları kararın adil olmadığını düşünenler de vardı. Mathieu Dreyfus, kardeşinin suçsuz olduğunu ispat etmek için bazı girişimlerde bulunmuş ve bazı çevrelerle temaslarında sempatiyle karşılanmıştı. Bu arada, Alfred Şeytan Adası'na sürüldükten sonra, gizli serviste de değışiklikler olmuş, Dreyfus'ü suçlayan Sandherr'in yerine, Georges Picquart servisin başına getirilmişti. Yeni müdür Yahudileri sevmeydi ama, zeki ve dürüst bir adamdı. Mart 1896'da Fransız gizli servisi, Almanlar hesabına casusluk faaliyetinin devam etmekte olduğuna işaret eden bir mektup daha ele geçirince Picquart, Dreyfus'ün belki de boşuna hapisteye olduğunu düşünmeye başladı. Ele geçirilen bu ikinci mektuptaki yazı bordereau'daki yazının eşiydi. Dreyfus o sıralarda Fransız Gine'sinde olduğuna göre hain o olamazdı.

Picquart bu gelişmeden sonra, dağınık yaşamı ve borçlarıyla dikkati çeken binbaşı Esterhazy'den şüphelendi ve servisin şefi durumu, yardımcısı Henry'ye açtı. Henry, Dreyfus'ü itham edip suçlu bulan genel kurmayın hiçbir zaman bir hata işlemiş olduğunu kabul edemeyeceğini ileri sürerek şefini durdurmaya çalıştı ve bu arada Dreyfus aleyhine yeni ve sahte deliller hazırlamaya koyuldu; bununla da yetinmeyerek, üstlerine, Picquart'ın Dreyfus'ü

temize çıkarmaya çalıştığını bildirdi. Henry'ye göre, böyle bir atılım -yukarı- da işaret edilmiş olduğu üzere- Dreyfus'ü mahkum etmiş olan mercileri ve özellikle ordunun şerefini lekeleyecekti. Bu durum karşısında genel kurmayın ileri gelenleri, bir hata yapmış olduklarını kabul etmektense Picquart'ı işinden uzaklaştırmaya karar vererek, entelijans şefini alelacele Tunus'ta küçük bir göreve atadılar. Picquart meselenin ört-bas edilmek istendiğini anlayınca, Fransa'dan ayrılmadan önce elindeki delilleri avukatına teslim etti. Avukat konuyu, Senato başkanı Auguste Scheurer-Kestner'e açtı, Senato başkanı da, adaleti tecelli ettirmek için derhal harekete geçti.

Dreyfus taraftarlarının ("*Dreyfusards*") sebatlı faaliyetleri kısmı de olsa sonuç verdi. Esterhazy tutuklanıp yargılandı ancak beraat etti. Olay, pek tabii, şiddetli tepkilere yol açtı. L'Aurore gazetesi, Dreyfus'ün en hararetli savunucularından Emile Zola'nın, Fransa Cumhurbaşkanı'na yazmış olduğu "İtham Ediyorum" ("*J'accuse*") başlıklı meşhur mektubunu yayınladı. Zola bu mektubunda, Esterhazy'nin beraatini "insanlığa karşı suç" olarak niteledi ve genel kurmay subaylarını, suçsuz bir insanı lekelemek, suçlu olanı korumak maksadıyla delilleri tahrif etmek ve mahkemeye sahte delil sunmakla suçladı. George Clemenceau'nun gazetesi L'Aurore'un bu yayını büyük yankılar uyandırdı. Gazetenin bu sayısından, yalnız Paris'te, ikiyüz bin adet satıldı. Fransız genel kurmayına bağlı subaylar, Dreyfus serbest bırakıldığı taktirde toplu halde istifa edeceklerini açıkladılar. Bu gelişmeler, Fransa'nın birçok bölgesinde antisemitik olayların patlamasına sebep oldu.

1898'de ordunun yeni genel kurmay başkanı Cavaignac, olayın bu boyutlara erişmesi karşısında, Dreyfus dosyasını yeniden açmak zorunda kaldı. Cavaignac, Henry'nin acemice tahrif etmiş olduğu delillerin sahte olduklarını anlamakta gecikmedi ve istihbarat memurunun tutuklanmasını emretti. Henry, tutuklandıktan sonra hapsedildiği hücrede intihar edince, olaylar hızla gelişmeye başladı ve Dreyfus 1899'da yeniden Fransa'ya getirtilip bir kez daha mahkeme önüne çıkarıldı. Henry'nin delilleri tahrif etmiş olduğu bilinmek ve Esterhazy ile ilgili belgeler mahkemeye sunulmakla birlikte, ve Henry'nin intiharına rağmen, Dreyfus yeniden suçlu bulundu. Ancak bu kez, Şeytan Adası'nın sert koşullarında sağlığının bozulmuş olması nedeniyle cezası, müebbetten 10 yıl hapse indirildi.

Fransa ve Batı Avrupa'da liberal çevrelerin mahkemenin bu kararına tepkisi çok sert oldu. Liberal partiden olan Fransa'nın yeni Cumhurbaşkanı Dreyfus'ü

affetti. Af kararından sonra Dreyfus, ikinci yargılamada alınan kararı temyiz etti. Temyiz mahkemesi bu kez Dreyfus'u suçsuz buldu ve her türlü ithamdan temize çıkardı; 1906'da da rütbeleri kendisine iade edildi.

Dreyfus Olayı boyunca Fransa büyük bir antisemitik hareket yaşadı. Edouard Drumont'un La Libre Parole gazetesi Dreyfus aleyhtarlarının sözcüsü oldu. Zola'nın makalesi yayımlandıktan sonra, gerçek halk ayaklanmaları kaydedildi. Paris bulvarlarında denetimsiz kitleler "Zola'ya ölüm! Yahudilere ölüm!" çığlıklarıyla, Yahudilere ait dükkânları yağma ettiler, buldukları Yahudileri dövdüler, Zola'nın yazısını sokaklarda yaktılar ve onu temsil eden bir kuklayı evinin önünde temsilen idam ettiler. "İtham Ediyorum" başlıklı açık mektubu nedeniyle Emile Zola mahkeme önüne getirildi; sonunda, meşhur yazar İngiltere'ye kaçmak zorunda kaldı. Zola sonuna kadar Dreyfus'u savundu ve bunu yaparken bütün kariyerini tehlikeye attı. Fransız Akademisi'ne kabul edilmemiş olmasının nedeni de, Yahudi taraftarı bu tutumu olmuştur.

Fransa'da Yahudi aleyhtarı eylemler sürerken, hükümet düzeyinde de tepkiler kaydedildi. Yahudilerin seçme hakkını iptal etmek için yasa tasarıları hazırlandı, "milliyetçi" gazeteler de, Yahudilerin işlerinden atılmalarını talep ettiler. Dreyfus davasını savunan profesörlerin sınıfları işgal edildi, bazıları görevlerinden alındı, bir bölümü istifaya zorlandı. Dreyfus kesin olarak beraat ettikten ve gerçek ortaya çıktıktan sonra bile Fransız kamuoyu tutumunu değiştirmede.

İsrail tarihinde Dreyfus Olayı, belki de en önemli dönüm noktalarından biridir. Alfred Dreyfus'un rütbeleri söküldüğü sırada, olayı izleyen yabancı gazetecilerden biri de Theodore Herzl'di. Herzl o sıralarda Paris'te, Viyana'da yayınlanan Neue Freie Press gazetesinin muhabiriydi. Theodore Herzl, olayı izledikten sonra güncesine şu notu düşmüştür:

"Beni Siyonist yapan Dreyfus olayıdır. Şimdi Rennes'de devam eden (ikinci) mahkeme değil, Paris'te 1894 yılında yer alan (ilk) mahkemeyi kastediyorum. O sıralarda Paris'te, bir gazetenin

muhabiri olarak bulunuyordum. Celselerin gizli devam edeceği ilan edilene dek mahkemeyi izledim...Askeri Okul'un karşısında toplanan göstericileri hatırlıyorum; çığlıkları hâlâ kulaklarımda çınlıyor.Unutmama olanak yok: "Ölüm! Yahudilere ölüm!" Bir tanesi hain diye, bütün Yahudilere ölüm mü?.. Suçlu olduğuna inanmıyorum. Bir Yahudi vatanına ihanet edemez.Yahudilerin diğer insanlardan daha iyi olduklarını iddia etmiyorum. Ama, üzerimde olumlu bir etki dahi yapmayan yüzbaşı Dreyfus'un durumu düşünülünce iş değişiyor. Önünde parlak bir meslek yaşamı uzanan, genel kurmaydan bir Yahudinin böyle bir suç işlemiş olmasına olanak yok... Uzun zamandan beri devlet katında bir görev özlemiyle yaşamış olan Yahudiler, genel olarak, şiddetli bir mevki ve onur elde etme arzusuna sahiptirler. Orduda subay olan bir Yahudi de, kendini en yüksek mevkie ulaşmış addeder. Psikolojik açıdan o denli olanaksız bir durum ki, bütün Yahudiler, ta başından, Dreyfus'un suçsuz olduğuna inanıyorlardı."

Ama Dreyfus Olayı bir adaletsizlik örneği olmanın da ötesindedir. Bu olay, Fransız ulusunun büyük çoğunluğunun, bir Yahudi-yi ve onun aracılığıyla bütün Yahudileri lanetleme isteğini yansıtmaktadır. Yüzbaşının rütbeleri söküldüğü sırada "Yahudilere Ölüm!" diye bağıldılar. O zamandan beri de "Kahrolsun Yahudiler!" sloganı dillere dolandı. Nerede? Fransa'da. Çağdaş, cumhuriyetçi, uygar Fransa'da. İnsan Hakları Beyannamesi'nin yayınlanmasından 100 yıl sonra...Bizi ilgilendiren ve önyargısız bir gözlemcinin alması gereken tarih dersi de bu noktada bulunuyor. O zamana dek çoğumuz Yahudi sorununun, insanlığın yavaş yavaş hoşgörüye yönelmesiyle çözümlenebileceğine inanıyorduk. Ama ileri ve -kuşkusuz- çok yüksek bir uygarlık düzeyine sahip bir ulus böyle bir noktaya gelebiliyorsa, Fransızların 100 yıldan beri bulunmakta oldukları bu düzeye henüz gelmemiş olan uluslardan ne bekleyeceğiz?"

Dreyfus Olayı sürgün zulmünün en şiddetli noktası değildi. Yahudi ulusu, altı milyon ferdini yutacak olan büyük soykırımından daha elli yıl mesafede bulunuyordu. Ama XIX. yüzyılda bilimsellik kisvesi altında patlayan antisemitizm, Özgürleşme ve Aydınlanma umutlarını yıkmış, Yahudilerin Avrupa'nın bir parçası olamayacakları açıkça anlaşılmıştı. Yahudiler Doğu'ya, İsrail'e

aittiler ve Dreyfus Olayı'nın patladığı 1894 yılında Sürgün onsekiz asrı aşkın bir süreden beri devam etmekle birlikte, dünya bunu unutmamış, hatta bir ölçüde Yahudiye bu gerçeği hatırlatmıştı. Öte yandan, Yahudilerin yaşamış oldukları düşmanlık eylemlerinin ilki de değildi bu. Ama alınacak ders konusunda artık tereddüte yer yoktu: Anavatana dönmek gerekliydi; Dönüş zamanı bu kez gerçekten gelmişti. Dönüş süreci daha altmış yıl sürecek, eski İsrail Devleti aynı yerde bir kez daha kurulana dek, İsrail tarihine sistematik imha, ölüm sanayii gibi kavramlar da katılacaktı ama, bu evreden itibaren Yahudi ulusu, Paris'te uyanan Herzl'in liderliğinde, kendini geri dönüş çabaların adayacaktı. O zamana dek İsrail'e Dönüş, ideal niteliğinde bir istek, eylemsiz bir felsefeydi. Gerçi Jozef Nasi'nin Tiberya Projesi ve Sabetay Tsvi'nin mesihi hareketi bilinçlere gerçekçi birtakım fikirler sokmuştu ama Nasi'nin girişimi kitleler tarafından hissedilmemiş, Tsvi'nin eylemiyse, hem liderin kişiliği hem de ulusun Geri Dönüş için henüz hazır olmaması nedenleriyle sonuca erişememişti. Üstelik Nasi ve Tsvi zamanlarında dünyanın uygarlık düzeyi XIX. yüzyıldaki gibi değildi. Kitle haberleşmesi kavram olarak dahi mevcut değildi, milliyetçilik fikirleri de oldukça dağınık ve bulanıktı; kesin, sistematik, planlı bir ideoloji yoktu. XIX. yüzyılın sonundaysa, gerçek bir Dönüş hareketi yaratmak için gerekli koşullar olgunlaşmıştı. En önemlisi, Avrupa'nın Yahudiyi kabul etmeyeceği anlaşılmıştı. Siyasal Siyonizm'in babası Theodore Herzl, ideolojisini açıklamış olduğu Yahudi Devleti adlı eserinde bu durumu şöyle dile getirmiştir:

"Biz ulusuz, bir ulusuz. Her yerde bizi çevreleyen toplulukların yaşamıyla dürüstçe özümlenmeye çalıştık ve atalarımızın inancı dışında hiçbir şeyimizi korumak istemedik. Ama bunu kimse kabul etmek istemiyor. Sadık vatanseverleriz, bazan vatanseverliğimiz aşırılığa kadar gidiyor ama boşuna; diğer vatandaşlar gibi yaşamımızdan ve maddi varlığımızdan fedakârlık yapıyoruz ama boşuna; yüzyıllardan beri yaşamakta olduğumuz ülkelerde bize hâlâ yabancı gözülle bakıyorlar. Hatta, bazı yerlerde, yerli halkın ataları bu ülkelere daha yerleşmeden Yahudiler o topraklarda zulüm ve acı dönemleri yaşamış oldukları halde(...) Bugünkü ve büyük bir ihtimalle sonsuzluğa kadar bugün olduğu gibi kalacak olan dünyamızda, kuvvet haktan önce gelir"⁹⁸

98 "L'Etat Juif", Publication du Departement de la Jeunesse et du Hehalouts de l'Organisation Sioniste Mondiale, Jerusalem 1960, s. 26-27.

15. YAHUDİ KURTULUŞ HAREKETİ: SİYONİZM

Siyonizm, Yahudi ulusunun vatan bilincini ifade eden bir harekettir. Yahudiler tarih boyunca birkaç kez vatanlarından sürülmüşler ve her keresinde geri dönmüşlerdir. Siyonizm, aynı zamanda, vatana dönüş isteğinin de ifadesidir. XIX. yüzyıla kadar Siyonizm, siyasal anlam yükü hafif olan bir idealdi. Yahudiler anavatana dönmeyi hep düşlemişler, bunu günlük dualarında, bayram törenlerinde sürekli tekrarlamışlar ("Gelecek yıl Kudüs'te" ifadesi gibi), edebiyatlarında aksettirmişler (haLevi'nin şiirlerinde olduğu gibi) ancak İkinci Tapınak'ın yıkılmasından, XIX. yüzyılın sonuna dek geçen onsekiz asırda bir siyasal lidere sahip olmadıklarından ya da bu liderlerin belirmesi için gerekli koşullar mevcut olmadığından (bazı hallerde lider mevcut olduğu halde siyasal koşullar elverişli olmadığından), İsrail'e gerçekçi bir dönüş atılımından bulunamamışlardır. Başka bir deyişle Roma sürgününden sonra, Mısır ve Babil esaretleri sırasında beliren türden liderler yetişmemiştir. Hal böyleyken İsrail ulusu, bu son ve uzun sürgününde, Mesih'in gelmesi gibi idealist bir umuda bağlanmakla yetinmiştir. Ama, belirtildiği üzere, dönüş arzusu hiçbir zaman ortadan kaybolmamıştır. Özümlenme eğilimi ortaya çıktığı zamanlarda bile, kitleler İsrail'e dönüş umudunu beslemeye devam etmişler bundan dolayı da çevrenin eleştirilerine uğramaya devam etmişlerdir.

"Sion" sözü, İsrail'in yazılı tarihinde ilk kez, Babil esareti başladığından kullanılmıştır: "Babil ırmaklarının kenarından, orada oturduk ve Sion'u andıkça ağladık"⁹⁹ (Mezmurlar 137:1). Bu vatana dönme isteğinin "İzm"li bir akıma dönüşmesi XIX. yüzyılın sonuna rastlar. Siyonizm terimi ilk kez,

99 Sion, Kudüs'te Tapınak'ın bulunduğu yere yakın bir tepenin adıdır. Bu ad zamanla, önce Kudüs'ü sonra bütün İsrail'i ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır.

Natan Birnbaum'un "Selbstemanzipation" adlı gazetede, 1 Nisan 1890'da yazmış olduğu bir makalede kullanılmıştır. Bir yıl kadar sonra yazmış olduğu bir mektupta Birnbaum bu terimi şöyle açıklamıştır: "ulusal-siyasal bir Siyonist partisinin kurulması".Birnbaum bu sözlerle, İsrail'e dönüşün siyasal hüviyeti haiz bir hareketle gerçekleşeceğini belirtmek istemiştir¹⁰⁰.

İsrail Ülkesi'nde siyasal hüviyeti olacak bir Yahudi yerleşme merkezi (devlet ya da Osmanlı himayesinde otonomi) kurma fikrinin, yani çağdaş Siyonizm' in başlıca siması Theodore Herzl'dir. Herzl Yahudi Kurtuluş Hareket'ni, siyasal amaç ve faaliyet olarak, 1897 yılında toplamış olduğu Birinci Siyonist Kongresi'nde başlatmıştır. Bununla birlikte, siyasal anlamda Yahudi milliyetçiliği Herzl'den önce mevcuttu. Herzl'e gelinip, Siyonizm belli bir açıklık kazanana kadar, birçok öncü-ideolog, İsrail'de bir Yahudi devletinin kurulması gerektiğini düşünmüştü. Bunlar arasında zikredilmeleri tarihsel açıdan önemli olanların başında Alkalay ve Kalischer gelirler.

YEHUDA ALKALAY VE KALISCHER HIRSH

Çağdaş Siyonizm'in öncülerinden Yugoslavyalı Sefaradi hahamı Rabi Yehuda Alkalay (1798-1878) Sarayevo'da doğmuştur. Alkalay Kudüs'te büyüdü ve Sarayevo'da hahamlık yaptı. 1840'larda Balkanlar ve Doğu Avrupa'da Mesih' in gelmek üzere olduğu yolunda bir kez daha söylentiler yayıldığında, Rabi Alkalay da buna inananlardan biriydi. Yehuda Alkalay mesihi beklenti içinde yaşarken, düşüncesinde önemli değişiklikler meydana geldi ve belli bir evrede daha gerçekçi bir ideoloji üzerinde durmaya başladı.

Alkalay'ın fikriyatındaki değişikliği çabuklaştıran unsur, o sıralarda Şam Yahudilerine yöneltilen Kan İftirası oldu (1840). Fransa ve İngiltere Yahudilerinin liderlerinden Adolph Cremieux ile Moses Montefiore, bu kent cemaatini kurtarmak için girişimlerde bulunmuşlar ve bu atılımları mesihi beklentilerin yoğunlaştığı yıllara rastlamıştı. Mucizevi gelişmeler meydana gelmeyip bu arada Montefiore ile Cremieux iftirayı durdurmaya başarınca, Alkalay,

100 Daha sonra görüleceği üzere, o sıralarda birçok Yahudi genci İsrail'e göç etmekte ve burada, Avrupalı hayırseverlerin yardımıyla tarımcılık yapmaktaydılar. Birnbaum, hayırseverlerin yardımlarına paralel olarak siyasal faaliyet de istemiştir.

Kurtuluş'un da bu şekilde gerçekleştirilebileceğini düşünmeye başladı. Kurtuluş'un bundan sonraki evreleri önemli Yahudi şahsiyetlerinin buna benzer faaliyet ve atılımlarıyla gerçekleşecekti.

Alkalay, Kurtuluş hakkında edindiği fikir beklenti düzeyinden gerçekçi eylem düzeyine geçene dek, Semlin kentinde basit bir din görevlisiydi. O sıralarda ne tanınmış bir şahsiyetti ne de öyle olmak istiyordu. Bununla birlikte Kurutuluş'un, Mesih gibi soyut bir kavram değil, insan eylemiyle gerçekleşeceğini ve mesihi dönemin gelmiş olduğuna kanaat getirdiğinde, fikirlerini yaymak ihtiyacını hissetti. Bundan sonraki 37 yıl boyunca Alkalay birçok broşür yazdı, Batı Avrupa ve İsrail'e seyahatler yaptı. Alkalay yazılarında, Avrupa'daki Yahudi sorununa tek çözümün İsrail'e göç ve yerleşme olduğunu vurguladı. Bütün bu yazdıklarından, zamanla, belli bir siyasal program ortaya çıktı. Alkalay'a göre, İsrail Ülkesi'ndeki Yahudi yerleşme faaliyetinin finansmanı için vergi toplanmalı, ülkede kurulacak Yahudi yerleşme biriminin dünya devletleri tarafından tanınması için diplomatik çaba harcanmalı, yaşlılardan oluşacak bir Yahudi parlamentosu kurulmalı, İbranice günlük konuşma dili, tarım da Yahudilere özgü bir faaliyet alanı olarak diriltilmeliydi.

Alkalay, programına destek aramak için Batı Avrupa ülkelerine geziler yaptı ve her gittiği yerde bir "İsrail Ülkesi'ne Yerleşme Derneği" kurdu. Bu arada uluslararası bir Yahudi örgütünün kurulması için çağrıda bulundu (Herzl, 30 yıl sonra bu önerilerin bazılarını gerçekleştirecek, kısa vadede yapılması olanaksız olanları da "Yahudi Devleti" adlı kitabında program olarak verecekti).

Alkalay'a paralel olarak öncü siyasal Siyonizm faaliyeti, Doğu Avrupa'da, Polonyalı Rabi Kalischer Hirsch (1795-1874) tarafından başlatıldı. Kalischer'in gençliğinin en büyük olayı, Fransa ve Almanya Yahudilerinin özgürleşmeleliydi. Bu eğilim ve bazı Yahudilerin duyulmamış servetler edinmeleri (Rotschild'ler gibi), yüksek mevklere erişmeleri, Kalischer'e Kurtuluş'u müjdeleyen gelişmeler olarak göründü. Öte yandan, Sürgün'ün sona erebilmesi için Yahudilerin İsrail'e dönmeleri gerektiğini düşünen Kalischer, 1836'da devrin zenginlerine başvurdu ve İsrail Ülkesi'nin tümünün ya da bir bölümünün Mısır hükümdarı Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan satın alınmasını istedi. Alkalay'ın da düşündüğü üzere, Kalischer Kurutuluş'un ilk evresi olan özgürlük ve bağımsızlığın insan çabasıyla gerçekleşeceğine inanıyordu. Bu böyle

olacağına göre, sobrakı evrelerin tamamlanması için Mesih'in gelmesi gibi mucizeleri beklemeye gerek yoktu; bu evreler de insan tarafından sonuca eriştirilecekti.

Alkalay ile Kalischer'in milliyetçiliklerini doğru değerlendirmek için, ileri sürmüş oldukları fikirleri çağdaş gelişmelerin ışığında görmek gerekir. Bu iki Siyonizm öncüsünün düşündükleri, Mesih inancının o dönemde meydana gelen olaylarla ilişkili olarak yeniden yorumlanmasından ibarettir. Alkalay ve Kalischer XIX. yüzyılda gelişen antisemitizmi görmemişler, görüşlerini, Avrupa'da özgürleşme akımının en olumlu döneminde, yani 1840-1875 yılları arasında biçimlendirmişlerdir. Bu nedenle Alkalay ve Kalischer, Yahudilerin bir devlet çerçevesinde siyasal bir örgütlenmeye gitmeleri gerektiğini hiç düşünmemişlerdir. Oysa, onlardan sonra gelecek olan klasik siyasal Siyonizm için devlet ilk koşuldur. Başka bir deyişle, Alkalay ile Kalischer, mucizevi mesihçilikle gerçekçi milliyetçilik arasında, Yahudi düşünce biçiminin kültür ve gelenek temelinden, siyasal ideolojiye geçişini temsil ederler.

MOSES (MOŞE) HESS

Moses Hess de (1812-1875) çağdaş Siyonizm'in öncülerinden olmakla birlikte gerçekçi milliyetçilikte, Alkalay ile Kalischer'in bir adım ilerisini temsil eder. Hess Bonn'da doğdu ve yaşamı boyunca, herşeyden önce bir Sosyalist olarak isim yaptı ve bir süre Marx ve Engels ile birlikte çalıştı. Hess, Marx'ın nefret ettiği Sosyalist türündendi. Marx'a göre Hess ve benzerleri, Fransız fikirlerini Almanca'ya tercüme etmekten ileri gidemeyen "laf ebeleri" idiler. Marx Sosyalizm'in gelişmesini toplum yasalarının gelişmesine ve "tarihin objektif güçlerine" bağlıyordu. Hess ise, Sosyalizm'in ahlaki bir gerek olduğu görüşündeydi. Ona göre, Sosyalizm'i gerçekleştiren toplumsal bilinç ve toplumun bu ideolojinin iyi olduğuna inanmasıydı¹⁰¹.

Hess çocuksu bir idealistti. Beyninden çok kalbiyle düşünür, bilmediği konular üzerinde fikir yürütürdü. Bununla birlikte Yahudi sorununu düşünürken gösterdiği gerçekçilikle Marx'ı çok aşmıştır.

101 Sosyalizm'in kuramcısı olarak Hess, Marx'ın "klasına" sahip değildi. Bununla birlikte, bir yüzyıl sonra, Marx'ın beklentilerinden çok farklı yollara sapan Komünist akımların belirmesiyle, tarihçiler Hess ve onun gibi Sosyalist düşünürlerin fikirlerine yeniden eğilmişlerdir.

Moses Hess 1850'lerin başında Sosyalist olarak siyasal faaliyeti bıraktı ve sakin bir hayat yaşamaya karar verdiği bir sırada, beklenmedik bir şekilde beklenmedik bir eserle yeniden ortaya çıktı. 1862'de tamamladığı bu çalışma, Roma ve Kudüs adlı kitaptı (Hess daha önce esere İsrail'in Dirilişi adını vermek istemiştir). Kitap şöyle başlar:

"Yirmi yıllık bir yabancılıktan sonra ulusuma döndüm. Bir kez daha neşeli bayramları, matem günlerini, umut ve anıları ulusumla paylaşıyorum. Hem İsrail ulusu içinde, hem ulusumla diğer toplumlar arasında yer alan ruhani ve entellektüel mücadeleye katılıyorum. Tümünden unutmuş olduğumu sandığım bir duygu yeniden uyandı. Bu, atasal mirasım, Kutsal Topraklar ile, Edebi Kent (Kudüs) ile... kopmaz bağlarla bağlı olan milliyetçilik duygusudur.

Hess dindar bir aileden gelmekle birlikte, genç yaşta dine ve geleneklerine sırtını çevirmiş, ait olduğu gruptan ayrılmıştı. Güncesinde de yazmış olduğu üzere, Musevilik ölmüş, tarihsel rolü de, bir daha ortaya çıkmayacak şekilde geçmişe gömülmüştü. Din seçmek gerekiyorsa, Hristiyanlık'tan iyisi düşünülemezdi.

Hess din değiştirmede ama buna da karşı çıkmadı. Yirmi yıl sonra Yahudiliğe dönüşü de birdenbire, duygusal bir itişin etkisiyle meydana geldi.

Moses Hess'i yıllarca izlemiş olduğu çizgiden ayıran unsurlardan biri de, yeni filizlenmeye başlayan Yahudi düşmanlığı oldu. Sosyalistler'e göre antisemitizm, eski düzenin can çekişen bir kalıntısından ibaret, çağ dışı bir akımdı. Kısa süre içinde ortadan kalkacağından da, siyasal açıdan önem taşımıyordu.

XIX. yüzyıl antisemitizmi gelişmeye başladığında Hess birdenbire gerçeği gördü. Almanların Yahudilere karşı duydukları nefret ve ırkçı düşmanlık içgüdüsel bir güçtü; akılcı tartışma ve muhakeme yoluyla önüne geçilecek gibi değildi. Öte yandan Yahudiler değişik bir ırksal özelliğe sahiptiler. Kıvrık burunları değiştirilemez, esmerler sarışın olamazdı:

"Dünya ulusları içinde her zaman yabancı kalacağız. İnsancıl duygulara kapılıp bize haklar tanımak isteyebilirler ama... milliyetini reddeden bir Yahudi, içinde yaşadığı ulusun saygısını kazanamaz."

Hess İsrail'e dönüşü ve burada bir Yahudi devletinin kurulmasını öngörmüştür. Ona göre Yahudi sorununa tek çözüm yolu buydu. Bu nedenle de, İsrail'de bir Yahudi devleti kurmak için gereken koşullar olgunlaşana kadar, Yahudi ulusunun diriliş umudunu canlı tutması şarttı.

Hess, gelecekteki Yahudi devletinin niteliğini de önceden görebilmiştir: Batılı uygar toplumlar arasında yaşayan Yahudilerin büyük bölümü oturdukları yerleri bırakmayacaklardı; bunlar elde etmiş oldukları sosyo-ekonomik düzeyden ve haklardan kolay kolay vazgeçemezlerdi. Buna karşılık Doğu Avrupalı Yahudilerin binlercesi İsrail'e göç edecekti. Devlet, temelde, sosyalist olacaktı. Gönüllü vatandaşlar kooperatif topluluklar kurabilecekler, bu gruplar devletin yardımından yararlanabileceklerdi. Toprak da özel kişilere değil bütün ulusa ait olacaktı¹⁰².

Moses Hess'in milliyetçi düşünceleri zamanının epeyi ilerisinde olduğu için rağbet görmedi. Hatta özgürleşme ve özümlenme taraftarlarının şiddetli tepkilerine hedef oldu¹⁰³.

Sosyalist ve Liberaller'in çoğu, Hess'in yazmış olduklarından haberdar bile olmadılar, okuyanlarsa, bu fikirleri romantik bir düş olarak nitelediler. Moses Hess, yaşamının sonuna doğru -düşündüklerinin uygulanabilmesi için daha çok zaman geçmesi gerektiğini farkederek- Yahudilikle ilgili faaliyetlerini de bıraktı. Hess daha yaşarken tümünden unutuldu ve 1875'te Paris'te öldü.

Roma ve Kudüs ancak yıllar sonra, Siyonist hareket geriye dönüşü olmayan bir akım boyutu kazandığı zaman yeniden keşfedildi. 1860'larda ütopyik görünen bu eser, yüzyılın sonunda oluşan koşulların ışığında gerçek bir siyasal program olarak kabul edildi. Theodore Herzl 2 Mayıs 1901'de, kitap hakkında düşüncesini güncesine şöyle aksettirmiştir:

"Bu seyahatim on dokuz saat sürdü ama Hess'in 'Roma ve Kudüs' adlı eseriyle zamanın nasıl geçtiğini anlayamadım. Bu kitabı

102 Hess bunları yazdıktan çok kısa bir süre sonra İsrail'e başlayan Yahudi göçü, gerçekten de bu eğilimi göstermiş ve kooperatifçilik İsrail'in ekonomik esaslarından olmuştur.

103 Reformist Yahudilerin lideri Avraham Geiger, Hess hakkında şunları söylemiştir: "Sosyalist olarak iflas ettikten sonra şimdi milliyetçilik oyunu oynuyor."

1898'de Kudüs'te okumaya başladım ama o yılların telaşı içinde bitiremedim...Ne ulu, ne asil bir ruh! Yapmaya çalıştığım herşey bu kitapta varmış. Rahatsız edici tek yanı Hegelciliğe özgü terimleri...Spinoza'dan bu yana Yahudilik, şu unutulmuş Moses Hess gibi bir beyin yetiştirmedir."

DOĞU AVRUPA YAHUDİLERİ: PINSKER VE HİBBAT TSIYON HAREKETİ

Herzl öncesi Siyonizm'in Doğu Avrupa'daki lideri Leon Pinsker'dir (1821-1891). Moses Hess Batı Avrupa Yahudilerini uyandırmak için başarısız çabalarda bulunurken, Leon Pinsker Hibbat Tsiyon (Sion Sevgisi) hareketinin lideri olarak çeşitli faaliyetler düzenliyordu.

Pinsker ve Hibbat Tsiyon hareketi, belli bir ortamın ürünüdür. Doğu Avrupa, daha önce değinildiği üzere, Batı'dan oldukça farklıydı. Batı Avrupa Yahudi cemaatleri özgürleşmeyi yoğunlukla yaşamışlar, güçlü aydınlar yetiştirmişlerdir. Buna karşılık, sosyo-ekonomik yapısı nedeniyle Doğu Avrupa bu gibi hareketlere ilgi göstermemiştir. Bu nedenle, bölgede Siyonist ideolojinin gelişmesini incelemeden önce, Doğu Avrupa cemaatlerinin genel durumuna bir göz almak gerekir.

XIX. yüzyılın sonuna doğru, Rusya, Litvanya, Beyaz Rusya, Polonya, Galiçya ve Romanya'da çok kalabalık bir Yahudi topluluğu yaşıyordu. Yalnız Rusya'da birkaç milyon Yahudi barınmaktaydı. Batıya özgü aydınlanma hareketinin odağı olan Almanya'da ise Yahudi nüfusu birkaç yüzbinden ibaretti. XIX. yüzyılda Yahudi ulusunun kültür merkezi Almanya'ya kaymış olmakla birlikte, demografik ağırlık merkezi Rusya ve çevresindeydi. Doğu Avrupalı Yahudilerin büyük bir bölümü, Çarlık Rusyası'nın batısında, sınırları belirlenmiş bir bölgede yaşıyordu. Yahudilerin bu Kapalı Yerleşme Alanı'nın dışına yerleşmeleri yasaktı. Moskova ve Kiev gibi büyük kentlerde oturmalarına izin verilen Yahudiler genel olarak ya zengin tüccarlar, ya akademik meslek sahipleri ya da hayatlarının 25 yılını orduya vermiş eski askerlerdi. Bunların sayısı da ikiyüz bini bulmuyordu. Kapalı Yerleşme Alanı'nda Yahudiler köylerde oturamazlardı. Bu nedenle Vilna, Brest-Litovsk ve Biyalistok kentlerinde nüfusun çoğunluğu Yahudiydi. Yüzyılın sonunda yalnız Varşova'da 220 bin Yahudi yaşıyordu. Bu kentteki topluluk, Avrupa'

nın en büyük Yahudi cemaatliydi. 1858'de kabul edilen bir yasaya göre, Kapalı Yerleşme Alanı içinde bile, Yahudilerin yerleştikleri yerlerin sınıra en az 60 kilometre mesafede bulunmaları öngörülüyordu. Bölgede bulunan Kiev, Sivastopol ve Yalta, bazı istisnalar dışında Yahudilere kesinlikle kapalıydı.

Mayıs 1881'de Çar II. Alexander bir suikasta kurban gidinece, oğlu III. Alexander hükümdar oldu ve aynı ay Yahudi aleyhtarı gösteriler şiddetlendi. II. Alexander'ın bir ihtilalci tarafından öldürülmüş olması ve suikastı düzenleyenler arasında bir Yahudi kızının da bulunması, Yahudilerin tümünü hedef alan gösterilerin düzenlenmesi için yeterli nedendi. Bu olaylar ve katliam dalgasından sonra yüzbinlerce Yahudi Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmeye başladı.

Yüzyılın son yirmi yılında Doğu Avrupa Yahudilerinin ekonomik durumu, pogromlar ve sınırlayıcı yasalar nedeniyle sürekli bozuldu. Gerçi bazı Yahudiler bankacılık ve ticaretten zengin olmuşlardı ama Kapalı Yerleşme Alanı'nda oturanların hemen hemen tümü işsiz ve sefildi. Bunlar her sabah kent veya kasabanın pazar yerinde toplanırlar, sinagogun kapısına gelirler, bir iş çıkmasını beklerler, iş ne kadar küçülcü, ücret ne kadar düşük olursa olsun, eve ekmek getirme fırsatını kaçırmamaya çalışırlardı. Tabii, birçok meslek bu Yahudilere kapalıydı. Eğitim kurumlarında okuyacak Yahudilerin sayısı da kotalarla sınırlanmıştı (Kapalı Yerleşme Alanı'nda yüzde 10, dışında yüzde 5). Bir eve bazan dört-beş aile sıkışır; çocuklarda ölüm oranı çok yüksekti. Aileyi geçindiren kişinin hasta düşmesi afet niteliğinde bir olaydı¹⁰⁴.

Bu koşullar altında, mümkün olduğu ölçüde, başka ülkelere göç en iyi çözüm olarak görünüyordu. Parlak bir gelecek vaadeden Amerika'ya göç etmeyi tercih eden çoğunluğun yanında, atasal anavatana dönüşün Yahudi ulusu için köklü bir çözüm olacağını savunanlar da vardı. Bunlar, Doğu Avrupa'nın çeşitli kentlerinde kurulmuş olan Hibbat Tsiyon derneklerine üyeydiler. Hibbat Tsiyon dernekleri Yahudi ulusunun dirilişini ve İsrail Ülkesi'ne

104 1880'lerde A.B.D.'ne başlayan büyük Yahudi göçünün nedenini incelemek için Washington hükümeti Doğu Avrupa'ya iki memur yollamıştı. Bunlar, Weber ve Kemper, mesleklerinde iyice pişmiş, sert göçmen uzmanlarıydı. Doğu Avrupalı Yahudileri gördükten sonra raporlarında şöyle yazmışlardır: "Hayatımızda bu kadar inanılması olanaksız bir fakirlik ve sefalet görmedik, inşallah bir daha görmeyiz."

dönüşünü gerçekleştirmek için kurulmuştu. Tarihsel açıdan bu hareket, Alkalay ve Kalischer'in idealist fikriyatıyla Herzl'in gerçekçi ve eylemci Siyonizm'i arasında geçişi sağlayan unsurdur (bu dernekler daha sonra, Herzl' in kurmuş olduğu Dünya Siyonist Teşkilatı ile birleşmişlerdir).

Hibbat Tsiyon'a katılanlar yalnız ekonomik ve siyasal koşullardan etkilenenler değildi. Önce özümlemeyi savunan kişiler, antisemitizmin güçlenmesi karşısında hayal kırıklığına uğramışlar ve çözümü Hibbat Tsiyon'un önerilerinde aramışlardı. II. Alexander'in öldürülmesini izleyen pogromlar da, Yahudi kamuoyunu Hibbat Tsiyon'a yaklaştırmıştı. Bir yandan hayal kırıklığı öte yandan da fiziksel imha boyutu kazanmaya başlayan antisemitizm, dağılan cemaatleri birleştirmiş, uluslarından uzaklaşanları geri getirmişti. Örneğin, aydınlar arasında sinagoga gidenlerin sayısı giderek çoğalıyor, Yahudi bayramlarını kutlama eğilimi güçleniyordu. Sosyalizm'e ve Yahudi düşmanlığının sınıf farklarının ortadan kalkmasıyla ortadan kaybolacağı umuduna bel bağlayanlar, antisemitizmin iyi niyet dinlemediğini anlıyor ve Hibbat Tsiyon'a katılıyorlardı.

Hibbat Tsiyon üyelerine göre (bu derneğe bağlı olanlara Hovevey Tsiyon, Tsiyon'u Sevenler denilirdi) Yahudiler, "tarihsel haklarını talep ederek, atalarının topraklarına dönmeliydiler". Bu fikri savunanların başında Moses Leib Lillienblum geliyordu. Lillienblum ve arkadaşları fikirlerini basın aracılığıyla yayıyorlardı. Derneğe üye olmak için, "İsrail'in kurtuluşunun İsrail Ülkesi'nde devlet kurarak gerçekleşeceğine" inanmak yetiyordu. Öte yandan, dernek üyesi bazı çevreler göçün hemen başlaması gerektiğini savunurken, bazıları bir hazırlık dönemi gerektiğini düşünüyorlardı. Bununla birlikte, bütün üyeler tek fikirde birleşiyorlardı: İsrail Ülkesi'nde toprak satın almak, ülkeye yerleşecekler arasında bir çiftçi ve zanaatçı sektörünün oluşturulması şarttı.

Yeni akım, herşeye rağmen ideolojisini henüz tam olarak düzene koymamıştı. Hibbat Tsiyon, son amacına nasıl ulaşacağını gösteren yöneltici bir programa sahip değildi. Ortaya birçok fikir atılıyor, herkes kendi aklınca hareket ediyordu.

Leon Pinsker'in 1882 yılında Autoemanzipation adlı eserini yayınlaması Hibbat Tsiyon için dönüm noktası oldu. Hareket Pinsker'i lider seçti ve eserini program olarak benimsedi.

Leon Pinsker 1821'de Polonya'da doğdu. Odessa Üniversitesi'nde hukuk okumaya başladıktan sonra, bir Yahudinin avukat olamayacağını anlaması üzerine tıp öğrenimine girdi ve doktor oldu. Pinsker, ideolog olarak tuttuğu yolun başında özümrlenmeden yanaydı. Daha doğrusu Yahudilerin çağdaş fikirleri benimsemeleri gerektiğine inanıyor ve çevreyle kültürel uyum içinde yaşamalarını salık veriyordu. Birkaç arkadaşıyla kurduğu bir gazetede, Yahudilerin Rus kültürünü benimsemeleri gerektiğini telkin ediyor, Rusça konuşmayı aydınlanmanın ilk koşulu sayıyordu.

1871 ve 1881 pogrom dalgalarından sonra Pinsker de fikir değiştirenlere katıldı. Bu olayları takiben, Yahudi nefretinin insancıl ideallerle yenilemeyeceğine kani oldu ve bu tema üzerine oturtulmuş olan Autoemanzipation adlı eserini yazdı. Yazar bu eserinde antisemitizmin toplumsal ve psikolojik nedenleri üzerinde durdu, Yahudilerin ulusal yurtlarına dönmeleri gerektiğini vurguladı. Pinsker'e göre Yahudi sorununun başlıca nedeni Yahudilerin, özümrlenmesi olanaksız bir ulusal grup olarak var olmalarıydı. Soruna radikal bir çözüm gerekliydi ki, bu da, bir Yahudi yurdunun ihdasıydı; bu yurt, diğer uluslarda olduğu gibi, yalnız Yahudilere ait olacaktı.

Pinsker bu yurdun İsrail Ülkesi ya da başka bir toprak parçası olup olmayacağına karar vermedi (Herzl'in siyonizmi ile Pinsker'in ideolojisi arasındaki temel fark budur). Bu nokta, Pinsker'e göre, bir Yahudi kongresinin karara bağlayacağı bir meseleydi.

Autoemanzipation'da belirtilen fikirler yeni değildi. Ancak ilk kez bu kadar açık seçik ve sistematik şekilde sıralanıyordu. Pinsker'den önce hiçkimse bu kadar güçlü bir inançla, Yahudiye Yahudiden başka kimsenin yardım edemeyeceğini vurgulamamıştı. Bu eser yayınlanana dek Yahudiler, antisemitizmi toplumların geri kalmışlıklarına bağlıyor, ekonomik ve teknolojik ilerlemenin bu çağ dışı nefreti ortadan kaldıracığına inanıyorlardı. Pinsker'den önce hiçkimse Yahudi ulusunun durumundaki "anormalliğe" değinmemişti (Hess, o sıralarda unutulmuş olan kitabından bu noktaya bir ölçüde dokunmuştu). Pinsker'e göre Yahudi düşmanlığını çağ dışı bir duygu ya da kıskançlık olarak nitelemek, nefreti izah etmeye yelmezdi. Yahudi nefreti psikolojik bir bozukluk olarak niteliyordu ama belki de doktor olduğu için- bu olgunun daha köklü bir nedenden ileri geldiğini düşünüyordu. Ona göre, antisemitizm artık kalıtsal bir hastalıktı; iki bin yıldan beri devam ettiği ve kuşaktan kuşağa kalıtım yoluyla geçtiğinden, tedavisi olanaksızdı. Bu nefreti sözle,

polemikle yenmeye çalışanlar, vakit ve enerjilerini kaybetmekten başka bir şey yapmıyorlardı: Önyargılar ve bilinçaltı güdüler muhakeme ve mantıkla silinemezdi.

Bu, devrim niteliğinde bir tezdi. Bir süreden beri Yahudi özümlemecileri bunun tam tersini savunuyorlardı. Onlara göre antisemitizm iyi niyet ve mantıkla yenilebilirdi. Oysa Pinsker bunun "hastalık" olduğunu söylüyor, özellikle Yahudi ulusunun durumundaki garipliğe dikkati çekiyordu: Yahudiler çok uzun zaman önce bağımsızlıklarını kaybetmişlerdi. Şimdi her yerde "konuk" idiler; hiçbir yer sürekli bir yurt değildi onlar için. Sorunun ve durumdaki garipliğin kökünde, yurtsuzluk yatıyordu.Çözüm, kökteki bu anormallikten itibaren gidilmeliydi.

Bu düşünce Hibbat Tsiyon'cular tarafından coşkuyla karşılandı ve işaret edildiği üzere, Leon Pinsker hareketin liderliğine getirildi. Akım şimdi hem bir programa hem de bir lidere sahipti. Sıra, ilerideki faaliyetleri tesbit etmeye gelmişti. Bu amaçla, 6 Kasım 1884'te Katoviçe'de (güney Polonya) bir konferans toplandı. Ne var ki, toplantıda önemli sonuçlar alınamadı. İsrail'e bu arada başlayan göç yavaşlamış (Osmanlı yönetimi büyük göç dalgaları karşısında ülkeye girişleri sınırlamıştı), durum umutsuzluğa yol açmıştı. Bu nedenle Katoviçe'de toplanan delegeler sadece örgütlenme ve İsrail'de kurulmuş olan yerleşme merkezlerini destekleme konularını görüştüler. Ulusal diriliş ve devlet kurma gibi büyük idealler, konferans gündemine alınmadı.

Katoviçe'de alınan eylemsizlik kararına rağmen, Hibbat Tsiyon Hareketi çağdaş İsrail tarihinde önemli bir dönüm noktası teşkil eder: Batı'da Dreyfus Olayı, Doğu'da Hibbat Tsiyon Hareketi, yepyeni bir akımın, eylemci Siyonizm'in temellerini atmıştır. Bu iki olay, Yahudi sorununa değişik bir açıdan bakılmasını, çağlardan beri mevcut olan sorunlara yeni ve gerçekçi çözümlerin önerilmesini sağlamıştır.

HERZL VE EYLEMCİ SİYASAL SİYONİZM

Eylemci Siyasal Siyonizm'in kurucusu ve bugünkü İsrail Devleti'nin ideolojik babası Theodore (Binyamin Zeev) Herzl'dir. Herzl (1860-1904) Budapeşte'de doğdu. Babası başarılı bir tüccar, bir süre Macaristan Bankası'nın müdürüydü.

Herzl aydınlanma ve özümlenme atmosferi içinde büyüdü. Evinde Yehuda Alkalay ve birkaç öncü siyonistten bahsedildiğini duymuş olması mümkün olmakla birlikte, annesi, Alman -Yahudi aydınlanmacılarının ideolojisi çizgisinde eğitilmesini tercih etti. Bu nedenle Herzl ne Yahudi eğitimi aldı ne de İbranice öğrendi. Viyana Üniversitesi'nde hukuk okumaya başladıktan sonra, yaşamının asıl ideali olan yazarlıkta şansını denemek üzere tahsili bıraktı. Herzl bu arada Yahudi sorunuyla ilgili bazı fikirler de geliştirdi. Almış olduğu eğitimin etkisiyle vardığı sonuca göre, soruna en uygun çözüm Yahudilerin çevre uluslarıyla özümlemeleriydi. Herzl bu kanıyı, devrin büyük antisemitlerinden Eugen Dühring'in "İrk, Ahlak ve Kültür Sorunu Olarak Yahudi Meselesi" adlı kitabını okuyana dek korudu. Kitapta ifade edilen derin ve yenilmesi olanaksızmış gibi görünen nefret, genç Herzl üzerinde derin bir şok etkisi yaptı. Herzl gerçekten inanarak özümlenmiş bir Yahudi idi. Bu sıralarda büyük bir ideolojik akıma dönüşmüş olan antisemitizm ise toplumunun geleceğiyle ilgili görüşleriyle öylesine çelişkiliydi ki, Herzl zamanla bundan rahatsız olmaya başladı. 1883'te, üyesi olduğu ve Yahudileri almamaya karar veren üniversite derneğinden istifa etti. 1884'te Viyana barosuna kabul edilmekle birlikte, bir süre sonra işini bıraktı ve yeniden yazarlıkla uğraşmak için gazetecilik mesleğini seçti. 1887'de Wiener Allgemeine Zeitung gazetesinde tefrika yazmaya başladı, kısa süre içinde de iyi bir tefrikacı olarak isim yaptı. Theodore Herzl 1891 yılında Neue Freie Press gazetesinin muhabiri olarak Paris'e geldi.

Avrupa'da yaygınlaşan antisemitizme rağmen özümlemeci eğilimini korumaktan başka bir çare göremeyen Herzl'in kanıları ikinci kez Paris'te sarsıldı. Drumont'un La France Juive (Yahudi Fransa) adlı antisemitik eseri Herzl için önemli bir darbe oldu ve Yahudi meselesi aklını meşgul etmeye başladı. Yalnız, düşünceleri siyasal bağımsızlık değil, Hristiyan dünyayla kesin özümlenme yönünde geliyordu. Herzl'in bu evredeki fikri, bütün Yahudilerin Hristiyanlığa geçerek ortadan kesin olarak kaybolmaları merkezindeydi. Ne var ki, bu arada konversoların akıbetini incelemek fırsatını bulan genç gazeteci, bunun da çözüm olamayacağını kavradı. Bu çelişkili düşünceler Herzl'i Yeni Geto adlı bir tiyatro eseri yazmaya sevketti. O zamana dek Yahudi toplumunun dışında yaşamış olan Theodore Herzl bu eseriyle mesele- nin kaynaklarına indi ve Yahudi ulusunun durumunu çarpıcı bir gerçekçilikle ortaya attı.

Herzl'in düşüncesi Dreyfus Olayı sırasında siyasal boyut kazanmaya başladı. 5 Ocak 1895'te Dreyfus'un rütbeleri söküldüğü gün olayı izlemekte olan gazeteci, Parislilerin "Yahudilere Ölüm!" çığlıklarını duyunca kesin kararını verdi: Antisemitizm hastalığının salgın halinde yayıldığı bir yerde Yahudiler artık yaşayamazlardı. Tek çıkar yol, kendilerine ait olacak bir toprağa kitle halinde göç etmektir. Theodore Herzl Paris'te bu olayları yaşarken, yaşamını bu amaca vakfetmeye karar verdi.

İlk atılımı, 2 Haziran 1895'te, devrin büyük Yahudi zenginlerinden Baron Maurice de Hirsch ile Yahudi sorununu görüşmek üzere buluşması oldu. Baron de Hirsch Herzl'i sonuna kadar bile dinlemedi. Belki o sıralarda Herzl'in fikirleri tam olgunlaşmamış, düşüncelerini açık ve özlü bir şekilde belirtememişti. Herzl Hirsch'e iki seçenekten söz etmişti: Göç yoluyla çözüm, göçsüz çözüm. Herzl'in aradığı ilk şey siyasal liderlik ve Hirsch'e bu görevi üstlenmesini teklif etmişti. Baron'a sunmuş olduğu 22 sahifelik muhtıra da, fikirlerinin kağıda geçirilmiş ilk şekliydi. Herzl muhtıradaki şöyle diyordu:

"2000 yıllık sürgün boyunca hepimizi bir amaç altında toplayacak bir liderden yoksunduk. En büyük talihsizliğimizin de bunun olduğunu düşünüyorum...Yahudi sorununu çözümlemeye işine girişebiliriz. Yahudi ileri gelenlerini bir araya getirecek bir kongrenin toplanmasını ve bu çerçevede içinde egemen bir Yahudi Devleti'ne göç etme konusunun görüşülmesini öneriyorum."

Hirsch muhtıranın ancak ilk altı sahifesini dinledi ve düş peşinde koşan biriyle konuştuğu kararına vararak, görüşmeye son verdi. Bu başarısızlık Herzl'i yıldırmadı ve "Yahudi Sorunu" adını verdiği bir günce tutmaya başladı. Bağımsız devlet projesi artık kişiliğine malolmuştu:

"Bir süredir sözlerle açıklanması olanaksız bir projeyle meşgulüm. Sonuna kadar götürüp götürmeyeceğimi bilmiyorum. Muazzam bir düş bu. Bu mesele...biling altıma yerleşti, her gittiğim yerde benimle birlikte...Göz ucuyla, yapmak zorunda olduğum şu gülünç gazetecilik işine bakıyorum...Bu durum beni rahatsız ediyor, zehirliyor adeta."

Herzl meseleyi sürekli olarak enine boyuna düşünüyor, fikirlerini eline geçirdiği kağıt parçalarına not ediyordu. Düşüncesi giderek kesinlik kazanıyor, düzene giriyordu:

'Projeyi ben mi hazırlıyorum? Hayır. Benim aracılığımla kendi kendini hazırlıyor. Başından sonuna kadar mantıklı olmasa, sabit fikir diyeceğim. 'İlham' denen şey bu olsa gerek.'

Herzl notlarını düzene soktuktan sonra, ortaya çıkan yazıyı "Rotschild'lere Mektup" başlığı altında, Bismarck dahil birkaç devlet adamına yolladı ve hepsinden olumsuz tepki aldı. Bunlar da Viyanalı gazeteciyi yıldırmadı.

Theodore Herzl'in siyonist olarak faaliyetleri, Max Nordau'ya rastladıktan sonra yoğunluk kazandı. Max Nordau (1849-1923) Budapeşteli bir filozof, yazar ve doktordu. Herzl'e rastlayana kadar Yahudi sorunuyla belli bir ölçüde ilgilenmiş, antisemitizme değinen yazılar yazmıştı. Nordau ve Herzl, ilk kez 1892'de Paris'te karşılaştılar. 1895'te, herkes Herzl'e "deli" dediği bir sırada, Nordau onun fikirlerini destekleyen nadir kişilerden oldu¹⁰⁵. Nordau'dan cesaret alan Herzl, notlarını bir kez daha ve bu sefer Yahudi Devleti (Der Judenstaat) adı altında düzenledi ve yazıyı genişletti.

Yahudi Devleti, eylemci siyasal Siyonizm'in temel teorisini teşkil eder. Yazar eserinin girişinde şöyle yazmıştır: "Bu kitapta işlediğim fikir çok eskilere dayanır; burada bir Yahudi Devleti'nin yeniden kurulmasından söz edeceğim."

Kitabın anafikri, Yahudi sorununun özümlenmeyle çözümlenemeyeceğiydi. Bir kez, antisemitizm ortadan kaldırılamazdı. Öte yandan Yahudiler ayrı ve kendilerine özgü bir ulus olarak yaşamaya kararlıydılar. Bu kararı binlerce yıl önce vermiş olduklarına göre, bu da değiştirilemezdi. Hal böyle iken, ulus içinden çıkan bazı küçük grupların özümlenmeye bel bağlamaları yersizdi. Yahudilerin içinde bulundukları anormal ekonomik ve sosyal koşullar sorunu daha da ciddileştirecek, özümlenme, meseleyi hepten çıkmaza sokacaktı. Bu nedenle tek çıkar yol siyasal çözümdü ki, bu da, büyük devletlerin

105 Nordau Herzl'e şöyle demiştir: "Sen kaçıksın, ben de kaçığım, bana güvenilebilirsin."

onayıyla bir Yahudi devletinin kurulmasıydı. Bu devlet ya İsrail Ülkesi'nde ya da Arjantin'de kurulabilirdi; bu nokta Yahudi ulusunun kararına bağlıydı. Herzl, şahsen, devletin İsrail Ülkesi'nde kurulmasından yanaydı:

"İsrail Ülkesi bizim unutulmaz, tarihsel anavatanımızdır. Yalnız adının anılması, ulusumuz için, karşı koyulması olanaksız çekiciliği olan bir birleşme çağırısı olacaktır. Majesteleri Osmanlı Padişahı İsrail Ülkesi'ni bize verirse, biz de imparatorluğun maliyesini düzene sokmak için büyük çaba harcarız¹⁰⁶."

Kitle halinde göçten önce, yerleşme için gereken siyasal koşullar yaratılmıyordu. Devlet önceden hazırlanacak bir plana göre kurulmalı, bilimsel ve teknik ilerlemeler toluğa sokulmalıydı. Yeni devlette iş günü yedi saat, toplumu da ilerici bir yapıya sahip olacaktı. Bu planın gerçekleşmesi için iki kurum ihdas edilmeliydi: Yahudi ulusunun yetkili temsilcisi "Society of Jews" ve ekonomik işlere bakacak olan "Company of Jews". Gerekli finansman Yahudi bankalarından sağlanacak, bu kuruluşlardan red cevabı gelmesi halinde kitlelere gidilecekti. Herzl kitabını şöyle bitiriyordu:

"Binaenaleyh, harika bir Yahudi neslinin doğacağını inanıyorum. Makabiler dirilecektir. Kitabın başında dediklerimi burada bir kez daha tekrarlıyorum: İsteyen Yahudiler bir devlete sahip olacaklardır. Nihayet topraklarımız üzerinde özgür kişiler olarak yaşayacak, vatanımızda sükunet içinde oturacağız."

"Mesihi" olarak nitelenebilecek bu belge yayınlandığında, dünyada infilak etkisi yaptı. Tepkiler değişik, yoğun ve gürültülüydü. Yahudi olsun, Hristiyan olsun, Alman basını "Kaçan Makabiler" ve "Yahudi Jules Verne'i" Herzl ile alay ettiler. Devrin Siyonistleri, ibrani dilini siyonist amaca bağlamayan¹⁰⁷ ve ondan önce bu fikirleri ortaya atmış olan Hess ve Pinsker'in varlığından dahi haberdar olmayan bu kişiyi kuşkuyla karşıladılar (gerçekten de Herzl, Pinsker'in eserini "Yahudi Devleti"ni yazdıktan sonra okumuştur; kitabı bitirdiğinde de, 'bunu daha önce okumuş olsaydım,

106 "L'Etat Juif", s. 45 (bkz. dipnot 98).

107 Herzl'in bu eserinin en büyük eksikliği, devletin kültürel yapısını tasarlamamış olmasıdır. "Yahudi Devleti" kurulacak devletin yalnız örgütsel yanlarını ortaya koymuştur.

Yahudi Devleti'ni yazmazdım' demiştir¹⁰⁸). Hibbat Tsiyon'un bir kanadı bu planı aşırı buldu ve buna karşı çıktı. Avusturya ve daha birçok ülkeden birçok Hibbat Tsiyon'cuysa Herzl'i tuttu. En çok etkilenenler, gençlerdi. Bunlardan biri, Haim Weizmann (sonradan İsrail Devleti'nin ilk Cumhurbaşkanı olacaktı), izlenimlerini şöyle yansıtmıştır:

"Herzl'in adını daha önce duymamıştık. 'Yahudi Devleti' bizim için yeni bir fikir içermiyordu. Yahudi burjuvalarla batılı cemaatlerin din adamlarının alayına konu olmak biz Siyonistler için yeni değildi. Öte yandan, Herzl denen adamın, küçük kitabında, bu alanda kendisinden önce faal olmuş Moses Hess, Leon Pinsker, Nathan Birnbaum'dan söz etmediği dikkatimizi çekmişti. Anlaşılan, Herzl Hibbat Tsiyon'un varlığından haberdar değildi...Bununla birlikte, 'Yahudi Devleti' derin bir etki yaptı. Bizi çeken fikirler değil, bu fikirleri ifade eden kişiydi. Burada cesurane ve enerji dolu bir atılım sözkonusuuydu."

Bundan sonra, birçok yerden, Herzl'in liderliği üstlenmesi için çağrılar gelmeye başladı. Herzl de planını gerçekleştirmek için harekete geçti. 23 Nisan 1896'da Kayzer II. Wilhelm'in dayısı Baden Grandükü tarafından kabul edildi. Grandük siyonist davayı benimsedi ve Kayzer ile Herzl arasında temas kurmayı vaadetti. Daha sonra Herzl Papalık ile ilişkiye geçti. Haziran 1896'da İstanbul'a geldi ve İsrail Ülkesi'nde bir Yahudi devleti kurma projesini Bab-ı Ali'ye sundu. Proje Osmanlı hükümeti tarafından reddedildi. Bunun üzerine Herzl, Osmanlı himayesinde bir devlet kurma fikrini ileri sürdü ama bundan da sonuç alamadı. Theodore Herzl bundan sonra Avrupa ülkelerinde dolaşmaya başladı, Baron Edmond de Rothschild'e başvurdu. Baron o sıralarda İsrail Ülkesi'ne yerleşmeye devam eden ve daha sonra gelecek olan Devlet'in ayakta durmasını sağlayan altyapının temellerini atmaya başlayan Doğu Avrupalı Hibbat Tsiyoncu göçmenleri ve diğer öncü göçmen gruplarını mali açıdan destekliyor, ülkenin ekonomisini güçlendirmek için yatırımlar yapıyordu. Herzl-Rothschild görüşmesi 18 Temmuz 1896'da yer aldı. Ancak Rothschild, Yahudi kitlelerin geniş çapta bir göç için örgütlenemeyeceklerini ileri sürerek, önerileri geri çevirdi. Siyonist lider Rothschild'in yanından büyük bir hayal kırıklığı ve yüksek düzeylerden bir şey elde edeme-

108 "L'Etat Juif", David Ben Gurion'un önsözü, s.3 (bkz dipnot 98).

yeceği kanısıyla ayrıldı. Tek umut, halk kitleleriydi. Bu noktada Herzl halkı örgütlemeye karar verdi ve böylelikle gerçek anlamda eylemci siyasal Siyonizm'in temel ilkesini uygulamaya koydu.

BİRİNCİ SİYONİST KONGRESİ

Şimdi Herzl'in amacı bir kongre toplamaktı. 6 Mart 1897'de Almanya, Avusturya ve Galiçya'dan gelen Hibbat Tsiyon üyeleriyle bir hazırlık toplantısı yaptı ve bu buluşmada ileri sürdüğü bir Siyonist kongresi toplama fikri kabul edildi.

Öte yandan Avrupa Yahudileri, Herzl'in girişimlerini öfke ve şaşkınlıkla karşıyorlardı. Antisemitler, diyorlardı bunlar, bizi ulus içinde ulus olarak görüyorlar; bizi yok etmek için fırsat bekleyen bu gibilerin karşısına Yahudilerin "ulus" oldukları iddiasıyla çıkmak da ne oluyordu?

Herzl yılmadı. Tek başına, kendi zamanı ve parasıyla faaliyetlerini sürdürdü ve 29 Ağustos 1897'de İsviçre'nin Basel kentinde Birinci Siyonist Kongresi'ni topladı. Bu kongre, Yahudilerin, Sürgün'ün başlamasından bu yana yaptıkları ilk uluslararası toplantı, bir liderin tek başına yürüttüğü mücadelenin meyvasıydı. Rusya'dan Cezayir'e birçok Yahudi cemaatinin temsilcileri bu kongreye davet edilmişler, toplantıya, aşırı tutucudan sosyaliste kadar 197 delege gelmişti. Kongre'nin yer aldığı binaya iki mavi şerit ve altı köşeli yıldız olan bir de bayrak çekilmişti¹⁰⁹.

Herzl Kongre'ye, Yahudi Devleti'nde önerdiği projeyi sundu ama devletin İsrail Ülkesi'nde kurulması için ısrar etti. Bu amaç, Osmanlı Devleti ve devrin diğer büyük güçleriyle diplomatik temaslarda bulunularak gerçekleştirilecekti. Kongre sırasında Dünya Siyonist Teşkilatı kuruldu ve Herzl örgütün başkanı seçildi. Yahudi bayrağının şekli (bugünkü İsrail bayrağı) ile ulusal marş olarak "Hatikva" (Umut) bu kongrede benimsendi.

Aralıksız yoğun çalışmaların getirmiş olduğu kalp hastalığına rağmen Theodore Herzl, kongreden sonra, işine daha büyük bir enerji ve coşkuyla

¹⁰⁹ Herzl bayrağa çok önem vermiştir. Ona göre bayrak, kitleleri birleştirir, amaca yöneltirdi.

sarıldı. Türk hükümeti nezdinde bir kez daha girişimlerde bulundu, Ekim 1898'de de Kayzer II. Wilhelm'le görüştü. Kayzer ve çevresindeki adamların antisemitik eğilimleri açık olmakla birlikte, Alman hükümdarı İsrail'de bir Yahudi devleti kurulması fikrini benimsedi ("bazı unsurları uzaklaştırmak için"). Kayzer, uygun bir fırsatta meseleyi, müttefiki olan Osmanlı padişahına açmayı vaadetti. Herzl aylarca cevap bekledi ancak Alman mercilerinden herhangi bir haber çıkmadı. Bu arada İsrail Ülkesi'ne de geldi ve aynı tarihlerde ülkeyi ziyaret etmekte olan II. Wilhelm'le bir kez daha görüştü. İsrail'de yaşayan öncü göçmenler Herzl'i sevinç ve umutla karşıladılar. Bundan sonra, 1899-1901 yılları arasında Herzl, Osmanlı hükümetiyle temas kurmaya çalıştı ve 17 Mayıs 1901'de II. Abdülhamit tarafından kabul edildi. Padişah Herzl'den kesin program istedi. Osmanlı devletiyle bir ekonomik anlaşma yapılacaksa, bu nasıl olacaktı? Herzl Avrupalı Yahudi bankacılara yeniden başvurdu ama önerileri bir kez daha geri çevrilince, Padişah ile başlamış olduğu müzakerelere devam edemedi. Şubat 1902'de Herzl Padişah tarafından İstanbul'a davet edildi; Siyonist lider Osmanlı başkentine bir kez daha geldi ancak Padişah'la görüşemedi. Bab-ı Ali'nin ileri gelenleri Herzl'e, Mezopotamya'da (bugünkü Irak) bir Yahudi devleti kurulmasını önerdiler; Herzl öneriyi reddetti. Temmuz 1902'de gene hükümetin davetlisi olarak İstanbul'a geldiyse de, müzakereler sonuca bağlanamadı.

UGANDA PROJESİ

Derin düş kırıklığına ve Devlet çok uzak ve ütöpik görünmekle birlikte, Herzl faaliyetine ara vermedi. İkinci Siyonist Kongresi toplandığında delege sayısı 400'e ulaştı. Herzl bundan sonra İngiltere ile temasa geçti, ancak ardı ardına gelen başarısızlıklar ve zengin Yahudilerin desteğini kazanamamış olması, onu fikirlerinde değişiklik yapmaya ve Devlet'i İsrail dışında bir toprak parçası üzerinde kurma seçeneğini düşünmeye itti. İngiliz Sömürgeler Bakanı Joseph Chamberlain ile görüştü ve Sina çölünde, El Arış mevkiinde bir Yahudi yerleşme merkezi kurulmasını önerdi. El Arış İsrail topraklarına bitişikti ve tarihsel açıdan Yahudi ulusuna yabancı bir mevki değildi. Ancak, Osmanlı-Mısır anlaşmazlığı nedeniyle, El Arış projesi de suya düştü. Bu arada Doğu Avrupalı Yahudilerin durumu daha da bozulmuş, Kişniev pogromu Herzl'in kulağına gitmişti. Bu gelişmeler karşısında Siyonist lider, insanüstü bir çaba harcayarak, Yahudiler için bir "sığınma yeri" aramaya koyuldu ve Altıncı Siyonist Kongresi'nde, İngiltere'nin Uganda'yı Yahudilere vermeye hazır olduğunu bildirdi. Herzl İngiltere gibi büyük bir devletin böyle bir jestini

geri çevrimenin akıllıca olamayacağını, Uganda'nın İsrail'in yerini tutamayacağını, ancak çok acil bir ölüm-kalım meselesine çözüm olacağını vurguladı. Haim Weizmann Herzl'in bu önerisi üzerine şunları yazmıştır:

"Herzl'in anlayamadığı, göremediği, Rus Yahudilerinin, bütün acılara rağmen, atalarının topraklarına duydukları özlemi başka topraklara yöneltemeyecekleriydi."

Altıncı Siyonist Kongresi (1903) büyük tartışmalara sahne oldu. Uganda'ya bir inceleme heyetinin yollanması önerisi 298'e karşı 178 oyla kabul edilince, Rusyalı delegeler salonu terkettiler. Bu olay üzerine, Siyonizm hareketi bir bölünme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Hatta Rusyalı delegeler Herzl'i hainlikle suçladılar. Herzl, ne pahasına olursa olsun korunması gereken birliği kurtarmak için bir toplantı düzenledi ve burada, Uganda Projesi'nin muhaliflerine, İsrail Ülkesi'nde bir devlet kurmaya dönük çabalarına ara vermeyeceğini, İsrail'in Siyonizm'in son ve tek amacı olduğunu izah etti. Altıncı Kongre'nin son oturumunda da, bütün delegeler önünde şu sözleri söyledi: "Seni Unutursam ey Kudüs, Sağ Elim Hünerini Unutsun" (Mezmurlar 137:5).

Dünya Siyonist Teşkilatı'nın Rusyalı üyeleri bununla yetinmediler ve liderleri M. Ussishkin, Kasım 1903'te Harkov'da bir konferans topladı. Harkov Konferansı'nda Teşkilat yönetim kurulu'nun Rusyalı üyeleri Herzl'e bir heyet yollamaya karar verdiler. Herzl projeden vazgeçmeye hazır olmakla birlikte, liderliği ve otoritesiyle ilgili taktik nedenlerden muhaliflerine açıktan açığa boyun eğdiğini göstermek istemedi ve heyeti kabul etmedi. Birkaç ay süren ve siyonist basına geniş ölçüde akseden tartışmalardan sonra Herzl, Siyonist Teşkilatı Genel Konseyi'ni (Genişletilmiş Eylem Komitesi) topladı. Toplantı 11-12 Nisan 1904'te Viyana'da yer aldı. Sert tartışmalardan sonra Herzl, konseyi, İsrail'e yerleşmeyi son amaç olarak gördüğüne ikna etti ve muhalefeti yatıştırmayı başardı. Bu toplantıda yaptığı bir konuşmada Siyonist lider, Teşkilat'ın ve siyasi eylemin önemine değinerek şunları söyledi:

"Siyonizm akımının sürekli gelişmesini, toplumun iradesini ifade etmesini istiyoruz... Çünkü amacımıza ulaşmak için büyük güce sahip olmalıyız. Bu güç küçük derneklerden çıkamaz. Bu dernekleri 20 yıl önce kurdunuz; 20 yıl önce 25 yıl önce Siyonist olduğunuzu yüzüme vurup duruyorsunuz. Bununla neyi ispat etmek istiyorsunuz? Siyasi Siyonizm o zaman var mıydı? Ne

yapabildiniz bu uzun zaman içinde? Küçük gruplar halinde yaşadınız ve para topladınız. Kuşkusuz muhteşem bir amaca hizmet ediyor, eşsiz bir ülkü güdüyordunuz. Bununla birlikte, hiçbir ilerleme kaydetmediniz zira amaca giden yolu bilmiyordunuz. Yol, halkın örgütlenmesidir; halkın temsilcisi de Kongre'dir."

Herzl bu arada Osmanlı hükümetine yeni bir öneride bulunmuş, Ocak 1904'te Papa ile görüşmüş, İtalya kralı tarafından kabul edilmiş, Roma hükümetiyle temas kurmuştu. Son toplantıda da, en büyük başarılarından birini kaydederek, Siyonist akımın birliğini korumuşt u.

Herzl uzun süreden beri çok hastaydı ve son günlerini yaşamaktaydı. Son konferansa da büyük çaba harcayarak gelmişti. Kendisi de ölümün yaklaştığının farkındaydı. "Boşa kaybedecek vaktimiz yok" diyordu arkadaşlarına, "kaybedecek vaktimiz yok, son günler ya da haftalar bunlar. Acele etmeliyiz."

Theodore Herzl son gününe kadar çalıştı, mektuplar yazdı, görüşmelerde bulundu. 3 Temmuz 1904'te de, hastalığını yenemeyerek, 44 yaşındayken öldü. Cenazesine 6000 kişi geldi ve ulusal bir kahraman olarak gömüldü. Ölüm haberi bütün Yahudi dünyasını sarstı; en sert muhaliflerinden Ahad Haam¹¹⁰ bile, Herzl'in ideal bir milliyetçi olduğunu ve ulusunun Sürgün lekesini sildiğini kabul etti. Herzl Viyana'da babasının yanına gömülmeyi ve Yahudi Ulusu tabutunu İsrail'e nakledebileceği gün geldiğinde, anavatanında gömülmeyi vasiyet etti. Ağustos 1949'da İsrail Devleti kurulduktan birkaç ay sonra- Binyamin Zeev Herzl'in tabutu İsrail'e getirildi ve Kudüs'te Herzl Tepesi adı verilen yere gömüldü.

Herzl'i tanıyanlar, ileriye görme gücüne hayran kalmışlardır. Herzl Yahudi Devleti'ni yazdıktan yani Siyonist davayı benimsedikten sonra sadece sekiz yıl yaşadı. Başlatmış olduğu eylemci faaliyetin ilk sonuçları da, ölümünden kısa bir süre sonra alındı. 1917'de Balfur Deklarasyonu ile, Yahudilerin ulus olarak evrensel hakları tanındı, İsrail'de bir ulusal "yurt" kurma hakkına sahip olduğu kabul edildi ve böylelikle 40 asırlık İsrail tarihinde, 18 asırlık sürgünden sonra, ulus ile anavatan arasındaki kopmaz bağların ışığında yeni

110 Ahad Haam (1856-1927): Hibbat Tsiyon ve Herzl siyonizminin şiddetli muhaliflerindendi. İsrail'in kitle göçüne dayanamayacağına inanmış ve ülkenin ruhani merkez olarak kalması gerektiğini savunmuştur.

bir dönem başladı. Herzl Siyonist akımı, basit ve dağınık dernek faaliyetinden uluslararası bir davaya ve ulusal bir kurtuluş hareketine dönüştürdü. Düşünür olarak da meseleyi kesin bir şekilde çözümlmeyi ve geriye dönüşü olmayan bir hal yolu çizmeyi başardı. Yahudi Devleti'nden sonra yazmış olduğu Altneuland (Eski-Yeni Vatan) adlı eserinde, Yahudi ulusunun geleceğini tam olarak tahmin etmeyi bildi. İsrail Devleti'nin bilim ve teknolojiyle kalkınması gerektiğini savundu ve Yahudiler ile bölgede yaşayan Araplar arasında hoşgörüye dayanan ilişkilerin kurulmasını istedi. Gene şaşırtıcı bir ileri görüşle, çağdaş İsrail toplumunun kooperatif örgütlenmeye dayandığı sürece başarılı olabileceğini düşündü (Hess de bu yönde bir fikir geliştirmişti). Altneuland'da ortaya attığı "isterseniz, bu bir düş değildir" sözü, Siyonizm hareketinin temel sloganı haline geldi.

Herzl eksiksiz bir lider değildi. Yahudi geleneklerinden uzak büyümüş olduğu için, Yahudi kültürünü tanımadı, İbranice'nin ulusal dil, birleştirici ve diriltici bir unsur olarak önemini kavrayamadı. Bu eksikliğin nedeni, Yahudilerin ancak siyasal eylemlerle kurtulabilecekleri fikrinin kafasında bir anda parlamış olmasıdır. Herzl bunu Paris'te Dreyfus Olayı sırasında düşündükten sonra -işaret edildiği üzere- çok az süre yaşadı ve kendisini kültürünü öğrenmeye vermekten çok, ulusunu ve dolayısıyla kültürünü kurtarmak için gerçekçi atımlara verdi, ideal ve soyut ideolojiyi somut biçimde uygulayacak örgütler kurdu. Başka bir deyişle Herzl, fikriyatının mesihi özelliğine rağmen, ruhani dirilişle ilgilenmedi, amaca doğrudan doğruya dönük, somut eylemlerde bulundu.

Herzl çalışma ve çabalarının sonucunu göremeden öldü. Öldüğü sırada, bütün Siyonistleri bir çatı altında toplayan bir örgüt kurma evresine kadar gelinmiş ve büyük devletlerle ilke konularında temaslarda bulunulmuştu. Bu nedenle bazı tarihçiler, Herzl'in düş kırıklığı içinde ölmüş olduğunu yazarlar. Bu, belli bir ölçüde gerçektir. Herzl, kuşkusuz, büyük devletlerin en azından Dünya Siyonist Teşkilatı'nı Yahudi ulusunun temsilcisi olarak tanımalarını arzu etmiştir. Bununla birlikte, İsrail Devleti'nin kurulacağından bir an bile şüphe etmemiştir. 1897'de, Birinci Siyonist Kongresi'nden sonra, Herzl şöyle yazmıştır:

"Basel'de Yahudi Devleti'ni kurdum. Belki beş yıl sonra ama muhakkak elli yıl sonra herkes bunu görecek."

Gerçekten de İsrail Devleti, elli bir yıl sonra, 15 Mayıs 1948'de, yeniden kuruldu.

16. İSRAİL'E GÖÇ HAREKETLERİ VE BALFUR DEKLARASYONU (1880 - 1917)

Avrupa Yahudi cemaatleri çağdaş antisemitizm ve Siyonizm fırtınalarını yaşarlarken, Herzl'den önce Alkalay, Kalischer, Hess ve Pinsker'in yaydıkları fikirlerin etkisinde birçok Yahudi genci -bir devlet kurmayı pek düşünmemekle birlikte- Kurtuluş idealini kendi çaplarında ve olanaklar ölçüsünde gerçekleştirmek amacıyla, İsrail Ülkesi'ne göç etmeye ve burada tarımla uğraşmaya başlamışlardı. Bu gençlerin ülküsü, Yahudinin toprağa, atalarının işi olan çiftçiliğe dönmelerini sağlamak, Rusya ve Polonya'da antisemitizm devam ederken, İsrail'e dönüş idealini fiilen gerçekleştirmekti. Kendileri o sırada yaptıklarının önemini anlamakla birlikte, bu öncü göçmenler yeni İsrail Devleti'nin ekonomik ve demografik temellerini atan kişiler olarak tarihe geçmişlerdir.

XIX. yüzyılın sonunda İsrail Ülkesi'nde Osmanlı yönetimi devam ediyordu. İmparatorluğun gerilemesi ülkeyi de etkilemiş, siyasal koşulların durmadan kötüye gitmesine paralel olarak, bir yandan yerel yöneticilerin sert tutumu, öte yandan da ülkeyi etkisi altına alan zelzele, bitki vebaları gibi afetler, yaşamı büsbütün zorlaştırmıştı. Eskiden ticaret yollarının kavşaklarından olan İsrail, deniz yollarının gelişmesiyle bu avantajından mahrum kalmış, Akdeniz'in bir köşesinde, İmparatorluğun uzak ve önemsiz bir beldesi haline gelmişti. XVI. ve XVII. yüzyıllarda, önce Nasi'lerin atılımları, sonra Tsfat'ta Kabala ekolünün gelişmesiyle, ülke Yahudi dünyasında bir ara fiili önemini yeniden kazanacak gibi olduysa da, Yahudi dünyasının merkezi olarak rolünü Türkiye'den sonra Orta ve Doğu Avrupa hesabına kaybetmişti.

Geçen yüzyılda, bir yandan Avrupa'da milliyetçi hareketlerin başlaması (İtalyan ve Alman birliklerinin kurulmasıyla sonuçlanan hareketler), bu

akımların Yahudileri de etkilemesi, öte yandan geto yaşamının dayanılmazlığı ve pogromların getirdiği yıkım, dikkatlerin yeniden İsrail Ülkesi üzerinde toplanmasına yol açmıştı. İsrail'in Yahudi göçüne açılması fikri daha önceleri de birkaç kez ortaya atılmıştı. Örneğin Napolyon, 1799 yılında bölgede savaşırken, Yahudilerin İsrail üzerindeki haklarını tanıyacağını ilan etmişti (bu, kuşkusuz, Osmanlı topraklarında ve özellikle İsrail'de yaşayan Yahudi topluluklarını kendi tarafına çekmek ve savaşı kazanmak için bir taktikti; daha önce kaydedildiği üzere Farhi, Napolyon'un önerilerini geri çevirmiştir). Dönüm noktası, Avrupa'da yaşam koşullarının çok kötüleşmesi ve 1840'ta Şam'da patlayan kan iftirasıyla gelmişti¹¹¹. Şam Olayı Batılı Yahudi cemaatleri için bir uyarı olmuş ve bu cemaatlerin dikkatlerini anavatan üzerinde toplamalarına yol açmıştı.

Şam Olayı'ndan sonra, bazı Avrupalı zengin ve etkili Yahudiler, İsrail'de yerleşme konusuyla ilgilenmişlerdir. Bunlardan biri olan Adolphe Cremieux, Şam'da hapsedilen Yahudileri kurtarmak için Orta-Doğu'ya gelmişti. İsrail'in ekonomik kalkınmasıyla ilgilenen bir başka isim de, Moses Montefiore idi

111 1840'ta Suriye'de patlayan ve bütün dünyada yankılar uyandıran bir kan iftirası. İftira yerel Hristiyanlar tarafından çıkarılmış, Müslümanlar tarafından geliştirilmiş ve büyük güçlerin Orta-Doğu'ya hakim olma emellerinden doğan siyasal mücadele nedeniyle karmaşıklaşarak, olay ört-bas edilmek istenmiştir. Olay bir papazın öldürülmesiyle başladı. Papaz karanlık işlerle uğraştığından, muhtemelen bir rakibi tarafından öldürülmüştü. Suriye katolikleri Fransa'nın himayesinde olduklarından olaya Fransız başkonsolosu el koydu. Konsolos ve vali Şerif Paşa, Salamon Negrin adında bir Yahudiye tutuklattılar ve "suçunu ifşa edene kadar" işkence ettirdiler. Negrin işkence sırasında yedi Yahudinin adını "ifşa etti". Bunlar tutuklandılar, ikisi işkence sırasında öldü, biri canını kurtarmak için Müslüman oldu (halbuki cinayetle suçlanıyordu), diğerleriye gene "suçlarını ifşa edene kadar" işkence edildiler. Bundan sonra yerel merciler, Yahudilerin öldürülen papazın kanını 'nereye sakladıklarını' öğrenmek için 63 Yahudi çocuğunu kaçırap annelerine şantaj yaptılar. Şam'da meydana gelen bu korkunç olaylar, bütün Yahudi dünyasını ayağa kaldırdı (yıl, 1840). Mısır'daki Avusturya başkonsolosu, o sıralarda Suriye'ye hakim olan Mısır hükümdarı Mehmet Ali Paşa'dan işkenceleri durdurmasını istedi. Başka şahsiyetler de Paşa'ya başvurunca, Kavalalı işe el koydu. İşkenceler durmakla birlikte olay sona ermedi. Hristiyanlar tahriklerine devam ettiler ve meseleye Avusturya başbakanı Metternich bile karıştı. Şam Olayı, özellikle Fransa ve İngiltere Yahudi cemaatleri için büyük darbe oldu. Orta-Çağ yöntemlerinin aydınlanma döneminde yeniden belirmesi şok etkisi yaptı. Montefiore ve Cremieux Kavalalı ile görüştüler ve gelişmeleri durdurmaya çalıştılar. Şamlı katolikler, yıllarca, kentlerine gelen turistlere, "Yahudiler tarafından katledilen azizin" öyküsünü anlattılar.

(1784-1885). XIX. yüzyılın en tanınmış İngiliz Yahudisi olan Moses Montefiore İsrail'e yedi kez gelmiş, ülkede tarımı kalkındırmak için toprak satın almaya çalışmıştır. Osmanlı-Mısır anlaşmazlığı nedeniyle (İsrail toprakları iki taraf arasında sınır teşkil ettiğinden, ihtilafa konuydu), projelerini uygulayamayınca, ülkedeki sanayi faaliyetlerini uyandırmaya çalışmış ve bir matbaa ile bir tekstil fabrikası kurmuştur (Kudüs'teki yel değirmeni de onun eseridir)¹¹².

İsrail'e yerleşme konusu Yahudi olmayanları da meşgul ediyordu. Örneğin İngiliz dışişleri bakanı Lord Palmerston, Ağustos 1840'ta, Türkiye'deki büyükelçisi Vikont Ponsoby'ye şöyle bir mektup yazmıştı:

"Avrupa'ya dağılmış olan Yahudiler arasında, Yahudi ulusunun İsrail Ülkesi'ne dönme zamanının gelmiş olduğu şeklinde güçlü bir kanı gelişmektedir. Bunun sonucu olarak, bu ülkeye göç etme konusunda samimi bir arzu gösterilmekte ve bu arzuyu gerçeğe dönüştürmek amacını güden düşünceler giderek güçlenmektedir."

Aynı tarihte, Londra'da çıkan Times gazetesi, şöyle bir yazı yayınlamıştır:

"Yahudilerin, Büyük Devletler'in himayesi altında atalarının vatanına yerleşmeleri fikri artık müphem bir tartışma değil, ciddi bir siyasal mütalaa konusudur."

Hristiyanlar arasında, Yahudilerin anavatanlarına dönmeleri gerektiğini savunanlardan biri de Sir Laurence Oliphant idi (1829-1888). Oliphant, adları İsrail tarihine bağlı ilginç kişilerdendir. İskoçya'da doğmuş, yazar, seyyah ve Hristiyan mistiği idi. Siyonist davaya inanmış, Yahudilerin İsrail'e dönmelerini kolaylaştırmak amacıyla birçok faaliyette bulunmuştur.

Oliphant 1878 Türk-Rus savaşı sırasında, Kutsal Yerler Meselesi ile ilgilenmeye başladı. 1879'da İsrail'e geldi ve Yahudilerin yerleşebilecekleri

112 Cremieux Fransa'nın tanınmış avukatlarından, 1848 ihtilalinde önemli rol oynamış, savaş bakanı olmuş, uzun süre mebusluk yapmıştır.

Montefiore Avrupa Yahudi cemaatleri için de çalışmıştır. 1881'de Rusya'ya gidip, burada oturan Yahudilerin acılarını biraz olsun hafifletmek için devlet mercileriyle temasa geçmiştir.

uygun yerleri saptadıktan sonra, Osmanlı hükûmetine bu konuyla ilgili bir öneri sundu. Hükümet öneriyi kabul etti ancak Padişah II. Abdülhamit bunun bir İngiliz entrikası olduğunu düşünerek¹¹³, kararı veto etti. Rusya'da 1881 yılında meydana gelen pogromlardan sonra Laurence Oliphant yeni atılımlarda bulundu ve Doğu Avrupa'dan göçmen grupları getirmeye çalıştı. Bu arada, Amerika'ya göçü teşvik eden Alliance Israelite Universelle ile anlaşmazlığa düştü ve Oliphant Alliance ilgililerini, İsrail'e göçün tercih edilmesi gerektiği konusunda ikna etmeye çalıştı. Oliphant Osmanlı dışişleri bakanı Sait Paşa ile de temaslarda bulundu ancak o sıralarda Osmanlı-İngiliz ilişkileri Mısır meselesi nedeniyle pek parlak olmadığından, bu temaslardan sonuç alınamadı. Laurence Oliphant sonradan Hayfa'ya yerleşti ve kendisini mistik felsefeye verdi ama her zaman Siyonist davaya bağlı kaldı.

Oliphant İngiliz hükümeti nezdinde de girişimlerde bulunmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla da, İngiliz başbakanı D'Israeli ortaya attığı projeyi onaylamıştır. Öte yandan D'Israeli de -kuşkusuz, herşeyden önce İngiliz çıkarlarını düşünerek- İsrail'in Yahudi göçüne hazırlanması için projeler yapmıştır. Bilindiği kadarıyla D'Israeli İsrail'de, İngiliz himayesi altında bir Yahudi devleti kurmayı düşünmüştür. İngiliz başbakanı, bu konuda ortaya şöyle bir soru atmıştı: "Diyelim yarım yüzyıl içinde, bu topraklarda, bir dil konuşan ve bir amaç altında birleşen, bir milyonluk bir Yahudi nüfusunun toplanacağı düşünülemez mi?"

1845'te İsrail Ülkesi'nin Yahudi nüfusu 12.000 kadardı. Demografik ağırlık merkezleri Kudüs, Tsfat ve Tiberya idi. Ülkede Yahudiler oldukça fakir olup dış ülkelerdeki akrabalarının yardımları ve çeşitli örgütlerin desteğiyle geçinirlerdi. Yüzyılın ortasında, ülkede yaşayan cemaatin durumu buyken, İsrail Ülkesi uluslararası siyasette yeniden önem kazanmaya başlamıştı (Kutsal Yerler Meselesi nedeniyle). 1880'den itibaren demiryolu inşaatları da başlamış ve bu şebeke daha sonra Hicaz demiryoluna (İstanbul-Şam-Medine) bağlanmıştı. Bu arada, 1878 savaşından sonra, Osmanlı hükümeti İmparator-

113 Herzl'in başlıca yardımcılarından L.J. Greenberg, El Arieş Projesi ortaya atıldığında, El Arieş'e gelen Tahkikat Komisyonu'na katılmıştı. Greenberg Kahire'ye giden İngiliz diplomatı Lord Cromer ile görüşmüş ve ondan şu sözleri duymuştur: "Osmanlı imparatorluğu yıkıldığında, ve bu nasıl olsa er veya geç olacaktır, Filistin bize kalmalıdır." Başka bir deyişle II. Abdülhamit kuşku-larında pek haksız değildi (Cromer-Greenberg görüşmesinin zikredildiği kaynak: Menahem Begin, "The Revolt", Dell Publishing Co. May 1978, s. 64).

luğun çeşitli bölgelerine Müslümanların yerleşmelerini teşvik etmeye başlamıştı. Bu siyasete uygun olarak, İsrail Ülkesi'ne de birçok Faslı, Kafkaslı ve Bosnalı Müslüman yerleştirilmişti.

BİRİNCİ ALIYA ¹¹⁴

İsrail Ülkesi'nin Yahudi ulusunun maddi ve manevi merkezi olarak uzun süren karanlık bir dönemden sonra yeniden ön plana çıkması, anlaşıldığı üzere, özellikle Rus pogromlarını takiben gelişen göç akımlarının başlıca zahiri sonucudur. Herzl çağdaş İsrail Devleti'nin ideolojik temellerini atarken, ülkeye göç edip yüzyıllardan sonra toprağa ve tarıma dönen öncüler, Sürgün'e çıkmayıp ülkede kalan Yahudilere katılarak, devletin maddi altyapısını oluşturmaya başlamışlardır.

Bu konuda dönüm noktası, Birinci Siyonist Kongresi'nden epeyi önce, 1882 yılıdır. Bu tarihte, İsrail Ülkesi'ne Dönüş'ü yani yüzyılın mesihi idealini fiilen gerçekleştiren bu öncü kitle Bilu¹¹⁵ grubuydu. Bilu, aydınlanma ve özgürleşme ile özümlemenin çözüm olmadığını anlaşıldığı, katliam ve yağmaların başladığı bir dönemin ürünüdür. Bilu ideolojisi çok kısa süre içinde gençler üzerinde yaygınlık kazanmıştır. Grubun liderlerinden Hayim Hisin, bu olguyu şöyle anlatmıştır: "Son pogromlar, hallerinden memnun olan Yahudileri tatlı uykularından uyandırmıştı. O zamana kadar kökenlerimle ilgilenmemiştim. Kendimi Rusya'nın sadık bir evladı olarak görüyordum. Bu, benim yaşamamın nedeni, teneffüs ettiğim havaydı. Rus bilim adamlarının yeni bir buluşu, Rus yazarlarının yarattıkları her klasik edebi eser, Rus krallarının bir zaferi kalbimi gururla doldururdu. Kendimi bütün gücümle anavatanımın hizmetine vermek, sevinçe kendime düşeni yapmak istiyordum. Ama birdenbire bize kapıyı gösterdiler."

Bu koşullar altında Doğu Avrupalılar Batıya, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ne göç ederlerken, Bilu grubu İsrail'e yerleşmek üzere örgütlenmeye

114 Aliya, İbranice, Yüksekçe çıkma, tırmanma anlamına gelir. İsrail, geleneğe göre, Sürgün ülkelerinden daha "yüksekte" olduğu için, İsrail'e göç kavramı "aliya" kelimesiyle belirtilir.

115 Bilu, İbranice, "Beyt Yaakov Lehu ve Nelha" cümlesinin başharflerinden oluşur ("Ey Yakup evi, gelin de Rabbin ışığında yürüyelim" İşaya 2:5).

başladı. Bilu, 21 Ocak 1882'de Harkov'da İsrail Belkind tarafından kuruldu. Grubun ilk adı Davio idi. Bu söz, Tevrat'ın Çıkış bölümünde, "İsrail Oğullarına söyleyin, gitsinler" (14:15) cümlesindeki kelimelerin başharflerinden oluşuyordu. Bu ad daha sonra Bilu'ya çevrildi. Belkind'in ifadesiyle, "ulusa İsrail Ülkesi'ne gitmeyi tavsiye edeceğimize ("İsrail Oğullarına söyleyin...") biz kendimiz gitmeye karar verdik ("gelin rabbin ışığında yürüyelim...")" (bkz. not 115)

İsrail'e gelen ilk Bilu üyesi Yaakov Şertok oldu¹¹⁶. Belkind'in grubu 6 Temmuz 1892'de ülkeye vardı. Bu grup önce Mikve İsrail Tarım Okulu'nda çalışmaya başladı¹¹⁷. Bilu üyeleri (biluim) burada komün ilkesine dayanan bir yaşam biçimi kurdular ve alışkın olmadıkları, bilmedikleri bir işte, çok zor koşullar altında çalışmalarını sürdürdüler. Biluim daha sonra kentler şeklinde gelişecek olan Petah Tikva, Rişon leTsiyon ve Gedera çiftliklerini kurdular. Akımın üyeleri onbeş yıl içinde onsekiz yeni yerleşme noktası tesis ettiler. Bu merkezlerin yalnız bir avuç idealistin çalışmalarıyla ayakta kalmaları imkânsız olduğundan, Parisli Baron Edmond de Rothschild'in ("Baron") hayırseverliği sayesinde varlıklarını korudular. Gerçekten de, İsrail Devleti'nin altyapısının oluşturulmasında Baron'un finansmanı çok önemli, belki de hayati önemi haiz bir rol oynamıştır. Edmond de Rothschild bu yeni yerleşme merkezlerini himayesine almış, ülkede doktor, tarım mühendisi ve bu gibi elemanlardan oluşan geniş bir hizmet şebekesi ihdas etmiştir.

Bilucular ülkeye, yerleşme izni alırdan gelmişlerdi. Bu nedenle önce, ülkedeki varlıklarına yasal bir temel aramaya koyuldular ve İstanbul hükümetine bir mektup yolladılar. Mektupta şöyle diyorlardı: "Anavatanımızda bir yurt istiyoruz. Bu topraklar bize Tanrı tarafından bahşedilmiştir. Padişah'a yalvarıyoruz: Bu olanaksızsa, hiç olmazsa büyük bir devlet içinde, küçük bir toprağın sahibi olarak yaşayalım."

Osmanlı hükümeti bu yeni aliya akımının değişik türden bir hareket olduğunu anlamış ve dünyanın, XIX. yüzyılın sonunda, içinde bulunduğu karışık siyasal durumun yarattığı atmosferde, bu gibi akımların siyasal tehlike

116 Sonradan İsrail dışişleri bakanı olacak Moşe Şaret'in babası.

117 Mikve İsrail Tarım Okulu 1870'te Alliance tarafından, İsrail'de tarımı ve tarımsal araştırmayı geliştirmek amacıyla kurulmuştur. Kurucuları arasında bir de Türkiyeli Yahudi vardı.

kaynağı olabileceğini düşünmüştü. Bu nedenle Osmanlı hükümeti Temmuz 1882'de Doğu Avrupalı Yahudilerin İsrail'e göç etmelerini yasakladı. Buna ek olarak, toprak satın alma ve inşaat faaliyetleri de sınırlandı.

1890-91 yıllarında Rusya'yı saran zulüm dalgalarının etkisiyle, yeni bir aliya akımı oluştu. Bu kez göçmenlere, ekonomik durumları iyi olanlar da katıldılar. Bu dönemde Hadera ve Rehovot köyleri kuruldu ve arazi spekülasyonu başladı, toprak fiyatları arttı. Gelişmeler karşısında Osmanlı mercileri göç konusunda yeni sınırlamalar koyudular ve bu şekilde Bilu grubunun başlattığı hareket bir bunalım dönemine girdi. Toprak fiyatlarının artması tarım çalışmalarını da baltaladı ve birçok göçmen ülkeyi terketmek zorunda kaldı.

Demek ki, Birinci Siyonist Kongresi toplandığında, İsrail'e göç hareketi 15 yıldan beri devam ediyordu. Birinci Aliya büyük başarılar kaydetmemiş olmakla birlikte, hareketin başlamış olması başlıbaşına tarihsel bir dönüm noktasıydı. Bilu grubu, daha sonra geleceklere örnek olmuş, tutulacak yolu çizmişti.

İsrail'e yerleşme konusu Birinci Siyonist Kongresi'nde sert tartışmalara yol açmıştı. Herzl, yerleşmeye başlanmadan önce, Osmanlı hükümetinden izin alınmasından yanaydı. Buna karşılık "pratik" siyonistler zaman kaybedilmemesi gerektiğini savunuyorlardı. Bununla birlikte, bütün hizipler, ülkeye yerleşmenin tek çözüm olduğu fikrinde birleşiyorlardı.

Yüzyılın sonuna doğru, yalnız Kudüs'te Yahudi nüfusu 30.000'i buldu. 1892'de kentte Midraş Abravanel Kütüphanesi kuruldu (daha sonra İsrail Milli Kütüphanesi oldu). Eski yişuv¹¹⁸ ile yeni gelenler arasında, ruhani nedenlere dayanan ilk çatışmalar da bu tarihlerde başladı.

1889 yılı "Şabat Yılı"¹¹⁹ idi. Kudüs'te oturan dindarlar ve dinsel liderler, çiftçilerin bu yılda işi bırakmalarını istediler ve yıl boyunca kendilerine maaş

118 Yişuv, İbranice, yerleşme anlamına gelir. Ancak İsrail Ülkesi'nde oturan Yahudi toplumu ve yaşamının tümüne "yişuv" terimi uygulanır. Eski yişuv ülkede eskiden beri oturan Yahudi toplumu, yeni yişuv 1880'den sonra oluşmaya başlayan ve devleti kuran toplumdur.

119 Yahudi geleneğine göre her altı yıllık dönemin sonunda bir Şabat Yılı gelir ki, bu yılda tutucular hiçbir iş yapmazlar (tıpkı her altı günlük dönemin sonunda bir Şabat yani Cumartesi günü geldiği ve dindarların bu günde hiçbir iş yapmadıkları gibi).

bağlanacağını bildirdiler. Böyle bir geleneğin tarının işine uygulanması imkânsız olduğundan, çiftçiler dindarların bu talebini reddettiler. Zaten, Rusya'dan gelen gençler, eski Yahudi yaşamını geride bırakmak, yeni bir toplum, yeni bir kültür iltisap etmek istiyorlardı. Üstelik çoğu sosyalist eğilimli, el emeğine öncelik veren, idealist kişilerdi. Dindar ve tutucularsa "genç erkeklerle genç kızların dans etmelerini" olağan gören bu gençlerin, yişuv'un "ahlakını" ve geleneksel karakterini bozduklarından yakınıyorlardı.

ELIEZER BEN YEHUDA VE İBRANİCE'NİN DİRİLMESİ

Tutucular ile ilericiler arasında ahlak tartışmaları sürüp giderken, iki kesim arasında sert çatışmalara yol açacak yeni bir gelişme meydana gelmekteydi. Bu, İbranice'nin, yani Tevrat'ın ve İsrail'in atasal dilinin, yüzyıllar sonra, yeniden İsrail Ulusu'nun günlük konuşma dili haline gelmesiydi.

Çağdaş İbranice'nin babası Eliezer Ben Yehuda'dır (1883-1922). Ben Yehuda Herzl öncesi siyonistlerden, İsrail Ülkesi'ne yerleşmeyi savunanlardandı. Ona göre, dil birliği ulusal birliğin ilk koşullarındandı. Litvanya'da doğan Ben Yehuda İsrail'e gelmeden önce değişik ülkelerde gezmiş, Yahudi cemaatleriyle temas kurmuş, bulunduğu yerlerdeki Yahudilerle İbranice konuşarak anlaşmaya çalışmış ve bu dilin tümünden ölmediğini, Yahudilerin hâlâ dili kullanmakta olduklarını saptamıştı. Bu arada İsrail'deki Sefaradi cemaatinin telaffuzunu incelemiş ve çağdaş İbranice'nin bu telaffuz şekline göre geliştirilmesi gerektiği kararına varmıştı.

1880'den itibaren Ben Yehuda, İbranice'nin İsrail Ülkesi'nde eğitim dili olması gerektiğini savunmaya başladı. 1881'de ülkeye göç etti ve bu tarihte eşiyile yalnız İbranice konuşmaya başladı. Birinci çocukları da, yüzyıllardan sonra anadili İbranice olan ilk Yahudi çocuğu oldu.

1882-1885 yılları arasında Ben Yehuda "Havatselet" gazetesinde yazılar yazdı ve Kudüs'teki Alliance okulunda, İbranice'nin öğretim dili olması koşuluyla, öğretmenlik yapmaya başladı. Bu şekilde okul, bazı derslerinin İbranice okutulduğu ilk eğitim kurumu oldu. Ben Yehuda bundan sonra kendi gazetesini kurdu ve bu organ aracılığıyla tarımsal çalışmayı ve İbranice'nin ulusal dil olmasını savundu.

Ben Yehuda din aleyhtarıydı. Bu tutumu da, pek tabii, tutucu çevrelerde şiddetli tepkilere yol açıyordu. Bu çevreler önceleri, Ben Yehuda'nın İbrani dilini diriltme faaliyetini olumlu karşıladılar, sonradan ise Kutsal Dil'e yeni kavramlar soktuğu ve mevcut kelimelere, kutsal metinlerdekinin dışında anlamlar kazandırmaya çalışmasından dolayı ona düşman oldular. Bir fırsatını bulduklarında da Ben Yehuda'yı "ihtilalci" olduğu ithamıyla şikâyet ettiler ve hapse atılmasını sağladılar. Ben Yehuda'nın hapsedilmesi bütün Yahudi dünyasında duyuldu, karar derhal temyiz edildi ve suçsuz olduğu anlaşıldıktan sonra serbest bırakıldı.

1890 yılında Eliezer Ben Yehuda, kendisi gibi İbranice'nin konuşma dili olarak kullanılmasından yana olanlarla Dil Komitesi'ni (Vaad haLaşon) kurdu. Bu komite otuz yıl sonra, gene Ben Yehuda'nın önerisiyle, İsrail Dil Akademisi'ne dönüştü. 1910'da, değişik kaynaklardan yardım alarak, büyük eseri, Eski ve Yeni İbranice Büyük Sözlüğü yazmaya başladı ve çalışmalarının biten bölümlerini sürekli olarak yayınladı. Sözlük daha sonra, eşi ve oğlunun çabalarıyla tamamlandı ve tümü ancak 1959 yılında ortaya çıktı.

Ben Yehuda'nın amacı, İbranice'nin din dili olmaktan çıkıp, eski İsrail'de olduğu gibi, konuşma ve günlük kullanıma dönük ulusal dil olmasını sağlamaktı. Bunun için, basit halk tarafından kolaylıkla anlaşılabilir bir ibrani üslubu da geliştirmeye çalışmıştır. Eski kaynakların vermediği terimleri mevcut köklerden türetmiş, çaresiz kaldığında yeni sözcükler icat etmiştir.

İKİNCİ ALİYA

İsrail'e, modern çağda ikinci büyük göç hareketi 1904'te başladı ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürdü. Ne var ki, bu göç de, batıya doğru devam eden geniş çaptaki akıma nazaran küçük kaldı. Bu dönemde yişuv'a 40.000 kişi kadar katıldı (batıya gidenlerin sayısı 3 milyonu aşmıştı). Bu arada geri dönenler de olmakla birlikte, yişuv'un toplam Yahudi nüfusu 85.000'e ulaştı (1914).

İkinci aliya ülkeye değişik eğilimli kişiler getirdi. Bazıları kentlere yerleşirken bazıları - orta sınıftan olanlar- kendilerine ve ailelerine yeni bir yaşam aramak için geldiler. Gelenlerin bir bölümü, artık gelenek boyutu kazanmaya çalışan çiftçiliğe atıldı, yeni yeni yerleşme merkezleri kurdu.

XIX. yüzyılı XX. yüzyıla bağlayan yıllarda ülkede başgösteren ekonomik bunalım uzun sürmedi. Moşavlar, yani kooperatif köyler çerçevesinde örgütlenen gruplar ülkenin tarımsal ürününü çeşitlendirdiler, pazarlama kooperatifleri kurdular, tarımsal üretim altyapısıyla ürün dağıtım şebekesini güçlendirdiler. Bu arada, yer yer belirmekte olan yerleşme merkezlerine bir yenisi katıldı: Tel Aviv'in temelleri, 1909 yılında boş ve kumluk bir sahile atıldı.

İkinci aliya döneminde, İsrail Ülkesi'nin bağlı olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen başlıca gelişmelerden biri de Jön Türkler hareketi oldu. Jön Türkler'in getirmiş oldukları yeni yönetimin Siyonizm'e karşı değişik ve olumlu bir tutum takınacağı düşünüldü ancak Jön Türkler hareketi Orta-Doğu'da özellikle Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde rol oynadı. Araplar, Jön Türklerin özgürlük sloganlarını, İmparatorluktaki değişiklik ulusların milli ülkülerinin gerçekleştirileceği şeklinde anladılar. Bu nedenle, Araplar arasında, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmayı amaçlayan separatist akımlar doğdu. Milliyetçi Araplar, Yahudilerin İsrail'e dönüş hareketlerini baltalamaya çalıştılar. Örneğin, 1908'de yer alan parlamento seçimlerinde, Kudüs'ten bir Yahudi temsilcisinin seçilmesini önlediler. Bununla birlikte, Arap milliyetçileriyle siyonist liderler arasında, iki tarafı yaklaştırma amacına dönük temaslar da oldu. Bu olumlu gelişmeler bir süre devam etti ancak somut bir sonuca varılamadı.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE OSMANLI DÖNEMİNİN SONU

Birinci Dünya Savaşı bütün Avrupa ve Osmanlı topraklarında büyük yıkıma yol açtı. İsrail Ülkesi bu savaşta, Mısır cephesinde meydana gelen savaşların lojistik merkezi olarak kullanıldı. Bunun sonucu olarak ülkenin ekonomisi çok şiddetli sarsıntılara uğradı. 1917'de kaydedilen büyük açlık, ülkede binlerce kişinin ölümüne yol açtı. Bu arada aliya aleyhinde çeşitli tedbirler alındı ve Cemal Paşa'nın valiliği sırasında Siyonizm, siyonist bayrak ve pulları yasa dışı ilan edildi. Aralarında David Ben Gurion ve Yitzhak Ben Tsvi'nin de bulunduğu liderler sınır dışı edildiler. Buna karşılık Siyonizm'le ilişkisi olmayan Yahudiler ile devlet mercileri arasındaki iyi ilişkiler devam etti. Hatta Cemal Paşa, hükümet projelerinde işbirliği yapmaları için bazı Yahudilerle temas kurdu. 1917 yılının ilkbaharında savaş, Mısır'dan kuzeye doğru yayıldı ve İsrail Ülkesi cephe oldu. Askeri idare Tel Aviv ve Yafa'yı boşalttırdı; bu arada Kudüs'ün boşlatılması yolunda da karar da alındı ancak değişik nedenlerden uygulamaya geçilmedi.

31 Ekim 1917'de İngilizler Mısır cephesinde beklenmedik bir harekât başlattılar. İngiliz kuvvetleri Negev (Necef) bölgesine girdiler, önce Beer-Şeva sonra Gazze'yi aldılar. 11 Aralık'ta General Allenby Kudüs'e girdi ve böylelikle İsrail Ülkesi'nde 1516 yılında başlamış olan Osmanlı yönetimi 401 yıl sonra sona ermiş oldu.

BALFOUR DEKLARASYONU

Birinci Dünya Savaşı ve bu çatışma çevresinde gelişen siyasal emeller Siyonizm'i etkilemiştir. Uzun süreden beri ciddi sarsıntılar yaşamakta olan Osmanlı İmparatorluğu 1914'te Almanya ile birlikte savaşa girince, Batılı devletlerin "hasta adam" tabir ettikleri imparatorluğun bölünmesi yönündeki çabalar yoğunlaştı. O zamanlar Osmanlı idaresinde bulunan İsrail Ülkesi'ne hak talep edenlerin başında Fransa ve İngiltere geliyorlardı. Fransa'nın iddiası şöyleydi: Orta-Çağ'da Kutsal Topraklar yönünde gelişen Haçlı Seferleri'nin çoğu Fransa'dan başlamıştı. Fransa her zaman, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyanların koruyucusuydu. Hatta bu rolü, 1553'te Bab-ı Ali tarafından da tanınmıştı. Bu nedenle, ülke Fransa'nın hakkıydı.

1882'den itibaren İngiltere de Süper Güç olarak Orta-Doğu'da belirince, Fransa'nın bölgedeki projeleri, güçlü bir rakibi gözönünde tutacak şekilde gelişti. İngiltere önce, Suriye-İsrail bölgesinin Fransa'nın etki alanı olduğunu kabul etti, ancak bir süre sonra, Süveyş Kanalı'nın hizmete girmesinden sonra kısalan Hindistan yolunun büyük bir devletin etkisinde bulunacağı endişesiyle tutumunu değiştirdi ve Fransa'nın, İsrail Ülkesi'ni Suriye'deki etki alanına dahil etme eğilimini hoşgörüle karşılayamayacağını bildirdi.

Bu evrede İngiliz emelleriyle siyonist amaçlar bağdaşıyordu. İngiltere, İsrail Ülkesi'nde kurulacak olan bir Yahudi yerleşme merkezini himaye etmekle Orta-Doğu'daki durumun güçlendirmeyi umuyordu. Bu nedenle, sözünü ettiğimiz dönemlerde Londra hükümeti, Basel'de kabul edilen program uyarınca İsrail'de yasal bir Yahudi yurdu ihdas edilmesini kabul edebileceğini ima etmeye başladı.

İngilizler ile Siyonist liderler arasında diplomatik temaslar 1914'te yeniden başladı (1902-1905 yılları arasında, Uganda Projesi tartışma konusuyla temaslar sürmüştü, projenin reddedilmesiyle kesilmişti). Bu kez, uluslararası ilişkileri yürütme görevi Haim Weizmann'ın (1874-1952) üzerinde idi.

Haim Weizmann İngiliz devlet adamlarından Lloyd George ile ilk kez 1915'te karşılaştı. Lloyd George o sıralarda Cephane Komitesi'nin başkanıydı. Görüşme, savaşla ilgili bilimsel bir konu üzerindeydi. Savaş sırasında İngiliz sanayi asetron üretiminde sorunlarla karşılaşmıştı. O sıralarda ünlü bir kimyacı olan Haim Weizmann, Lloyd George'un ricası üzerine konuya eğildi ve yeni bir üretim yöntemi geliştirdi. Bu yöntemin İngiltere'nin savaş sanayiine katkısı büyük oldu ve böylelikle, daha sonra İsrail'in ilk Cumhurbaşkanı olacak Haim Weizmann ile, bir süre sonra İngiltere'de başbakanlık görevine getirilecek olan Lloyd George arasında sıkı dostluk ilişkileri gelişti.

Weizmann uzun süreden beri siyonist hareketle ilişkideydi. Hatta 1906'da Lord Arthur James Balfour ile karşılaşmış, onu, Uganda Projesi'nin İsrail Ulusu'nun sorununa iyi bir çözüm olmadığına ikna etmişti. Bundan sonra Weizmann faaliyetlerine ara vermeden devam etmiş, bilimsel araştırmalarına paralel olarak, siyasal çalışmalarını da sürdürmüştü.

Savaş sona erdikten sonra Haim Weizmann, Ocak 1917'de İngiltere dışişleri bakanlığına bir muhtıra sundu. Muhtıranın başlığı şöyleydi: "Siyonist Akımın Ülkülerine Uygun Olarak Yahudilerin İsrail Ülkesi'ne Yeniden Yerleşmeleriyle İlgili Program". Bu programın temelinde, Yahudilerin ayrı bir ulus olarak tanınmaları talebi yatıyordu. Buna göre, Yahudilerin ulus olarak İsrail'e göçetme ve buraya yerleşme hakkı tanınacak, ülkede her türlü ulusal, dinsel ve siyasal haktan yararlanacaklardı. Weizmann'ın muhtırasının özü buydu.

Haim Weizmann'ın önerisi İngiltere hükümeti tarafından 2 Kasım 1917 tarihinde cevaplandırıldı. Cevap, İngiliz dışişleri bakanının, İngiltere Yahudi cemaatinin lideri ve Rothschild ailesinin bu ülkedeki kolunun başı Lord Rothschild'e hitaben yazdığı bir mektup şeklinde geldi:

Sayın Lord Rothschild,

Majestelerinin Hükümeti adına, kabineye sunulup onaylanmış olan ve Yahudi Siyonist ülksüne desteğimizi ifade eden bu Deklarasyonu size iletmekle memnunluk duyuyorum.

"Majestelerinin Hükümeti, İsrail Ülkesi'nde Yahudi ulusu için bir yurdun ihdas edilmesini olumlu karşılamıştır. Hükümetimiz,

bu amacın gerçekleştirilmesini kolaylaştırmak için, İsrail Ülkesi'nde yaşayan ve Yahudi olmayan halkın medeni ve dinsel haklarını ya da başka ülkelerde yaşayan Yahudilerin hak ve siyasal statülerine zarar gelmemesi kaydıyla, her türlü yardımı yapacaktır."

Bu Deklarasyonu Siyonist Federasyonu'nun bilgisine sunmanız ricaıyla, saygılarımı bildiririm.

Arthur James Balfour

Balfour Deklarasyonu, İsrail Ulusu'nun çağımızda kaydetmiş olduğu ilk büyük siyasal başarıdır. 1947'de Birleşmiş Milletler'in İsrail'de bir Yahudi bir de Arap Devleti kurulmasına karar vermesi ve 1948'de İsrail Devleti'nin yeniden kurulması gibi siyasal zaferler Balfour Deklarasyonu'nu gölgede bırakacak kadar devrim niteliğinde gelişmeler olmakla birlikte, bu deklarasyon İsrail Devleti'nin yeniden kurulmasına yol açan siyasal tırmanmada ilk dönüm noktasını teşkil eder.

17. İNGİLİZ MANDA YÖNETİMİ

(1939'a kadar)

Balfour Deklarasyonu Yahudi dünyasında bir çeşit bağımsızlık beyannamesi etkisi yaptı. Bu belge Yahudilerin atasal anavatanlarına olan haklarını tanıyordu; tanıyan taraf da, dünyanın en güçlü ülkelerinden biriydi. Bununla birlikte, ortada henüz devlet yoktu. Deklarasyon özgürlük ve bağımsızlık getirmiyor, sadece vaadde bulunuyordu. Bu nedenle gelişmeleri kesin bir zafer ya da sorunun çözümlenmiş olduğu şeklinde yorumlanması hataydı. Weizmann, ulusunu şöyle uyarıyordu: "Bir devlet kararnameyle değil, halkın gücü ve kuşaklar boyunca kurulur."

Gerçekten de, İngilizlerin savaş sırasında işgal ettikleri İsrail Ülkesi'nde kurmuş oldukları askeri idare, ilk uygulamalarında Balfour Deklarasyonu'nu pek dikkate almadı. Haim Weizmann başkanlığındaki Siyonist Komisyonu, ülkenin askeri yöneticilerinin düşmanca tutumlarından doğan birçok zorluklarla karşılaştılar. Bu arada Weizmann Araplarla temas kurdu ve komşu topraklarda hüküm süren liderlerden Emir Faysal ile bir anlaşmaya bile vardı. Emir Faysal ile Haim Weizmann 3 Ocak 1919'da bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşma, Arap Devleti ile İsrail Ülkesi'nin kalkınmasında mümkün olan en sıkı işbirliği ilişkilerinin tesisi ve "Yahudilerin İsrail Ülkesi'ne kitle halinde dönmeleri için gerekli kolaylıkların sağlanmasını" öngörüyordu.

Arap milliyetçileri Faysal-Weizmann anlaşmasını tanımadılar; hemen arkasından da Yahudiler ile Araplar arasında ilk çatışmalar patladı. Nisan 1920'de Arap çeteleri, ülkenin kuzey kesiminde Tel Hay köyüne saldırdılar. Çok az Yahudi çiftçi köylerini bir süre korudular ancak sonunda, başta liderleri Joseph Trumpeldor olmak üzere, hayatlarını kaybettiler. Bundan birkaç gün önce Kudüs'te Yahudi aleyhtarı gösteriler meydana gelmişti. Bu olaylarda İngiliz mercileri, Arapların saldırganlığını görmemezlikten gelmekle kalmayıp,

kendilerini savunan Yahudileri tutuklamışlardı. Tutuklananlar arasında Vladimir Jabotinsky de bulunuyordu¹²⁰.

Bununla birlikte, İsrail'deki İngiliz askeri mercilerinin tutumu, İngiltere dış işleri bakanlığının hoşuna gitmiyordu. İngiliz hükümeti ve bazı devletler, askeri idarenin sona ermesinden ve ülkede bir Manda yönetiminin kurulmasından yanaydılar. Çeşitli temaslar ve kararlardan sonra San Remo'da toplanan müttefikler, 1920 yılında İsrail Ülkesi'nin yönetim sorumluluğunun İngiltere'ye verilmesini kararlaştırdılar. Askeri idare bu şekilde sona erdi ve hem Yahudi hem Siyonist olan Herbert Samuel, Yüksek Komiser atandı.

Herbert Samuel bir yandan göçü kolaylaştırmaya, öte yandan da Arapları yatıştırmaya çalıştı. İbranice'yi, İngilizce ve Arapça'ya paralel olarak, ülkenin resmi dili ilan etti ve resmi İbranice belgelerde ülkenin adının Eretz Yisrael (İsrail Ülkesi) olarak belirtilmesini kabul etti. Öte yandan, Beyt Şean vadisinde geniş ve verimli topraklar, tarımdan anlamayan Bedeviler arasında dağıtıldı (Bedeviler bu topraklarla ne yapacaklarını bilmediklerinde, yüksek fiyatla Yahudilere sattılar).

ÜÇÜNCÜ ALIYA

İsrail'e üçüncü büyük göç dalgası 1919 yılında başladı ve 1923 yılına kadar sürdü. Bu akım Doğu Avrupa'dan ilibaren ve Hehalutz (Öncü) örgütünün teşvikiyle gelişti.

İkinci aliyadan sonra İsrail'de oturan birçok siyonist lideri Avrupa ülkelerine ve özellikle Doğu Avrupa cemaatlerine gitmişler ve yeni göçmenler getirmeye çalışmışlardı. Bunlar arasında, daha sonra Tel Hay'da ölen Joseph Trumpeldor da bulunuyordu. İsrail'den gelen temsilcilerin teşvikine, ikinci aliyanın etkilerine, ve Hehalutz örgütünün telkinlerine, savaş sırasında ve savaştan sonra Doğu Avrupa'da meydana gelen pogromlar da eklenince, üçüncü aliya doğdu.

120 Vladimir Jabotinsky, Revizyonist Siyonizm'in kurucusu; "sağ" çevrelerin lideri olarak anılır. Begin'in Herut partisi Jabotinsky'nin ideolojisini izler.

Üçüncü aliya ile İsrail'e onbinlerce kişi geldi. Halutz yani "Üncü" denilen bu kişiler, İsrail'de oluşmakta olan yeni toplumun ahlak ve milliyetçilik değerlerinin simgesi oldular.

Halutz kelimesinin karşılığı "öncü" olmakla birlikte, bu terim halutz'un davranış ve yaşam biçimini de yansıtan anlamlar içerir. Halutz azla yetinen, kendisine özgü kişisel bir mistiği olan bir kişiydi. Zorluklarla karşılaştığında, sorunlara dayanmaya ve ona alışmaya çalışmaz, zorlukları yenmenin, tamamen ortadan kaldırmanın yollarını arardı. Bu özellik, Sürgün'e özgü Yahudi karakterinin tam tersiydi. Yahudiler nerede olurlarsa olsunlar, karşılarına dikilen engelleri aşmaya çalışmamışlar, yaşam ve kültürlerini korumak, ortadan kaybolmamak, tarihten silinmemek için, kendilerini engellere uydurma yoluna gitmişlerdi. Halutz ise, yüzyıllardan beri devam edegelen bu eğilim ve yaşama biçimini değiştiren kişiydi. Halutz, çalışmasının karşılığı olarak elde ettiği kazançtan değil (zaten aldığı ücretle ancak karnını doyurabiliyordu), yaptığı işin gerçekleştirdiği kalkınma ölçüsünden doyum sağlardı. İş çoktu. Yüzyıllarca tarım görmemiş olan İsrail toprakları çöle dönüşmüştü. Şimdi bataklıklar kurutuluyor, ağaçlar dikiliyor, yollar yapılıyor, çorak ve ölü topraklar yavaş yavaş yaşanabilir beldelere dönüşürülüyordu.

Bu yeni İsrail aşiretinin ne parası, ne sağlık sigortası ne de -bazan- yiyeceği vardı. Tarımsal yerleşme merkezleri sürekli tehdit altındaydı. Arap çeteleri durmadan saldırıyor, ya ekin ya hayvan alıyor ya da doğrudan doğruya çiftçilere yöneliyordu. XX. yüzyılın başlarında kurulma yolunda olan İsrail Devleti'nin ekonomik temellerini atan bu kişiler, doğal ve siyasal zorluklara, ülkenin özelliği olan sıtmaya ve bir Arap kurşununa kurban gitme tehlikesine rağmen mutluydular. İsrail'de kurulan ilk kibutzda doğmuş olan ilk İsrailli, Moşe Dayan, *Story of my Life* adlı kitabında bu dönemi şöyle anlatmaktadır:

"Bir Şabat günü akşamüstüne doğru babam hastalanmış; Moşe (Barsky) de birkaç mil ötedeki bir köyde ilaç aramaya çıkmış. O günlerde böyle bir geziye çıkmak olağan bir şey değildi. Arap eşkiyaları kol geziyordu. Bu nedenle, karanlık bastıktan sonra bir Yahudi köyünün sınırları dışına çıkmak tehlikeliydi. Buna rağmen Barsky, bir katıra binip yola çıkmış. Güneş battıktan biraz sonra, her halinden ürkmüş olduğu anlaşılan katır geri dönmüş. Kibutzun erkekleri hemen aralarından bir grup seçerek,

Barsky'yi aramaya çıkmışlar...Sonunda cesedi Ürdün nehrinin kıyısında bulunmuş... Sonrada, altı Arabin, katırını çalmak için ona saldırmış oldukları anlaşılmış. Kısa bir mücadeleden sonra, Barsky'yi arkasından vurmuşlardı; bu arada ürken katır, kaçmıştı...

Başlarda, babam gibi bedeni çalışmaya alışık olmayan Yahudiler çok zorluk çektiler ama elleriyle çalışmaya kararlıydılar... (Babam) zamanla zor işe ve sert koşullara alıştı. Ama ciddi bir sıtmaya yakalanıp hastalığı atlattıktan sonra, dinlenmek için kısa bir süreliğine Rehovot'ta bir bağda gece bekçiliği yapmaya başladı. Arap eşkiyalarına karşı silahı, bir sopayla bir düdükten ibaretti!

Babam daha sonra Yafa'da, Türk yapısı bir tabancayla bir kütük-lük satın aldı...ve Yavniel köyünde çalışmaya başladı. Burası tam aradığı yerdı: Sürüyor, ekiyor, biçiyor, harman dövüyor, ata biniyor, katırlara bakıyordu. Kısa süre içinde de ahırda yat-maya terfi etmişti... O sıralarda evine yazdığı üzere, terfi etmek onu mutlu kılmişti. Yavniel'deki iş gerçek çiftçilikti, tıpkı Ukrayna'da, Zaskov köyünde, Yahudi olmayanların çalıştıkları gibi..." (ss. 7-10).

Bu kişileri iten güç, tarihsel görev hissiydi. Ruhlarını arındırmak istiyor, hem kendilerini Yahudi olarak, hem de ulusal iradeyi yeniden şekillendirmeye çalışıyorlardı. Bazan hayvanlarına yem verebilmek için kendilerinin aç kaldığı oluyordu: "Biz Siyonistiz," diyorlardı, "ama ineklerimiz değil."

Rusya ve Polonya'da örgütlenen Hehalutz grubu ile Galiçya'da kurulan Haşomer Hatsair akımının üyeleri, İsrail'e geldikten sonra, ikinci aliyayla gelenlerle işbirliği yaparak, 1920'de Yahudi İşçi Federasyonu Histadrut'u kurdular. Bu arada yeni topraklar satın alındı, yeni yerleşme merkezleri kuruldu ve 1923 yılında yişuv'u sarsan ekonomik bunalıma rağmen, üçüncü aliya ile gelenlerin sayısı 35.000'i buldu.

İsrail'deki Yahudi nüfusu bu şekilde 90.000'e yükselince, toplumsal yapı da değişti. Şimdi yeni yişuv çoğunlukta, tutucularsa azınlıktaydılar. Bunlar artık, yapılacak değişikliklere, getirilecek yeniliklere muhalefet edemeyecek

kadın kayınlamışlardır. Buna rağmen çok yavaş memnuniyet, kadimlerin seçtikleri kurumlarda oy kullanmalarını önlemek için çaba harcadılar ve çeşitli girişimlerde bulunmaktan geri kalmadılar. Ancak, atılımları sonuçsuz kaldı.

İsrail Ülkesi'ne göç eden Yahudilerin başlıca sorunlarından biri, güvenlikti. Can ve mal güvenliğini sağlamak amacıyla yerel halk 1909 yılında bir polis kuvveti kurmuştu. İlaşomer (Bekçi) adı verilen bu kuvvetin elemanları atlı ve silahlıydılar. Bunların görevi özellikle, uzak ve çevrelerinden tecrit olmuş halde bulunan tarımsal yerleşme merkezlerini korumaktı. Bununla birlikte İlaşomer sınırlı bir gücü. Osmanlı döneminin son zamanlarında ve Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce beliren asayiş sorunlarına kısmi bir çözüm olacak şekilde kurulmuştu. Ülke İngiliz yönetimine geçince yerel Yahudiler, dünyanın en büyük güçlerinin birinin idaresinde böyle bir örgüte gerek olmadığına karar vererek, güvenlik sorunlarının çözümünü askeri idareye bırakmışlardı.

Ne var ki, Mart 1920'de meydana gelen Tel Hay olayı ve Yukarı Galil bölgesindeki diğer Yahudi yerleşme merkezlerine yöneltilen saldırılar ve -daha önemlisi- Vladimir Jabotinsky'nin aynı yıl, Kudüs'te Arap halkın yağmacılık ve saldırganlığına karşı almaya çalıştığı önlemlerin sonuç vermemesi, İngilizlerin asayişini koruma yeteneklerine bağlanan umutları yıktı. İngilizlerin Arap yağmacılarla işbirliği yapma eğilimi göstermeleri karşısında Yahudiler, ülke çapında bir güvenlik sistemi kurmaya karar verdiler. Yişuv'un güvenliğinden sorumlu olan İlaşomer üyeleriyle İngiliz ordusunun himayesinde kurulmuş olan Yahudi lejyonu¹²¹ mensupları bir araya gelerek, yabancı denetimi altında olmayacak, bağımsız ve siyasal nedenlerden yeraltı örgütlü karakterinde olması gereken bir kuvvet vücuda getirmeye karar verdiler. Üçüncü aliya ülkeye yeni insan gücü getirmiş olduğundan, böyle bir kuvvetin kurulması için gerekli işgücü mevcuttu. Hagana (Savunma) adı verilen ve 1948 yılında devlet kurulana kadar İsrail Ülkesi'nde Yahudi halkı dış saldırılardan koruyan bu kuvvet, bu şekilde, Temmuz 1920'de kuruldu. Haşomer örgütü kendini lağvetti ve üyeleri Hagana'ya geçti.

121 Yahudi Lejyonu: I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz ordusu çerçevesinde kurulmuştur. Böyle bir lejyon kurma fikri ilk kez Ben Gurion ve Ben Tsvi tarafından 1914 yılında Osmanlı mercilerine önerilmiş ve öneri kabul edilmiştir. Karar daha sonra Cemal Paşa tarafından iptal edilmiştir.

1921'de siyasal önemi haiz değişiklikler oldu. Emir Faysal'ın kardeşi Abdullah, küçük bir kuvvetle 'Transürdün'e (Ürdün nehrinin doğusunda bulunan bölge, bugünkü Ürdün) girdi. İngilizlerin işbirliği ya da bilgisi dahilinde meydana gelen bu gelişmeden sonra, Britanya İmparatorluğu'nun Sönürgeler Bakanı Winston Churchill, Abdullah yönetimini tanıdı. Hemen arkasından Transürdün, Balfour Deklarasyonu'nun kapsamından çıkarıldı, İsrail Ülkesi taksim edildi ve Ürdün nehrinin doğusunda kalan topraklar Yahudi yerleşimine kapatıldı. Mayıs 1921'de Arap çeteleri, Yahudi yerleşme merkezlerine karşı saldırılarını yeniden başlattılar. Yafa'da başlayan olayları Rehovot, Petah Tikva ve Hadera'ya karşı topyekün saldırılar izledi. Çatışmalarda iki taraf da ciddi kayıplar verdi ve Herbet Samuel İsrail'e Yahudi göçünü durdurarak Araplarla müzakereye girdi.

Müzakerelerin sonunda, 22 Haziran 1922'de Churchill bir Beyaz Kitap yayınladı. Bu belge, Balfour Deklarasyonu'nu sınırlayan bir çeşit yorum şeklindeydi. Buna göre, Deklarasyon bütün İsrail Ülkesi'nin Yahudilere açılacağından söz etmemektedir. Ülkenin belli bir ekonomik kapasitesi vardı; göç de buna göre ayarlanmalıydı. Bununla birlikte, Churchill'in Beyaz Kitap'ı, Balfour Deklarasyonu'nun değiştirilemeyeceğini ve Yahudilerin İsrail Ülkesi'nde, buna hakları olduğu için bulunduklarını teyit etti.

22 Temmuz 1922'de Milleller Cemiyeti, İsrail Ülkesi üzerindeki İngiliz Mandası'nı onayladı ve Yahudiler ile ülke arasındaki tarihsel ilişkiyi tanıdı.

DÖRDÜNCÜ ALIYA

1924'te göçmen sayısında yeniden artma kaydedildi. Dört yıl süren bu hareket, öncekilerinden değişik oldu. Bu kez, Sovyet Rusya'dan çıkışların yasaklanması nedeniyle pek az halutz geldi. Göçmenlerin çoğu, Yahudilerin sert ekonomik sınırlamalara tabi tutulmaya başladıkları Polonya cemaatinden küçük tüccar ve zanaatçılardı. Bu alıyanın gerçekleşmesinin bir başka nedeni de, Amerika Birleşik Devletleri'nin 1924'te göçü sınırlamasıydı. Bu yılda Amerika Birleşik Devletleri'ne giren Yahudilerin sayısı 10.000'e ulaşırken, İsrail Ülkesi'ne gelenlerin sayısı 34.000'e geldi.

Yeni gelenler, yaşam düzeylerini düşürmek ya da değiştirmek istemediklerinden, başta Tel Aviv olmak üzere, kentlere yerleşmeyi tercih ettiler. Bunun

sonucu olarak, özellikle Tel Aviv, çok kısa süre içinde büyük bir kalkınma patlaması yaşadı, nüfusu 40.000'e yükseldi.

Ülkede yaşayan Yahudileri yöneten kurumlar, Dünya Siyonist Teşkilatı ve Yahudi Ajansı (haSohnut haYehudit, kısaca, Sohnut) bilim, teknoloji ve eğitime ağırlık verdiler. Weizmann'ın atılımıyla, 1918'de, savaşın son günlerinde, Kudüs İbrani Üniversitesi'nin temelleri atıldı. Törende, ülkenin ileri gelene Arap ve Yahudileriyle, general Allenby de hazır bulundu. Açılış törenine Lord Balfour da geldi.

1926-29 yılları arasında hüküm süren ekonomik bunalım sırasında, ülkeye sermaye akışı durmak ve binlerce kişi işsiz kalmakla birlikte, yişuv'un nüfusu bu yıllarda 160.000'e ulaştı. Bu arada tiyatro ve edebiyat alanlarında gelişmeler kaydedildi.

ARAP MİLLİYETÇİLİK HAREKETİ, 1929-1931 ŞİDDET OLAYLARI VE BEŞİNCİ ALIYA

Siyonizm'in geliştiği yıllarda Arap milliyetçiliği hemen hemen mevcut değildi. Bunun da nedeni, Arapların bugün "Filistin" olarak adlandırılan bölgede hiçbir zaman devlet kurmamış olmalarıdır. Zaten Arap milliyetçileri bu topraklar üzerindeki taleplerinde ihtiyatlı davranmışlar, herşeyden önce Arap geçmişiyile doğrudan doğruya ilişkili alanları elde etmek istemişlerdir. Emir Faysal Haim Weizmann'la anlaşmaya vardığında da şöyle bir bildiri yayınlamıştı:

"Sami ailesinin iki büyük kolu, Araplar ve Yahudiler, birbirlerini anlamaktadırlar...Araplar Siyonist Yahudileri kıskanmamakta onların haklarını tanımaktadırlar. "

Faysal'ın adaletli yaklaşımına rağmen, uluslararası koşulların yardımıyla filizlenen Arap milliyetçilik hareketi, Yahudiler İsrail'i diriltmeye çalıştıkları yıllarda Suriye, Irak, Ürdün ve Lübnan gibi geniş topraklarla yetinmedi. Arap milliyetçileri bir süre sonra Hitler ve Mussolini ile ittifaka girdiler ve Hacı Emin El Huseyini'nin liderliğinde İsrail-Arap Sorunu denen anlaşmazlığı yarattılar.

1920-1929 yılları nispeten sakin geçtikten sonra, 1930'ların arifesinde Araplar ile Yahudiler arasındaki anlaşmazlık yeniden su yüzüne çıktı. İlk çalışmalar, Yahudilerin Batı Duvarı önünde dua etmelerine ilişkin küçük anlaşmazlıklardan itibaren gelişti. O sıralarda Kudüs Müflüsü ve Arap milliyetçilik hareketinin aşırı kanadının lideri olan Hacı Emin El Hüseyini bu basit gerginliklerden yararlanarak, Yahudilerin, Kudüs'te Müslümanlara ait kutsal yerler üzerinde bazı ard niyetler beslediklerini iddia etti¹²². Hacı Emin'in nefret kampanyasını 23 Ağustos 1929'da başlayan olaylar izledi. Bir grup öfkeli Arap Kudüs'te Yahudilere saldırdı ve bundan gelişen tırmanma ancak Hagana'nın tedbirleriyle frenlenebildi. Buna rağmen bunalım bütün ülkeye yayıldı. 24 Ağustos'ta Hebronlu Araplar, kentle yaşayan küçük ve savunmasız dindar Yahudi cemaatine saldırdılar ve kadın, çocuk ve yaşlı dahil 70 Yahudi öldürdüler. Bundan sonra Tel Aviv ve Tsfat'ta birçok kişi öldürüldü, Yahudi ev ve dükkânları yağma edildi.

Bu sıralarda İsrail'e beşinci göç dalgası başladı. Göçmenler 1929'dan itibaren küçük gruplar halinde gelmeye başladılar. Hitler 1933'te Almanya'da iktidara gelince göç akımı da hızlandı. Beyaz Kitap'ın sınırlamalarına rağmen, 1936 ilkbaharında İsrail Ülkesi'nde Yahudi nüfusu 400.000'i aştı. Bu alıya döneminde de kentler büyüdü ve ekonomik temeller güçlendirildi.

1929 olayları, Yahudi liderlerini Hagana'yı güçlendirmeye sevketti. Binlerce kişi bu kuvvete dahil oldu, gizli yollardan silah temin edildi ve İsrail savaş sanayiinin ilk "atölyeleri" çalışmaya başladı.

O sıralarda İsrail Ülkesi'nde toplumsal kurumlar işçi hareketinin kontrolündeydi. İşçi Federasyonu Histadrut yalnız sendika değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal alımlarda bulunan büyük bir kuruma dönüşmeye başladı. Bu kurum fabrikalar, pazarlama şirketleri kurdu, hastalık sigortasını ihdas etti. Bu arada, işçi hareketinin dışında da siyasal örgütlenmelere gidildi. Çiftçiler Birliği ve Vatandaşlar Bloku gibi hareketler, "sol" güçlerin devlet öncesi mekanizmaya hakim olmalarına muhalefet ederek, ülkede "revizyonist" ya da "sağcı" tabir edilen bloku oluşturdular.

"Sağ" ve "sol" cepheleşme 1930'larda kesin bir bölünmeye dönüştü. Haim Weizmann ile Siyonist Teşkilatı'nın önde gelen diğer üyesi Vladimir

122 Batı Duvarı ile Hz. Ömer ve El Aksa camileri aynı yerdedir.

Jabotinsky arasında amaçlarının başgöstergesi üzerine teşkilat kuruldu ve Jabotinsky Revizyonist Siyonist akımı kurdu¹²³. İki cephe de Siyonist olmakla birlikte ekonomik ve siyasal ideolojilerde kendilerine özgü ayrı ayrı yollar tuttular.

ARAP AYAKLANMASI

19 Nisan 1936'da Tel Aviv'de öldürülen iki Yahudinin cenazesinin bir gösteriye dönüşmesi ve bunun üzerine Yahudilerin de iki Arap öldürmeleri üzerine, geniş çapta şiddet olayları patladı. Araplar iki gün içinde 16 Yahudi öldürdüler, ev ve mağazaları yağma ettiler. Yılın sonuna doğru Araplar, artık sokakta geçen Yahudilere saldırmaya ve Yahudilere ait evleri yıkmaya başladılar. Bunu takiben uzak köylere yöneltilen saldırılar da yoğunlaştı ve çatışmalarda birçok Yahudi öldürüldü. Bununla birlikte, Hagana'nın çabalarıyla saldırılar önemli ölçüde frenlendi. İngilizler, asayişin iyiden iyiye bozulması karşısında meseleye eğildiler ve İsrail Ülkesi'ne Lord Peel başkanlığında bir tahkikat komisyonu yolladılar. Komisyon, çalışmalarını tamamladıktan sonra 7 Temmuz 1937'de raporunu yayınladı.

Peel raporu devrim niteliğinde bir öneri getiriyordu. Buna göre, İsrail Ülkesi bir kere daha taksim edilecek ve biri Yahudi biri de Arap olmak üzere iki yerleşme bölgesi oluşturulacaktı. Daha doğrusu bölgede iki devlet kurulacak, Kudüs İngiliz denetiminde kalacaktı.

Rapor hem Arap hem Yahudi çevrelerinde değişik tepkilere yol açtı. Weizmann, Ben-Gurion ve Şaret önerileri desteklediler, Jabotinsky ise karşı çıktı. Arap tarafında, Yahudi devletiyle ekonomik ilişkiler kurmayı umut eden Emir Abdullah öneriyi onayladı, Hacı Emin taraftarları planı reddettiler.

Peel Komisyonu raporunu yayınladıktan kısa bir süre sonra şiddet olayları yeniden başladı ve 1937-39 yılları arasında Arap çeteleri 415 Yahudi öldürdüler. Buna paralel olarak, Araplar arasında da çeşitli nedenlerden çatışmalar oldu ve karışıklıklar sırasında birçok "hesap kapatıldı" şöyle ki, Arap tedhişçiler bu dönemde Yahudiden çok Arap öldürdüler.

123 Bkz. Not 120

Tedhiş eylemlerinin bu evresi 1939 ilkbaharında son buldu. Bu tarihte İngilizler ÷lkeye takviye kuvvetleri getirdiler ve Avrupa'da esmeye başlayan savaş rüzgârlarının etkisiyle, Arapları Müttefik cephede tutmak amacıyla, bu kesimi ne pahasına olursa olsun yatıştırmak gerektiğı karârına vardılar. İkinci Dünya Savaşı'nın patlamasından hemen önce, Naziler Alman Yahudilerini yavaş yavaş toplama kamplarına sevkemeye başladıkları sıralarda İngiliz Sömürgeler Bakanı bir Beyaz Kitap daha yayınladı ve İsrail'e Yahudi göçünü yılda 10.000 kişiye sınırladı. Bakan McDonald bu kararı aldıktan sonra, herşeye rağmen, bir "jest" yaparak ve Nazilerden kaçan Alman Yahudilerinin göç etmek isteyebileceklerini "göz önünde" tutarak, tesbit edilen rakkama 25.000 kişilik bir "kota" eklemeyi vaadetti.

İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde İsrail Ülkesi'nde Yahudi nüfusu 450.000, Nazi tehdidi altında bulunan Yahudilerin sayıysa altı milyonun biraz üzerindiydi. Bu Yahudilerin tek sığınma yeri olan İsrail'e ise yılda "10.000" Yahudi alınacağı tebit edilmişti.

İsrail Ülkesi'ne yerleşen Yahudiler 1880'den itibaren ÷lkede tarımsal faaliyete yeni bir özellik kazandırdılar, dünyada benzeri olmayan moşav ve kibutz sistemini ihdas ettiler. Teknoloji Batı standartlarının altında olmakla birlikte, Orta-Doğu'da bilinenin çok üstündeydi. Burada yaşayanlar atalarının dili İbranice'yi konuşuyor, başarılarından duydukları gururu saklamak için pek çaba harcamıyorlardı. Bu arada ÷lkede, İbranice'den başka ana dil bilmeyen Sürgün kompleksinden tamamen temiz bir kuşak da doğup büyümeye başlamıştı.

Yahudi ulusunun tarihsel varlığı dördüncü binyılının eşigindeyken, Babil ve Roma sürgünlerini, Enkizisyon, Veba ve Kan İftiralarını özleten, tarihin kaydetmekten bile çekineceğı bir nefret darbesi daha yiyecekti. İsrail Oğulları ve dünyanın görmüş oldukları en yıkıcı ve en şiddetli soykırımı, sistematik ve "sinai" cinayet dalgası, ulusun yarısını ortadan kaldıracaktı.

18. BÜYÜK KATLIAM (1933 - 1945)

İkinci Dünya Savaşı sırasında, Almanya'daki Nazi iktidarının Yahudileri kitle halinde ve metodik şekilde katletmeleri, insanlığın ve Yahudi ulusunun en acı ve kara dönemidir. Bu dönem 30 Ocak 1933'te, Nazi Partisi'nin Almanya'da iktidara gelmesiyle başladı ve 8 Mayıs 1945'de Almanya'nın kayıtsız-koşulsuz teslim olmasıyla son buldu. Nazilerin bu ok iki yıl içinde güttükleri Yahudi aleyhtarı siyaset, yöntemleri ve mahiyeti bakımından, giderek barbarlaşan bir vahşet olayları dizisidir. Bu hareket yalnız Almanya'da kalmamış, savaştan önce Alman etki ve işgaline giren ülkelerde ve savaş sırasında Nazi kuvvetlerinin denetimine geçen topraklarda hızla yayılmıştır. Büyük Katliam Yahudi yaşamının her yönünü, topyekün kültürünü, bugününü ve geleceğini, belleklerden silinemeyecek şekilde etkilemiştir.

Büyük Katliam benzeri görülmemiş bir olaydır. Milyonlarca Yahudi bu dönemde -Nazi iktidarının on iki yıllık ömrü boyunca- sürekli can çekmiştir. Yahudi ulusu, işkence boyutları kazanan kuşku, endişe, korku ve yarının belirsizliği ve umut ile umutsuzluk arasındaki tereddüt içinde, sonu gelmeyecekmiş gibi görünen ve binlerce yıllık kültürel değerleri sarsan bir on iki yıl yaşamıştır. Bu zulmün her dakikasını hissetmiş olanların geçirmiş oldukları tecrübeyi tasvir etmek, her dilin anlatım gücünü çok aştığından, burada Büyük Katliam'ın yalnız gözle görünen yanlarına çok kısa bir şekilde değinilecektir.

Nazilerin Son Çözüm olarak adlandırdıkları proje, bir ulusu tümünden imha etmeye dönük bir politikaydı. Özümlemiş, hatta din değiştirmiş olsun, Yahudiliğine dört elle sarılmış olsun, fakir, zengin, genç, yaşlı, kadın, çocuk olsun, her Yahudi sadece Yahudi olduğu hatta bazı Hristiyanlar Yahudi kanı taşıdıkları için ölüme mahkum edilmişlerdi. Başka bir deyişle, bu zulüm şeklinden, eskiden geçerli olan yollardan kurtulmanın olanağı yoktu: Naziler

Yahudilerin önünde seçenek bırakmamışlardı. Kuşaklar önce din değiştirmiş olanların torunları bile ölüm kamplarına sevkedilecek, yeni doğmuş bebeklerle, yaşlı ve hastalar hayvan vagonlarına doldurulacaktı.

Nazi zulmü iki evrede gelişmiştir. Bunların ilki Naziler iktidara geldikten sonra başlamış ve savaş patlayana kadar sürmüştür. Bu dönemde Yahudi aleyhtarı yasalar çıkarılmış, keyfi zulüm metodlarının provası yapılmıştır. Bundan sonra, ikinci evrede, yani savaş sırasında, metodik toplamaya gidilmiş ve özel olarak hazırlanan insan imha tesislerinde ele geçirilebilen her Yahudi öldürülmüştür. Nazizmin getirdiği zulmün ilk evresinde Yahudiler büyük bir şaşkınlığa uğradıklarından direnme eylemlerine rastlanmamış, böylelikle Naziler, planın ikinci kısmını uygulama cesaretini kazanmışlardır.

1933-39 yılları, savaş öncesinin nispeten kansas dönemidir. Bu dönemde Alman ulusu, derin ve köklü bir telkinden geçmeyen ve belirli bir karakter yapısına sahip olmayan bir insan topluluğunun yapamayacağı eylemlere hazırlanmış, manevi dünyası bu eylemleri ifa edecek şekilde şekillendirilmiştir. Yeni ideolojinin başlıca teması, insanların ortak bir biyolojik temele sahip olmadıkları düşüncesi idi. "Bugüne dek gelişen insan türünün, bilim ve sanat akımlarının tümü" diyordu Hitler, "Ari eseridir." Ari, belli bir biyolojik türdü. Bu türün kafatası biçimi, yapısı ve kanı, kendine özgü, açık-seçik özelliklere sahipti. Kuzeyli Ari olmayan her insan türünün imhası, disiplin ve fedakârlıkla güdülmesi gereken bir ülküydü.

BİRİNCİ DÖNEM

30 Ocak 1933 tarihinde, Alman Weimar Cumhuriyeti'nin yaşlı cumhurbaşkanı Mareşal Von Hindenburg, Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi'nin (Nazi Partisi) lideri Adolf Hitler'i hükümeti kurmakla görevlendirdi. Bu parti'nin 1920 yılında kabul edilen programında, ırk unsurunun Alman vatandaşı olmanın koşulu olduğu ilan edilmiş ve programın "değiştirilemeyeceğini" saptamıştı.

Nazi Partisi ve Hitler iktidara geldiklerinde, ırkçı antisemitizmin somut bir hükümet programı olarak kurumlaştırılmasına başlandı. Bu antisemitizm öncekilerinden değışikti. Herşeyden önce, devletin kağıda geçirilmiş resmi siyaseti, "Bin Yıl Yaşayacak Reich'in" temel ilkesiydi. Yeni iktidarın uygula-

dığı ideoloji çok önce Hitler tarafından tesbit edilmişti. 1925 yılında yayınlanan "Kavgam" (Mein Kampf) adlı kitabı, Yahudi nefretinin en derin ifadelerindendi. Yahudi nefreti Nazi Partisi'nin var olma nedeniydi. Partinin silahlı militan örgütünün programında şöyle deniliyordu: "Yahudi kanı akmaya başladığı zaman işler çok daha iyi gidecek." Partinin Yıldırım Grupları, daha 1924'ten itibaren sokaktaki Yahudiye akla hayale gelmeyen eziyetler yapıyordu. Nazi ideolojisi de, 1923'ten itibaren yayınlanmaya başlayan kitap, broşür ve Der Stürmer dergisinde açıkça anlatılıyor, izah ediliyordu. Yahudiler bu yayınlarda, insandan aşağı, kokuşmuş parazitler ve Almanya'nın sorunlarının başsorumluları şeklinde tanıtılıyorlardı. Yahudiler özellikle, Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın uğramış olduğu yenilgiden sorumlu tutuluyor, Yahudi nefreti partinin her düzeyinde telkin ediliyordu. Hitler, 1920'de yaptığı bir konuşmada şöyle demişti: "Ulusumuz içinde Yahudi nefretini uyandırmak, kamçılar ve teşvik etmek görevimizdir."

Alman Yahudilerine karşı ilk fiili saldırı Mart 1933'te kaydedildi. Bu tarihte Nazi çeteleri, Breslau mahkeme binasında Yahudi avukat ve yargıçlara saldırdılar. Bu eylemi izleyen haftalarda, çoğu Alman yaşamını benimsemiş ve tam olarak özümlemiş kişiler olmak üzere, otuzbeş Yahudi avukat ve doktor öldürüldü. Aynı yılın Nisan ayında, Yahudi işverenlerine karşı boykot ilan edildi. S.S. ve S.A. örgütlerine bağlı militanlar Yahudilere ait dükkan ve yazıhanelerin önüne dikildiler ve Ari müşterilerin bu işyerlerine girmelerini önlemeye başladılar. Boykot biter bitmez, yani yılın sonuna doğru, Yahudilerin Almanya içinde hayatlarını kazanmalarını hemen hemen olanaksız kılan yasalar hazırlandı ve yürürlüğe kondu.

Nazilerin amacı, yaşamı dayanılmaz hale getirerek Yahudilerin göç etmelerini sağlamaktı. Ne var ki, burada "kaçma, kurtulma" anlamına gelecek bir göç sözkonusu değildi. Daha ileride görüleceği üzere, Yahudiler bütün varlıklarını yoklarını kaybettikten sonra göçe zorlanmak istenmişlerdir ki, bunun da belli bir maksadı vardı.

Yeni yasalarla Yahudiler, yavaş yavaş çeşitli meslek gruplarından atılıyor, geçim kaynaklarından ediliyorlardı. 15 Kasım 1938'de kabul edilen bir yasayla bütün devlet okulları Yahudilere kapatıldı. Bundan önce, Eylül 1935'te yürürlüğe giren Nuremberg Yasaları çerçevesinde devlet, aile yaşamına da karışmaya başlamış, "Alman kan ve onurunu korumak amacıyla" karışık evlilikler yasak edilmişti (bu yasanın yürürlüğe girmesinden sonra,

1936-39 yılları arasında 2000 kişi karışık evlilik suçundan tutuklanmış ve cezalandırılmıştır). Aynı tarihte kabul edilen Vatandaşlık Yasası, Yahudilerin Reich vatandaşı olamayacakları saptamıştı. Buna paralel olarak ekonomik önlemler de alınmış. Yahudilere ait şirketlerin "arileştirilmesine" gidilmişti. Yeni düzende Yahudiler mallarını mülklerini satmaya zorlanıyor, Yahudi mülkü özel kayıtlara geçiriliyor, Yahudilere ait mağazalar arileştiriliyor yani Almanlara devrediliyor ya da tasfiye ediliyordu.

Nazilerin amacı tüm Yahudi mallarını yağma edip, bütün bir cemaati sefilletmekti. Bu amaca erişmek için ekonomik önlemler yetmezdi tabii. Toplumsal nitelikte de değişiklikler yapmak, başka bir deyişle, Yahudileri çevrelerinden tecrit etmek gerekiyordu. Nitekim bu türden ilk önlem 17 Mayıs 1938 tarihinde geldi: Irksal ayırımı dayanan ilk nüfus sayımı bu tarihte yapıldı, 17 Ağustos'ta da, Yahudilerin adlarına Sara ya da İsrail adlarının eklenmesi zorunluluğu kondu. 5 Ekim'de yayınlanan bir kararnameyle Yahudilerin kimlik belgelerine "J" harfinin basılması mecburi kılındı, özel kimlik belgeleri de 1 Ocak 1939'dan itibaren dağıtılmaya başlandı.

Bu arada şiddet eylemleri Almanya'nın her yanına yayılıyordu. Bunların ilki, belirtildiği üzere, Breslau olayıydı. Bundan sonra 10 Mayıs 1933'te Yahudi ve bazı Yahudi olmayan yazarların (örneğin Zola) kitapları topluca yakıldı. Bundan sonra birçok Yahudi "ortadan kaybolmaya" başladı. Avusturya kansız bir harekâtla ilhak edildikten sonra, 1500 Yahudi toplama kamplarına götürüldü (Haziran 1938). Ekim ayında da 15-17.000 kadar Polonya asıllı Yahudi, Polonya sınırına doğru yola çıkarıldı. 9-10 Kasım 1938 gecesi, Alman Yahudilerinin o zamana kadar yaşamış oldukları en korkunç kâbuslardan biri oldu: Bu gecede, bütün Almanya'da Yahudi mağazaları, evleri talan edildi, sinagoglar yakıldı. Bütün Alman kentlerinin sokakları o gece cam kırığı yığınlarıyla dolduğundan, bu olay Kristal Gecesi adıyla tarihe geçmiştir¹²⁴.

1935 yılının sonuna kadar 8000 Alman Yahudisi intihar etti. Binlerce Yahudi ülkeden çıkmak için yabancı konsoloslukların kapılarında uzun kuyruklar oluşturdular, yerküre üzerinde kendilerine sığınma hakkı tanıyacak bir ülke

124 Türkiye Yahudileri Nazi katliamından mucize kabilinden kurtulmuşlardır. Nazi orduları Yunanistanı almışlar ve Türkiye sınırına dayanmışlardı. Hitler'in niyeti, pek tabii, Türkiye'yi de işgal etmektir (Bu konuda bkz. "Türkiye'yi Titreten Yıllar", Turhan Aytul, Milliyet Gazetesi Mart-Nisan 1979).

aradılar. Öte yandan İsrail Ülkesi, Yahudi göçüne tam olarak kapalı değilse bile, siyasal hava nedeniyle göç iyiden iyiye zorlaşmıştı. Ancak bütün zorluklara ve sınırlamalara rağmen, savaş patlayana kadar 280.000 Alman Yahudisi ülkeye varmayı başardı.

Bazı çevreler selameti göçte ararken, zulüm dönemlerinde olduğu gibi Yahudi kitlelerin bir bölümü geleneksel savunma mekanizmasını harekete geçirerek, varlıklarını korumak için örgütlenmeye başladılar. Zorunlu tecrit Yahudileri tarihlerini öğrenmeye ve dillerini araştırmaya sevketti. Kendini öğrenme ve anlama isteği, Yahudi ansiklopedileri, tarih kitapları ve İbranice dilbilgisi eserlerin satışında kaydedilen ani yükselmeye yansdı.

Ne var ki, manevi yaşam-belli bir güç kazandıkça, maddi yaşama yönelen tehlike kat kat büyüyordu. Alman Yahudilerinin ızdırabına kulak veren yoktu. Demokratik ülkelerin liderleri, sert tepkinin nazik siyasal dengeyi bozacağı fikrinde birleşiyorlardı. Siyonist liderlerin Almanya'daki zulmün, Nazilerin insanlığa karşı başlatmaya hazırlandıkları genel saldırının bir provası olduğu şeklindeki uyarıları, bu liderler tarafından "savaş çığırtkanlığı" olarak niteleniyordu. Haim Weizmann, zamanın İngiliz dışişleri bakanı Lord Halifax'a, geleceği okur gibi şunları söylüyordu: "Bugün sinagogları yakıyorlar, yarın İngiliz katedrallerini yakacaklar."

Dünyanın diğer ülkelerinde yaşayan Yahudiler, Almanya ve etkisi altına giren devletlerde yaşayan dindaşlarının başlarına gelenleri kaygıyla izliyorlardı. Bu Yahudiler, kendi hükümetleri nezdinde, Nazilerden kaçan Yahudileri kabul ettirmek için girişimlerde bulunuyor, gelebilenlere yardım ediyor ve dünya çapında Nazi propagandasını, giderek genişlemekte olan Üçüncü Reich'ta olanları dünya kamuoyuna duyurarak, dengelemeye çalışıyorlardı. Uluslararası düzeyde, Yahudi örgütleri Milletler Cemiyeti nezdinde, her keresinde başarısızlıkla sonuçlanan atılımlarda bulunuyorlardı. 1933 yılında bu kuruluşa sunmuş oldukları, dünya azınlıklarının haklarını teyit eden ve dolaylı olarak Alman Yahudilerine yapılanları kınayan bir karar tasarısı geri çevrildi. Bundan sonra bir başka girişim nasılsa amacına ulaştı ve Yukarı Silezya'da Yahudi aleyhtarı yasaların yürürlüğe girmesi dört yıl geciktirildi. Daha sonra, Milletler Cemiyeti'nden, Almanya'dan kaçan Yahudiler ve diğer göçmenlerle ilgilenmesi istendi ama girişim sonuçsuz kaldı.

Görüldüğü üzere, Nazi saldırısının ilk evresinde, Yahudilerin gözleri önüne serilen manzara, dünyanın bütün demokrasilerinin bir ulusa uygulanan zulüm metodları ve bir devletin kuvvet kullanarak bütün bir kıt'aya hakim olmaya başlaması karşısında, yavaş yavaş geri çekilmelerinin görüntüsüydü.

Yahudileri kurtarmak için yapılan son kayda değer girişim, bir konferansın toplanması oldu. Temmuz 1938'de Evian'da yer alan toplantı hiçbir karar alamadan dağıldı. Bunun üzerine bütün dünya Yahudileri Alman mallarına boykot ilan ettiler. Ne var ki, liberal devletlerin bu önlemi tasvip etmemeleri sonucu, bu girişim de başarısızlıklar listesine katıldı.

Kristal Gecesi göç sürecine hız kazandırdıysa da, dünya devletleri, daha önce tesbit etmiş oldukları kotalar dışında göçmen kabul etmediler. Dominik Cumhuriyeti dışında Yahudilere sempati gösteren devlet çıkmadı ve ağızlarına kadar dolu gemilerle okyanuslara açılan Yahudi grupları her limanda geri çevrildiler. Birçoğu Almanya'ya geri dönmek zorunda kaldı ve yaşamını ölüm kamplarında noktaladı.

Adolf Eichmann'ın, hemen hemen sınırsız yetkilerle sahneye girmesi bu tarihlere rastlar. Eichmann, Almanya ve Alman işgali altında bulunan ülkelerdeki Yahudilerin kaderinden sorumluydu. 1938 ve 1939 yıllarında Yahudi sorunuyla resmen ilgilenmek üzere kurulan ve Alman etkisi altındaki bütün ülkelerde şubeleri olan Yahudi İşleri Merkezi'nin başına getirilen Eichmann, işe Yahudi göçünü hızlandırmak ve mallarına el koymakla başladı.

Yahudiler o zamana dek, göç etmek üzere resmi mercilere başvurduklarında büyük zorluklarla karşılaşıyorlardı. Nazi iktidarı ülkeyi Yahudilerden temizlemek istediği halde, göç işlemlerini devamlı zorlaştırmakta, kâbusa çevirmektedirler. Eichmann iş başına geldiğinde göç işlemlerini derhal "kolaylaştırdı". Naziler Yahudilere göç izni vermeden önce varlarını yoklarını alıyor, göçmenleri sefilileştiriyordu. Eichmann'ın taktiği basitti: Fakir ve sefil Yahudiler her gittikleri yerde nefret uyandıracak, Son Çözüm için gerekli olan ideolojik altyapı bu şekilde güçlendirilecekti. Kuşkusuz, Eichmann'ın tasarladığı "göç" şekli, Alman siyasetinin çıkarıneydi.

Doğu Avrupa'da durum pek farklı değildi. Hitler'in yükselmesi Yahudi düşmanlığının eski bir gelenek olduğu Doğu Avrupa'da memnurlukla karşılanmıştı. Polonya, Letonya, Litvanya ve Romanya gibi ülkelerde Yahudi

aleyhtarı yasalar 1934 yılından itibaren benimsenmeye başlanmıştı. Bu ülkeleri 1935'te Macaristan izlemiş, ve Doğu Avrupa'nın her yanında Yahudi aleyhtarı partiler seslerini duyurmaya başlamışlardı. Bu partilerin programları yavaş yavaş hükümet programları olarak da uygulanıyor ve birbirlerine genel olarak rakip olan hizipler, bir önceki yüzyılda olduğu gibi, Yahudi nefreti teması altında birleşiyorlardı.

Polonya'da tedhiş ve pogrom havası, bu ülke Alman işgaline girmeden önce de mevcuttu. Birinci Dünya Savaşı'dan sonra Yahudi tüccarlara yöneltilen saldırılar, Nazi etkisinin çoğalmasıyla yoğunluk kazanmıştı. Burada da, Yahudilere ait dükkân ve işyerlerinin önüne gözcü ve nöbetçiler dikiliyor, Hristiyanların bu dükkânlara girmeleri önleniyordu. 1934 yılında Polonya hükümeti, şiddet eylemlerine yol açmaması şartıyla, Yahudi dükkân ve işyerlerinin önüne gözcü dikilmesi uygulamasını yasallaştırmıştı.

Serbest meslek sahibi Yahudiler de buna benzer baskılar altında bulunuyorlardı. Üniversitelerde Yahudi öğrenci sayısı hızla azalıyor, öğretim görevlileri tehdit ediliyorlardı. Dışişleri bakanı, Polonya Yahudileri hakkındaki fikrini şöyle ifade ediyordu: "Polonya'da, gerektiğinden fazla bir milyon Yahudi yaşamaktadır."

Romanya'da 1937 yılında iktidara gelen hükümet, Yahudilerin özgürlüklerini sınırlamaya dönük sert yasalar çıkardı. Bundan sonra Yahudi işçiler fabrikalardan kovuldular, dinin şartlarından olan kurban kesme yasaklandı, Cumartesi günü çalışma zorunluğu kondu. Macaristan'da da, 1939'dan itibaren, Yahudiler kitle halinde işlerinden atılmaya başlandılar.

Orta Avrupa cemaatlerinin bu baskılar karşısında eylemsiz kalmalarına karşılık, Doğu Avrupalı Yahudiler bazı önlemler alma yoluna gittiler. Varşova'da, Bund ve Poaley Tsiyon gibi Yahudi örgütleri, saldırılara karşı kuvvet kullandılar. Bununla birlikte, Yahudiler arasında genel ruh durumu, yalnızlık, terk edilmişlik ve zayıflık duygusuydu. Yahudi toplumu, bütün bir ulusu imha etmeye and içmiş, kararlı ve kat kat kalabalık bir insan denizinin içinde, savunmasız ve çaresiz bir azınlık görünümündeydi. Göçmenler liman liman dolaşıp sığınacak yer arıyor, Yahudi dolu gemiler batırılıyor, hayatta kalmayı başaranlar, çıktıkları yere, Almanya ve Nazi rejimine geri dönmek zorunda kalıyorlardı (Günümüzde, Güney Doğu Asya'da, Vietnamlı göçmenler gemilere doluşup denize açıldıklarında, İsrail Hükümeti bu gibi

göçmenler karşısında vicdani sorumluluk duyarak, bunların bir kısmını kurtarıp İsrail'e yerleştirmiştir). 25 Kasım 1936'da, savaş ve kitle halinde imha başlamadan önce, İsrail Ülkesi'nde İngiliz yetkilileri önünde bir konuşma yapan Haim Weizmann, dünyayı şöyle uyarıyordu:

"İstenmedikleri yerlerde kalmaya zorlanan altı milyon insan var; dünya bunların yaşayamayacakları ülkelere bölünmüş. Altı milyon!"

Bu konuşmadan sekiz yıl sonra, 1945'te, bu Yahudilerin tümü özel imha merkezlerinde katledilmiş olacaktı.

İKİNCİ DÖNEM: 1939-1945

Büyük Katliam'ın birinci dönemi, görüldüğü üzere, hazırlık ve zemin yoklama dönemidir. Naziler bu süre içinde Yahudi aleyhtarı bazı nispeten "hafif" önlemler almışlar, dünyanın bu siyasete göstereceği tepkiyi ölçmeye çalışmışlardır. Birinci dönemin bilançosu lehte çıkınca da, planın ikinci evresine geçmişlerdir.

Büyük Katliam'ın ikinci dönemi ikiye ayrılabilir. İkinci dönemin ilk evresinde Naziler, Almanya ve Nazi işgaline giren ülkelerdeki Yahudileri kitle halinde kurşuna dizmişler ya da, savaşın ilk aylarında, henüz hazır olmayan imha kamplarına daha sonra sevk etmek üzere, getolaştırmışlardır. İkinci evredeyse, gazla zehirleme yoluyla kitle katliamına başlamışlardır.

1 Eylül 1939 tarihinde savaş patladığı zaman, Naziler Avrupa'nın önemli bir bölümüne çoktan hakim olmuşlardı. Yahudilere yapılan zulüm şimdi yepyeni ve hiçkimsenin tahmin edemediği bir evreye giriyordu. Almanlar, çok kısa süre içinde ve "yıldırım harekâtlarla" Polonya, Fransa, Danimarka, Hollanda, Belçika, Luxembourg ve Norveç'i yuttular. Bunları Balkan ülkeleri izledi. İşgal tamamlanır tamamlanmaz Naziler, antisemitik ideolojilerini yaymaya başladılar ve her girdikleri yerde Yahudi cemaatlerini tutsak ettiler.

Savaş sırasında Yahudilerin durumu, işgal altına giren ülkelerde yaşayan uluslarinkinden çok değişti. Herşeyden önce, Nazilerin başlıca hedefi Yahudilerdi; bunlar sırf bu ulustan oldukları için öldürüldüklerinden, kadın,

çocuk, yaşlı ve hastaların bu eylemin dışında kalmaları sözkonusu değildi. Öte yandan, Yahudilerin tümünden ortadan kaldırılması anlamına gelen Son Çözüm Projesi'nin, hemen, savaş daha bitmeden tamamlanması planlanmıştı. Nazi işgaline giren ve aşağı ırktan sayılan diğer ulusların kaderi, savaştan sonra tayin edilecekti.

Yahudilerin katli, devletin en acil ihtiyaçlarından önce geliyordu. Örneğin ülke ekonomisinin işgücü gereksinimine rağmen, işgal altındaki topraklardan sorumlu merciler, Aralık 1941'den itibaren, her işten önce Yahudilerin imha edilmesini emretmiştir. Aynı şekilde, savaş alanındaki orduların takviye gereksinimi düşünülmemiş, yük trenleri Yahudilerin imha kamplarına sevkedilmelerine tahsis edilmiştir.

S.S. şefi Heinrich Himmler, yardımcısı Adolf Eichmann, Nazi Partisi ve S.S. kuvvetleri kendilerini tümünden bu işe vermişlerdi. Her Alman diplomatik temsilciliğinde Yahudilerle uğraşan bir danışman vardı. Yerel halklar arasında Yahudi nefretini körüklemek için her türlü propaganda aracından yararlanılıyordu. Yakın Doğu'dan Atlas Okyanusu'na, Nazi işgali altında olmayan ülkelerde de, Alman propagandacıları faaliyetleydiler.

Nazi ideolojisti Alfred Rosenberg, Bakan tayin edilmişti. Görevi, Alman kuvvetlerinin almış oldukları ülkelerde müze, kitaplık ve buna benzer kurumları sistemli şekilde yağma etmektir. Yahudiler için özgürlük kavramı, kelime olarak dahi mevcut değildi. Sokağa çıkma yasakları uygulanıyor, giysilere sarı yıldız iliştiliriliyor, yüzbinlerce kişi, insanlık dışı koşullarda getolara sıkıştırılıyordu. Projeye göre, getolarda toplananlar önce köleleştirilecek, buralara sokulamayanlar doğrudan doğruya imha tesislerine sevkedileceklerdi.

Fransa, Belçika ve Hollanda cemaatlerinin Doğu'daki kamplara sevkıyatı başlamıştı. Fransa'da bu işler, Nazi taraftarı Vichy hükümetinin yardımıyla yapılıyordu. Vichy hükümeti Fransız polisini Almanların emrine vermişti; toplama işini bu kuvvetler yapıyor, böylelikle Nazilerin başka işlere dönmelerine olanak tanınıyordu. Bununla birlikte ve Doğu Avrupa'daki durumun tam aksine, Batı Avrupa'da halk - ne kadar antisemit olursa olsun- insanların sadece belli bir ırka ait oldukları için toplu halde imha edilmelerine ya da en azından "bilinmeyen bir yere" götürülmesine göz yumuyordu. Fransa, Hollanda, Danimarka ve daha birçok ülkenin halkı, elinden geldiğince, Yahudileri saklıyor, sevkıyat trenlerinden kurtarıyorlardı (bunun cezası, bazı durumlarda, ölümdü).

Macaristan Yahudileri, zulüm ve yağmaya rağmen, varlıklarını 1944 yılına kadar korutlular. Bu tarihten itibaren Eichmann, uzun süreden beri dokunamadığı bu cemaate bütün gücüyle yüklendi. Trenlerin askeri amaçlarla kullanıldığı ve savaş Nazilerin aleyhine döndüğü için her taşıma aracının hayati önem kazandığı bir dönemde, 30.000 Macar Yahudisi Budapeşte'den Viyana'ya yaya olarak yola çıkarıldı. Pek tabii, birçoku yolda öldü. Yunanistan Yahudilerinin sevkıyatı da dehşet verici oldu. Onbinlerce insan, on gün süreyle yollara sürüldü. Bu yolculuktan sağ çıkanlar, akli dengelerini kaybetme raddesine geldiklerinden, imha kamplarına vardıklarında, geleneksel ayıklamaya tabi tutulmadan hemen imha edildiler (sağlamlar önce köleleştirilir, güçleri tükendiğinde imha edilirlerdi). Birkaç yüz Rodoslu da, eski gemilere bindirilip, denizin ortasında batırıldılar.

İtalyanlar da Yahudilere yardım ettiler. İtalyan hükümeti, Nazilerle işbirliği yaptığı halde, soykırımına razı olmadı. Kısa süre içinde onbinlerce Yahudi İtalya'ya sığınmaya başladı. İtalya, Almanya'nın müttefiki olduğundan, bazı konularda daha serbest davranabiliyordu. Ne var ki, Alman dışişleri bakanı von Ribbentrop'un Mussolini nesindeki girişimleri sonuç vermediğinde, Alman kuvvetleri bu ülkeye de girdiler ve yakalayabildikleri Yahudileri ölüm kamplarına sevk ettiler.

Sevkiyat mekanizmasındaki bazı boşluklar ve Batı Avrupa halklarının yardımı sayesinde, birçok Yahudi Nazi ölüm sanayiinin çarklarından çekip çıkarıldılar. Bunların bir bölümü sahte kimlik belgeleri edinerek saklandılar (bazıları bir sahte kimlik karşılığı bütün servetlerini vermişlerdir). Sahte belge kullanımının yaygınlaşması üzerine, büyük kentlerde, yeraltı koşullarında, tam teçhizatlı "sahte belge fabrikaları" kuruldu. Fransa'da Yahudilere yardım, yeraltı mücadelesinin parçası haline geldi. Alpler ve Pireneler üzerinden, tehlikeli yollardan binlerce Yahudi kaçırıldı. Bunların bir bölümü vardıkları yerlerde yakalanıp Nazilere iade edilmiş olmakla birlikte, bir bölümü savaşın sonuna kadar saklanmayı başardı.

Avrupa devletleri arasında yalnız İskandinavya ülkeleri Yahudilere karşı olumlu ve kararlı bir tutum takınma cesaretini gösterdiler. Özellikle Danimarka ulusunun verdiği dayanışma örneği çok etkili oldu. Hatta Kral Christian, sarı yıldız takma yöntemi ülkesinde de uygulandığı taktirde, bu yıldızı takacak ilk Danimarka vatandaşının kendisi olacağını ilan etti. Bu ülkede birçok Yahudi, Danimarkalıların yardımıyla kaçırılıp saklandı. Finlandiya,

Almanya'nın zoraki müttefiki olmakla birlikte, Yahudi vatandaşlarının sevk-
edilmelerine izin vermedi.

İMHA FIKRI VE GİZLİLİK İLKESİ

"Yahudi sorunu"nun, bu ulusun sistematik bir şekilde imha edilmesiyle
"çözömlenebileceğı" fikrinin geliştirilmesinde alman "düşünür ve aydınları"
önemli rol oynamışlardır. Böyle bir çözümle ilgili ilk önerilerden birine,
Eugen Duehring'in daha 1881'de yayınlanan bir eserinde rastlanmaktadır.
Buna paralel olarak, birçok Alman düşünürü, insancılığın boş ve alıkça bir
düşünce olduğunu savunmuşlardır. XIX. yüzyılda Darwincilik belirlediğı
zaman, doğal ayıklama ilkesinin (doğanın zayıf unsurları bünyesinden atması
ve güçlü türlere "yaşama alanı" açılması) insanlara da uygulanması gerektiğı
ileri sürölmüştür (sosyal Darwincilik).

Nazi antisemitizmi bu fikirlere dayanır. Hitler daha 1919 yılında, antisemitik
siyasetin asıl ve son amacının "Yahudilerin tümünden ortadan kaldırılması"
olduğunu ima etmişti. Mein Kampf adlı kitabındaysa, "on on-iki bir ibranî
mikrobu zehirli gazla boğuluverseydi, Almanya Birinci Dünya Savaşı'nı
kaybetmezdi" diye yazmıştır. Kristal Gecesi'nden sonra bu düşünceyi ifade
eden demeçler çoğalmıştır. 12 Kasım 1938'de yer alan yüksek düzeyde bir
toplantı sırasında, Nazi mareşali Herman Goering şöyle demiştir: "Almanya
yakın bir gelecekte, uluslararası bir çatışmaya girmek durumunda kalırsa,
buradaki Yahudilerle nasıl hesaplaşacağımızı şimdiden düşünmeliyiz." Bu
konuşmadan iki hafta sonra, S.S. örgütünün yayın organı şunları yazmıştır:
"İşler bu yönde gelişirse, Yasa ve Düzen Devleti'mizin suç çevrelerini nasıl
imha ediyorsak, Yahudi mafyasını da imha etmek zorunluğuyula karşı karşıya
kalacağız. Bunlarla ateş ve kılıçla mücadele edeceğiz. Bunun sonucu da,
Alman Yahudiliğinin tümünden yıkılması, ortadan kalkması olacaktır." 21 Ocak
1939'da Hitler, Çekoslovak büyükelçisiyle yaptığı bir görüşmede şöyle
 demiştir: "Buradaki Yahudiler yok edilecektir." 30 Ocak'ta da şöyle bir
demeç vermişti: "Bugün bir kez daha gelecekten bahsetmek istiyorum.
Eğer, Avrupa ve Avrupa dışında Yahudi sermaye çevreleri ulusları bir kez
daha birbirlerine düşürürlerse, bunun sonucu Avrupa'da Yahudi ırkının imhası
 olacaktır." Dünya ulusları tarafından duymamazlıktan geline, ciddiye
 alınmayan ve Hitler'in söylevlerini süsleme sanatı olarak nitelendirilen bu
 sözler, defalarca tekrar edilmiştir.

İnsanların kitle halinde ve sistematik şekilde imha edilmeleriyle ilgili projeler Alman resmi belgelerinde hiçbir zaman zikredilmemiş ancak ima yoluyla izahat verilmiştir. Yalnız bir kez, Himmler ile adalet bakanı Thierack arasında 18 Eylül 1942 tarihinde imzalanan bir anlaşmada, bütün Yahudilerin ve suç işledikleri için mahkum edilen kişilerin, iş gücü (yani köle) olarak kullanılmak üzere S.S. komutanı Himmler'e devredileceği saptanmıştır. Bu anlaşmaya göre adalet bakanı, elindeki Yahudileri ve adi suçluları Himmler'e teslim edecek ve belgede de belirtildiği üzere, bunlar "ölünceye kadar" çalıştırılacaklardı. Hitler'in gizli emirleri yazılı olarak verilmiş olmakla birlikte, Son Çözüm'e ilişkin emirler hiçbir zaman kağıda geçirilmemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Hitler, bu emirleri Himmler'e sözlü olarak vermiştir.

Son Çözüm, tam anlamıyla, Goering'in Reinhard Heydrich'e vermiş olduğu bir emirle başlamıştır. 24 Ocak 1939'da iletilmiş olan bu emirde, Yahudi sorununun, "göç ve sevkıyat" yoluyla çözümlenmeye başlanması istenmiştir. Heydrich, sivil halka karşı savaş ve kitle cinayetleri için özel olarak yetiştirilmiş S.S. birliklerine vermiş olduğu yazılı emirde "Son Amaç" deyimini kullanmıştır (21 Eylül 1939). 31 Temmuz 1941 tarihli resmi bir belgede, Goering'in Heydrich'e, Son Çözüm'ün, Alman işgaline giren bütün topraklarda uygulanmasını emrettiği görülmektedir.

Son Çözüm Projesi, Ocak 1942'de toplanan Vannsee Konferansı'nda onaylandı. Bu konferansta bir araya gelen, Alman iktidarının ileri gelenleri ve Nazi Partisi yöneticileri, Son Çözüm için alınması gereken kararları görüştüler. Bu işle ilgilenecek bütün mercilerin görevleri ve kullanılacak yöntemler gözden geçirildikten sonra şu karara varıldı (Vannsee Konferansı Kararları):

"Gerekli denetim önlemleri altında, Yahudiler, Son Çözüm çerçevesinde, çalıştırılmak üzere Doğu'ya sevk edileceklerdir. Burada cinsiyetlerine göre ayrılacak ve güçlü olanlar yol inşaatlarında çalıştırılacaklardır. Kuşkusuz, bu çalışma sırasında, birçoğu doğal nedenlerden ölecektir. Hayatta kalabilenler, yani yüksek bir dayanma gücüne sahip olanlar, özel bir bakımdan yararlanacaklardır zira, tarihin de belirttiği üzere, Yahudiliğin yeniden doğuşu, ancak bunlar tarafından gerçekleştirilecektir.

Son Çözüm Projesi'nin uygulanması sırasında Avrupa Batı'dan Doğu'ya taranacaktır. Yahudiler önce getolara sokulacak, oradan

Doğu'ya sevk edileceklerdir... İşgal altındaki topraklarla etkimize giren ülkelerde, Güvenlik Polisi tarafından atanacak bir subay, dışişleri bakanlığının tayin edeceği bir temsilciyle işbirliği içinde çalışacaktır."

Son Çözüm harekâtı büyük bir titizlikle gizli tutulmuştur. Bu konuyla ilgili her türlü yazışma "çok gizli" rümuзуyla yapılmıştır. 25 Eylül 1941'de Hitler tarafından çıkarılan bir emir, 1940'ta çıkarılan ve o zamana kadar yürürlükte olan başka bir emri teyit etmekte ve Son Çözüm'e ilişkin her şeyin çok gizli kalması gerektiğini bildirmektedir. Örneğin Son Çözüm harekâtına katılan herkes bir gizlilik andı içmiş ve bu andı onaylayan bir belge imzalamıştır. Katliamları kurbanlardan ve dünya kamuoyundan gizlemek için yanıltıcı bilgi de yayılmış, sevkîyatlar "zararsız" olarak gösterilmiştir. Örneğin, bu politika çerçevesinde, Yahudilerin Doğu'da, Polonya'da, savaş alanından uzak, güzel ve temiz kentlere yerleştirilecekleri söylenmiştir. Bu gibi yazışmalarda kullanılan terimler de titizlikle saptanmıştır ("yeniden yerleştirme" gibi).

Bu önlemler geniş ölçüde etkili olmuştur. Üstelik olaylardaki vahşet unsuru o denli akla hayale sığmazdı ki (bir annenin hangi çocuğunun gaz odasına gideceğini kendi seçmesi gibi), gerçeği şu ya da bu şekilde öğrenen kişi ve çevreler, ellerindeki bilgiye inanmakta bir süre tereddüt etmişlerdir. İsrail'deki Siyonist liderler dahi bu bilgiyi değerlendirmekte zorluk çekmişlerdir. Gerçekten de Naziler, meselenin düş gücünü bile zorlayacağını bildiklerinden, bu unsurun onların lehine işleyeceğini hesap etmişlerdir. Nazi yüksek komiserlerinden Heinrich Lohse, bir keresinde şöyle demiştir: "Böyle bir bilginin düşmanın eline geçmesi halinde başımıza neler geleceğini düşünün bir; ama bunu öğrenen kişiler, büyük bir ihtimalle, ne gözlerine ne de kulaklarına inanacaklardır!"

Son Çözüm'le ilgili bütün unsurlar lehlerinde olmakla birlikte, Naziler her türlü olasılığı gözönünde tutarak, 1942'de, S.S. subaylarından Paul Blobel emrindeki Kommando 1005 adlı kuvveti, "Delil Yoketme Harekâtı" adını verdikleri bir işle görevlendirdiler. Bu harekâtın amacı, ölüm kampları öncesi dönemde, geniş çukurlar önünde kitle halinde kurşuna dizilen Yahudilerin toplu halde gömüldükleri mezarları açmak ve ceset kalıntılarını yakmaktı. Bu harekât birkaç ay sürmüş ancak bütün çabalara rağmen, Himmler'in "Yahudilerin imhası, tarihimizin bu şanlı sahifesi, hiçbir zaman anlatılmayacaktır" şeklindeki düşü, Müttefiklerin ilerlemesi sayesinde gerçekleşemedi.

Nazi arşivleri, kamp ve getolarda yaşayan Yahudilerin gizlice yazmış oldukları anılar ve tuttukları kayıtlarla buna benzer birçok belge gün ışığına çıkarıldı. Dünya kamuoyu, 1942'den itibaren -kısmi de olsa- gerçeği öğrenmeye başladı.

Son Çözüm mekanizması iki sürece dayanıyordu: Milyonlarca insanın göçebeleştirilmesi ve büyük kitlelerin bir yerden bir yere nakledilip geçici olarak yerleştirilmeleri. Bu siyaset sayesinde Avrupa Yahudi cemaatleri yerlerinden sökülüp alınmış, hiçbir yerde sürekli barınak bulamayan, yorgun, bitkin, hasta ve amaçsız dolaşan bir kitle haline getirilmiştir.

Nazilerin yerlerinden ettikleri ve bu süreç içinde, ızdırap, açlık, hastalık ve aşışılardan insanlıklarını kaybeden kitleler üç şekilde toplanıyorlardı: 1- Getolar, 2- transit kampları, 3-çalışma kampları. Bu toplama merkezleri de, Yahudilerin sefilleştirilmeleri ve anlatılması olanaksız koşullar altında insanlıklarından çıkarılmaları amacına hizmet ediyorlardı. Geto ya da transit kamplarına getirilen Yahudiler, çoğu zaman, ölüm kamplarına sevk edilmeden önce, bulundukları yerlerde açlık, hastalık ya da işkenceden ve sefaletten ölüyorlardı (Vannsee Konferansı'nda alınan imalı kararlar da bunu öngörüyordu). Nazi liderlerinden Hans Frank, kendi bölgesindeki Yahudiler için, bu koşulları yansıtan şu sözleri söylüyordu: "1.2 milyon Yahudiye aklıktan ölüme terketmiş bulunuyoruz."

Bu şekilde, 50.000 kişilik Varşova Getosu'na sıkıştırılan 500.000 Yahudiden 43.000'i, Treblinka imha kampına sevk edilmeden önce öldüler. Bu rejimin etkileri savaştan sonra da devam etti ve Bergen Belsen imha merkezi Müttefiklerin eline geçtikten sonra, kurtulan kamp sakinlerinden 14.000'i yorgunluk ve hastalıktan öldüler.

SON ÇÖZÜM

Son Çözüm Projesi'nin uygulanmasından üç yüksek dereceli memur sorumlu idi: S.S. komutanı ve Emniyet Genel Müdürü Heinrich Himmler, yardımcısı ve güvenlik polisi şefi Reinhard Heydrich ve ondan sonra yerini alacak olan Ernst Kaltenbrunner. Bu projeyi uygulama görevi, demek ki, Emniyet Genel Müdürlüğü'ne verilmişti. Bu kurumun IVA4b rumuzlu dairesi de Yahudi İşleri Bölümü idi. Bu bölümün şefi, aynı zamanda Yahudi İşleri Danışmanı olan Adolf Eichmann idi.

İmha harekâtında rol oynayan her aşamadan kişiler, özellikle bu iş için yetiştirilmiş olan Ölüm Mangaları, emniyet örgütünün değişik dairelerinden toplanmışlardı. Kurbanlara en yakın olan imha elemanları bunlardı. Ölüm Mangaları, Avusturya'nın savaştan önce Almanya'ya katılmasından sonra harekete geçmişlerdi. 1 Eylül - 25 Ekim 1939 tarihleri arasında, Ölüm Mangaları'nın Polonyalı Yahudiler ve aydınlara karşı uyguladıkları idam harekâtı daha sonra Rusya'da uygulanana nazaran mütevazî boyutlarda kalmış ama vahşette benzeri görülmemiş derecelere erişmiştir. Adının duyulması bile dehşet saçmaya yeterli olan Ölüm Mangaları, yüzbinleri köy ve kasabaların dışında toplayıp geniş çukurlar önünde kurşuna dizen bu kuvvetler, toplam olarak 2000 elemanı geçmiyordu. Rusya'nın Nazi işgaline giren bölümlerinde faal olan bu kuvvetler çok iyi teçhiz edilmişlerdi; işlerinde de çok ustaydılar. Özellikle Polonya'daki imha merkezleri faaliyete geçmeden önce Ölüm Mangaları Rus topraklarında büyük hızla çalışmışlardır. Bu kuvvetlerin faal oldukları dönemden adları zikredilmesi gereken iki Yahudi yerleşme merkezi Kiev ve Vilna'dır. Kiev yakınlarında Babi Yar, Vilna çevresinde Ponar mevkilerinde kazılan toplu mezarlar, savaştan sonra keşfedilmiştir.

Ölüm Mangaları'nın işi basitti: İmha grubu bir köye ya da kasabaya gelir (bazan kentlere de girerlerdi), buradaki Yahudi getosuna girer, ellerine geçirdiklerini yerleşme merkezinin dışına çıkartır, burada, kurban grubunun boyuna göre bir çukur kazdırır (çukur, pek tabii, kurbanlar tarafından kazılırdı), kurbanlar çırılçıplak soyunur, kıymetli eşyalarıyla paraları yağma edilir, grup çukurun başına getirilerek makineli tüfekle taranırdı. Ancak, çukura düşenler arasında ölmeyenler hatta yara bile almayanlar vardı. Bu noktada grubun kumandanı çukurun başına gelir, canlı kalan Yahudileri kendi eliyle vurur, sonra çukuru kapatırdı. Buna rağmen ölmeyenler, diri diri gömülürlerdi. Ölüm Mangaları'nın idam metodunda ayırma yer yoktu. Anneler ellerindeki bebeklerle vurulur (böyle sahnelerin, Almanlar tarafından çekilmiş fotoğrafları bulunmuştur), yaşlı ve hastalar kurban grubundan çıkarılmazlardı. Rus kırları bu şekilde dev bir mezalığa dönüştürülmüş, Babi Yar gibi mezarlar keşfedilmiş olmakla birlikte, buna benzer birçokları hiçbir zaman bulunamamıştır.

Ölüm Kampı ya da İmha Merkezi öncesi dönemde başka idam metodları da uygulanmıştır. Birçok halde Yahudiler kitle halinde denize dökülmüş, zehirli gaz yönteminin "etüd" edildiği zamanlarda, gaz kamyonları kullanılmıştır. Savaş uzadıkça, Yahudilerin yakalandıkları yerlerde idam edilmeleri

yöntemine son verildi. Çalışmalar devam ettiğinden iş gücü sıkıntısı belirmiş, bütün Avrupa'ya yayılan Nazi iktidarı, bazı işlerin yapılmasında zorluklarla karşılaşmıştı. Bu nedenle, büyük Yahudi kitleleri çeşitli yerlerde çeşitli işlere sürülerek dev bir köle ordusu meydana getirilmiştir. Yahudiler ya devlet kesiminde çalıştırılıyor ya da özel sektöre kiralanıyorlardı. S.S. fabrikalarında da önemli sayıda Yahudi köle çalıştırılıyordu. Bunlar Nazilerin kurmuş olduğu çalışma kamplarına da sevkediliyordu. Burada çalışına, dayak ve işkence eş anlamlı kelimelerdi. Kamp kumandanları da, sık sık, keyfi şekilde adam öldürüyorlardı. Bu dönemde Yahudi öldürmek, vatana hizmetti.

1941'in sonundan itibaren Ölüm Kampları hizmete sokuldu. Uzun süreden beri yapılan "bilimsel" araştırmalar tamamlanmış, hangi gazın en etkili şekilde öldürdüğü tesbit edilmiş, asgari zamanda azami insan imha etme ya da yakma yöntemleri geliştirilmişti. Sevkiyat yolları da saptanmış, nakliyat düzeni ayrıntılarıyla incelenmişti. Gerçekten de, kurşuna dizmek -burada milyonlarca insan sözkonusu olduğundan- pahalı bir işti. Daha doğrusu, belli bir insan sayısı öldürmek için yapılması gereken "yatırım" yüksekti. Ceset başına masrafın en az olacağı en iyi öldürme metodu belli yerlerde, yani imha merkezlerinde, kitle halinde gazla boğmaktı.

Bu yöndeki araştırmalar tamamlanıp sonuçları denendikten sonra imha kampları evresine girildi ve böylelikle, Auschwitz, Chelmno, Belzec, Sobibor, Majdanek, Treblinka gibi yerlerin adları dehşet tarihine yazıldı.

Ölüm Kampı, büyük bir sefilleştirme ve aşağılama sürecinin son halkasıydı. Buraya kadar gelebilenler son bir kez soyuluyor, bütün giysileri alınıyor ve gaz odalarına sokuluyordu. Ama iş bununla bitmiyordu: Bir Yahudiden alınabilecek daha çok şey vardı. Cesetler odalardan çıkarıldıktan sonra, ölülerin parmak ya da bileklerinde nasılsa kalmış olan yüzük ve bilezikler alınır, altın dişler sökülür, kemiklerden fosfat, yakılan vücutlardan toplanan yağlarla sabun yapılırdı. İnsanın, ruhun en derin noktalarında bulunduğu ve hiçbir zaman belirmeyeceği düşünülen, toplumsal kural ve gelenek sistemleriyle frenlenen en ilkel iç güdülerin gemi azıya aldıkları açıktı. Pek tabii, yüzbinlerce Alman bu yağmadan zengin oluyordu. Himmler'in de dediği üzere, Yahudilerin varları yokları nihayet alınmıştı.

AUSCHWITZ INSAN IMHA MERKEZİ

Naziler, irili ufaklı birçok imha kampı kurmuşlardır. Bunların hepsinde de hemen hemen aynı senaryoyu uygulamışlardır. Bu nedenle, burada sadece bir örnek, imha kaplarının en büyüğü ve en meşhuru olan Auschwitz insan imha tesislerinin örneği gözden geçirilecektir.

Auschwitz, kelimenin tam anlamıyla, özel bir insan imha sanayii tesisiydi. Nüfus bakımından nispeten تنها, bataklık, asgari sağlık koşullarının dahi mevcut olmadığı bir bölgeye kurulmuştu.

Kamp geniş kapasiteli olduğundan, kısa süre içinde bir sanayi merkezine dö-nüştü. Yakında kurulan I.G. Farben fabrikasında, binlerce Yahudi ya da Yahudi olmayan köle, suni benzin ve kauçuk imalatında çalıştırıldılar.

Fabrikalarda çalışabilecek olan Yahudiler, hayvan vagonlarıyla kampa vardık-tan sonra hemen ayıklanmaya tabi tutulurlar ve işe sürülürlerdi. Gücsüzler ise hemen traş edilip gaz odalarına sokulurlardı (ölüm kamplarında tonlarca insan saç ı bulunmuştur). Çalışabilecek durumda olanların kollarına bir numara döğölürdü. Kölelerin ortalama dayanma süreleri üç aydı. Gücü biten, ölüme yollanırdı.

Çalışamayacak durumda olanlar güçlülerden ayrıldıktan sonra, paniğe yol aç-mamak için duşa sokulacakları söylenir, giysilerinden soyulur ve ellerine bir sabun verilerek sıraya sokulurlardı. Gizlilik ilkesi, gaz odalarının kapısına kadar korunurdu. Kurbanlar, ne denli kötü ve insanlık dışı koşullarda olursa olsunlar, kitle halinde zehirleneceklerini akıllarına bile getiremezlerdi. Panik oldukça tehlikeliydi zira kamplarda binlerce-onbinlerce insan bulunurdu. En küçük bir patlama, geniş çapta bir eyleme dönüşebilir, böyle bir isyanın kontrol altına alınması zor olabilirdi. Öte yandan, tutsaklar kampa geldikle-rinde, bir tutsak merkezine getirildiklerini bile anlamazlardı. Bazı kamplarda Yahudiler orkestrayla karşılanırlardı. Trenin vardığı yer de, tam bir "gar" idi. Kuşku yok değildi ama bu daha çok, ilerinin bilinmemesinden doğan bir güvensizlik duygusuydu. Bazan, son anda, gaz odasının kapısına geldiklerinde, içgüdüsel bir itişle kaderlerini hissettikleri olurdu ama bu noktadan geriye dönüş artık olanaksızdı. Gruplar çabucak odalara doldurulur, kapılar hemen kapatılırdı. Bundan sonra, bir haşarat ilacı olan Zyklon B gazı ya "duşlardan" ya da odanın tavanındaki küçük bir delikten verilirdi. Boğulma

süresi 3 ilâ 10 dakikaydı. Bununla birlikte, "her ihtimale karşı" yarım saat kadar beklenir, kapılar sonra açılırdı. Cesetlerin altın dişleri alındıktan sonra vücutlar yakılır, külleri gömülürdü.

Kampın bekçileri, S.S.'lerin en vahşi kesimini oluşturan "Kurukafa" (S.S. *Totenkopf*) birlikleriydi. Bunlar, 1933'ten beri, Reich'in "düşmanları" olan "alt-insanların" aşağılanmaları, işkence edilmeleri ve öldürülmeleri konularında yoğun eğitim almış özel S.S. kuvvetleriydi. Bunlar, çalışabilecek tutsakların bile en küçük bir direnme emaresi karşısında, insan öldürürlerdi. Kurukafa Birlikleri, dehşetli ve esrarengiz imha eyleminin yürütme organıydı.

Auschwitz'te insanlar üzerinde tıbbi deneyler de yapılmıştır. Nazi doktorları burada, Yahudi tutsaklara zehirli kimyevi maddeler uygulamışlar, vücutlara çeşitli zehirler zerkederek, maddelerin etkilerini "incelemişler", insanın tabii koşullara dayanıklılık derecesini ölçmek için kurbanları -örneğin- ölünceye kadar soğuk suda bırakmışlardır. Savaşın sonra yakalananlar arasında bulunan kamp kumandanı Hoess, Nuremberg Mahkemeleri'nde şu ifşaatla bulunmuştur:

"Auschwitz'i 1 Aralık 1943'e kadar yönettim. Tahminime göre, burada, 2.5 milyon kişi, gazla zehirleme ya da yakma yoluyla imha edildi. Yarım milyon kişi de açlık ve hastalıktan öldü. Buna göre (Auschwitz'te) kurban sayısı 3 milyondur... Yalnız 1944 yazında Auschwitz'de 400.000 Macar Yahudisi imha edildi."

BÜYÜK KATLIAM'DAN BELGELER

İkinci Dünya Savaşı sırasında Yahudi öldürmenin binlerce Alman için günlük iş haline gelmiş olduğunu anlamak, Büyük Katliam'ın boyutlarını ve anlamını kavramak açısından önemlidir. Bu "iş" dünyasında cinayet, başlıca faaliyet dalı ve geçim kaynağıydı. Savaşın sonra ele geçen Alman belgelerinde bu durum bütün çarpıcılığıyla ortaya çıkmaktadır. Örneğin, aşağıdaki mektup, ısıtma teçhizatı üreten bir fabrika sahibine, İ.A. Kopf'a aittir:

S.S. ve Emniyet Genel Müdürlüğü
Merkez İnşaat Bürosu
Auschwitz

ilgi: Kampın 2 ve 3 numaralı krematoryumları

Beş adet üçlü brülör, cesetleri kaldırmak için iki elektrikli asansör ve bir yedek asansör siparişinizi almış bulunuyoruz. Kömür depolama ve kül taşıma teçhizatı siparişiniz de hazırlanmaktadır.

William Shirer, Nazi İmparatorluğu adlı eserinde, C.H. Kori firmasının, Belgrad'da kurulması planlanan imha merkezinin inşaat işini nasıl almaya çalıştığını anlatır. Firma, bu işi almak için, gerekli olanaklara sahip olduğunu söylemekte, Dachau ve Lublin tesislerini de onların kurmuş olduğunu belirterek, teçhizatın o zamana kadar "çok tatminkâr" şekilde çalışmış olduğunu vurgulamaktadır:

"Ceset yakma tesislerinin inşaatı hakkında yaptığımız görüşmeyi takiben, kömürle çalışan ve şimdiye kadar çok tatminkâr sonuçlar veren yeni ve geliştirilmiş fırınlarımızın planlarını dikkatinize sunuyoruz.

Yakma tesisleriniz için sizlere iki brülör almanızı tavsiye ederiz. Mamafih, iki brülörün de amaçlarınız için yeterli olup olmadığını araştırmanızda yarar görüyoruz.

Fırınların randımanı, dayanıklılığı ve kalitesi güvenilirliğimizin garantisidir.

C.H. Kori

Naziler imha projelerinde çocukları düşünmemelik etmemişlerdir. Çocuklar ana ve babalarından ayrı olarak toplanmış ve ölüm kamplarına sevk edilmişlerdir. Aşağıdaki parça, 1961'de Kudüs'te yargılanan Eichmann'ın mahkemesi sırasında, savcının okuduğu iddianameden alınmıştır:

"Çocuklar Auschwitz'e giden trenlerde yaşlarına göre ayrılırlardı. Ondört yaşından itibaren her çocuk, ölüm kampına sevkıyatı

açısından bağımsız insan sınıfına girerdi. Okuldan dönen çocukların, ana-babalarının o gün ölüme yollanmış olduklarını ve evin bu arada başkalarına verilmiş olduğunu görmeleri nadir olaylardan değildi. Analar gaz odalarında çocuklarını göğüslerine bastırırlar ve zehirlenmelerini önlemeye çalışırlardı, ta ki, cellatlar gelip de, sağ kalan çocukları diri diri fırına atana dek."

Eichmann'ın yargılanması sırasında,Fransa'nın Drancy kentinden Auschwitz'e sevk edilen çocukların öyküsünü anlatan şahitler gergin bir sükunetle izlenmiştir. Adolf Eichmann, Avrupa'da Yahudi çocuklarının da sevkedilmelerine karar vermiş ve sıra Drancy'ye gelmişti:

"Çocuklar Drancy kampına, hıncahınç dolu ve polisler tarafından denetlenen otobüslerle getirildiler. Sonra dikenli tellerle çevrili bir alana sokuldular. Bir grup Fransız jandarması tellerin dışında nöbet tutuyordu. Genel olarak sert kişiler olarak tanınan ve kolay kolay heyecanlanmayan polis ve jandarmalar, kendilerine verilen bu görevden duydukları iğrentiyi saklamıyorlardı. Otobüsler geldiğinde, çocukları gruplara ayırıp geniş odalara soktular. Yaşça büyük olanlar küçükleri ya ellerinden tutuyor ya da kucaklarında taşıyorlardı. Çocuklar ağlamıyordu. Bir kuzu sürüsü gibi, dehşet içinde ama sıralarını bozmadan, verilen emirlere itaat ediyorlardı.

Sevkiyat günü çocuklar sabahın beşinde uyandırılırlardı. Bazıları kalkmak istemez, bahçeye inmeyi reddederlerdi... Bu durumda jandarmalar yatakhaneye girer, dehşet içinde ağlaşan ve birbirlerine sarılarak çıkmamak için mücadele eden çocukları kollarından tutup çekerlerdi. Görüntü, polislerin en katı yürekliyelerinin dahi dayanamayacakları türdendi."

SON ÇÖZÜM'ÜN SONU

Büyük Katliam 1943'ten sonra hızını kaybetmeye başladı. Naziler Rus cephesinde yenilgi üzerine yenilgi alıyor, Müttefikler batıdan baskılarını arttırıyorlardı. Bu tarihte, Yahudilerin özellikle kalabalık oldukları Polonya ve Rusya'da imha işleri hemen hemen tamamlanmıştı. Alman orduları geri çekilmeye başladıklarında da, katliama ilişkin delillerin ortadan kaldırılması-

na başlandı (Kommando 1005 Harekâtı). Bu harekât çerçevesinde dört büyük kampın faaliyeti durduruldu ve imha merkezleri alelacele kapatılmaya başlandı (Belzec daha sonra, kısa süreliğine, bir kez daha açıldı). 26 Kasım 1944 tarihinde, Almanya'nın yenilmek üzere olduğu kesinleşince, Himmler gazla öldürme işinin durdurulmasını emretti. Ne var ki, kamplarda çalışanların ve olaylara şahit olanların da imhası gerektiğinden, bu aralarda imha işine biraz hız verildi. Vakit olmadığı zamanlar, elde kalan tutsaklar Almanya içlerine doğru yürüyerek yola çıkarıldılar. Bu Ölüm Yürüyüşleri 1945'in sert kışında devam etti. Naziler bu sevkiyat şeklinin de bir imha metodu olduğunu doğru olarak hesapladılar; yıllarca ölüm kampı koşullarına dayananlar bu Yürüyüşler'de öldüler.

KURBAN SAYISI

Büyük Katliam'da Naziler, altı milyona yakın Yahudi, çok büyük sayıda savaş tutsağı öldürmüşlerdir (özellikle Rus askerleri). Ne var ki, günümüzün Neo-Nazi eğilimli çevreleri, Nazi tarihini "arındırmaya" çalışmakta ve Büyük Katliam'ın bir Yahudi icadı olduğunu, ölüm kampı denen unsurun hiçbir zaman mevcut olmadığını iddia etmekte, savaşta Yahudi öldüyse, savaşın koşullarından öldüklerini, üstelik savaşta yalnız Yahudi değil milyonlarca Avrupalının da öldüğünü savunmaktadırlar. Bu propaganda, antisemitizmin, Büyük Katliam'dan sonra dahi ne denli güçlü olduğunu göstermekte ve -daha önemlisi- Büyük Katliam'dan sonra kuşağı ciddi şekilde etkileyebilmektedir.

Katliam'da öldürülen Yahudi sayısını hesaplamak oldukça zor bir iştir. Almanlar, Reich'in "1000 yıl" yaşayacağını düşünerek, her eylemlerini titizlikle belgelemiş olmakla birlikte, savaşın sonuna doğru birçok belgeyi yok etmişlerdir. Bununla birlikte, önemli ip uçları bırakmışlardır. Bu olayda hayatlarını kaybedenlerin (doğrudan doğruya ya da intihar gibi dolaylı yollar-dan) sayısını çeşitli istatistik kayıtlarından dolaylı olarak çıkarmak olanaklıdır:

Polonya-Rusya bölgesi	4.565.000
Almanya	125.000
Avusturya	65.000
Çekoslovakya (Münih anlaşmasından önceki sınır)	277.000
Macaristan (Transilvanya dahil)	402.000

Fransa	83.000
Belçika	24.000
Lüksemburg	700
İtalya	7500
Hollanda	106.000
Norveç	760
Romanya(Macaristan'a kalan bölgeler hariç).	40.000
Yugoslavya.	60.000
Yunanistan.	65.000
TOPLAM KAYIP	5.820.960

Yukarıda zikredilen ülkelerde Nazi istatistikleri ve diğer istatistiksel bilgiler nispeten tamamdır. Problematik olan bölge, kurban sayısının en çok olduğu Rusya-Polonya bölgesidir. Bu bölgedeki kurban sayısı, dolaylı bir hesaplama ile saptanır:

1 Eylül 1939'da Polonya'da Yahudi nüfusu

(Polonya Enformasyon Bakanlığı, İstatistik Yıllığı, Eylül 1939- Haziran 1941, Londra, s.10)	3.351.000
Alman işgalinden önce Rusya'da Yahudi nüfusu (17 Ocak 1939 genel sayımı)	3.020.000
Sayım tarihinden (Rusya) Alman işgalinin başlamasına kadar (22 Haziran 1941) doğal artış	80.000
Litvanya'da Yahudi nüfusu	155.000
Letonya'da Yahudi nüfusu	95.000
Estonya'da Yahudi nüfusu.	4000
1930 sayımına göre Romanya'da Yahudi nüfusu	278.000
Bu bölgelerde Nazi işgaline kadar doğal artış ve göç.	22.000
Savaş başladığında Polonya-Rusya bölgesinde TOPLAM YAHUDİ NÜFUSU	7.005.000

Dolaylı hesaplama şöyle yapılmaktadır: 1959 sayımına göre, Rusya ve Sovyet cumhuriyetlerinde Yahudi sayısı 2.268.000 idi. Savaşın bittiği 1945 yılından sayımın yapıldığı 1959 yılına kadar Rusya'da nüfus artışı ortalama yüzde 25 olmuş, sadece Yahudi nüfusunun artış oranı yüzde 18.75 düzeyinde kalmıştır. 1959'da Yahudi nüfusu 2.268.000 olduğuna göre, 1945, yani ölüm kamp-ları kapatıldığında, yalnız Rusya ve bugünkü Sovyet cumhuriyetlerinde kalan Yahudi sayısı 1.910.000 idi.

Savaş başladığında Rusya-Polonya'da Yahudi nüfusu	7.005.000
Savaştan sonra Rusya ve Sov. Cumh. Yahudi nüfusu.	-1.910.000
Savaştan sonra S.S.C.B.'den Polonya'ya dönenler	-300.000
Polonya ordusunda öldüğü bilinen Yahudi sayısı	-30.000
Rus ordusunda öldüğü bilinen Yahudi sayısı	-200.000

BÜYÜK KATLİAM AÇIĞI (Rusya-Polonya) 4.565.000

KURTARMA VE DİRENME EYLEMLERİ

Nazilerin imha projesi Avrupa çapında, güçlü bir devletin yürüttüğü dev boyutlu bir projeydi. Buna karşılık, özellikle Dünya Siyonist Teşkilatı'nın düzenlediği kurtarma eylemleri, bu dev imha mekanizmasının yanında cüce görünümündedir. Bununla birlikte, İsrail Ülkesi'ndeki siyonist liderliği Avrupa'da meydana gelmekte olan ve haberleri-gizlilik ilkesinin harfiyen uygulanmasından dolayı- geç gelen imha eylemleri karşısında, eli-kolu bağlı kalmamış, Nazi devine karşı cesaret ve kararlılıkla elinden geleni yapmıştır. Bu örgütle Avrupa'da tarafsız kalmayı başaran ülkelerin ve işgal altındaki halkların Yahudilere yapmış oldukları yardımlar henüz tarihe tam olarak aksetmemiştir.

Doğu Avrupa'da yerel halk Yahudilere karşı acımasız ve ilgisizdi. Yahudilerin ızdıraplarına tepki gösterenler sadece, Batılı küçük demokrasiler olmuştur. Kilise'nin tepkisi zamanına göre değişmiş ve bazan Nazilerle sessiz bir işbirliği içine girmiştir. Alt düzeylerden bazı rahipler Yahudilere çekinmeden yardım etmişler, Papa'nın kendisi bazı Yahudiler için zaman zaman girişimlerde bulunmuş, 1943'te Naziler Roma cemaatine karşılık fahiş bir fidye talep ettiklerinde Papa, 15 kilo altın vermiştir. Bununla birlikte Vatikan, Almanlarla ihtiyatlı ilişkilerini sürdürmüş gerginliklere yol açmamaya çalışmıştır.

Müttefikler de Yahudileri kaderleriyle başbaşa bırakmışlardır. Ne İngiltere ne Amerika Birleşik Devletleri bu konuya ilgi göstermemişler ve belki de, bile bile, Yahudilerin katline göz yummuşlardır.

Weizmann ve Siyonist Teşkilatı'ndan arkadaşları, dünyaya Yahudilerin durumunu izah etmek için çok çalışmışlardır. 1 Mart 1943'te New York'ta halk önünde Weizmann, Yahudi ulusunun kaygısını şöyle ifade etmeye çalışmıştır:

"Geleceğin tarihçisi zamanımızın kara kayıtlarını inceleyeceği zaman inanılması olanaksız iki şeyle karşılaşacaktır: Birincisi, suçun kendisi, ikincisi dünyanın bu suça gösterdiği tepkidir. Elindeki delilleri tekrar tekrar ve titizlikle tahkik edecek ve Milâttan sonra XX.yüzyılda, büyük ve uygar bir ulusun, cinayeti gizli bir eylem olmaktan çıkarıp herkesçe kabul edilmiş ve devletin resmi siyaseti olarak benimsenmiş bir fiil haline getiren bir çeteye iktidarı teslim etmiş olduğunu ancak uzun çalışmalarından sonra kavrayacaktır. Belgeleri karıştırırken, beyin anlama yeteneğini aşan insan mezbahalarının, ölüm hücrelerinin, kilitli trenlerin öyküsünü bulacaktır.

Ama bu tarihçi, dünya tarihinin benzerini kaydetmediği bu vahşet hakkında hükmünü vermek isteyeceği zaman, rahatsız edici bir gerçek daha keşfedecektir. Bu da, uygar dünyanın, insanlığa ahlak yasalarının on ilkesini armağan eden bir ulusun bireylerinin sırf bu ulusa ait oldukları için katledilmeleri karşısında eylemsiz kalmış olduğu gerçeğidir. Herşeyden önce de, örgütlü bir barbarlığa karşı silaha sarılan özgür ulusların, bu barbarlığın ilk ve başlıca kurbanlarını kurtarmak için neden önce rica ve istihramlar beklemiş olduğunu anlayamayacaktır.

İki milyon Yahudi şu anda imha edilmiş durumdadır. Dünya bu iğrenç gerçeği bilmediğini, duymadığını artık iddia edemez... Şu anda, kurtarma harekâtları düzenlemek yerine sempati belirtmekle yetinmek, can çekişenlerle alay etmekten başka bir şey değildir..."

Nazi döneminde Yahudi direnişinin en parlak örneği Varşova Getosu'nun ayaklanmasıdır. Varşova Getosu'nun gençleri, getolaştırma harekâtının başından birbirlerine bağlı kalmışlar, grubun mücadeleci niteliğini bazan pasif kalan yaşlılara da karşı koyarak korumuşlardır.

Naziler Varşova Getosu'nu Temmuz 1942'de tahliye etmeye başladılar. Bir ay içinde 100.000 Yahudi Treblinka'ya sevk edildi. Aradan iki ay geçmeden de, getonun yarım milyona yakın nüfusundan 60.000 kişi kaldı. Almanlar son sevkiyat için getoya girdiklerinde küçük bir muharip grubunun basit silahlarla düzenledikleri şiddetli bir direniş eylemiyle karşılaştılar. Naziler iki kez geri çekilmek zorunda kaldılar. Yahudi muhاریplerin direnci kırılmayınca, getoya tank, alev makineleri ve toplar getirildi (Yahudilerin silahı tabanca ve molotov kokteyllerinden ibaretti). Bu durum karşısında getoyu savunanlar, mahallenin lağım şebekesine indiler ve aç-susuz olarak, mücadeleyi oradan sürdürdüler.

Naziler bu ilk direniş eylemi karşısında şaşırdılar. Olaylar Himmler'in kulağına gittiğinde, getonun derhal yok edilmesi emredildi. Son hücum tarihi Hamursuz Bayramı'nın ilk gecesi olan 19 Nisan 1943 olarak saptandı. Naziler bu kez takviye edilmiş tank birlikleriyle geldiler. Tankları birçoğı ev yapısı el bombaları ve molotov kokteylleriyle zararsız hale getirildi. Savaş bir süre göğüs göğüse devam etti. Almanlar geto binalarını ateşe vermeye, Yahudilerin mevzilendikleri yerlere zehirli gaza püskürtmeye başladılar. Getoya giren Alman kuvvetlerinin komutanı bu sırada genel karargâhına şu mesajı ilettil: "Yahudilerin ve haydutların gösterdikleri direniş, ancak bütün gücümüzle, gece-gündüz ara vermeden yüklenerek kırabiliriz."

Çatışmalar tam 28 gün sürdü ve geto tamamen ele geçirildiğinde, Alman komutanı general Stroop çatışmaların bittiğine dair şu raporu verdi: "Toplam olarak 56.065 Yahudi yakaladık. Bunların imha edilmiş olduklarını söyleyebilirim." Bununla birlikte, general Stroop'un bilmediğı bir şey vardı ki, bu da, yüz kadar Yahudinin lağım şebekesinden kaçtıklarıydı. Varşova Getosu'nun ayaklanması dünyaya bunlar tarafından duyurulacaktı.

Varşova'da olanlar ve diğer kamplardaki örgütlenmeler hakkındaki haberler yaygınlık kazanmaya başladığında, başka yerlerde toplanmış bulunan Yahudiler de direnişe geçtiler. Bu grupların bazıları daha faaliyete geçmeden ortaya çıkarıldı ve yok edildi. Örneğın, Vilna getosunda örgütlenen grup Naziler tarafından bir ihbar sonucu keşfedildi. Buna karşılık Krakov'da bir avuç genç ve tek tek kişilerin düzenledikleri sabotajlar, Nazilere korkulu dakikalar yaşattı.

Büyük Katliam'ın Yahudi ulusunun yaşamış olduğu en sarsıcı tecrübe olduğunu söylemeye gerek yoktur. Bu soykırımı ne sözle ne de yazıyla anlatılabilir; anlamı, boyutları ve etkisi ancak yıllarca sürebilecek bir araştırma ve öğrenmeyle kavranabilir. Öte yandan, Büyük Katliam İsrail Devleti'nin kurulmasına yol açan neden olmamıştır. Atasal anavatanda devlet kurma fikri, özgür yaşama fikri İsrail Oğulları'nın kişiliklerinin temelidir. XIX. yüzyıl antisemitizmi ya da Nazi vahşeti, devletin şu ya da bu tarihte kurulmasını tayin eden, çabuklaştırıcı nedenlerdir. Zamanın militan Siyonistlerinden Menahem Begin, kurulmak üzere olan yeni İsrail Devleti'nin doğmasına ve ondan önce İngiliz yönetimine karşı Yahudilerin başlatmış oldukları isyana sebep olan unsurları, şöyle değerlendirmektedir:

"...İki temel gerçek, Avrupa'da Yahudileri imha kampanyası ve bu olay devam ederken (İsrail Ülkesi'nin) kapılarının kapanması, ülkede Yahudi isyanının başlamasının o anki, zahiri nedenleri olmuştur. "O anki" ifadesi üzerinde durmak istiyorum, zira, her savaşta ve her ihtilalde, savaş ve ihtilalleri yaratan temel nedenler ile bu savaş ve ihtilallerin sadece patlama tarihlerini saptayan zahiri, o anki nedenlerini ayırmak gerekir.

Fransa'nın XVIII. yüzyıl sonunda yaşamış olduğu açlık ve Tuz Vergisi, Büyük İhtilal'in patlamasına neden olmamıştır. Bunlar sadece ihtilali çabuklaştırmışlardır. Tıpkı Çay Vergisi'nin Amerikan Kurtuluş Savaşı'nın fitilini ateşlemiş olduğu gibi..." (The Revolt, s. 75)

19. İSRAİL DEVLETİ'NİN YENİDEN KURULMASI

Dünya Savaşı sona erdiği zaman, milyonları bulan Avrupa Yahudi cemaatlerinden geriye bir milyonu biraz aşkın kişi kalmıştı. Yahudiler Mihver devletlerine karşı savaşmamış oldukları halde, en büyük kaybı vermişlerdi. Bu nedenle yışuv, İngilizlerin göçle ilgili siyasetlerini değiştirmelerini bekliyordu. Avrupa'da savaştan sonra kurulan mülteci kampları İsrail'e göç etmek isteyenlerle doluydu. Mülteci sorunu Avrupa'daki Müttefik askeri yönetimlerini ciddi biçimde meşgul ediyordu.

Ağustos 1945'te yani savaş bittikten iki ay kadar sonra, A.B.D. Başkanı Truman, İngiltere başbakanı Clement Attlee'ye bir mektup yazarak, 100.000 Yahudi mültecisinin İsrail'e sokulmasını istedi. Ne var ki İngilizler, dünyanın durumunda meydana gelen büyük değişikliklere rağmen Beyaz Kitap siyasetini değiştirmemeye kararlıydılar. Attlee iktidara gelmeden önce Haim Weizmann, İngilizlerden tutumlarını yumuşatmalarını talep etmiş ve Churchill'e şöyle bir mektup yazmıştır:

"...(Alman işgalinden) kurtarılan ülkelerdeki Yahudilerin durumu ümitsizdir. İsrail Ülkesi'ndeki siyasal koşullar da dayanılmaz olmuştur. Yahudi Ajansı'nın başkanı olarak, ben de aynı durumdayım. Beyaz Kitap siyasetini iptal etmenin ve İsrail Ülkesi'nin Yahudi göçüne açılıp Yahudi Devleti'ni ilan etmenin zamanı gelmiştir."

Churchill'in cevabı şöyle oldu:

"Sayın Dr. Weizmann,

...Kanımca, muzaffer Müttefikler barış masasına oturmadan önce bu meselenin gerektiği gibi halledilmesine olanak yoktur."

Bundan sonra İngiltere'de yer alan genel seçimlerde Churchill yenilip Siyonist yanlısı siyasetiyle tanınan İşçi Partisi iktidara gelince, yışuv'da kısa süren bir umut ışığı parladı. Attlee hükümeti İsrail Ülkesi ile ilgili İngiliz tutumunu değiştirmeyince, Hagana ve Menahem Begin'in liderliğindeki İrgun Tsvai Leumi (Ulusal Askeri Örgüt, kısaca İrgun ya da Etsel) elele verip İngilizlere karşı savaş açtılar. Ekim 1945'te, Hagana'nın vurucu gücü Palmah birlikleri Atlit kampında hapis bulunan 200 kadar "yasa dışı" mülteciyi kurtardılar. Bu arada, Avrupa'da faaliyette bulunan Yahudi militanlar, İsrail'e mülteci göçünü hızlandırdılar. İngiltere, bu durum karşısında, İsrail kıyıları boyunca güvenlik önlemlerini artırdı ve gelen gemilerin yolunu kesmeye başladı.

1 Kasım 1945'te Hagana ve İrgun'un oluşturduğu Yahudi Direnme Hareketi İngilizlere karşı geniş çapta bir saldırıya geçti. Bütün ülkede demiryolları havaya uçuruldu, birkaç İngiliz devriye botu batırıldı. İngilizler baskı önlemlerini sertleştirirken "yasa dışı" göçmen gemileri Avrupa'dan çıkmaya devam ettiler.

İsrail Ülkesi'nde savaş havasının sürdüğü bir sırada, mülteci konusunu incelemek üzere gelen bir İngiliz-Amerikan komisyonu, 1 Mayıs 1946'da ülkeye derhal 100.000 mültecinin sokulması yolunda karar aldı. İngiliz hükümeti kararı reddetti. Direnme Hareketi de buna, İsrail'i komşu ülkelere bağlayan bütün köprüleri havaya uçurmakla cevap verdi.

İrgun ve onun gibi militan bir örgüt olan Lehi mücadele temposunu yüksekte tutuyor, İngiliz yönetimini yıpratıyordu. 1947'de İrgun Akkâ hapisanesinde bulunan bazı üyelerini, cüretli bir harekâtle kurtarıncı, İngilizler yakaladıkları İrgun üyelerini idam etmeye başladılar. Begin ve İrgun, bu türden gelişmeler karşısında mücadeleyi bırakacak kadar zayıf değillerdi. Yedi İrgun üyesinin asılarak idam edilmeleri üzerine, örgüt üyeleri de iki İngiliz subayını yakalayıp idam ettiler. Bu olay da İngiliz prestijini yalnız İsrail'de değil bütün dünyada önemli ölçüde sarstı. İngilizler bu türden önlemlere hemen son verdiler.

Temmuz 1947'de göçmen gemileri konusu bir kez daha ön plana geçti. Bu tarihte Exodus gemisi 4500 mülteciyle Hayfa önlerine geldi. İngilizler önce, gemiyi Fransa'ya geri yollamak istediler, sonra zor kullanarak, Hamburg kentinde İngiliz işgal bölgesine getirdiler. Bu mültecilerin tekrar Alman topraklarına iade edilmeleri dünya kamuoyunda şiddetli bir tepki uyandırdı. Bu olay, diğerlerine eklenerek, İngilizleri Manda'dan vazgeçmeyi düşünmeye sevketti.

Yişuv da karar saatinin yaklaşmakta olduğunu hissetmiş, kalkınma ve yerleşme faaliyetlerine hız vermişti. Negev bölgesinde, çöllük alana, bir gecede onbir yerleşme noktası kurulmuş, ülkenin merkez kesiminde toplanan halkın bir bölümü buralara aktarılmıştı. Birleşmiş Milletler, sorunu görüşmeye başladığı 1947 yılında, ülkenin nüfusu 630.000'e yükseldi.

İsrail ulusunun 2000 yıla yaklaşan Sürgün tarihinde en önemli dönüm noktası, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 29 Kasım 1947'de almış olduğu taksim kararıdır. Bu tarihte Genel Kurul, Filistin Özel Komisyonu'nun tavsiyelerini 33 olumlu oya karşı 13 red ve 10 çekimser oyla kabul etti. Olumlu oy verenler A.B.D., Sovyetler Birliği, Latin Amerika devletleri, Batı Avrupa ve İngiliz imparatorluğuna bağlı üye devletlerdi. İngiltere çekimser kalmıştı. Karara göre, İngiliz Manda yönetimi altı ay sonra, 15 Mayıs 1948'de sona erecekti.

Oylama ve ondan önceki görüşmeler İsrail Ülkesi'nde radyodan naklen izlenmiş, bütün ulus oylamanın sonucu verilinceye kadar, büyük bir gerginlik içinde beklemişti. Dünya devletleri, aralarında bir de Yahudi devleti almaya karar verdikleri anda da, büyük sevinç gösterileri başlamış, sokaklar dans eden kişilerle dolmuştu.

Sevinç uzun sürmeyecekti. Araplar Birleşmiş Milletler kararını reddettiler ve bölgede bir Arap devletinin yanında bir de Yahudi devletinin kurulmasına karşı çıktılar.

Ertesi gün ülkede silahlar patlamaya başladı. Arap göstericiler Kudüs'ü ateşe verdiler, yağmaya başladılar. İngiliz güvenlik kuvvetleri Arap eylemlerini önlemeye çalışmadılar. Araplar yerel liderlerin de teşvikiyle hemen örgütlenmeye başladılar. Çevredeki Arap devletleri İngilizler ülkede bulundukları sürece doğrudan doğruya bir saldırıya geçemediklerinden, ayaklanan yerel Araplara para ve silah yardımıyla bulunmaya başladılar.

Çatışmaların ilk evresi Arapların üstünlüğüyle sonuçlandı. Araplar Yahudi yerleşme merkezlerine girmeyi başarmamakla birlikte, bu merkezler arasındaki haberleşme ve ulaşımı önemli ölçüde sekteye uğrattılar. Ocak 1948'de çevre ülkelerden İsrail'e sızan Arapların sayısı arttı. Bu sıralarda Ürdün birlikleri de savaş durumuna geçtiler. Fevzi El Kavukçu komutasındaki Arap Kurtuluş Ordusu kuzeyden saldırmaya başladı. Öte yandan Hagana, ilk

yenilgilerine rağmen, hazırlıklarına devam etti. Nisan'dan itibaren, özellikle Çekoslovakya'dan satın alınan silahlar, ülkeye varmaya başladı.

Bundan sonra, çalışmaların gidişatında değişiklik oldu. Hagana inisiyatifi olarak, 29 Kasım 1947 taksim kararında Yahudilere ayrılan toprakların tümünü yeniden denetimi altına aldı. 3 Nisan 1948'de de ilk büyük harekâtını yaptı ve Kudüs'e giden yolu açtı, kente büyük miktarlarda yiyecek ve takviye malzemesi soktu.

9 Nisan'da, İsrail aleyhinde kötü bir gelişme olarak nitelenebilecek bir olay meydana geldi. İrgun ve Lehi üyeleri Kudüs yakınlarında Deir Yassin köyüne saldırdılar, birçok sivil öldürüp köyü yağma ettiler. Olay son günlerde, İsrailli sivillere yöneltilen şiddetli saldırılara tepki olarak gelmiş, ancak sivillerin öldürülmesi önceden planlanmamıştı. Buna rağmen, saldırı, İsrail'in yasal lideri David Ben-Gurion tarafından şiddetle kınandı. Ne var ki olay Arapların Yahudi aleyhtarı propagandaları için çok yararlı oldu ve İsrail Ülkesi içindeki Araplar arasında, komşu Arap ülkelerinin yarattıkları paniği daha da şiddetlendirdi.

Filistin-Arap mültecileri sorununun doğması bu evreye rastlar. Binlerce yerli Arap, Yahudi kuvvetlerinin davranışıyla ilgili olarak, propagandacılar tarafından anlatılan dehşet öykülerinin etkisiyle kaçmaya başladılar. Amaçlarının savaş alanındaki Arapları boşaltmak ve Yahudiler "denize döküldükten sonra" bunları yerlerine iade etmek olduğunu söyleyen Arap liderlerin etkisiyle, binlerce Arap yerlerinden oldu, İsrail mercilerinin yatıştırıcı demeçleri dinlenmedi.

İSRAİL DEVLETİ'NİN İLAN EDİLMESİ

Manda idaresinin sonu ve İngilizlerin çekilecekleri gün yaklaştıkça, komşu Arap devletleri o gün ilan edilecek İsrail devletine saldırmak için hazırlıklarını tamamlıyorlardı. Burada söz konusu olan artık düzensiz ya da yarı-düzenli Arap çeteleri değil, beş ülkenin güçlü, örgütlü ve tam teçhizatlı ordularıydı. Hagana'nın bu kuvvetlere karşı koyup koyamayacağı, sadece hafif silahlarla zırhlı araçlara ve hava kuvvetlerine dayanıp dayanamayacağı tartışma konusu idi.

Siyasal düzeyde, savaşın önlenmesi için her türlü girişimde bulunuluyordu. Yahudi Ajansı yönetim kurulu Golda Myerson'u (Meir) gizli bir görevle Ürdün'e yolladı. Golda Myerson Kral Abdullah ile görüşti ve savaşa girmemesini talep etti. Abdullah daha önceki dostluk ve işbirliği vaadini unutmadığını ama artık durumun değiştiğini bildirdi ("o zamanlar tek idim, şimdiyse beş liderden sadece biriyim.").

İngilizler ülkeyi terketmeye hazırlanırken, yönetimi yeni hükümete devretmek için ellerinde geleni yapıyorlardı. Ayrılmadan önce Yahudilerle işbirliği yapmamak için, demiryolları ve limanların faaliyetlerini durdurdular, işin normal devamını sağlayacak dosyaları yaktılar, yönetimin demirbaş mallarını ya satışa çıkardılar ya da Araplara verdiler. Yahudi liderleri İngilizlerin devir teslim konusunda işbirliği yapmayacaklarını bildiklerinden, devlet ilan edilmeden önce, geçici pul ve paralar bastırttılar, başlıklı belge ve kağıtlar hazırlattılar ve devlet ilan edildiği gün, hükümet ilgilileri çalışma odalarına, olağan işlerine gider gibi gittiler.

Geçici hükümet 13 Mayıs'ta Bağımsızlık Beyannamesi'ni hazırladı. Beyannamenin metni liderler tarafından beğenilmeyince, Ben Gurion işi üstlendi ve gece boyunca, ertesi gün ilan edeceği devletin Bağımsızlık Beyannamesi'ni yazdı. Ulusal Konsey ertesi sabah saat 10'da toplandı ve Beyannameyi görüşmeye başladı. Komünist Partisi'nden Meir Vilner (bugün de İsrail Komünist Partisi'nin başkanı ve milletvekilidir), Beyanname'ye İngiliz Mandası'nı kınayan ifadelerin de sokulmasını istedi. Moşe Şaret, böyle bir belgede bu türden ifadelere yer verilemeyeceğini savundu. Dindarların partisi Mizrahi üyelerinden David Tsvi Pinkas, Beyanname'ye, "İsrail Ülkesi Yahudi ulusuna Tevrat'ta ve Peygamberler tarafından vaadedilmiştir" cümlesiyle başlanmasını talep etti. İşçi Partisi'nden Meir Grabovsky de, belgede zikredilen özgürlüklere "dil özgürlüğü'nün de eklenmesini ve böylelikle Arap vatandaşların dilinin de resmi lisan olmasını istedi. Ben Gurion bu öneriyi kabul etti. Bundan önce devletin adının ne olacağı tartışılmış ve bazı liderler Yehuda adı üzerinde durmakla birlikte, büyük çoğunluk İsrail adını desteklemişti. Görüşmelerden sonra oylamaya geçildi. 16 üye olumlu oy kullandı, 5 kişi çekimser kaldı. Meclis Başkanı, bunun üzerine, fikir ayrılıkları ne olursa olsun, bu kararın oybirliğiyle alınması gerektiğini savundu ve tekrar oylamaya geçilmesini önerdi. İkinci oylamada Beyanname oybirliğiyle kabul edildi.

Aynı gün, 5 İyar 5708 (14 Mayıs 1948) günü, Ulusal Konsey Tel Aviv Müzesi'nde toplandı. Toplantıya başkanlık eden David Ben Gurion oturumu, "Ulusal Konsey tarafından ilk oturumda kabul edilen Bağımsızlık Beyannamesi'ni okuyacağım" sözleriyle başlattıktan sonra, "Yahudi Devleti'nin Bağımsızlık Beyannamesi'ni ayakta dinleyelim" dedi. Belgenin okunması sona erdikten sonra, Rabi Fishman, "Bugünü görmemiz için bizi yaşatan ve koruyan Evren'in Hükümdarı Efendimiz Tanrı'nın adı kutlu olsun" duasını söyledi. Konsey Başkanı bunun üzerine Beyaz Kitap'ın iptal edilmesini önerdi ve öneri oybirliğiyle kabul edildi. Belgenin imza töreni de tamamlandıktan sonra, Ben Gurion toplantıyı şu sözlerle bitirdi: "İsrail Devleti kurulmuştur. Oturumu kapıyorum."

KURTULUŞ SAVAŞI

Gece yarısı, İngiliz Manda Yönetimi Yüksek Komiseri Sir Allan Cunningham, Hayfa'dan bir destroyere binerek denize açıldı. Gemi İsrail karasularının dışına çıktıktan sonra, İsrail Ülkesi üzerinde İngiliz Manda yönetiminin sona ermiş olduğunu ilan etti. Gece yarısını biraz geç, A.B.D. Başkanı Truman, yardımcılarıyla, Haim Weizmann'ın yazmış olduğu ve İsrail Devleti'nin tanınmasını isteyen mektubunu görüşmeye başladı, sabaha karşı da A.B.D. İsrail'i tanıdı. Üç gün sonra Sovyetler Birliği, bunu izleyen bir ay içinde, beşi komünist bloktan olmak üzere, dokuz devlet daha İsrail'i tanıdılar.

Truman İsrail Devleti'nin resmen tanınmasını görüşürken, devlet ilan edildikten sekiz saat sonra, Mısır uçakları Tel Aviv ve çevresini bombaladılar ve beş Arap devletinin (Mısır, Suriye, Ürdün, Irak ve Lübnan) düzenli orduları İsrail sınırını aştılar. Mısır ordusu süratli bir harekâtla, Tel Aviv'in 30 kilometre güneyine kadar geldi.

26 Mayıs'ta geçici hükümet İsrail Savunma Kuvvetleri'ni kurduğunu ilan etti ve bunun dışında silahlı örgütlenmeyi yasak etti. Buna rağmen, İrgun silahlarını bırakmadı ve bağımsız faaliyetini sürdürdü. Hatta, İsrail Devleti'nin yasal kuvvetleriyle İrgun arasında silahların patlamasına kadar varan gerginlikler oldu (Altalena gemisi olayı) ancak bu bunalım uzun sürmedi ve geçici hükümet kısa sürede ülkede duruma hakim oldu

Bu arada savaş devam ediyordu. İsrail Savunma Kuvvetleri bütün cephelerde ilk darbeyi geçıştirdikten sonra, Arap ordularını geri püşkürtmeye başladı. Buna karşılık Ürdün kuvvetleri Kudüs'ün Yahudi kesimini ele geçirmeyi başardılar. Bundan sonra, Birleşmiş Milletler'in araya girmesiyle, 11 Haziran' da taraflar ateş kestiler.

Yeni İsrail Devleti, bu aradan yararlanarak işlerini düzenlemeye koyuldu. Dr. Haim Weizmann Cumhurbaşkanı seçildi ve idari işlerle ilgili ilk yasalar çıkarıldı.

İsrail-Arap çatışmaları 8 Temmuz'da yeniden başladı. Bu kez İsrail ordusu karşı saldırıya geçip arazi üzerinde önemli avantajlar elde etti. Güneyden ilerleyen Mısır ordusu 10 gün içinde tamamen dağıtıldı. Diğer cephelerde de birçok yerleşme merkezi yeniden İsrail kuvvetlerinin eline geçti. Birleşmiş Milletler'in ikinci ateş-kes çağırısı Araplar tarafından hemen kabul edildi ve taraflar 17-18 Temmuz'da çatışmaları durdurdular.

Ne var ki, kısa bir aradan sonra, savaş Eylül ayında yeniden başladı. Bu arada örgütlenen Mısır orduları bir kez daha yenildi ve İsrail kuvvetleri Beer Şeva' yı geri alarak, kalan Mısır kuvvetlerini Faluja mevkiinde sardılar. Çatışmalar 7 Ocak'a kadar sürdü ve Mısır hükümeti Faluja'daki kuvvetlerini kurtarmak için ateş-kesi kabul etti.

Kurtuluş Savaşı fiilen sona ermişti. Çatışmalar 13 ay sürmüş ve bu dönem içinde 61 gün fiilen savaşılmıştı. Savaş yeni doğmakta olan İsrail Devleti'ne çok pahalıya mal olmuştu. İsrail bu savaşta 4000 asker 2000 sivil kaybetmiş, mevcut olmayan maliyesi yarım milyar dolar harcamıştı.

Bu savaşta İsrail, kurulmasına karar veren Birleşmiş Milletler'in yardımını almadan, yasa dışı bir saldırıya tek başına karşı koymuş ve "gerçek" olduğunu ispat etmiştir. Arapların savaşçı siyaseti nedeniyle, arazi üzerinde bir kez daha değıştirilmesine imkân olmayan değışiklikler olmuş, Birleşmiş Milletler kararına göre uluslararası bölge olması gereken Kudüs, İsrail ile Ürdün'ün kontrolüne geçmişti. Bu arada Ürdün, Birleşmiş Milletler'in bölgede bir de Arap Devleti kurulmasına ilişkin kararına uygun olarak bu devlete ayrılan toprakları işgal ederek kendisine bağlamıştır.

Çatışmalar sona erdikten sonra İsrail mercileri yeniden işe sarıldılar. Daha savaş devam ederken, 8 Kasım 1948'de genel sayım yapıldı ve ülkenin nüfusunun 782.000 olduğu saptandı (713.000 Yahudi, 69.000 Arap; daha sonra 120.000 Filistinli mülteci İsrail'e döndü). Bundan sonra seçim hazırlıklarına başlandı ve Kneset'teki (Parlamento) sandalye sayısı, Babil döneminde mevcut olan Büyük Kneset'te (haKneset haGedola) olduğu gibi, 120 olarak saptandı. Seçimler 29 Ocak 1949'da yer aldı. İşçi Partisi çoğunluğu sağladı, Menahem Begin'in Herut Partisi 14 sandalye aldı; bu arada kurulmuş olan irili ufaklı partiler (bir Arap partisi dahil), geri kalan yerleri paylaştılar.

İsrail ile Arap devletleri arasında mütareke görüşmeleri 13 Ocak'ta Rodos'ta başladı. İlk anlaşma Mısır'la imzalandı. İsrail Negev bölgesini aldı, Gazze Şeridi ise Mısır'a kaldı. Bunu Ürdün ve Lübnan'la imzalanan anlaşmalar izledi. Suriye ile mütareke anlaşması 20 Temmuz'da imzalandı.

SÜRGÜN DÖNÜŞÜ VE İLK ADIMLAR

Devletin kuruluşunu izleyen ilk yıllarda İsrail Yahudi ulusunun en eski düşünü gerçekleştirmeye başladı ki, bu da sürgüne giden İsrail Oğulları'nın anavatanına dönmelerinin sağlanmasıdır. 1948 yılının sonunda, devletin kurulmasından altı ay sonra 100.000 Yahudi anavatanına döndü. 5 Temmuz 1950'de Dönüş Yasası kabul edildi ve her Yahudinin İsrail'e gelip yerleşebileceği ve vatandaşlık alabileceği saptandı. Yemen ve Irak cemaatlerinin ülkeye getirilmeleriyle de ülkenin nüfusu kısa sürede iki misli arttı. Irak Yahudilerinin İsrail'e dönmeleri, Babil sürgününü noktalayan gelişme oldu.

Göç ve savaşlardan doğan ekonomik sorunlar nedeniyle yeni İsrail Devleti çok zor anlar yaşadı. Bununla birlikte kalkınma faaliyetleri ciddiyetler sürdürdü ve İsrail, henüz 22-23 yaşındayken, dünyanın kalkınmış, sanayileşmiş ülkeleri arasında girdi ve süper-güçlere teknoloji ihraç etmeye başladı.

Kurtuluş Savaşı, İsrail Devleti'nin zorla içine itildiği ilk çatışma olacaktı. Arap devletleri İsrail'in varlığını hiçbir zaman tanımadılar ve Arap liderleri, amaçlarının "Yahudileri denize dökmek" olduğunu tekrarlayıp durdular.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra tedhiş eylemleri başladı ve 1950-55 yılları arasında birçok İsraili bu eylemlerde hayatını kaybetti. Bu olaylar gerginlik yarattı. Özellikle Mısır, 1950'lerin ortalarında, savaşa hazır olduğunu ve "Filistin topraklarını" kurtaracağını beyan etmeye başladı. Bundan sonra Mısır Süveyş Kanalı'nı İsrail gemilerine kapayınca, savaş patladı. 1956 Sina Muharebesi'nde İsrail Kuvvetleri bütün Sina'yı aldılar ancak uluslararası baskılar sonucu ve Mısır ve bazı büyük devletlerden garantiler alması üzerine geri çekildi. Ne var ki, sözler ve garantiler tutulmadı ve Kanal İsrail gemilerine kapalı kaldı.

1967'de Mısır bir kez daha "savaşa hazır olduğunu" ilan etti ve sınıra kuvvet yığmaya başladı. Başkan Nasır Kızıldeniz'in girişinde Tiran boğazlarını kapayarak İsrail'i ekonomik ablukaya alma atılımında bulununca, İsrail dış ilişkilerini harekete geçirerek savaşı önlemeye çalıştı. Diplomatik temaslar sonuç vermeyince de Altı Gün Savaşı patladı (Haziran 1967). Bu savaşta İsrail, sınırlarında yoğunlaşan tehlikeyi bertaraf etti ve Arap ordularını, güvenliğini ve ekonomisini bir süreliğine tehdit edemeyecek şekilde yendi..

Bundan sonra çeşitli barış atılımları yapıldıysa da, olumlu yönde somut gelişmeler kaydedilemedi. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra üçüncü topyekün savaş Ekim 1973'te patladı. Bu tarihte, Yahudilerin en kutsal ve oruç günü olan Kipur Günü'nde Mısır ve Suriye beklenmedik şekilde taarruza geçtiler (Ürdün savaşa girmeye çekindi). Savaş bu kez iki hafta sürdü ve ilk günlerde Araplar ciddi kazançlar elde ettiler. Ne var ki, yedeklerden kurulu olan İsrail ordusu birkaç gün içinde örgütlendi ve karşı saldırıya geçti. Bu savaşa en kötü koşullar altında başlayan İsrail, tarihinin en parlak zaferini kazanarak, özellikle Suriye kuvvetlerini hemen hemen imha etti; İsrail kuvvetleri Şam'a 30 kilometre mesafede durdular. Mısır cephesinde de İsrail Savunma Kuvvetleri Mısır'ın Afrika kesimine geçip Kahire'ye 101 kilometre yaklaştılar ve bütün bir Mısır ordusunu sardılar. Bu savaştan sonra çeşitli temaslar yapıldı, ara anlaşmalar imzalandı ve özellikle Mısır tutumunu yumuşatarak İsrail ile barışa gitmeye razı olduğunu ilan etti. Gelişmeler, Başkan Enver Sedat'ın 1977 yılının sonlarında İsrail'e gelmesiyle doruk noktasına ulaştı ve bu atılımın sonucu 26 Mart 1979 tarihinde Mısır ile bir Barış Antlaşması'nın imzalanması oldu.